

A legféltőbb kincs

Széphalom
2016

A legfélőbb kincs

MŰZSÁK KERTJE

A Magyar Nyelv Múzeuma Füzetei

---

1. Testvérmúzsák Kazinczy korában
2. A nyelv lelke, a lélek nyelve
3. Létünk hajléka: az anyanyelv
4. A legféltőbb kincs

Jót's jól!

Petőfi Irodalmi Múzeum

A MAGYAR NYELV MÚZEUMA

☎ 3988 Sátoraljaújhely-Széphalom, Kazinczy utca 275.

☎ +36-47/521-236 ☒ info@nyelvmuzeum.hu

A legféltőbb kincs

Előadások, tanulmányok

Szerkesztette:
NYIRI PÉTER

Sátoraljaújhely – Széphalom
2016

Megjelent
A MAGYAR NYELV MÚZEUMÁÉRT ALAPÍTVÁNY
ÉS A PETŐFI IRODALMI MÚZEUM
kiadásában

A könyv megjelenését
a NEMZETI KULTURÁLIS ALAP
támogatta

Nagyné Nagy Andrea, Szigeti Sándor és Varga Lukács
fényképeivel

Tördelés, borító és tipográfiai tervezés:
Nagy Zoltán

Felelős kiadó:
Nyiri Péter
kuratóriumi elnök

Készült
A Magyar Nyelv Múzeuma gondozásában

Nyomás és kötés:
Kapitális Nyomdaipari Kft.
Ügyvezető igazgató:
ifj. Kapusi József

ISBN 978-615-80242-3-5
ISSN 2063-9392

GÁL SÁNDOR

A nyelv nem felejt

Minden, ami bennünk, velünk és általunk megtörtént és megtörténik a jövőben, a nyelvben s a nyelv által történik meg. Így az én tudatomban a nyelv a nemzet legfőbb – egyesítő – attribútuma.

A huszadik században nemzeti kultúránk legnagyobb eseményének – ha nem a legnagyobb csodájának! – én Szabó T. Attila Erdélyi Magyar Szótörténeti Táráat tartom. Még megközelítő vállalat sem tudok érinteni, bár volt egy-két ilyen irányú kezdeményezés ezekben az évtizedekben is. Holott a XX. század magyar irodalma, vele együtt az azt követő elméleti munkák rangja és sokasága is gazdag, akár a csillagos égbolt...

Mindazonáltal Szabó T. Attila vállalkozása és e vállalkozásának eredménye azt igazolja, amit G. Steiner Egyre távolabb a szótól című könyvében állapított meg, két rövid mondatban: „Minden felejt. Csak a nyelv nem.”

A „Tár” ezt a „nem felejtést” igazolja, bizonyítja és példázza hatalmas erővel. Tavaly múlt harminc éve, hogy e grandiózus munkának az első kötete megjelent. Én egy szerencsés véletlen folytán jutottam ehhez az első kötethez, mégpedig nem sokkal megjelenését követően. Egy romániai riport utam során Szatmárnémetiben láttam meg az ottani könyvesboltban, s néhány perc múlva a kötet birtokosa lettem. A Kriterion Könyvkiadó 1975-ben jelentette meg ezt az első, hihetetlenül gazdag anyanyelvi gyűjteményt, amelynek – a beírás szerint – „anyagát gyűjtötte és szerkesztette Szabó T. Attila”. Döbbenettel vegyes örömmel lapoztam ezt a több mint 1200 oldalas gyűjteményt, amely – az én kisebbségi valóságomnak otthoni tapasztalataival szemben – egészen elképesztő eredménynek számított... Főleg amikor az előszóban azt olvastam, hogy tizenkét hasonló terjedelmű kötetre tervezik a sorozatot.

Hazaérvén aztán, nem kevés kíváncsisággal, nekifogtam megfejtetni e csoda titkait, ám hamarosan tapasztalnom kellett, hogy ez a gyűjtemény nem tartozik a könnyű olvasmányok közé. Hogy lényegének mélységeibe és csúcsaira le-, illetve feljussak, bizony előbb *meg kellett tanulnom a könyvet olvasni* – úgy bizony! – ezt az ősi magyar nyelvet... Időbe telt, de igyekezetem nem veszett kárba. S amikor már átjárhatóvá vált a századokkal korábban használt erdélyi magyar beszéd számomra, egy rövid írásban megpróbáltam a Tárat és szerzőjét közelebb hozni az akkori csehszlovákiai magyar térfélhez. Amikor pedig az A HÉT című képes hetilapban – amelynek akkor szerkesztő-riportere voltam – írásom megjelent, azon nyomban

elpostáztam Balogh Edgárnak azzal, hogy juttassa el Szabó T. Attilához, tudomásulvételre, hogy műve felénk is otthonra talált. Edgár bácsi postafordultával jelezte, hogy írásomat továbbította Szabó T. Attilához. Ahogy s amikor az időm engedte és engedi, tovább olvastam – olvasom – a Tár történelmet és történéseket rögzítő „szövegeit”. Szavakat, mondatokat, mondattöredékeket, s egyre több, a magam munkáját eligazító felfedezést is találtam, amelyek – később – szociográfiai dolgozataimban hasznosultak. Ezek elsősorban a nevek voltak. Kisebbségi – trianonizált – valóságunkból, s nem csupán az emlékezetből, de a konyhába szorított anyanyelv hétköznapijaiból is el-eltűntek, s kihullottak... Mivel a csehszlovákiai magyarság zöme falun élő népesség volt, a ha-gyományos gazdálkodás csodálatosan gazdag és értékes nyelvi rétege mostanra megfogyott és átlépte a „mítoszi küszöböt”. És úgy van, hogy – nincs. Az utolsó népszámláláskor kiderült, hogy az itteni magyarság lélekszáma fél millió alá „süllyedt”. De inkább ide süllyesztették, s lassan szóránnyá fogyatkozik... Mert amit nem használunk – legyen az bármi – az az időben elrevesedik, szertehull, szemétre kerül.

Ha nem írjuk le! Ahogy Szabó T. Attila megcselekedte.

Ami e térségen-(ben) egykor magyar történelem és nyelv volt, még összegyűjthetnénk – ahogy Sütő András írta – legalább „Tulajdon Fő Neveink”. Például a települések határát jelölő dülőnevek sokaságát. Mert: a nevek az anyanyelv hercegei!

Szülőfalum és más falvak határából a fenti indítatásból gyűjtöttem össze néhány százat, a tér és a táj ma is jelenlévő, uralkodó „hercegeit”. *Ortások, Tekerületeket, Gulypallagokat, Kerekfüzest*, vagy akár az otthoni Bika-tó vadludakat befogadó rejtékét, vagy akár a *Nagy-érhát* Dunára lefutó lápos, nádas szigeteit...

Most már rövidre fogva: mindennek a Tár vetette meg az alapját, amely aztán az évek során, nem kis öröömre, tovább gyarapodott, s az első hét kötete ma is használatban van, eligazító, olykor ma is ösztönzőn több mint tízezer oldalon.

Azt hiszem, életünkben, kudarcainkból és sikereinkből *csak az marad meg, amit leírtunk!* És azt is hiszem, vagy inkább remélem, hogy a Múzsák Kertjének olvasói elfogadják ezt az állításomat. Ha nem, abból se támad nagyobb veszedelem...

Végül azt is gondolom, hogy ebben a tágas „kertben”, mondjuk Kazinczy nyugvóföldje és a Magyar Nyelv Múzeuma közötti téren, állíthatnánk egy méltó emlékművet Szabó T. Attilának. Hogy elképzelhetővé váljék munkássága nyomán anyanyelvünk újraegyesítésének a lehetősége...

NYIRI PÉTER

Előszó

A Magyar Nyelv Múzeumaért Alapítvány 2013-ban adta ki először a széphalmi Magyar Nyelv Múzeuma körül formálódó és folyamatosan gazdagodó szellemi kör írásait. A tanulmányokat, előadásokat, esszéket és beszélgetéseket tartalmazó kötet a Múzsák Kertje címet kapta, jelezvén, hogy a művészetek és tudományok egymást termékenyítő együttműködésének fóruma. Ezt erősítette az alcím is: Testvérmúzsák Kazinczy korában. 2014-ben a második (A nyelv lelke, a lélek nyelve), 2015-ben a harmadik (Létünk hajléka: az anyanyelv) kötet következett. A most megjelenő könyv a Múzsák Kertje sorozat 4. kötete, címe egy Kazinczy-idézet részlete: A legféltőbb kincs. „A nyelv egyik legféltőbb kincse, egyik legfőbb dísze a nemzeteknek, s a nemzeti léleknek mind igen szép képe, mind hív fenntartója s ébresztője....” – írta Kazinczy Ferenc, s a Múzsák Kertje kötetet létrehozó szerzők ugyanezt vallják: az anyanyelv kultúránk egyik alapja, identitásunk oszlopa, a mi kincsünk, a legféltettebbek közé tartozó.

A kötet az előző években kialakult rovatrendet követi, anyanyelvünkéről, irodalmunkról és a társtudományokról, társművészetekről szólunk tanulmányokban, esszéikben.

A *Testvérmúzsák* rovat a nyelvtudomány társtudományait szólaltatja meg a nyelvvel és művelődéssel kapcsolatos kérdésekben. Ide kerülnek a Kazinczyval foglalkozó írások, melyek célja, hogy bemutassák széphalmi mester korát és életművét, illetve hogy megismertessék a sokoldalú, minden művészetért rajongó, a művészetnek nevelőerőt, az „Jóhoz és az Igazhoz” elvezető erőt tulajdonító író gondolatait. Fried István, Debreczeni Attila és Czifra Mariann Kazinczy-kutatók számolnak be kutatási eredményeikről.

2016. április 13-14-én A Magyar Nyelv Múzeumaért Alapítvány konferenciát rendezett *Néphagyomány és nyelvi hagyomány. Folklor és nyelv kapcsolata a Kárpát-medencében* címmel. A tanácskozás emléket állított Erdélyi Zsuzsanna műfajteremtő munkásságának, másrészt az archaikus imádságokon és ráolvasásokon keresztül tágabb összefüggéseiben vizsgálta folklór és nyelv, folklór és történeti emlékezet kapcsolatát. A konferencián elhangzott előadásokból válogattunk a Múzsák Kertje 4. kötetébe. A sokszínű anyagban a leghangsúlyosabban az alábbi területek jelennek meg: régi stílusú népballadák, népdalok nyelvi kincsei, folklór és nyelvtörténet, folklór és a

magyar nyelv ősi kapcsolatai; a népi vallásosság folklórműfajainak nyelvi világa, népi hitvilág, hiedelmek és nyelv; népi bölcsesség és frazeológia. A néprajz- és nyelvtudomány jeles képviselői szerzőink: Balázs Géza, Iancu Laura, Egey Emese, Magyary Sára, Dyekiss Virág, Szőcsné Gazda Enikő, Szijártó Éva, Baranyiné Kóczy Judit, Balázsi J. Attila. A Múzsák Kertje a pályakezdő fiataloknak is rendszeresen lehetőséget ad, a 4. kötetben két ungvári egyetemista (Ádám Dóra és Vaszcsko Karina, az Ungvári Nemzeti Egyetemről) tanulmányát közöljük; valamint megjelentetjük az egri Eszterházy Károly Egyetem Comeinius Campusa (Sárospatak, a dolgozatok írásakor, 2015-ben főiskolai kar volt) négy hallgatójának (Tóthné Veres Eszter, Balogh Fruzsina, Drengubák Eszter, Juhász Adrienn) írását pedagógiai témákban.

Az *Anyanyelvi művelődés* rovatban a szorosan a nyelvtudományhoz kapcsolódó írások kapnak helyet. A kötet írásai az anyanyelvvel való tudatos törődés sok évszázados hagyományát kívánják folytatni. Tavaly ünnepeltük Lőrincze Lajos születésének 100. évfordulóját, a nagy nyelvművelőre, az emberközpontú nyelvművelés nagy alakjára három szöveg is emlékezik (Balázs Géza, Kemény Gábor, H. Varga Gyula). Pusztay János az anyanyelvek sorsáról ír, de olvashatunk a helyesírási szabályzat változásairól (Minya Károly), a nyelvtanításról (Dénes Ágota), a kézzel írásról (Szathmáry-Király Ágnes), nyelvhasználati-nyelvhelyességi kérdésekről (Halászi Aladár) és az emberközpontú nyelvművelés és a nyelvmúzeum kapcsolatáról (Nyiri Péter) is.

A *Nyelvünk mesterei* rész témája a magyar irodalom, a nagy magyar írók-költők, akik anyanyelvünknek szellemi és mesterségbeli értelemben is mesterei. A Múzsák Kertje 4. kötetében Kazinczyról, Krúdyról és Márairól, a felvidéki kötődésű alkotókról (Pethő József), Bessenyei és Kazinczy kapcsolatáról (Fehér József), Nagy Lászlóról (Tusnád László), Hamvas Béláról (Szalay László) és a nyugati magyar irodalomról (Baranyai Katalin) írtak szerzőink. A *Szemle* rovat hagyományosan nyelvészeti és irodalmi kötetekről, illetve kiállításokról számol be. Most Wacha Imre kötetéről (Kováts Dániel), Balázs Géza könyvéről (Sz. Tóth Gyula), Várnai Judit Szilvia munkájáról (Szilágyi Péter) közlünk írást, és megjelentetünk egy kiállításmegnyitó beszédet is (Szalay László).

A Múzsák Kertje sorozat célja kettős: egyrészt fontos, a 21. században igen időszerű nyelvészeti kérdések felvetésével és megválaszolásával a nyelvhasználat tudatosításáért és az anyanyelvi ismeretek gazdagításáért, az anyanyelvi készségek hatékonyabbá tételéért munkálkodik, másrészt küldetése a magyar irodalmi hagyományok megismertetése, valamint a művészeti és tudományos testvérkapcsolatok feltárása.

Kötetünk írásai alapos kutatások nyomán születtek, tudományos igénygel, de vállalják az anyanyelvi-irodalmi nevelés és ismeretterjesztés meggyőződésünk szerint nemes feladatát is: közérthető módon, nem csak a szakembereknek beszélve adnak át fontos ismereteket. A könyv oktatási segédanyagként is hasznosítható, a pedagógusok és a diákok is haszonnal forgathatják. A Múzsák Kertje 4. kötete (miként maga a sorozat) az anyanyelvi ismeretterjesztés fóruma, és beszámol a legfrissebb kutatási eredményekről (ld. jelen kötetünkben pl. a Kazinczyval és a nyelvújítással vagy a néphagyománnyal és nyelvhasználatával kapcsolatos írásokat).

A kötetet érdekes, esztétikai élményt is kínáló fényképekkel gazdagítjuk, a fotók Széphalmot, a magyar nyelv és kultúra iránti cselekvő elkötelezettség jelképes helyét ábrázolják.

FRIED ISTVÁN

*Szövegváltozatok és szövegköziség
(Kazinczy Ferenc „ön-átírásai”-hoz)*

Als Autochon rechne ich
Es mir zur höchsten Ehre,
Wenn ich nicht gar zu wunderlich
Selbst Überlieferung wäre.
(Goethe)¹

Az igazi ékessen-szóllás abban áll, hogy
azt mondjuk a mit kell, és csak azt
mondjuk a mit kell.
(Kazinczy)²

Irodalomtörténeti közhely, hogy Kazinczy Ferenc sokat, talán szüntelen javított elkészült művein, fordításain, már-már közlést gátló módon tekintett (majdnem) ideiglenesnek minden alkotást, amelyet nemcsak letisztázott, esetleg mással lemásoltatott; majd újra átnézett, hogy

¹ Goethe: Sprüche. = *Uő: Gedichte*. Weimar, 1963, 452. „Autochton voltom nem vitás/ becsületemre válna,/ ha nem volnék én is csodás/ módon más hagyománya.” Eörsi István ford.

² Herczeg Rochefoucauldnek Maximái és Morális Reflexiói, három nyelven, Németre fordította Schultz, Magyarra Kazinczy Ferencz. (1810) = Fordítások Bessenyeitől Pyrkerig. Önállóan megjelent fordításkötetek, s. a. r. *Bodrogi Ferenc Máté, Borbély Szilárd*. Debrecen 2009, 572. Az előző maxima így szól: „Az ékessen-szóllás nem áll kevésbé a szózatban, szemben a Szóllónak külsőjében, mint a szók megválasztásában.”

a nyomdásznak szóló részletes utasítással az olvasók számára hozzáférhetővé tegye. Feltételezhetjük, olykor eleve köztes megoldásnak hitte, aminek végül is pontot tett végső mondata után; olyan szövegállapotnak, amely csupán meghatározott idő terméke, korántsem ideális megoldás, ilyen talán nincs is. A legjobbhoz, a véglegesen rögzítetthez, az ideális szövegállapothoz nem lehet eljutni, legföljebb a megfelelőhöz, a jobbhoz.

A kritikai kiadás munkálatai során készültek olyan dolgozatok, amelyek Kazinczy változtatásait szemléltették, ezeknek a változtatásoknak nem csupán mikéntjével foglalkozva, hanem a miért kérdéséhez is közelítettek³. Feltárult, hogy nem minden esetben magyarázhatók ezek a correctio-k külső okokkal, lett légyenek azok kényesebb természetűek, esetleg hatalmi érzékenységeket sértve, netán stilisztikaiak, ideértve a messze nem mellékes jóhangzás szempontját. A „neoklasszicista fordulat” szerves részeként megfogalmazódó nyelv- és stílusújítás a kilencötetes „egyveleg írások”-ban⁴ ér el a legmesszebbre. Kevesen vannak, akik egybevetvén (a jól jegyzetelt új kiadást kézbe véve) a korábbi és a későbbi szövegeket (egyikkel-másikkal Kazinczy már a kiadás éveiben is elégedetlen volt), a változtatások természetét tágabb összefüggések között vizsgálták volna. Még kevesebben olyanok, akik elsősorban az önéletrajzi jellegű műveket, műrészleteket egy a correctio elvén túlmutató megfontolás alapján elemezték volna. Az önleírások mögött – elismerendő – a szelektív emlékezet rejtőzik, eleve átíródik, pontosabban szólva, nem válik valóra sem a harag és részrehajlás nélküli antik, sem az „ahogy valójában volt” újkori történetírói-rankei elve. S ez nem csupán a kortárs emlékezésekkel való összeolvasáskor, hanem a filológiai kutatáskor is kitetszhet, nem is szólva az emlékező részéről fennmaradt más dokumentumok (például egykorú levelek, megnyilatkozások) tanulmányozásakor. Kazinczy elébe ment ennek a talán csak sejtett, talán önmaga által leplezetlenül őszinte pillanataiban felismert jelenségnek, és kéziratái elé olykor az első olvasó (családja) számára figyelmeztetést, eligazítást írt; úgy vélte, hogy legalább az első olvasót, a vele egyáltalában nem közömbös közeli családtagot, esetleg az első kiadót irányíthatja egy intenciói alapján történő olvasás-aktus felé. Az önleírások, önéletrajzok előszavai többnyire ennek az elgondolásnak jegyében állnak, noha éppen az általa istenített Goethe az, aki már címadásával int arra, hogy aki kezébe veszi könyvét, nem teljes életrajzot kap, legföljebb

³ Orbán László: A tinta színe. = Leleplezett mellszobor. Nyomozások Kazinczy birtokán. Budapest 2006, 199-247.

⁴ Kazinczy Marmontel-átültetéseire alkalmazott terminusát kértem kölcsön: Kazinczynak fordított egyveleg írásai. Széphalom, 1808. Újraközölve a 2. sz. jegyzetben i. m, 439-516.

fölfedezendő szempontok alapján megírt (ön)életrajzi töredéksort, erre látszik utalni az *Aus meinem Leben* (Életemből) cím, hogy az alcím irodalomnak és létezésnek egymás mellé rendelődését hirdesse, másfelől az általa javasolt sorrenddel a két egyenlő jelentőségűnek tetsző tényező közül az egyiknek szükségszerűen megmutatkozó, (némi) elsőbbségét jelezve: *Dichtung und Wahrheit*, Költészet és valóság.⁵ Az írás, az utókort megcélzó, a hozzáférhetetlen kései értelmezéssel számoló szerző irodalommá alakítja (azaz sokjelen-tésűvé, nyitottá, üzenetek sokaságát tartalmazó nyelvi műalkotássá), ami az életben valamiképpen produkálódott: az értelmező hozzágondolja, hogy az életben megtörténekből és a képzeletből strukturálódik az emlékezet, s ez az emlékezet „fejlődik” tovább megfogalmazássá. S noha a kötőszó (und-és) mellérendelést sugall, a címbe megvalósul az egymásutániség, az egyik szó előbb áll, így mintha hangsúlyosabbá lenne, mint a másik, ugyanakkor az első nem nélkülözheti a másikat, hiszen csak valamire lehet emlékezni, műalkotás, költészet, önéletírás csak valamiből (alkalmasint szöveggé formálódó emlékezésből) lehet. Ezt a gondolatmenetet a *Pályám emlékezetével*⁶ is végigjárhatjuk, noha a birtokos személyragos tárgymegjelölés áll elől, a megjelenítés módja utóbb, a kettő között éppen a birtokos szerkezetbe foglalódás, teremti meg az egymásra utaltság révén a kölcsönösséget. Mivel hangsúlyozottan a személyiség látszik az előtérbe kerülni (akár Goethénél az *Aus meinem Leben*-nel, Életemből), csak hogy ez a személyiség nem más, mint egy pálya (többféleképpen értelmezhetően: költői, irodalomalapítói, kultúrateremtői, „hivatali”, különös tekintettel az iskola- és egyházfelügyelői stb. tevékenykedésre) reprezentánsa, aki elsősorban és talán kizárólag ennek a pályának alakulástörténetében játszott szerepe miatt lehet érdeklődést ébresztő személy. Mindezt nem csökkenti ama vállalás, amely csak annyit ígér, hogy az emlékezet megőrzői, válogatói, felidézői szempontja érvényesül. Kevesebb, mint történet, és több mint történet. Hiszen ami e pályaemlékezeten kívül esett, nem kerül szóba, így az egyes szám első személyű birtokos személyragnak jelentősége nem elhanyagolható, másfelől több: mivel nyitva marad, vajon a pályaemlékezet modellje-e egy innen szétsugárzó, általánosítható történetírásnak,

⁵ Johann Wolfgang von Goethe: Életemből. Költészet és valóság, ford. Szöllősy Klára. Budapest 1982, *Uő*: Autobiographische Schriften 1, *Aus meinem Leben*. *Dichtung und Wahrheit*, textkritisch durchgesehen: Erich Trunz. Hamburg⁶, 1967.

⁶ Kazinczy Ferenc: Pályám emlékezete. s. a. r, Orbán László. Debrecen 2009. Vö. még: Orbán László: Kazinczy Ferenc Pályám emlékezete címen ismert önéletírásának kéziratai és kiadásai, ItK, 2002, 627-50.

irodalomalapító históriának, annak a lehetőségnek körvonalazódását sejtetve, amely egy pályáját az 1780-as években kezdő, az átlagnemesi Magyarországgal több ok miatt (különböző korszakaiban másképpen) elégedetlen ifjúé, akit az 1790-es évek csalódásai a börtönfogságig vezettek, hogy onnan kikerülve egy ízlésforma változtatásával készítse helyeslésre és vitára (sőt, máig érő kiátkozásra) azokat, akik az eddigiektől eltérő módon (vagy nagyon hagyományosan, esetleg hasonlóképpen) gondolkodnak irodalomról, művészetről, esztétikus magatartásról, kulturális rendről. Ez a modell ott rejtőzik a *Pályám emlékezete* címen közreadott műben; ám ennek a modellnek meghatározott szerkezeti egységei részint a modellnek mint megmervített képzetnek sérülékenységét tanúsítják, részint az emlékezet változásának következtében a módosíthatóság megpróbálására csábítanak, egy-egy részlet kihagyásával, betoldásával, jelenetek átpozicionálásával nemcsak az emlékezet változékonyságára hívják föl a figyelmet, hanem az irodalmi megformálás előtérbe kerülésének jelentőségére is. Visszacsatolván Goethehez: a *Pályám emlékezete* és megannyi változata beszédesen hirdeti, hogy a mindenkori sorrend: 1) Dichtung (und) 2) Wahrheit, Költészet (és) valóság.

Természetesen Kazinczy nem csak kései önleíró műveiben (még a Pannonhalmi útban is) érvényesítette a correctio elvét. Ez az antikoktól a középkori és klasszicista poétikákon keresztül Kazinczyhoz eljutott költészeti alapelv kiváltképpen ott hatott, ott mutatkozott produktívnak, ahol az átdolgozás célzata „manifeszt” módon érződik, valamely nem titkolt, a szövegbe kódolt esztétikai vagy kevésbé esztétikai szándék okozza az elhagyást, a betoldást, a leírt helyzet elmozdítását; nem feltétlenül egy közvetlenül elérendő cél érdekében, ámbár a különféle személyeknek elküldött levelekben az ad hominem igyekezet tetten érhető, továbbá mindez valamely megfontolást igénylő (jóllehet nagyon tudatos) elhatározás földerítésére ösztönzi a szöveg olvasóját. Igencsak beszédes, mikor milyen szöveg és/vagy (más) kulturális esemény iktatódik be az előadásba, vagy marad el az előadásból: miként bővül egy jelenet az irodalomból, művészetből vett motívumokkal vagy tárggyal; ugyanakkor miként (és miért) tömörül a szöveg, hogy a kulturális hozadékok (melyek hol hasonlatként szolgálnak, hogy „élet” és „irodalom” össze/egymásra látására/láttatására törekedjenek) kihagyásra ítéltettek, egy csupasz, tárgyszerű közlés kedvéért. A kutatás még nem tart ott, hogy tipizálhatók volnának Kazinczy variációs technikái, és nagyon kérdéses, hogy egyáltalában tipizálhatók-e. Egyelőre annyi mondható el az összegyűjtött fordítások kilenc kötetről⁷ (általában), hogy 1/ A műfaji differenciáltság megvalósításában

⁷ A 2. sz. jegyzetben i.m.

érdekeltek a szövegek; 2/ A műfaj és az előadás összhangba hozásán iparkodnak; 3/ Az első kiadásokhoz képest egy választékosabbnak, jellegzetesebbnek hitt „stílus”, az anyanyelvbe integrálás próbája zajlik; 4/ Felmérése történik annak, mennyire viseli el a magyar nyelv az idegenszerűségeket, az újszerűségeket, mennyire honosítható a német és a francia nyelvi „hozádek” a hangsúlyozottan fordítás-elvű irodalomteremtésben; 5/ A különféle korokból, helyekről származó szövegek magyar nyelvi változata milyen mértékben előkészítője annak a (rövidre zárva) stílusújításnak, amelynek Kazinczy elkötelezettje volt, és amelytől olyan reflexiókat remélt, amelyek megerősítik vállalkozásában. (Tudjuk, hogy ez a reménye vált be a legkevesébé, noha igen kevesen voltak, akik a kilenc kötetet tüzetesen végigolvasták, a jelenlegi sajtó alá rendezőn, lektoron, sorozatszerkesztőkön kívül ma sem tolonganak az immár egyetlen kötetben föllelhető fordítások olvasói.)

Töprengtető példámát mégsem innen veszem, hanem az *Erdélyi levelekből*.⁸ Részint azért, mivel ennek folyamatos átalakítása (a részközlések ellenére) egyként jellemző Kazinczyra s a kéziratos példányok olvasóira, kik közül szinte mindegyik kívánt valamely módosítást a szövegben. Kazinczy azonban maga sem döntötte el, hogy Goethe *Italienische Reise*⁹ című útleírásának megfelelőjét alkossa-e, netalántán olyan kézikönyvet, amelyet az Erdélybe utazó haszonnal forgathat, vagy olyan enciklopédikus művet, amely az úti levelekkel együtt, azaz a levélformával összhangban (s ebben a goethe-i példa erősen segítette) egyszerre kínálja föl a leírás pittoreszk-személyes hangoltságát és a földrajzi, muzeológiai, képzőművészeti, etnográfiai, „nemzetpolitikai” és messze nem utolsósorban történelmi ismereteket, fejtegetéseket, hozzávéve, hogy rendkívüli táj-, személyes és történelmi pillanatok versre fakasztották a költőt, hogy az író nem egyszer (s itt Sterne Kazinczy fordította útleírása lebeghetett a szeme előtt) anekdotába fordítsa át az előadást, nem pusztán az érdeklődés fönntartása, hanem az ismeretközlés ún. életszerűsége kedvéért. Az *Erdélyi levelek* nem csupán egy, a maga írásmódjában elbizonytalanodó és a tökéletesség ábrándjától távolodó szerző öndokumentációja, hanem a correctio elvének végső tanulságát is adja, ti. a mű külső körében végrehajtott, mások által javasolt változtatások lényegében a mű felszámolódásához vezettek; sok a változat, egyik sem

⁸ Kazinczy Ferenc: *Erdélyi levelek*, s. a. r., Szabó Ágnes. Debrecen, 2013.

⁹ Goethe: *Utazás Itáliában*. = Uő: *Önéletrajzi írások*, vál, jegyz. Györffy Miklós, az *Utazás Itáliában* anyagát Rónay György válogatta, ford. Györffy Miklós, Rónay György, Budapest, 1984, *Goethes Werke in zwölf Bänden. Zehnter Band. Italienische Reise. Kampagne in Frankreich. Kleinere autobiographische Schriften*, bearb. Herbert Greiner-Mai. Berlin-Weimar², 1968.

„véglegesített” alapszöveg. De nem is egészen az, aminek „eredetileg” készült, annak ellenére, hogy nyomdakész, cenzúrázott kézirataink (is) vannak. Kiadói közül ki-ki közzétette a maga elképzelését, több szöveget ollózva össze; végül a kritikai kiadás jelentette meg azokat a variánsokat,¹⁰ melyek mindegyike valamiképpen alapszövegnek vélhető. Ezek után lássuk a kiszemelt passzust...

Előzetesen annyit, hogy a tordai templomba lép be egy ifjú leány. „Olykor körülvivé fekete hosszú pillás szemeit a templom népén, egyszer kétszer felnéze a deákra is, de lelke semmiben részt nem vett; amit magában lele, őt inkább érdeklé, mint minden egyéb. Előttem vala Sir Joshua Reynoldsnak Bause által rézbe metszett kis csintalana (la petite Rusée), s azt mondtam magamnak, hogy Goethe ily teremtesek körül voná le azt a bájos képet, melyet aztán a Testvérekben *Mariskává*, *Egmontban Klárikává*, *Meisterben Mignon-ná* feldolgozott. A templomban nem vala senki, ki megsejtse, hogy szemeim a szép ártatlanon lebegtek: ki érthette volna itt, hogy ez az ősz ember csak festői szemmel nézé a gyönyörű, a gondokat még most nem ismerő teremtest? Irigylém *Socinnak* és az oly ifjagnak, amelyeket itt láték, azt az ő tanítványkáját.”¹¹

A részlet többfelé nyithatja az értelmezést. Az irodalomba átjátszott szemlélés lenne az egyik, a képzőművészettel megalapozott kép rávetítése a Kazinczy-fordításkötetek két színmű-hősnőjére lehetne a másik, nem utolsósorban a gyermekifjú leányka megidézése, akibe a már akkor sem egészen fiatal Kazinczy olvasás közben beleszeretni látszott,¹² és akinek bájos alakja az ifjúkori szerelem, Kácsándy Zsuzsanna Lotti nevű leánykájára vetül rá, még azelőtt, hogy találkoztak volna. Az (ön)életrajz-írói leírás egy a nagyon is evilági szépségtől elragadtatott; azt idealizáló, könnyen hevülő poéta vallomásszerű előadásába csap át, amelyet azonnal visszavon, mintegy visszalép az e tárgyú epigrammák világából (*Az erdő*, mely kapcsolatos Kácsándy Zsuzsannával, *Idához, a Mezei virágok* első öt darabja),¹³ hogy az utolsó mondat nem minden

¹⁰ A 8. sz. jegyzetben i. m, 568-569. tizenhat kézirattal számol, a Tudományos Gyűjteményben publikált részletek előtt feljegyzéseket közöl, majd a részleteket követőleg négy teljes változatot.

¹¹ Ezt a passzust egy korábbi kiadásból idézem, a kritikai kiadás ezt a variánst nem adja. *Kazinczy Ferenc*: Erdélyi levelek, szerk., szöveggond, utószó, névmutató, szómagyarázat: Kováts Dániel. Budapest, 2008, 175. A kiadás a helyesírást modernizálta.

¹² Ld. erről: *Fried István*: Az olvasó személyiség önképe. Ahogy Kazinczy Goethét látta, ahogy Kazinczy látszani akart, Széphalom 25., a Kazinczy Ferenc Társaság évkönyve, Sátoraljaújhely, 2015, 9-25.

¹³ Kazinczy Ferenc Összes költeményei. s. a. r., Gergye László, Budapest, 1998, 96-98, 102. A Lotti-szerelem jelenik meg A boldog alkonyban, 64.

íronia nélkül figyelmeztesse a beszélőt és olvasóját a templomi jelenet „realitására”. Megismételném: egy szakrális térben lezajlott pillanat leírása, amely a mindenütt reflektálni kész *írói* (és nem merőben útleírói-megfigyelői) státus szűnni nem akaró alkotni törekvését dokumentálja, megjeleníti a templomba térő leányt, mintegy belehelyezkedvén gondolatvilágába, hogy innen rokonítható művészeti tárgyakra irányíthassa a figyelmet. S bár végig a leányról van szó, a lényeges mégis a műalkotással való egylényegűsége, melynek megnevezéséhez a kortárs világirodalom legnagyobbját hívja segítségül. Ennek révén a megjelenített leány immár egy olyan világ része, mely egyszerre kelti föl a – mint írtam – könnyen hevülő költő érzékies megjelenítő erejét, valamint a művészet és valóság egybelátásán munkálkodó képzeletét. A megnevezett festő, Reynolds (1723-1792) a legjelentősebbek közé tartozik a XVIII. században, portréival vált nevezetessé, melyeket a „sötéttszta”, a fény-árnyjáték, a chiaroscuro jellemez. S hogy Kazinczy nem a képet, hanem a képről készült rézmetszetet idézi meg, ezzel „fordítáesztétiká”-jára is utal, amennyiben műremekekhez nem lehetséges a közvetlen hozzáférés, a személyes megtekintés, akkor meg kell tenni mindent, hogy legalább kópiában, metszetben legyen szemlélhető. Áttételesen ez valósul meg a (sikeres) fordításokban; ezek után az általa tolmácsolt Goethe-színművek hősnői magyar nevükön élénk állítva, mintegy folytathatják a gondolatmenetet. A Mignon-hivatkozás leplezett önvallomás, a Lotti-alak belekomponálódása a leírásba. A visszavonás ellenére marad a mondat lelkesültsége, a tudóskodó zárás s a célzás volna az ellensúly. A következő részlet (változat) sem visszafogottabb, a változtatás iránya eléggé látványosnak mondható: „egy még igen fiatal szép leány az ajtón belépve (...) Ollykor körülvivé fekete szép szemeit a templom népén, egyszer kétszer felnéze a Deákra is, de lelke semmin nem veve részt; a mit magában lele, az őtet inkább érdeklé mint minden egyéb. Gyönyörű ártatlan, mondám, ilyen lehet Klárka, míg megláta Egmontot; te szobádban élsz, kis konyhádban, virágos kertcskédben, s teljes nyugalmadban nem is álmodod még, mi vár rád. A templomban nem volt senki, a ki észre vehette volna, hogy szemeim a lánykán lebegnek, mert senki nem volt, a ki elérthette volna, hogy azt csak festői szemek nézik; leginkább nem vette pedig észre maga a kis Szép. Nem-látom meg többé ezt a leányt, a kit Joshua Reynolds feste, mely Bause rezei között a kis Csinytalan (La petite Rusée) neve alatt találattik.”¹⁴

¹⁴ A 8. sz. jegyzetben i. m. 175. E dolgozat szempontjából érdektelen, hogy ez a változat az előbbi – vagy amit korábban idéztem.

Kazinczy alaposan átszerkesztette ezt a passzust, az irodalmiságot némileg csökkentette, viszont a belső monológ segítségével a drámaiságot növelte, érzékelhető feszültséget generálva a figyelő és a megfigyelésről tudomást sem vevő között. S bár a festői szem beiktatásával itt sem mellőzi a szöveg az alig leplezett érzéki érdeklődést, a monologizáló előadás igyekszik egy idillbe hajló képpel enyhíteni, a befejezés ezúttal a festőiség példájával lesz pregnánsabbá: a tűnő szépséget megőrzi a művészi festmény, a létező tűnékenységével szemben áll a Reynolds képe segítségével megvalósuló halhatatlanság, az élő leány soha vissza nem térően, föl nem merülően tűnik el az útleíró, a költő életéből-képzeletéből, ám a rézmetszet révén emlékeztető műalkotás felidézheti az emlékezet esendőségében elmosódó leányalakot: a festmény sőtétisztája, chiaroscuroja az élmény emlékeztető transzponálódásában kapja meg a leírásba rögzített formát.

Még egy, frappánsnak mondható változatot idézek, amely kurta-furcsa előadásban tudatja, miként foszlik szét az áthevült előadásban színre állított jelenet, mi marad a költészet/művészet és valóság programját illusztráló leírásból; ismét a tordai unitárius templom a színhely: „Kegyetlenül elúnván magamat, physiognómiai s vestigiari [öltözeti] lesegetéseknek eredék, s mustrát tartottam a férfiak és asszonyok rendein, arczaikon, öltözeteiken, bánásaikon. Egy leányarczon s növésen kívül nem láttam többet, a min a szem megnyugodhatott volna.”¹⁵

Ezúttal Kazinczy mintha eltérne a Goethe és Sterne által gyakorolt útleírástól, ugyan szándékában („lesegetés”) volna egy pittoreszk leírás megalkotása, de szándéka kudarcra végződik, nincs miről beszámolnia, a kivétel ismét az a bizonyos leány, aki ugyan egy pontra irányítja a szemet, mégsem annyira, hogy a följobbi leírások ismétlődjenek (ha megváltozott terjedelemben, szerkesztéssel is). Az útleíró ezúttal típusok, jellegzetes alakok után kíváncsiskodik (ilyenekkel Goethe és Sterne ugyancsak bőséggel szolgál), de a figyelő beállítottsága (elúnván magamat) eleve nem teszi lehetővé, hogy az esetlegesen érdektelenből valami érdekesebbet formáljon. Ilyen passzus meglehetősen ritka az *Erdélyi levelek*ben, amelynek egyik célja (volt róla szó) éppen a kedv felébresztése az erdélyi utazások iránt. Aligha deríthető ki, a terjedelmi okon kívül miért ez a váltás az írásban, hiszen itt nem egy apró részlet visszavonásáról olvashatunk, hanem egy jelenetről, mely a Kazinczy-életmű bizonyos aspektusainak irányába mutat. Ebben az esetben aligha elegendő, ha a megfelelő passzusok olvasásával elégedünk meg, a teljes újra/átírt változatot kellene szemügyre vennünk ahhoz, hogy megnyugtatólag kijelenthessük:

¹⁵ Uo., 508.

az útleírás különféle változataival kísérletezik-e Kazinczy, vagy csupán az átéltek, tapasztaltak másféle rekonstrukciója vezeti-e tollát, illetőleg: a máskor mindig oly jelentékeny szerephez juttatott irodalom- és/vagy művészetközöttségéről való lemondás egy fiziognómus döntése-e, aki ezúttal nem a látottak színes, érzékletes visszaadására törekszik, hanem a lehetséges pontos megfigyelésre. Akit nem ragad el hevülékenysége, törekvése a költészet és a „valóság” között netán feltáruuló szakadék áthidalására, hanem ragaszkodik ahhoz, hogy annyit közöljön, amennyinek „valóság”-fedezetét biztosítani tudja (amennyire emlékezik). S éppen itt ragadhatjuk meg a változatok eltéréseit, amelyeknek olykor nagyon prózai oka lehet: ti. az, hogy éppen melyik korábbi változat volt kéznél, a korábbi változatok mennyire feleltek meg a kapott visszajelzések nyomán megindított emlékezésnek, képzeleti munkának. Ilyen módon természetszerűleg vannak egymáshoz közelebbi, egymástól távolabbi variánsok. Az első két esetben nyilvánvalók (az eltérések ellenére) az átfedések, aligha dönthető el, hogy az átszerkesztés nyomán melyik érzékelteti jobban a „széplélek” utazó hangulati ingadozásait, művészi látás és tapasztalat összegző fölemelését a művészi szép szférájába. A harmadik változat megfosztódik ettől az akarástól, tárgyyszerűségével a merő közlési funkció ellátását vállalja, a nézőpont a leíróé, a műveltségi anyag beleapplikálása nem zavarja a beavatatlant, azt, akihez sem Reynolds festménye, sem a rézmetszet, sem a Kazinczy átültette Goethe nem jutott el. Mindhárom szöveg „útleírás”, amely mind az angoloknál, mind a németeknél már a XVIII. században virágzott. A levélformájú útleírás pedig két, szívesen gyakorolt prózai műfaj egyesítésével egyszerre állította előtérbe a személyiséget, aki a levelet írja, de korlátozta is „mindentudását”, hol a szövegköziséggel adva át a helyét a „költészet”-nek, hol az útleírásban előtűnő, megszólaló személyiségek nézőpontja szerint formálják a szöveget.

Kazinczynak, Goethétől és Sterne-től eltérően, nem adatott meg a távolabbi, külföldre utazás lehetősége; a *Fogságom naplójába* beiktatott tirol, cseh- s morvaországi, érthetően rövid utalások kényszerhelyzet szülöttei, ennek következtében a beszűkített prespektíva mintegy „dramaturgiai” funkcióval rendelkezik. Annál szívesebben készíti el belföldi utazásait, amelyekben követi a példaként vett német és angol szerző eljárásainak egyikét-másikát, olykor közvetlenebb szövegösszefüggések feltételezésének is teret kínálva. Egyetlen helyre utalok a továbbiakban: az *Itáliai utazás* útleírója egy természet létrehozta tüneményben Claude Lorrain festői metódusára vél ráismer-ni, természet-művészet egymásra gondolásának lehetőségét veti föl Kazinczy a *Pályám emlékezete* hetedik könyvében (1816), Claude Lorrainre és Claud

Joseph Vernet-re hivatkozva.¹⁶ A természeti és a művészeti szép egymásra vetítésének megfogalmazása sok tekintetben hasonló esztétikai megfontolások nyugtázását teszi lehetővé, a Kazinczynál többnyire megjelenő közvetítésre (a metszetekre) is figyelve. Messze nem elképzelhetetlen, hogy a széphalmi útleíró kezébe kerülő olvasmányok, képek, metszetek nem csekély mértékben járultak hozzá nem pusztán egy széptani ítélet körvonalazásához, hanem a változatok megformálódásához is. Hiszen a szövegközi utalások eleve jelezték, hogy éppen mi foglalkoztatta Kazinczyt, művei, fordításai, metszetei, múzeum- és képtárlátogatásai közül melyek voltak legfrissebb élményei, konkrétabban szólva: tájkép vagy portré indította meg képzeletét a látott, tapasztalt táj, illetőleg a hirtelen feltűnő személy leírására. A változtatások hogyanja – annyit talán már most le lehetne szűrni tanulságul – korántsem egy merevebb, antikváriusi correctio-elvnek van alárendelve, hanem a műalkotás mind tökéletesebb formájának elérése céljából. Ebben viszont ott búvik meg a goethe-i önéletrajz alcímében rögzített viszony, a költészet (Kazinczynál, de Goethénél is belefoglalandó a képzőművészet) és a valóság (találkozások, látogatások, kirándulások, könyvtári és múzeumi időzések, különös tekintettel a gyűjtők személyére stb.) összetartozásának, viszonylehetőségeinek műbe foglalhatóságára; ez a természeti és a művészi szép elgondolására késztető útleíró nem is oly rejtett üzenete: az irodalomma formálódó életről, az életté váló irodalomról.

---

¹⁶ Itáliai utazás 196: „A föld fölött a nappal párája leng, úgy, ahogyan csak Claude Lorrain festményeiről és rajzairól ismerjük, a természetben azonban nem egykönnyen láthatni olyan szépen ezt a tüneményt, mint itt.” *Italienische Reise*, 182: „Über der Erde schwebt ein Duft des Tages über, den man nur aus Gemälden und Zeichnungen des Claude kennt, das Phänomen in der Natur aber nicht leicht so schön als hier.” Erdélyi levelek 159: „De e sötét bús egyenlő minden változás nélkül, vásznan inkább rézbe metszve nem tehetne kívánt hatást; mint a nyugalmas tenger nem, part és szikla s hajó és légi-perspectív nélkül, s a Claudokat és a Verneteket, kik olly csudákat tudtak teremteni, kifárasztának. Itt magát kell látni az eggyszerű, pusztá, nagy természetet, s nem víg napfényben, hanem e bús fellegrzés alatt.” Claude Lorrain (1600-1682) a levegő és a fény képi megjelenítésének mestere. Claude Joseph Vernet (1714-1789) a fényhatások érzékeltetésére törő tájképfestő. Két megjegyzés kívánczik ide. 1) Kazinczy sosem látott tengert. 2) Természet és művészet viszonyát ezúttal eltérő módon látja Goethe és Kazinczy.

DEBRECZENI ATTILA

A Kazinczy kritikai kiadás műhelyéből

Az itt olvasható szöveg¹ egy előadás keretében elhangzott műhelybeszámoló írásos változata, ez magyarázza sajátos helyzetét. Nem akar úgy tenni, mintha szoros értelemben vett szaktanulmány lenne, de a műhelybeszámoló jellegéhez leginkább illő kötetlenség, mely az előszó sajátja, itt szükségszerűen elvész, amint nem illeszthető be ide az ott kivetítés alkalmazásával bemutatott példaanyag sem. Leginkább csak arra lehet vállalkozni, hogy a készülő Költemények-kötetről egy áttekintő pillanatkép szülessen, a dolgok jelen állása szerint.

Az első és alapvető kérdés: miért is szükséges kiadni Kazinczy verseit újra, miután azok 1998 óta hozzáférhetőek modern kritikai kiadásban, Gergye László sajtó alá rendezésében. Az életműsorozat belső logikáján, teljességigénynén túl több más szempont is indokolja ezt. A Gergye-féle kiadás csak az eredeti költeményeket adja, a versfordításokat nem tartalmazza, s már ez mindenképpen indokoltta teszi a feladat ismételt elvégzését. További probléma, amelyre a sajtó alá rendező maga is hivatkozik, hogy az anyagfeltárás korlátozott volta miatt szükségképpen hiányosak a jegyzetei is. Mindezek alapján szükséges e szövegtörzset újradolgozása az életmű teljességre törekvő feltárása keretében, s a feldolgozásnak a genetikus elvet érdemes követni, együtt közölve az eredeti versek és a versfordítások összes elérhető szövegforrását. Ez nem csekély mennyiség: a szövegentitások száma mintegy 350 körül van, s ezek átlagban 5–6 szövegforrásban öltönek testet, tehát a feldolgozandó források száma 2000 körüli, a kötet jelenleg már betördelt szöveganyaga is meghaladja az ezer oldalt. Komoly kérdéseket vet fel a genetikus elv alkalmazása a szöveg elrendezésében és az anyag kezelését, feldolgozását illetően. Mindenképpen rendhagyó megoldások szükségesek, melyek új kiadástípus körvonalait láttatják, az alábbiakban ennek vázlatos ismertetésére teszek kísérletet. A két kötetre tervezett Költemények-kiadás belső szerkezete, címstruktúrája a következőképpen alakul:

---

¹ A jelen tanulmány az MTA–DE Klasszikus Magyar Irodalmi Textológiai Kutatócsoport programja keretében, az OTKA 108831. sz. programja támogatásával jött létre. Közleményünk a Kazinczy Ferenc Társaság által Sátoraljaújhelyen 2015. október 3-án tartott tudományos konferencián elhangzott előadás szerkesztett szövege.

I. KÖTET**Levelek****Nyomtatványok****SZÖVEGEK****Levelek**

Évszámok

Címzett, dátum

Vercímek

Nyomtatott kötetek

Kötetcímek (dátummal)

Vercímek

Aprónyomtatványok

Nyomtatványcímek (dátummal)

Vercímek

Periodikák

Periodikacímek (dátummal)

Lapszámok (dátummal)

Vercímek

II. KÖTET**Kéziratok****Jegyzetapparátus****Korai versek kéziratcsomói**

Csomók megnevezései (dátummal)

Csomók egységei

Vercímek

Gyűjteményes kéziratcsomók

Csomók megnevezései (dátummal)

Csomók egységei

Vercímek

Önálló kéziratok

Évszámok

Tisztázatok

Vercímek

Fogalmazványok

Vercímek

Függelék (Jegyzések, listák)**JEGYZETEK****Bevezetés** (az anyag áttekintése, időrendje, a közlés elvei stb.)**Szövegcsoporthok** (szöveges keletkezéstörténeti magyarázatok)**Alakulástörténet** (integrált magyarázatok a szövegidentitásokhoz)

Bibliográfia, rövidítések, mutatók, táblázatok

A kötet anyaga a fenti tagoláson túl jól láthatóan még egy további hármasközlést is mutat, amelyet azonban már nem lehetett érvényesíteni a címszintben, mert a Szövegek–Jegyzetek címekkel együtt már így is 5 címszint van. A kiegészítő szövegeket tartalmazó Függelék nem számítva 7 fő fejezetbe sorolva kerülnek közlésre Kazinczy költeményei, s e hét fejezet alkot három (csak a kötetben szereplő, belső címként jelöletlen) csoportot: Levelek (ez magában egy csoport) – Nyomtatott források – Kézírt források. A fő közlési elvet így a nyilvánosság-hoz való viszony jelenti, s ennek alárendelten érvényesül az időrend, leginkább a verscsoportok időrendje által, bár különös módon maga ez a fő beosztás is egyfajta sorrendiséget jelenít meg a Kazinczy-életmű belső logikája miatt. Ez a közlési elv merőben szokatlan egy Költemények-kiadásnál (különösen a terjedelmileg is meghatározó Levelek fejezet), így részletesebb indoklást kíván, jelezvén a felmerülő problémákat is.

Kazinczynál, mint rendre tapasztaljuk, megfordul a szokásos fogalmazvány–tisztázat–nyomtatás sorrend, fogalmazványok alig maradtak fenn, az első források gyakran vagy levelek tisztázatai, vagy már a nyomtatványok. Az egyes versekre igaz megállapítás az életmű egészére is kiterjeszthető: a verseket legelőször levélben szétküldözte barátainak, majd publikálta periodikában, aprónyomtatványban, s aztán elkezdte a gyűjteményes kötet összeállítani, ilyen viszont csak kettő jelent meg. Az 1820-as évek közepétől mániákusan másolta újra és újra egybe, lényegében változatlan szöveggel kiadandó gyűjteményes kiadásának anyagát, ami aztán sohasem jelent meg. Az életmű eme belső logikájának a Levelek–Nyomtatványok–Kéziratok beosztás és sorrend felel meg leginkább, s az egyes versek ezen pálya végi szétírása az ultima manus-elv kizárólagos alkalmazásának értelmetlenségére is felhívja a figyelmet.

E belső logika egyben a nyilvánosság-viszonyok kontextusának megteremtésére is lehetőséget ad, s így oly módon olvasható Kazinczy költői életműve, mint még eddig nem. A periodikákban megjelent szövegek egy jó része nem is volt ismert, most tehát Kazinczy nyilvánosság felé mutatott költői arculata a maga egészében feltárul, annak az egyes periodikák szerinti és ezzel párhuzamos időrendi megoszlásában. A levelekben küldött versek elvileg elérhetőek voltak, mert szerepelnek a Váczy-kiadásban, többségük azonban az ismétlődések elkerülése végett csak címével és első sorával. De alig van két teljesen egyforma szöveg, s gyakoriak a különböző marginálák, jegyzetek a versekhez, s persze nem is könnyű ezeket összevadászni az immár 25 kötetben. A legfontosabb azonban a levelekhez fűzött kommentárok közlése: ezeket egybeolvasva érthetjük csak meg, hogy ez a hatalmas anyag Kazinczy irodalomszervezői stratégiájának alapvető eleme, költészete belső

dinamikájának megnyilvánítója, a versek megértésének kulcsa. Maguk a versek sem önértékükben igazán fontosak, hanem kommentált szétterjedésük keltette hatásukban.

A fentiek értelmében az első két egységben (Levelek, Nyomtatványok) a teljes anyag közlése látszik indokoltnak, még akkor is, ha ez például a Leveleknél néhol redundanciát okoz, mert az egymás utáni levelekben közölt azonos verseknél – ha vannak is apróbb eltérések – a szöveg alapjellege gyakran nem módosul, s nem mindenütt vannak margináliák, jegyzetek sem. Ez növeli az amúgy is jelentős terjedelmet. De mégsem látom lehetségesnek a válogatást, mert akkor részben Váczy közlését ismételném meg, s továbbra is kiadatlanok maradnának bizonyos források, másrészt mert éppen a közlés alapvető célja és indoka szenvedne sérelmet.

A kéziratok esetében a pálya második feléből, végéről származó Gyűjteményes kéziratcsomók és az Önálló kéziratok fejezeteinél szükséges és lehetséges anyagszűkítő válogatást végezni. A Gyűjteményes kéziratcsomók közül csak a legutolsót, legteljesebbet közlöm a maga egészében, a többi 8–10 ugyanezen céllal készített, különböző tartalmú és sorrendű, de a szövegekben lényegében egyező tiszttázati csomót nem. Az Önálló kéziratok közül pedig csak azokat, amelyek az adott szövegidentitás alakulástörténetében szövegváltozatot reprezentálnak. A más művekben, így például a Pályám emlékezetében vagy az Erdélyi levelekben található versek közlésétől ugyancsak eltekintek, hiszen megjelentek már a kritikai kiadás vonatkozó köteteiben, de az alakulástörténetben ezeket is feldolgozom. A korai időszak verscsoportjai és a későbbiek közül a Pandektákban találhatóak teljes egészükben közlésre kerülnek, mert a szövegalkulás szempontjából lényegesek.

Mindebből az is látszik, hogy a jelen kiadás erősen érvényesíti a genetikus szemléletet. A sorozat önéletrajzi köteteihez hasonló módon margináliákat tartalmaz majd, melyek az egymáshoz tartozó szövegeket egymáshoz és közös jegyzetükhöz utalják. A genetikus elvű olvasást a margináliák mellett a jegyzetmező-magyarázatoknak megfelelő Alakulástörténet biztosítja, az ottani oldalszámok alapján végigolvasható egy-egy szövegidentitás, már ami közlésre került, de az összevetésben minden forrás szerepel, a jegyzet pedig a szövegtörténetet tárja fel minden részletre kiterjedően.

Ezek azok az elvek és keretek, amelyek a készülő Költemények-kiadást meghatározzák, s amelyek együttesen a papír alapú genetikus elvű kiadások egy újszerű típusát jelentik, még a Kazinczy-sorozaton belül is. A munkálatok előrehaladtak, de az anyag kiterjedtsége és bonyolultsága óvatosságra int a befejezés idejére vonatkozó jóslatokat illetően. Remélem, mielőbb.

CZIFRA MARIANN

A magyar nyelvújítás dokumentumai az interneten^{1*}

<http://deba.unideb.hu/deba/nyelvujitas>

A nyelvújítás általános értelemben véve a nyelv életébe való szándékolt és tudatos, a nyelv gazdagításának céljával történő beavatkozást jelent, amelynek a szélesebb nyilvánosság előtt is ismert periódusa Magyarországon a 18. században kezdődött, a 19. század elején teljesedett ki, majd 1819-ben, Kazinczy *Orthologus* és *Neologus*; *nálunk és más Nemzeteknél* című tanulmányának megjelenésével zárult. Ha nyelvújítást mondunk, valószínűleg ennek a korszaknak a képe jelenik meg a magyar elmékben. Persze szakemberek körében ennél jóval árnyaltabb a kép. Ismerünk olyan elméleteket, amelyek több, egymástól jól elkülönülő nyelvújítási ciklust különböztetnek meg a magyar nyelv életében, amelyek a 18. század végén indultak, és az egész 19. századon végighúzódnak; először egy neológus, majd annak visszacsapásaként egy ortológus előretörést, végtére is két különböző értékrend mentén végrehajtott újítási hullámot foglalva egységbe.² Egyes elképzelések szerint a nyelvújítási mozgalmakat a régi magyar irodalom vezette be, mások szerint a reformáció volt nagy hatással a nemzetiségi nyelvi mozgalmakra.³ Többen megírták már

^{1*} A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült. A szerző az MTA–DE Klasszikus Magyar Irodalmi Textológiai Kutatócsoport alkalmazottja (a csoport vezetője: Debreczeni Attila).

² Békés Vera a nyelvújítást egy komplex kultúrtörténeti változásrendszerbe ágyazva tárgyalta, s három nyelvújítási korszakot különböztetett meg, amelyek utolsó áramlata a 19. század végén zárult: *Békés Vera: Tudományelméleti és nyelvfilozófiai elképzelések a magyar nyelvújítási mozgalomban 1818 és 1874 között*, Művelődési Minisztérium Marxizmus–Leninizmus Oktatási Főosztálya, Budapest, 1985 (A filozófia időszerű kérdései, 63). Zsilinszky Éva a nyelvújítás korszakait bemutató dolgozatában az 1772-től 1867-ig terjedő időszakot vizsgálta, és az irodalomtörténet-írás által nyelvújításnak nevezett mozgalmon kívül, amelyet ő az 1780-as évek és 1821 közöttinek gondolt. Ezen kívül még két fontosabb időszakot jelölt meg: az egyiket a reformkorban, a másikat az önkényuralom idejében. Lásd: *Zsilinszky Éva: A magyar nyelvújítás. = Természetes nyelvek – mesterséges nyelvek*, szerk. *Geccsó Tamás*, Budapest, Tinta, 2003, 94–101.; *Tolnai Vilmos* A nyelvújítás című könyvében szintén távolabbra helyezte a végpontot, bár kiemelte, hogy a heves viták lezárulása Kazinczy 1819-es fellépéséhez köthető. *Tolnai Vilmos: A nyelvújítás. A nyelvújítás elmélete és története*, Budapest, MTA, 1929, 134–146. Fábíán Pál is több nyelvújítási korszakról ír: *Fábíán Pál: Nyelv művelésünk évszázadai*, Gondolat, Budapest, 1984.

³ *Takács Sándor: Részletek a nyelvújítási harc történetéből*, *Katholikus Szemle*, 1890/4, 366–385, 520–550, 681–717.

azt is, hogy a nyelvújítás nem sajátosan magyar jelenség. Nemcsak a hasonló történelmi háttérű, a Monarchia területén élő nemzeteknél tapasztalható nyelvújítási hullám, hanem egész Európában, sőt világszerte zajlott, zajlik időről-időre efféle nyelvi változás. Ismert ennek felülről irányított és alulról induló fajtája, államilag és testületileg vezérelt típusa, látszólag spontán és minden ízében tudatos változata.⁴

A magyar nyelvújítás Kazinczy Ferenc nevével fonódik össze, s ez a kapcsolat a nyelvújítási mozgalom centralizáltságának és felülről szervezettségének képzetét implikálja, amely amúgy is megképződött már az összetett szó második tagjának ágens volta miatt. Az újítás szó cselekvőt, aktív személyt, újítót feltételez, és ennek a szerepnek kiválóan megfelel Kazinczy, aki mind kortársai szemében, mind saját írói önképe szerint is ebben a szerepben jelenik meg, s munkássága valóban alkalmassá teszi arra, hogy nyelvújítónak lehessen nevezni. Egyes elképzelések szerint a nyelvújító Kazinczy képét a romantikus irodalomtörténet-írásnak köszönhetjük, amely akkurátusan a nyelvújítói tevékenységtől elválasztva tárgyalta Kazinczy szerintük meghaladott klasszicizmusát, hogy legalább az újító Kazinczyt megmenthessék a maguk számára.⁵ De nemcsak a jelenség centralizált képzete okozza, hogy ha a 19. század elejét feldolgozó szakirodalomra fókuszálunk, akkor mindent összevetve elsősorban Kazinczy és vitapartnerei nyelvújításával foglalkozó kutatásokra bukkanunk, melyekben kevesebb figyelem jutott a kevésbé meghatározó szerzőkre.⁶ Ennek a figyelemkoncentrációnak az áll a háttérében, hogy a Kazinczy-levelezés, mint a korszak levelezéskiadásának legterjedelmesebb

⁴ Johanna Laakso, *A magyar nyelv nem idioma incomparabile. A magyar nyelvújítás európai kontextusban*, Sic Itur ad Astra, 2009 (61), 189–21.; *Language Reform History and Future – La Réforme de Langues Histoire et Avenir – Sprachreform Geschichte und Zukunft*, With an Introduction by – Avec une Introduction de – Mit einer Einleitung von, Joshua A. Fishman, edited by – Dirigé par – Herausgegeben von, István Fodor – Claude Hagège, I–VI, 1983–1994.

⁵ Erről lásd: Csetri Lajos: *Egység vagy különbözőség? Nyelv- és irodalomszemlélet a magyar irodalmi nyelvújítás korszakában*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1990, 12–13.

⁶ Jelentős, átfogó írások: Ruzsiczky Éva: *Irodalmi nyelv szókincsünk a nyelvújítás korában* Kazinczy tájszóhasználata alapján, Akadémiai, Budapest, 1963.; Csetri Lajos: *Egység vagy különbözőség? Nyelv- és irodalomszemlélet a magyar irodalmi nyelvújítás korszakában*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1990.; Bíró Ferenc: *A legnagyobb pennaháború. Kazinczy Ferenc és a nyelvkérdés*, Argumentum, Budapest, 2010.; Benkő Loránd: *Elméleti törekvések a felvilágosodás korának magyar nyelvtudományában = A magyar nyelv és kultúra a Duna völgyében: Die Ungarische Sprache und Kultur im Donauraum*, szerk. Moritz Csáky, Horst Haselsteiner, Klaniczay Tibor, Rédei Károly, Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság, Budapest – Wien, 1989, 383–393.

és hosszú ideig legteljesebb darabja, kánonként működve, szűrőként funkcionálva emelt reflektorfénybe bizonyos szövegeket és engedett feledésbe merülni másokat. Pedig a nyelvújítás irodalma sokkal nagyobb annál, mint a korszak bármely levelezése, így a Kazinczy-levelezés arról beszámolhat. Lát-szólagos kitérőnek tűnik talán, hogy ezen a ponton néhány évszázadot visszafelé ugorva az időben a reformáció korszakát említtem fel. A párhuzamot az indokolja, hogy a nyelvújításhoz hasonlóan a reformáció mozgalma volt az, amely szélesebb társadalmi rétegeket is elért, s amely – ahogyan Csepregi Zoltán reformációról szóló könyvében írja – „elementáris hatását” éppen a „reformátori gondolatok anyanyelvi megfogalmazásban és a nyomtatás médiuma révén” fejtette ki.⁷ A könyv kutatástörténeti bevezetője a reformáció-kutatás irányzatait jellemzi történeti perspektívában.⁸ Egymással versengő, a jelenség egészét vizsgáló esztétörténeti szempontú reformációelméleteket, a historizmus idején született, „a nagy személyiségeket” a középpontba állító vizsgálatokat, a 20. század második felére jellemző, a kisebb „sztárreformátorokat” vizsgáló kutatásokat mutat be. Összefoglalásában módszertani korszakonként változik a kérdésfeltevés iránya és témája, egyre szélesebb, egyre színesebb palettán helyezve el a reformáció jelenségét.

A magyar nyelvújítás kutatásának nem határozhatóak meg egymástól ilyen élesen elváló korszakai. A nyelvújítás mint téma a 19. század második felében kezdett a tudományos érdeklődés és – nyugodtan lehet azt mondani, hogy – a közbeszéd középpontjába kerülni: mégpedig az új ortológia mozgalma által. Szarvas Gábor a Magyar Tudományos Akadémia támogatásával indította meg *Magyar Nyelvőr* című folyóiratát. Célkitűzése a szélesebb társadalmi rétegek elérése volt: tudomány-népszerűsítés céljával, a nyelvművelés kilátásba helyezve kívánta az általa elképzelt irányban módosítani a magyar nyelvhasználatot. A 19. század eleji nyelvújítás ekkor, a Czuczor–Fogarasi szótár⁹ megjelenése után került először élénk figyelem középpontjába, s megítélése már ekkor sem volt egyértelmű. A *Magyar Nyelvőr* az új ortológiát képviselve elvitatta a 19. század eleji nyelvújítás érdemeit, szemben állva azokkal (pl. Toldy Ferencsel, Arany Jánossal stb.), akik az irodalmi nyelv érdekeire hivatkozva a nyelv szabadságát hangsúlyozták. Nem állítható, hogy valami

⁷ Csepregi Zoltán: A reformáció nyelve – Tanulmányok a magyarországi reformáció első negyedszázadának vizsgálata alapján, Balassi, Budapest, 2013 (Humanizmus és Reformáció 33), 23.

⁸ I. m., 9–21.

⁹ Czuczor Gergely–Fogarasi János: A magyar nyelv szótára, I–VI, Emich Gusztáv, Pest, 1862–1874.

új történt volna ekkor, hiszen a nyelvújítás megítélése mindig is hozta a két szélsőséget: a 19. század elejétől fogva szinte bármely évtizedből lehet hozni olyan példát, amelyik extrémén méltatója, s amelyik vitatója a változásoknak. Az viszont igaz, hogy a téma kutatásának már legelső hullámai sem csupán a „vezér” Kazinczy, hanem a kisebb szerzők munkásságát is érintették. A vizsgált szerzők köre széles, s ez nem is csoda, hisz különböző tudományterületek képviselői és szépírók vitáztak egymással a *Magyar Nyelvőr*, az *Értekezések a Nyelv- és Széptudományok Köréből*, ill. a *Nyelvtudományi Közlemények* hasábjain. Mindhárom folyóiratot az MTA adta ki (bár a *Nyelvőrnél* az MTA csak anyagi fenntartó volt, a cikkekért a szerkesztőség felelt), így a nyelvészet és irodalomtudomány legmagasabb tudományos fórumain értekeztek a magyar nyelvújításról – konszenzus nélkül. Ekkor már az új ortológiát is nyelvművelésnek nevezték.

Több fontos, egymástól elszigetelődő kezdeményezést is hozott a századforduló a nyelvkérdésben. Az egyik ezek közül Balassa József nevéhez fűződik, aki később a *Magyar Nyelvőr* történetét is megírta.¹⁰ Ekkor indult útjára a *Régi Magyar Könyvtár* című sorozat, amelyben több nyelvújításhoz kapcsolódó szöveg jelent meg. Ezt a könyvsorozatot akár a *Magyar Nyelvőr* körül zajló viták egyenes következményének lehet tekinteni, legalábbis annak vége felé, 1891-ben már olvashatunk arra való utalásokat, hogy a nyelvművelők a nyelvújítás helyességéről vagy helytelenségéről való vitázás helyett jobban tennék, ha a nyelvújítás történetét dolgoznák fel, amelyet az anyaggyűjtésen kellene kezdeni.¹¹ Meg is indult a nyelvújítás történeti vizsgálata, elkezdődött a munka a nyelvújítás történeti szótárán.¹² Ezekben az években, s ebben a szellemben született néhány egészen komoly szaktanulmány, amelyek egészen színes képét rajzolják meg a nyelvújítás 19. század eleji korszakának, és a kéziratos irodalmat is behatóan ismerik és ismertetik. Takáts Sándor tanulmányai elképesztő tájékozottságról tanúskodnak, történészi szemlélettel

¹⁰ Balassa József: *A Magyar Nyelvőr története 1872–1940*, Országos Néptanulmányi Egyesület, Budapest, 1941.

¹¹ Simonyi: *A nyelvújítási vitához*, 1891, NYÖR, XX, 56.

¹² Ennek eredménye: Szily Kálmán: *A nyelvújítás szótára*. A kedveltebb képzők és képzésmódok jegyzékével, I–II, Hornyánszky, Budapest, 1902. Ehhez a hullámhoz sorolható: Tolnai Vilmos, *Magyarító szótár a szükségtelen idegen szavak elkerülésére*, Hornyánszky, Budapest, 1900.

és precizitással közelítik meg a nyelvi viták időszakát.¹³ Adatai és következtetései alapos anyagismeretről tanúskodnak, a mai napig fontos forrásokra mutatva rá a kutatás számára.

Thienemann Tivadar meghatározó tanulmánya a magyar nyelvújítás német nyelvfilozófiai hátterére s annak hatástörténetére világított rá. Kutatása egészen Csetri Lajos munkásságáig meghatározta a korszak arculatát.¹⁴ Simai Ödön cikksorozata a Magyar Nyelvben Kazinczy pályájának hosszú szakaszt világítja át, és a nyelvészet szempontjából végez elemzéseket.¹⁵ Egy másik fontos kötet a történettudományhoz kapcsolódik: Szekfű Gyula forráskiadásáról van szó, amely a magyar államnyelv törvényi hátterét foglalta kötetbe.¹⁶ A forráskiadás a nemzetté válás kontextusában tárgyalja a nyelvmozgalmat, jogi dokumentumok és történeti források kutathatóvá tételével az események államigazgatási és politikai hátterére irányítva a figyelmet. A század második felében Benkő Loránd, Csetri Lajos, Békés Vera és Bíró Ferenc könyvei és tanulmányai alapvetően átirták a nyelvújítás képét.¹⁷ Egy dolog maradt csak hátra, amelyet sem ők, sem a korábbi évek szakemberei nem végeztek el.

¹³ *Takáts Sándor*: A Mondolat és a Felelet hatása, Magyar Katholikus Szemle, 1891 (5), 280–296, 364–388.; *Takáts Sándor*: Irodalmi harcok (1815. után.), Magyar Katholikus Szemle, 1892, 79–111.; *Takáts Sándor*: Részletek a nyelvújítási harc történetéből, Katholikus Szemle, IV., 1890, 366–385, 520–550, 681–717.

¹⁴ *Thienemann Tivadar*: Német és magyar nyelvújító törekvések, Pfeifer Ferdinánd Könyvkereskedése (Német Philológiai Dolgozatok I.), Budapest, 1912.

¹⁵ *Simai Ödön*: Kazinczy Ferenc nyelvújítása, Magyar Nyelv, 5 (1909), 170–172; 205–208; 264–270; 313–319; 352–356; 403–409; 448–455; 6 (1910), 25–28; 73–76; 123–127; 219–224; 259–263; 316–320; 355–359; 451–455; 7 (1911), 18–23; 123–129; 161–165; 298–310; 357–364; 445–451; 8 (1912), 61–68; 109–117; 210–214; 312–319; 346–350; 9 (1913), 25–31; 161–168; 266–272; 318–325; 403–411; 10 (1914), 167–175; 306–314; 11 (1915), 25–29; 65–71; 12 (1916), 395–398; 13 (1917), 7–11.

¹⁶ *Iratok a magyar államnyelv kérdésének történetéhez, 1790–1848*, szerk. és bev. *Szekfű Gyula*: Magyar Történelmi Társulat, Budapest, 1926 (Magyarország Újabbkori Történetének Forrásai).

¹⁷ *Benkő Loránd*, Elméleti törekvések a felvilágosodás korának magyar nyelvtudományában, in. *A magyar nyelv és kultúra a Duna völgyében: Die Ungarische Sprache und Kultur im Donauraum*, szerk. *Moritz Csáky, Horst Haselsteiner, Klaniczay Tibor, Rédei Károly*, Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság, Budapest – Wien, 1989, 383–393. *Csetri Lajos*: Egység vagy különbözőség? Nyelv- és irodalomszemlélet a magyar irodalmi nyelvújítás korszakában, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1990.; *Békés Vera*: Tudományelméleti és nyelvfilozófiai elképzelések a magyar nyelvújítási mozgalomban 1818 és 1874 között, Művelődési Minisztérium Marxizmus–Leninizmus Oktatási Főosztálya, Budapest, 1985 (A filozófia időszerű kérdései, 63.); *Bíró Ferenc*: A legnagyobb pennaháború – Kazinczy Ferenc és a nyelvkérdés, Argumentum, Budapest, 2010.

Csepregi Zoltán összefoglalója akkor válik izgalmassá, amikor az 1960-as években induló városkutatásra kerül a szó. A reformációkutatásnak az a korszaka, amelyet Csepregi „városi” időszaknak nevez terelte a figyelmet a reformáció befogadóián át többek között a röpirat-irodalomra, vagyis azokra a szövegekre, amelyek a német lakosságot reformáció címén elérték. Ezek spektruma pár oldalas nyomtatványoktól terjedelmes kiadványokig terjedt, a népszerűbbek nem ritkán a 30-40 kiadást, így akár a több tízezres példányszámot is megélték, és ami még ennél is fontosabb, a művek száma ezres tételre, a szerzők sora több száznyira rúgott. Ebből következően a röpiratok közönsége – akik olvasták és felolvasások alkalmával hallgatták a szövegeket – már „lefedt[ék] a Német-Római Birodalom szinte teljes városi lakosságát.”¹⁸ Azokra a szövegekre terelődött tehát a figyelem, amelyeken keresztül a reformáció elérte hatását. Ezen a ponton a kutatók teljességre törekvő bibliográfiát állítottak össze a reformáció irodalmáról, amely lehetővé tette, hogy mélyfúrásokat végezzenek, és olyan kérdéseket is feltegyenek, amelyek addig lehetetlenek voltak. A reformációs irodalom feldolgozásával lehetőség nyílt kvantitatív természetű kérdésfeltevésre. Ekkor volt mód először rákérdezni arra is – s ezekre a kérdésekre rendre más válaszok születtek és születnek – hogy felfedezhető-e a reformáció sokszínűségében, ebben a „burjánzásban” egyáltalán valami koherencia, vagy éppen ellenkezőleg, reménytelen zűrzavar uralkodik?¹⁹ Ahogy a reformációkutatásban eredményes és termékeny, s nem utolsó sorban lehetséges volt – ahol tízezres számok merültek fel –, úgy a magyar nyelvújítás-kutatásban is lehetséges és izgalmas volna a nyelvújítás irodalmának felderítése, a szövegkorpusz-bővítés. Ezen a területen azonban a mélyfúrások időszaka még nem érkezett el, azok a szövegek, amelyekben a nyelvújítási mozgalom manifesztálódik, eddig nem voltak összegyűjtve.

Egyelőre megválaszolatlanok tehát azok a teljes korpusz ismerete nélkül is felmerülő kérdések, mint például, hogy a nyelvújítás a 19. század elején milyen társadalmi rétegeket érintett; megfigyelhető-e olyan szellemi központok, amelyeket a kánon nem említ; körvonalazódnak-e kevésbé ismert vitagócponatok; jellemzően kik csatlakoztak az eszmefuttatásokhoz; megrajzolható-e az az ideáltipikus személy, aki a nyelvújítás kérdésében megnyilatkozott; milyen témákhoz kapcsolódva merült fel a nyelv ügye; a politikai eseményekre, a törvényi változásokra hogyan reagáltak a szövegek; kapcsolódtak-e az aktuálpolitikához; a földrajzi térben megkülönböztethető-e

---

¹⁸ I. m., 12.

¹⁹ Uo.

aktívabb és passzívabb területek; érzékelhetőek-e intézményi mintázatok a művelt nyelv születése idején stb. A kérdések tétje egy korszak mélyebb ismerete, ill. a centralizált nyelvújítás képzetének árnyalása, pontosítása.

Azt nem állítanám, hogy a nyelvújítás mint téma napjainkban különösebb érdeklődésre tartana számot. Jelenleg nem igazán lehet olyan iskolát, tanszéket vagy kutatócsoportot mondani sem a nyelvészettudomány, sem az irodalomtudomány területéről, amely a nyelvújítással foglalkozna. Bíró Ferenc nyelvkérdéssel foglalkozó OTKA-kutatása,²⁰ ill. Tolcsvai Nagy Gábor nyelvújítás-kutatása óta²¹ alkalmanként, egyéb témák látókörében kerül képbe a nyelvújítás területe. Legutóbb a Kazinczy-emlékév kapcsán jelent meg több könyv is, amely a nyelvújítás eredményeivel foglalkozott, különböző kontextusba helyezve a szövegeket.²² Izgalmas vállalkozás volt a nyelvújítás során született szaknyelvünk elemzését célul kitűző kötet, amelyben az állatorvosi, gyógyszerészeti, növényteni, erdészeti stb. szaknyelvünk kialakulását alap kutatásra épülő tanulmányok tárgyalták.²³ Ezek a kutatások igen jól érzékeltetik, hogy azoknak a szövegeknek a köre, amelyeket a nyelvtudomány és az irodalomtudomány hagyományosan a nyelvújítás címszava alatt tárgyalni szokott, jócskán bővíthető.

Meglehet, hogy a téma sokáig azért nem tartott számot különösebb érdeklődésre, mert a források nehezen hozzáférhetőek, kiadatlanok voltak, kéziratárakban, nem könnyen elérhető folyóiratokban rejtőztek. Sajnos az

---

²⁰ Ennek eredménye: *Bíró Ferenc: A legnagyobb pennaháború – Kazinczy Ferenc és a nyelvkérdés*, Argumentum, Bp., 2010.

²¹ Ide kapcsolódik: *Tolcsvai Nagy Gábor: A nyelvi és irodalmi ízlésvita nagy, nyilvános szakasza.* = Szegedy-Maszák Mihály, Veres András szerk., *A magyar irodalom története. 1800-tól 1919-ig.* Gondolat Kiadó, Budapest, 2007, 40–56.

²² *Laakso, Johanna: A magyar nyelv nem idioma incomparabile – A magyar nyelvújítás európai kontextusban*, Sic Itur ad Astra, 2009 (61), 189–21.; *A nyelvújítás jelvilága: Tanulmányok Kazinczy és a nyelvújítás máig tartó hatásairól*, Magyar Szemiotikai Társaság, Budapest, 2009.; *A szintúgy 2009-es Ragyogni és munkálni kötet több tanulmánya és a nyelvújítással foglalkozik: Bíró Ferenc: Kazinczy Ferenc és a nyelvkérdés*, in., *Ragyogni és munkálni: Kultúratudományi tanulmányok Kazinczy Ferencről*, szerk. *Debreczeni Attila, Gönczy Monika*, Debreceni Egyetemi Kiadó – Debrecen University Press, Debrecen, 2010, 13–21; *Nyíri Péter: „A magyar szó, ha rossz is, jobb mint az idegen.” (A német nyelvi purizmus és a magyar nyelvújítás).* = i. m., 32–41.; *Láncz Irén: Szarvas Gáborék Kazinczy nyelvújításáról.* = i. m., 65–71.

²³ *Járomfa, mozzány, nőtövény... A nyelvújítás során született szaknyelvünk „szokott és szokatlan” szavai*, Konferencia a Magyar Mezőgazdasági Múzeumban Kazinczy Ferenc születésének 250. évfordulója tiszteletére, Magyar Mezőgazdasági Múzeum, Budapest, 2009.

a helyzet, hogy magának Kazinczy Ferencnek sem jelentek meg nyelvújítási szövegei, és azok, amelyek nagyobb hatástörténetük folytán szélesebb ismertségre tartottak számot, legutóbb évtizedekkel ezelőtt láttak napvilágot. Kazinczy grammatikai töredékei a legutóbbi időkig kiadatlanok voltak,²⁴ máig nem olvasható nyomtatásban az az értekezése, amelyet a magyar nyelv történetéről írt, nem jelentek meg nyelvészeti szövegei, helyesírási feljegyzései. Sőt, a nyelvújítás közvélekedésben ismert, egyszerűbb forгатókönyve szerint a vitákat lezáró *Orthologus és Neologus; Nálunk és más Nemzeteknél* című tanulmányának sincsen kiadva teljes szövegkorpusza.²⁵ Pedig ahhoz, hogy a „nyelvújításról” egyáltalán beszélni tudjunk, ismernünk kell nemcsak ezeket a szövegeket, hanem a korszak többi alkotójának nyelvvel foglalkozó írását.

A magyar nyelvújítás korpusza: lehetőségek és határok

Az eddigi kutatás által kanonikussá tett szövegek száma nem nagy. Azt azonban nem nehéz belátni, hogy az a folyamat, amely a magyar nyelvre ekkora hatással volt, nem mehetett végbe csupán néhány mű befolyására. Ha a nyelvújítás vizsgálata kizárólag az élvonalbeli munkák elemzésére korlátozódik, az számos területről elvonja a figyelmet. Éppen ezért úgy gondoltam, összegyűjtöm és rendszerezem az 1810 és 1830 közötti időszakból kézíratosan fennmaradt, vagy önállóan, ill. folyóiratban megjelent nyelvújítással kapcsolatos szövegeket. Ez a félezernél is több művet tartalmazó gyűjtemény 2015 végétől online elérhető formában szolgálja a kutatást és az érdeklődő közvéleményt.²⁶

A honlap egy 2014-ben indult kutatás eredménye. A kezdeti cél az volt, hogy elkészítsem az 1810-es és 1820-as évek magyar nyelvű nyelvújítási szövegeinek bibliográfiáját. A művek felderítését Petrik Géza könyvészetének, a korszak folyóirat-irodalmának, valamint a téma szempontjából releváns

²⁴ *Czifra Mariann*: Kazinczy Ferenc kiadatlan grammatikája: hangtan, Széphalom – a Kazinczy Ferenc Társaság évkönyve, 2014 (24), 203–209.; és *Czifra Mariann*: Kazinczy Ferenc grammatikája: helyesírás és kiejtés: Szövegkiadás = Lymbus – Magyarságtudományi Forrásközlemények – 2015, 2016, 343–366.

²⁵ Erről bővebben: *Czifra Mariann*: Kazinczy Ferenc és az ortológusok: árnyak és alakok az 1810-es évek nyelvújítási mozgalmában, Ráció Kiadó, Budapest, 2013 (Ligatura 10).

²⁶ A kutatást és a művek digitalizálását az MTA Bolyai Kutatási Ösztöndíjának támogatásával készíthettem el 2014-ben és 2015-ben. Köszönettel tartozom az alábbi gyűjteményeknek a szíves együttműködésért és nélkülözhetetlen támogatásért: Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Levéltára, MTA Könyvtár és Információs Központ, Petőfi Irodalmi Múzeum Kézirattára, Országos Széchényi Könyvtár Különgyűjteményei és Törzsgyűjteménye.

budapesti kéziratárak katalógusainak áttekintése előzte meg. A nyelvvel, nyelvkérdéssel foglalkozó korabeli beszédek, elméleti szövegeket, jegyzeteket, a szépirodalom területére sorolható műveket, oktatási segédanyagokat, szótárakat, és a magyar nyelvről szóló pályázati anyagokat gyűjtöttem össze. A kéziratok közül általában csak azokat a szövegeket emeltem gyűjtőkörbe, amelyek négy oldalnál hosszabban foglalkoznak a nyelvkérdéssel, mivel ennél rövidebb, nyelvvel kapcsolatos feljegyzés szinte bármely hagyatékban található volna. Még így is meglepően sok szöveg bukkant fel.

A közintézmények szakmai támogatása révén a könyvészeti adatokat 2015 során digitális másolatokkal egészítettem ki. A művek eredeti példányai a Debreceni Egyetem Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézetének Könyvtárában, a Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Levéltárában, az MTA Könyvtár és Információs Központban, az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában és a Petőfi Irodalmi Múzeum Kézirattárában találhatók. Négy közgyűjtemény (DE MIKTI Könyvtára, MTA KIK, OSZK Kt, Ráday Levéltár) hozzájárult a digitális másolatok közléséhez. A nyelvújítás portál²⁷ tehát egy különböző szempontok szerint kereshető bibliográfiát nyújt, amely a tételek kb. 95 százaléka esetében pdf formátumban olvasható szövegeket kínál.

A honlapon kizárólag olyan szövegek jelennek meg, amelyek kötődnek a nyelvújítás témájához: éppen ezért nem közöltem ábécés-könyveket, mert ezeknek nem egyértelmű a nyelvújítási dimenziójuk. Néhány levéltől eltekintve nem közöltem írói levelezéseket sem, mert ezek összességében nem a nyelvújítással foglalkoznak. Eltekintettem Döbrentei Gábor évtizedek alatt gyarapodó szógyűjteményeinek közlésétől is (MTA KIK, M.Nyelvt.8r.4., M.Nyelvt.12r.3, I–II. k., M.Nyelvt.12r.4, I–III. k., M.Nyelvt.12r.5., M.Nyelvt.8r.3–6., M.Nyelvt.8r.7.). Ezek legtöbbje kisméretű cédulákból áll, amelyek Döbrentei különböző szövegekből kigyűjtött szavait tartalmazzák. A másik nem publikált mű Mahovszky József *A magyar nyelv' elemeit fejtő 's egyéb nyelvekkel összehasonlító nagy szótára*. A gyűjtemény több tízezer céduláját 54 tékában tárolják (MTA KIK, M.Nyelvt.8r.35.). Mind Döbrentei, mind Mahovszky monumentális gyűjteményének csupán töredéke keletkezett a vizsgált időszakban, s csak részben köthetők a nyelvújításhoz.

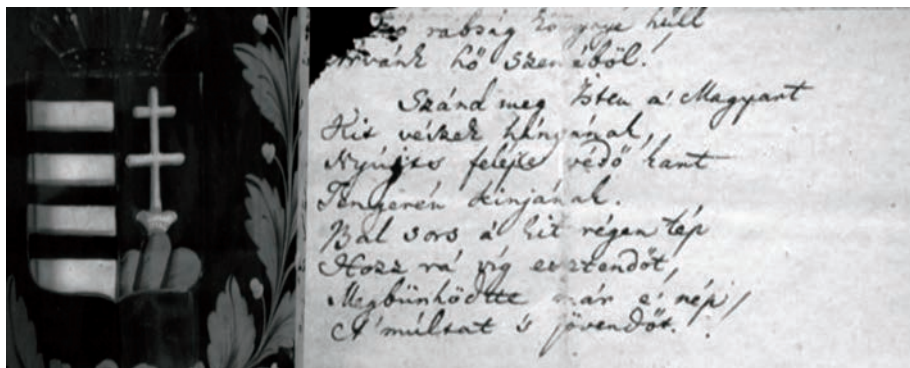
---

²⁷ A magyar nyelvújítás dokumentumai 1810–1830, vál., kiad. Czifra Mariann, szerk. Debreczeni Attila, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2015, DOI: 0.5484/A_magyar_nyelvujitas_dokumentumai
<http://deba.unideb.hu/deba/nyelvujitas/>

A portálon a műveket többféle bontásban lehet keresni és böngészni. A dokumentumokat (1) szerzők és (2) címek szerinti betűrendben és (3) időrendben is közöljük, és felkínáljuk a (4) részletes keresés lehetőségét is. Ezen kívül a szövegek médiuma szerint, azaz (5) forrástípusonként: kézirat, nyomtatványra és folyóiratcikkre bontva is kereshetővé tettük a műveket. Emellett kiegészítésképpen a (6) Műfaj menün keresztül 14 csoportba rendezve kínálunk böngészési lehetőséget a szövegek között: beszéd, értekezés, felhívás, fordítás, hivatalos írás, jegyzet, közlés, kritika, oktatási segédanyag, pályázati dokumentáció, szatíra, szépirodalom, szótár és szógyűjtemény, tudósítás címszavak alatt.

A kéziratokhoz, régi könyvekhez és folyóiratokhoz való hozzáférés eddig csupán könyvtári és kéziratári belépővel volt lehetséges; most akár okostelefonról is megtekinthetővé váltak. A kutatók információhoz segítésén túl ez a tekintélyes mennyiségű és izgalmas anyag a remények szerint olyan széles rétegekhez jut majd el, mint amilyen sokan azt annak idején olvasták s részt vettek annak létrehozásában.

BALÁZS GÉZA

Trója létezik!

*A nyelvben kódolt hagyomány: Schliemann, Várkonyi Nándor,
Erdélyi Zsuzsanna*

Arany Jánosnak a Családi körben című versében olvassuk: „És mihelyt a koldús megáll a beszédben: / „Meséljen még egyet” - rimánkodik szépen. / „Nem mese az gyermek,” - így feddi az apja...” Nem mese ez gyermek... tartjuk mi is Arany János nyomán. Számos esetben kiderült, hogy a nép „csacska” meséi, mítoszok, eposzok, legendák, gesták, egyéb változatos szövegek valóságos tényekre, történelmi eseményekre utalnak. Csak az a kérdés, hogy mennyi belőlük a való-

ság és mennyi a fikció. Meg az, hogy tudjuk-e bizonyítani?

Erdélyi Zsuzsanna 1968-ban meghallván a 98 éves nagyberényi Babos Jánosné imáját, egy rejtekező, középkori forrásvidékű népi műfajra lett: az archaikus népi imákra (szakrális népi imákra), melyek évszázadok mélyéről üzennek. Korábban is gyűjtöttek már hasonló szövegeket, de nem gondoltak arra, hogy ilyen kiterjedt, gyakorlatilag óeurópai hagyományról van szó. Hasonló jellegű nyelvi rekonstrukciót végzett el Heinrich Schliemann és Várkonyi Nándor. Schliemann esete közismert, az Iliászból fedezte fel Tróját. Várkonyi Nándort azonban alig emlegetik, pedig munkássága sok tekintetben példaértékű. Hármójuk munkásságát részben antropológiai nyelvészetinek, azon belül folklórlingvisztikainak (folklór és nyelv kapcsolata) is nevezhetjük. Hasonló módszerű kutatások természetesen a világ számos kultúrájában folytak és folynak, s a magyar művelődés- és nyelvtörténetben sem egyedülállók. Ám Schliemann sikere, Várkonyi Nándor és Erdélyi Zsuzsanna példája további hasonló lehetséges kutatásokra, feltárásokra is ösztönözhet bennünket.

Schliemann

A múltkutatásnak, titokkutatásnak lett példája, az „ásó világhírű dilettánsa”, Heinrich Schliemann (1822. január 6. – 1890. december 26.) német kereskedő, amatőr régész. Gyermekkorától fogva élénken vonzotta a görög mitológia. Az Iliászt megismerve meggyőződésévé vált, hogy a történet valós, és elhatározta, hogy megkeresi Tróját. Az Iliász szövegéből (és más forrásokból) gyűjtött a helyszínre vonatkozó adatokat: széljárta domb, két hőforrás, közeli tenger... A sokáig sikertelen feltárást az utolsónak tervezett napon siker koronázta: megtalálta Tróját. Schliemann élete, munkássága sok embert ejtett ámulatba. Bár amatőr, „módszertelen”, sok tekintetben „romboló” régész volt, megszállottsága sikerre vezetett. A görögöket ráébresztette arra, hogy a mondáik, eposzaik nemcsak mesék, kitalációk, azoknak történelmi valóságalapjuk van. Schliemann tevékenysége nyomán mások is mondanak, legendák alapján láttak neki régészeti kutatásoknak, s ez nagyon sok esetben sikerre vezetett. Most már egyértelmű mindenkinek, a tudomány is igazolta: Trója létezett és létezik...

Várkonyi Nándor

Sok tekintetben Schliemann követője Várkonyi Nándor (Pécs, 1896. május 19. – Pécs, 1975. március 11.) író, szerkesztő, művelődéstörténész, az 20. század úgynevezett „harmadik nemzedékének” kiemelkedő egyénisége. Nem ok nélkül hasonlítom Schliemannhoz, hiszen maga írja: „elbűvöltek a mítoszok, mert kulccsal szolgáltak a prehisztória és az ókultúrák szezám-barlangjához”.¹ Persze Schliemann-nál elmélyültebb, filológiai felkészültebb, s nem konkrét felfedezési vágy sarkallja, hanem végső soron az „ember” lényének, lényegének a megismerése, megértése. Várkonyi monumentális művelődéstörténeti opuszokat, könyvtárnyi irodalmat hagyott ránk – s ennek nagy része reflektálatlan. Talán az irtózatosságot az oka. Aki neki akar fogni Várkonyinak, nem szabad sajnálnia az időt.

Várkonyi életéről a legtöbbet és a legszemélyesebb módon a Pergő évek című (halála miatt megszakadt) több tematikus szálra bontott memoárból tudhatunk meg. A memoár a nyitrai Zobor-hegyről indul, és a Kodolányi Jánossal folytatott levelezéssel szakad meg. Sajnálatos, hogy a Hamvas Bélához fűződő kapcsolatát már nem tudta megírni. Szellemi köre szinte átfoghatatlan: Weöres Sándor, Féja Géza, Takáts Gyula, Tatay Sándor, Pável Ágoston,

¹ Várkonyi Nándor: Pergő évek, Széphalom Könyvműhely, Budapest, 2004, 136.

Kodolányi János, Hamvas Béla... 1914-ben Nyitrán érettségizett. Majd Budapesten tanult magyar-francia és orientalisztika szakon. Az első világháborúban katonáskodott, de betegsége miatt leszerelték. 1921-ben teljesen elvesztette hallását, erről így ír: „Májusban átmenet nélkül megnémult körülöttem a világ. (...) idegsorvadás, menthetetlen. A veszteség, hogy kiestem a hangok világából, mind a jóból és a rosszból, hasznosból és károsból, amit nyújt, nem sújtott le. Majd élek befelé, gondoltam, nem tapasztalatok híján. De bántott, hogy a szervi fogyatkozások közt ez az egyetlen nevetséges...”² 1922-ben Pécsre költözött, s itt vált a két világháború közötti értelmiség meghatározó alakjává. Kodolányi Jánossal és Hamvas Bélával nagy szellemi triumvirátust alkottak. A pécsi egyetemen doktorált, 1933-ban magántanárrá habilitálták. Szerkesztette a *Symposion* című lapot, majd 1941-1948 között a *Sorsunkat*. Fontos (de sikertelen) célja volt: „elsősorban a népieket és az urbánusokat szerettem volna összeboronálni, egy kalap alá hozni”.³ 1924-től 1956-ig, nyugdíjazásáig a pécsi egyetemi könyvtár munkatársa volt (egy ideig osztályvezető, 1950-1951-ben megbízott igazgató). Bár nem üldözték, de nem is támogatták, nyilván az őszintesége, szókimondása okán. Műveinek csonkítás nélküli kiadása csak a rendszerváltás után kezdődhetett el, melyben oroszlánrészt vállalt a Széphalom Könyvkiadó.

Legismertebb műve a *Sziriat oszlopai*, amely először 1942-ben és 1943-ban jelent meg, majd 1972-ben és 1984-ben rövidített (cenzúrázott) formában, és csak 2002-ben csonkítatlanul. Eredeti címe sokkal kifejezőbb volt: *Elsüllyedt kultúrák*.

A Sziriat oszlopai

Leghíresebb művét, a sokáig bestsellerként nyilvántartott *Sziriat oszlopait* sokan ismerik. Várkonyi Nándor a *Sziriatban* az ősi civilizációk lehetséges kapcsolatairól értekezik. Például az egyik finoman, de sokat hangoztatott gondolata: a minden földrészen föllelhető piramisok egy egykori közös műveltségnek lehetnek a maradványai. Ennyi véletlen egybeesés ugyanis nincs. Néhol célzást tesz Atlantiszra, az eltűnt földrészre is, de ezt a kérdést óvatosan kezeli, hiszen Atlantiszt a dilettánsok szinte teljes mértékben kiaknázták. A *Sziriat oszlopai* már a szocializmusban is megjelent, igaz megrövidítve – persze úgy sem rövid (a *Magvető* kiadásában megjelent átdolgozott 1972. évi kiadás 578 oldal).

² Várkonyi Nándor 2004. i. m. 123.

³ Uo. 432.

A mítoszokban lévő hasonló gondolatok közül a leggyakoribb az „eget-földet rázó kataklizma”, amelytől az ember féltette az utódait, ezért a tudását igyekezett továbbadni: „szembeszökő, hogy e regék a földgolyó minden táján oly egyöntetű formában bukkannak fel, mintha közös gyökérből sarjadtak volna valamikor, egy ősköltészet hajnalán”.⁴ Másutt: „Élet él a mítoszbán, sűrített élet, tömörített emlékezés, lényegére párolt valóság. Valóságmagva van akkor is, ha az ember tanúja, kortársa nem lehetett is, de intuitíve átélhetette, ahogy a kínai mítosz mondja a világteremtésről: 'Egy közülünk ott volt'. A monda a benne foglalt természeti vagy történeti valóság legfőbb bizonyítéka: csak nagy hatású természeti vagy történeti esemény válhatik regévé... (...) A monda, a rege, a mítosz azt jelenti, hogy az élmény mélyen beleszántott a nép tudatába, beleette magát emlékezetébe... (...) A monda – élet; figyeljük meg: a hagyomány nemcsak emlékezést tart fenn, hanem ünnepeket alapít, zarándokhelyet keres, ereklyéket őriz, tárgyi emlékeket, maradványokat gyűjt.”⁵

Várkonyi természetesen elismeri azt is, hogy az azonosságok az emberi szellem azonos természetéből fakadnak. Ez az univerzalista álláspont. Humboldt (1810) hivatkozik: „Az azonosságok és megegyezések gyakran az emberi szellem közös természetéből erednek.”⁶ Várkonyit megérinti Freud és Jung is, főleg a kollektív tudatalatti teóriája – mely folklorisztikai, sőt folklórlingvisztikai szempontból is alátámasztható: „Jung óta tudjuk, hogy a kollektív emlékezet tudat alá süllyedt tárházában ember előtti korszakok emlékképei, archetípusai rejtőznek, s álmokképeinkben bukkannak fel, áthágva a tér és az idő dimenzióit. E könyv tétele szerint pedig az egyedi tudatot még nem hordozó, természeti közösségben élő ember, mint pszichéjének szüleményei mutatják, elvont gondolat nélkül, képekben élte át és látta a világot, olyanokban, mint a mi álmaink. Csakhogy ezek az álmok hasonlíthatatlanul elevenebbek voltak, mint a miéink, és tárgyak a valóság. Ilyen ébren álmodott valóságokat mond el a mítosz.”⁷ Tömörebben: „Megrögzött véleményünk szerint ugyanis a mítosz sűrített történelem...”, de rögtön hozzáteszi: a regéket nem kedveli a tudomány.⁸ Nyilván ezért van szükség a „szabadabb” gondolkodásra.

⁴ Várkonyi Nándor: Szíriat oszlopai, Magvető, Budapest, 1972, 25.

⁵ Uo. 29.

⁶ Uo. 136.

⁷ Uo. 486.

⁸ Uo. 209.

Az aforisztikus gondolatot Az elveszett Paradicsomban is megismétli: „Mind den mítosz sűrített történelem”, ám itt azzal folytatja: „s ennél fogva kibújik teremtoinek szándékai alól”.⁹ Vagyis értelmezésükre van szükség.

Az elveszett Paradicsom

Az elveszett Paradicsomból először csak részletek jelentek meg (1988), a teljes kiadás 1994-ben, majd javított, névmutatóval, szójegyzékkel ellátott második kiadása 2009-ben. Kodolányi János a Sziratot, a Varázstudományt és a „Paradisomot” (Az elveszett Paradicsom) összefüggő trilógiának tartja. Várkonyi ráébreszti a ma emberét természeti alapjaira, az állatokhoz való kapcsolatára, spirituális értékeire, elfajulására, s így előfutára a modern ökológiai, pszichológiai (és még sokféle) gondolkodásnak. De erre később még visszatérek.

Az elveszett Paradicsom önmagában egy hatalmas művelődéstörténeti esszé, melynek középpontjában az eposzokban, mítoszokban lévő közös motívumok (Paradicsom-mítosz, teremtés, bűnbeesés, vízözön) állnak. A világ minden részén fellelhető hasonló szövegek, motívumok alapján Várkonyi feltételezi, hogy ezekben az emberiségnek valós, közös emlékei vannak leírva. Odáig jut el, hogy a történelmet is kiterjeszti: az emberiségnek ősibb múltja van, mint gondolnánk: valamikori szerves együttélés a természettel (Paradicsom), az állatvilághoz való szoros kötődés (az értelem jelei az állatoknál, az állati múlt jelei az embernél). Várkonyi hatalmas mennyiségű anyagot hoz össze a világ minden tájáról, sok esetben a kevésbé ismert keleti irodalomból, s ezzel kívánja bizonyítani tételét az emberiség egységes ősi múltjáról. Ismét hivatkozik Jungra, a kollektív örökségre: „Mindnyájan magunkban hordjuk a sauruszfarkat”.¹⁰ Másutt: „Az alapok oly mélyre nyúlnak, hogy elvesznek tudatalatti világunkban”.¹¹

A beszéd és a folklór eredete is valamiféle szakralitás (alaposabban kifejtve a Paradicsom Bűnbeesés című fejezetében).¹² „Minthogy a régi ember nem racionális lény volt, nem fogalmakat használt, hanem természeti lény, azért a természet nyelvén, azaz képekben beszélt. A rítusok nyelve: az ima, a könyörgés, az áldás, az átok és a rege képes beszéd, képekben adja elő a dolgok rejtett értelmét. A beszéd eredetileg szertartás, szent, varázsló művelet,

⁹ Várkonyi Nándor: Az elveszett Paradicsom, Széphalom Könyvműhely, Budapest, 2009, 81.

¹⁰ Uo. 262.

¹¹ Uo. 485.

¹² Uo. 338-355.

s csak később válik a mindennapi élet aprópénzévé. A megszentelt, szertartásszerű szavakban az ősi teremő erő visszhangja csendül meg, értelmük, hangsúlyuk egyaránt fontos, megkötött. Innen van az ima, az áldás, az átok szigorúan megszabott formája.”¹³

Az ősi ember a „paradicsomi tudás” által együtt élt a szelíd állatokkal,¹⁴ olyannyira, hogy minden önmagához hasonló volt, homomorf, nem felülről elképzelve és kategorizálva: antropomorf.¹⁵ Ugyanott azt is írja Várkonyi, hogy nem „természetközelségben” élt, ahogy a tudomány terminusa állítja, hanem benne élt a természetben, kozmikus kapcsolatok közepette. Ez a szép gondolat Szilágyi N. Sándornál is megjelenik. A metafora (képátvitel) egyik formáját antropomorfizmusnak szokták mondani, vagyis emberiesítésnek, emberhez való hasonlításnak. Szilágyi N. Sándor az antropomorfizmus helyett a zoomorfizmus kifejezést ajánlja, vagyis állatokhoz való hasonlítást: „Ha antropomorfizmusnak hívnánk, azzal méltánytalanul és elméletileg megindokolhatatlanul kizárnánk az állatokat a viselkedők közül, pedig ők sokszor többben vannak, mint mi emberek. Így viszont senkit sem kellett kirekeszteni, az embert sem, hiszen (...) az állatrendszertanban neki is fenntartott helye van”.¹⁶ Az ősi, paradicsomi világ létezésére, az arról való tudásunk szegénységére utal Várkonyi nagyon elgondolkodtató észrevétele: „Tény, hogy az általunk ismert, történeti idők kezdete óta az ember egyetlen vadnövényt sem tudott megnevelni, egyetlen vadállatot sem háziállattá szelídíteni. (...) A mondák és mítoszok tisztában vannak a házinövények és állatok régi eredetével... (...) A mítoszok nyelvén ez annyit mond, hogy szelídítésük valamely magasabb tudás műve.”¹⁷

Az ősi letűnt, de vágyakban, emlékekben élő egyetemes világ: a Paradicsom, a harmónia világa. Ezért is él bennünk a sóvárgás az elveszett paradicsomi boldogság után. „Egyetemes hiedelem és mesemotívum, hogy a Paradicsomban (az ember) együtt élt az állatokkal, ismerte a természetüket, értette e beszédüket.”¹⁸ A paradicsom, az állatok és az ember harmonikus világának léte, emlékének nyomai másoknál is előbukkannak. Mircea Eliade,

¹³ Uo. 339.

¹⁴ Uo. 243.

¹⁵ Uo.

¹⁶ Szilágyi N. Sándor: *Hogyan teremtsünk világot?* Erdélyi Tankönyvtanács, Kolozsvár, 1996, 86.

¹⁷ Várkonyi Nándor 2009. i. m. 254.

¹⁸ Uo. 345.

a jeles román etnológus, folklorista a sámánok extázisba esése, hangadásaikkal az állatok hangjának utánzása kapcsán hozza fel a paradicsommítoszokat. „A sámánok állathangutánzása, ami oly nagy hatást gyakorolt a megfigyelőkre, s amit az etnológusok oly gyakran ítélnék holmi kóros megszállottság megnyilvánulásának, valójában az állatok barátságának visszaszerzésére és következőképp az őseredeti Paradicsom helyreállítására irányuló vágyat tükrözi.”¹⁹

Tehát az ősi, paradicsomi világ egyik jellemzője az állatok beszédének az ismerete. Várkonyi terjedelmes fejezetet szentel az értelem korai formáinak, például az állatoknál (méheknél, hangyáknál),²⁰ ebben páratlanul alapos etológiai leírásokat ad, de az állatok különleges, titkos értelmi képességeire a Sziriat...-ban is utal. Várkonyi és Eliade paradicsomi ősképe kapcsán meg kell említeni, hogy az emberiség univerzális, „humanizált” állattörténetei, állatmeséi (fabulái) mind ebből a tudatból, érzésből fakadnak. Nem véletlen, hogy a gyermek legkedvesebb első történetei közé tartoznak az állatmesék, hogy a modern tömegkultúra is tele van állatfigurákkal, amelyek könnyen érthető, átéltető és hiteles képet (információt) adnak a világról. S az ősi kapcsolat talán abban is megmutatkozik, hogy minden normális lelkületű ember gyermeki szelídséggel és kedvességgel fordul az embergyerek mellett az állatok kölykeihez is, sőt még a vadabb állatok sem bántják az ember csetlő-botló gyermekét (vidéken azt mondják, addig, ameddig „tejszaga” van), természetesen leszámítva a túltenyésztett, sérült állatokat, amelyek képesek tragédiát okozni, s az embergyerek sem fél a közelében lévő állatoktól. Ez az ősi gondolat szüli az állatregényeket, legyenek azok bár kalandregények vagy filozófiai regények. Ez utóbbiak közül csak kettőre hívom fel a figyelmet. Tamási Áron Jégtörő Mátyásában egy emberpárt segít állatalakból állatalakba öltözve egy megjavulásért földre küldött lélek; aki előbb csak némán segít, később azonban már emberi nyelven meg is szólal. Könnyű fölfedezni itt, ahogy például Féja Géza²¹ meg is említi, a keleti filozófiák, a buddhizmus vagy a lélekvándorlás hatását, egyúttal viszont mesterien kidolgozott pánpszichikus, panteista felfogást, buddhista-folklorisztikus világképet. Gondolatai párhuzamba állíthatók Várkonyiével: „Tamási (...) 'helyben utazott' (tegyük hozzá, ugyanúgy, mint Várkonyi, BG), mégis Indiába érkezett, megismerkedett a lélekvándorlás tanával. Utolsó írásában elbeszéli, hogy sokat töprenkedett az emberek alkatának, szellemi képességeinek és erkölcsi tartásának

¹⁹ Mircea Eliade: Mítoszok, álmok és misztériumok. Cartaphilus, Budapest, 2006, 108.

²⁰ Várkonyi Nándor 2009. i. m. 37-78.

²¹ Féja Géza: Tamási Áron alkotásai és vallomásai tükrében. Szépirodalmi, Budapest, 1970.

különbözősége fölött, s megérezte bennük az állatösöket. Hosszú, bonyolult fejlődés árán leszünk emberré, és a tudattalanban őrizzük a régi életeinkben szerzett képességeket.”²² Féjánál is előkerül az egykori aranykor: „Az antik kultúra és a folklór egyaránt sokat tudnak a ’aranykorról’, midőn a létezők, az emberek és az állatok, de olykor a fák is értették egymás nyelvét”²³ Majd így összegez: „Nagy könyv a Jégtörő Mátyás, Európa és Ázsia mély kultúrájából felpárázó álom...”²⁴ Rokona Várkonyi törekvéseinek. A filozofikus állatregényekre a másik példa Orwell Állatfarm című regénye lehetne.

Eliade – egyébként Várkonyi gondolataira pontosan rímelve – a paradicsom stabilan velünk élő képében a következőkben látja: „A mítoszok, amelyek ezt az ideológiát alkotják, a lehető legszebbek és leggazdagabbak közé tartoznak: a Paradicsomról és a bukásról szólnak, az őseredeti emberi halhatatlanságáról és kapcsolatáról Istennel, a halál eredetéről és a szellem felfedezéséről...”²⁵ Vagyis az örök, az embert mindig foglalkoztató kérdéseket.

Sajnálatos, hogy az ősi tudás, a Paradicsom iránti érdeklődésünk, hangoltságunk mintha tompulna. Eliade szerint a Nyugat elveszítette a kapcsolatát a nemeurópai emberrel, nem érti viselkedését. Például a még mindig létező sámán magatartását sem érti vagy félreérti:

„A sámán különös kiáltásaiban több mint egy évszázadon át mentális egyensúlya kibillenésének bizonyítékát látták. Márpedig egész másról van szó: a Paradicsom visszavágásáról, amely Izajást és Vergiliust is kísértette, táplálta az egyházatyák szentségét, és győzedelmesen virágzott ki Assisi Szent Ferenc életében.”²⁶

Várkonyi is látja a történelmi és mentális szakadékot. Meg vannak a Földön olyan népek, amelyek közelebb vannak az ősi tudáshoz: „jelenkori ősemberünk az egyetlen élő tanú, senki nem áll nála közelebb az emlékezet forrásához ... (...) Általában a természeti népek a legöregebbek a földtekén, nekik van a legnagyobb múltjuk; a civilizált, ’művelt’ fajták hozzájuk képest serdületlen barbárok.”²⁷ Az ember a megbomlott harmónia miatt keresi Istent, s vágyik vissza az elveszett paradicsomba. Spengleri gondolat: „A mai ember fejlődésről beszél, de ez csak anyagi, civilizatórikus, a kultúrában ellenkező

²² Uo. 83.

²³ Uo. 84.

²⁴ Uo. 90.

²⁵ *Mircea Eliade* i. m. 108-109.

²⁶ Uo. 109.

²⁷ *Várkonyi Nándor* 2009. i. m. 240.

folyamat ment végbe: csökkenés, szegényedés”.²⁸ Innen már csak egyetlen lépés, hogy megfogalmazza a modern kor bűnét, egyúttal ökológiai programért szóló felkiáltást: „a legnagyobb, amit földi lény elkövethet: a természet ellen való bűn”.²⁹

Erdélyi Zsuzsanna archaikus népi imái

Irodalmi folklór, nyelvi hagyomány alapján Schliemann bizonyított, Várkonyi inkább sejtetett, sugallt. Erdélyi Zsuzsanna pedig feltárt, kikutatott egy új népköltészeti formát, az archaikus népi imákat, előhozott egy addig ismeretlen, középkorig visszanyúló szakrális nyelvet és persze mitológiát, világlátást. Módszere már szorosabban is: folklórlingvisztikai, azaz a nyelvben kódolt hagyomány megfejtésére irányul. Erdélyi Zsuzsanna egy részben már roncsolt formában létező, olykor ómagyar nyelvnek tűnő folklór szöveggyűjteményt tárt fel. Művelődéstörténeti jelentőségűvé vált a Somogy megyei Nagyberény; Babos Jánosné, Ruzics Rozáliának és persze Erdélyi Zsuzsannának köszönhetően. 1968. december 17-én a Siófok-Kaposvár között zötykölődő vicinálison a folklorista megkérdezte a csaknem százéves parasztasszonyt: szokott-e imádkozni. Hát persze. És szokott-e úgy imádkozni, ahogy a templomban nem. Hát persze... Na, akkor szálljunk le... (Állítólag így kezdődött, én így hallottam, de lehet, hogy ez csak folklór, mese. Valószínűleg az is pusztán illuzórikus hatás, hogy Somogyban járva mindig érzek valami megfogalmazhatatlan, misztikus kisugárzást, amiről komoly tudós soha nem beszél. Három nyarat pedig Nagyberényben töltöttem, de ez is csak véletlen.)

A somogyi tájon, Nagyberényben felbukkant archaikus népi imák indították el Erdélyi Zsuzsannát, hogy a már korábban is ismert műfajt szakszerűen elkezdje gyűjteni, elemezni – történeti, vallástörténeti, nyelvtörténeti, sőt európai művelődéstörténeti keretbe helyezni. Erdélyi Zsuzsanna is említi: Horvát István történész 1805. évi naplójában a Fehér rózsza, Mária kezdetű szöveghez ezt írta: „babonás, haszontalan szószaporítású imádság”. Szórványosan későbbi kutatók is lejegyezték hasonló szövegeket. Ám Erdélyi Zsuzsanna tette tudományosan felismert és elismert műfajjá az archaikus népi imákat. Amikor az általa gyűjtött szövegeket először kiadta (Hegyet hágek,

---

²⁸ Uo. 260.

²⁹ Uo. 353.

lőtőt lépék, 1974.),³⁰ óriási érdeklődést keltett. Ennek egyik oka az is lehetett, hogy a szocializmusban elnyomott vallási jellegű kutatások mellett tört elő egy mégiscsak vallási jellegű tematika. Irodalmárok, írók, néprajzkutatók, nyelvészek üdvözölték az előkerült szöveganyagot (pl. Göncz Árpád, Tóth Sándor, Albert Zsuzsa, Polner Zoltán, Andrásfalvy Bertalan, Kósa László, Bárczi Géza, Rónay György, Lázár István). Voigt Vilmos találóan ezzel a címmel: *A rítusok szépsége* (Valóság, 1975). Sokakra hatott Erdélyi Zsuzsanna munkája, hasonló gyűjtésbe kezdett pl. Salamon Anikó, Tánczos Vilmos, Harangozó Imre, Takács György. Az említett nyelvész Bárczi Gézán kívül Pais Dezső is értékelte a felfedezést, de az archaikus népi imák sokoldalú nyelvészeti feltárása nem történt meg. A feladat: folklórlingvisztikai, olyan nyelvészekre várt, akik egyaránt érdekeltek a folklorisztikában, az antropológiai nyelvészetben, a nyelvtörténetben.

Vajon milyen mélyre nyúlhat vissza a folklórban kódolt nyelvi emlékezet. Pomozi Péter Karácsony Fannival a témához kapcsolódó kiállításán észl példát hoz, egy 3000 évvel ezelőtti meteor becsapódása megőrződött az észl folklórban (Kaalikráter). A mi archaikus népi imáink ennyire mélyre nem nyúlnak vissza – már csak az alapvetően bibliai eseménytörténet miatt sem –, de egyes nyelvi jelenségek valószínűleg nagyon régiek.

Vannak a szövegekben az érthetlenségig eltorzult szavak. Vannak, olyanok, amelyek megfejtetlenek, vannak, amelyekre talán van megfejtés: kalamasztalmecska ~ kegyelmes tálacska (?). Gyakoriak az ún. inetimologikus hangbetoldások: aranygy, Áment, kitépvel (arany, ámen, kitépve). Megfigyelhető az érzeletelítettség, a kedveskedés kicsinyítéssel: karszékecske, káploniczka, istenke. A számok természetesen mágikusak: három csepp vér, hét csöpp vér, hét halálos bűn, hét szén tömjén. Régi, múlt homályába vesző nyelvtani jelenségek is megfigyelhetők, pl. a főnévi és melléknévi igenevek melletti tárgyi jelöletlenség: örök vendég fogadni, békesség szerezni, úr színe látni. Esetleg már tárgyi jelöléssel és bonyolult (kötőmódszerű, mondatátszövődéses?) mondat szerkezettel: megyek úrszínt látni ~ megyek, hogy lássam az úr színét. Vagy: Ő teremttette állatja (~ az általa teremttett állat). A korai ige neves szerkezetek bonyolultabbak, tömör közlést eredményeznek – e tekintetben azóta egyszerűsödött a nyelvünk. Előbukkan egy korábbi, gazdagabb múlt idő rendszer is. A 19. századig alkalmazott magánhangzós (önhangzós

³⁰ Erdélyi Zsuzsanna: *Hegyet hágék, lőtőt lépék. Archaikus népi imádságok*. Magvető, Budapest, 1986.

vagy elbeszélő) múlt lehetett az ún. tapasztalati múlt: kimenék, föltekinték, (hegyet) hágék, (lőtőt) lépék... Az összetett múlt idő rendszer kapcsán máig vitatkoznak a nyelvtörténészek, hogy ezekből mennyi élhetett valójában, mennyi lehetett a fordításirodalom hatása. Mindenesetre, ami a folklórban megőrződött, azt aligha tekinthetjük fordításnak. Számos esetben megfigyelhető a hangrendtől való eltérés: szekálladval, káplonicskát, káplonecskát. Ebben egy korai, mára eltűnt hangátvetés jelensége is megfigyelhető: káplonicska ~ kápolnácska. Régies, képes kifejezések: testi lelki koporsó, térdig vérbe – könyökig könnybe; archaikus kifejezések: napjövet, lefekete, fölkelte, aranymelenca, rézdöbönce (medence).

Gótikus stílus

Ha stílusirányzatba kellene besorolni az archaikus népi imákat, a kevésbé hangoztatott gótikus stílusba sorolhatnánk. Zolnai Béla³¹ szerint a nyugtalan, égbe ívelő gótikus stílus eszményére hasonlít a középkori szövegek zsúfolt díszítettsége, gazdag, misztikus ornamentikája. Szabó Zoltán³² pedig ezt írja a gótikus stílusról: „a halmozódó nyelvi elemek úgy díszítik a stílust, mint a gótikus csúcsívek egymásra rakott ékei a templomokat”. Az archaikus népi imák elemzésekor is szóba hozzák a gótikát: pl. „A gótikus festészetben általánosan elterjedt virdolorum, Krisztus a kútban motívumok vizuális élményét idézik imáink ez állandó formulái”: Abba Krisztus Urunk térdig vérbe / Könyökig könnybe...³³ A gótikus halmozásra további példákat is találunk. Például: Szó, szó, szent beszéd... Pais Dezső szerint korai vallásos stílusmozzanat, őt az Ómagyar Mária siralomra emlékezteti: Szent Világ Úristen, Szent Világ Úrjézus Krisztus, másutt: vigasztaló Szent Lélekúristen. De említhetjük a valódi és ál figura etimológiákat, egyfajta ikonikus, hangzásbeli vonzásokat is: életet éljenek, vasdárdávó dárdázzák, koronával koronázták, könyökik könnyűbe (könyökig könnybe). Gyakori szövegépítő elem az ismétléseken túl ez az el-lentét: kívül – belül (killű – bellű). A szinte kötelező imazáradék: lefektibe, felkeltibe számos alakban fordul elő.

³¹ Zolnai Béla: *Nyelv és stílus*. Gondolat, Budapest, 1957, 196.

³² Szabó Zoltán: *A magyar szépirói stílus történetének fő irányai*. Corvina, Budapest, 1998, 53.

³³ Erdélyi Zsuzsanna i. m. 208. és 210.

Továbbélések

Erdélyi Zsuzsanna nyomán többen elindultak a nyelvben kódolt hagyomány feltárásának. Ezek közé tartozik még szorosabban Erdélyi Zsuzsanna tematikájához kapcsolódva Lammel Annamária és Nagy Ilona: *Parasztbibliája*. Féja Géza már korábban használja a fogalmat – természetesen Tamási Áron – kapcsán: „Mintha íratlan, profán paraszti biblia hangját hallanók...”³⁴ Erdélyi Zsuzsanna hatására indulhatott Nagy Olga erotikus széki tréfák gyűjtése (*Parasztdekameron*), az ennél sokkal pajzánabb anyag: Burány Béla vajdasági erotikus vagy még inkább obszcén népmeséi, Vajda Mária gyűjtése a balmazújvárosi népi szexualitással kapcsolatos történetekből és szókészletből, később ugyancsak a Vajda Mária anyaga a bosszantó-csúfolkodó folklórhagyományból („Komádiba, Tótiba, bocskorban jár a liba”) stb.³⁵

A nyelvben kódolt hagyomány kapcsán kell megemlíteni a szólásetimológiákat, amelyek Kertész Manó, O. Nagy Gábor nyomán legutóbb Bárdosi Vilmos munkásságában összegződtek.

Még számos kisepikai műfajban, főleg a gyermek- és más szubkulturális folklórban találhatunk régen kódolt tartalmakat. Magam egy rádiós műsorban (*Tetten ért szavak*) közölt felhívással tekintélyes anyagot gyűjtöttem memoversekből: az iskolai didaktikus tanköltészetéből. Pl. Énekelhető Archimédész törvénye... A sikeres gyűjtést és publikálást követően családi rigmusok gyűjtésére buzdítottam a hallgatókat. Számos kis rigmus, versike érkezett: az ébresztéstől, altatástól, figyelmeztetéstől, a kenyérráldástól kezdve. Például barcasági kenyérráldó mondóka: Uram áldd meg, szaporítsd meg! Legyen szégyennek, gazdagnak egyaránt... Különösen érdekesek a valamilyen fonetikai-prozódiai sajátossággal bíró, éppen ezért jól konzerválódó műfajok, mint például a kiszámolók, vagy mindenféle sorolók, rigmusok. A mai kiszámolók jelentős része valamiféle nyelvi halandzsa, talán egykori varázsmondóka, vagy idegenből átvett számsor... Például:

„Apa cuka, fundaluka, / Funda kávé, kaman-duka, / Apa-cuk, funda-luk, / Funda kávé, kaman-duk” (Bihari gyermekmondókák)

Megfejtése nem volt, ám egyszer egy gráci előadásomon egy burgenlandi hallgató megjegyezte, szerinte németül értelmezhető:

Apa cuka (A par cuka) = Ein paar Zucker

funda lukam = von der Luka

³⁴ Féja Géza i. m. 93.

³⁵ Vajda Mária: „Komádiba, Tótiba, bocskorban jár a liba”. Bosszantó folklórhagyományok. Gondolat, Budapest, 2006.

Funda kávé = von dem Kaffee

kaman-duka = kann man doch

Szabadon magyarul: néhány szem cukor, Luka községből származó kávéba, lehet még.

Pszichikai mélyrétegekbe vezetnek a káromkodások, magyarázatuk aligha nélkülözhetik a pszichoanalízis módszerét. Mindezek nyomán újabban az ún. ösztönös, kevés kontroll alatt álló nyelvi jelenségek felé fordult. Meglepve tapasztaltam, hogy mennyire keveset tudunk olyan, mindenki által és talán mindennap használt szövegműfajokról, mint

- a jajgatás, sóhajtozás, fohászkodás,
- (fél)álomban való beszéd,
- a szex közben vagy alkoholos, drogos állapotban mondott szavak,
- önkéntelen számolgatás, általában a spontán beszédben mondott számok.

Közös ezekben a műfajokban az ösztönösség, a tudattalan működés, spontán előtörés, ám mindezek ellenére szigorúan kötöttek, ki tudja, hogy milyen régóta hagyományozódók és állandó (stabil) formát mutatók. Az is jellemzi őket, hogy életünket végigkísérik, nem iskolában vagy célzottan szüleinktől tanuljuk, és többnyire tudomást sem veszünk róluk.

Az elmúlt időszakban magam is igyekeztem néhány szövegtípusnak vagy szólásnak utánajárni, s jelzem, hogy gyakorlatilag mindig elvesztem valahol az analógiák, feltételezések sötét zsákutcában: a Fél Edit által gyűjtött „csak úgy csinálták egy üveg pálinkáért” még könnyebben elemezhető volt (állítólag a nemzótárs intézménye rejlik benne), de az ismert gyermekijesztő: vigyázz, mert elvisz a rézfaszú bagoly... már nehezebben adja meg magát. A vasorrú bábával már megpróbálkozott Solymossy Sándor, szerintem nem eléggé meggyőzően. A rézfaszú bagoly viszont úgy tűnik, hogy egyelőre Róheim Gézán és rajtam is kifogott (Balázs 2015).³⁶ Pedig valami van mögötte. Talán Trója. És tudjuk, hogy Trója létezik.

Összefoglalás

Schliemann módszere és sikere sokak számára jelentett ösztönzést. Várkonyi Nándor óriási mennyiségű, az emberiség alapkérdéseire a fennmaradt mitológiai anyagból rákérdező művelődéstörténeti anyaga jórészt visszhangtalan. Erdélyi Zsuzsanna sikere nyomán azonban a mai magyar nyelvből és folklórból is kutatottá vált a nyelvben kódolt hagyomány. Eliadét segítségül hívva, Várkonyi feltételezéseit és Erdélyi Zsuzsanna gyűjtéseit olvasva bátran kimondhatjuk: Trója létezik.

³⁶ Balázs Géza: A rézfaszú bagoly. Magyar Nyelvőr 139/1, 2015, 99–102.

Irodalom:

- Balázs Géza: A rézfaszú bagoly. Magyar Nyelvőr 139/1, 2015, 99–102.
- Csányi Vilmos: Az emberi viselkedés. Sanoma, Budapest, 2006.
- Erdélyi Zsuzsanna: Hegyet hágék, lőtőt lépék. Archaikus népi imádságok. Magvető, Budapest, 1986.
- Féja Géza: Tamási Áron alkotásai és vallomásai tükrében. Szépirodalmi, Budapest, 1970.
- Mircea Eliade: Mítoszok, álmok és misztériumok. Cartaphilus, Budapest, 2006, 108.
- Mircea Eliade: Serampuri éjszakák. Elbeszélések. Ford.: Székely János. Kriterion, Bukarest, 1980.
- Pomozi Péter és Karácsony Fanni kiállítása, Ott látok egy aranyágot. Archaikus népi imáink nyelvi világa, 2016. (A Magyar Nyelv Múzeuma, Széphalom)
- Pomozi Péter: Erdélyi Zsuzsanna imádságai. Édes Anyanyelvünk, 2016/1. 6.
- Szabó Zoltán: A magyar szépírói stílus történetének fő irányai. Corvina, Budapest, 1998, 53.
- Szilágyi N. Sándor: Hogyan teremtsünk világot? Erdélyi Tankönyvtanács, Kolozsvár, 1996, 86.
- Tamási Áron: Jégtörő Mátyás. Szépirodalmi, Budapest, 1980.
- Várkonyi Nándor és Horváth Árpád levelezése, „Az elmélet a steril agyvelők menhelye”. Napkút-füzetek, 98, 2015.
- Várkonyi Nándor: Az elveszett Paradicsom, Széphalom Könyvműhely, Budapest, 2009, 81.
- Várkonyi Nándor: Pergő évek, Széphalom Könyvműhely, Budapest, 2004, 136.
- Várkonyi Nándor: Sziriat oszlopai, Magvető, Budapest, 1972, 25.
- Zolnai Béla: Nyelv és stílus. Gondolat, Budapest, 1957, 196.

IANCU LAURA

Világkép, (nép)költészet, nyelvjárás

Tanáraim szorgalmazására középiskolás korom óta, azaz húsz esztendeje végzek néprajzi gyűjtéseket szülőfalumban, a moldvai Magyarfaluban. Rendszeresen felkeresett, „állandó” beszélgetőtársaim éppúgy kíváncsiak voltak életem alakulására, miként én magam érdeklődtem mindennapjaik, közelebből hitük és vallásosságuk iránt. A két évtized alatt végbement változásokat kölcsönösen észleltük, és meg is fogalmaztuk, adatközlőim velem szemben, magam pedig dolgozatok keretében. Az utóbbi évek beszélgetéseim hangzottak el adatközlőim részéről a következő, velem kapcsolatos megjegyzések:

Elvátozott a beszédet! (Megváltozott a nyelved.)

Véted essze a szókat! (Hibáson mondd.)

Nem lépted le Isten szóját! (Nem hagyta fel a vallásos élettel.)

Elmesszültél! („Elidegenedtél”).

Tetszik, hogy megjártad a világot! (Világlátott ember lettél.)

Üsmerszik, hogy magyarkáné vagy! (Látni való, hogy magyar kultúrkörben élsz.) Stb.

Nyelvészeti szempontból e mondatok talán egyszerű nyelvjárási sajátosságoknak tűnnek, olyan nyelvi stílust tükröznek, amelyet elsősorban a nyelvjárást beszélők értenek meg, és amelyek mögöttes tartalma, azaz a nyelvben rejlő *világkép* a használók mindennapjaiban tölt be fontos és sokrétű (orientáció, identitás stb.) funkciót. Ám a fenti példák nem pusztán nyelvi *klissék*, *sztereotípiák*, *panelok*, amelyeket adott szituációban (csak) ebben a formában használnak. Pontosan tudom, hogy az egyes mondatok kiktől származnak, ki az, aki – a nyelvjárásom és a magatartásom terén észlelt változásokat – a fent idézett formában fogalmazta meg. Számos más módja is lehetett volna annak, hogy a beszélő a fenti jelenségeket *másként* fogalmazza meg. Néhány, elhangzott mondatot fel is jegyeztem:

Elvátozott a beszéded! Másképpüleg sirited a szókat!

Véted essze a szókat! Kifonákul mondd!

Nem lépted le Isten szóját! Nem felejtetted el az Istent!

Elmesszültél! Mintha nem es idevalósi lennél!

Tetszik, hogy megjártad a világot! Láttál világot!

Üsmerszik, hogy magyarkáné vagy! Elmagyarosodtál! Stb.

A beszélő egy beszédsszituációban nemcsak használja, a rendelkezésére álló nyelvi elemekből létre is hozza azt a nyelvi formát, vagyis a *személyes nyelvet*, amely kifejezi a saját világképét és amelyben „alkotói” tevékenysége megmutatkozik. Bár a téma iránt a saját (előbbieken ismertetett) esetem hatására kezdtem el érdeklődni, a jelenségre irányuló későbbi terepmunkáim során megtapasztalhattam, hogy ez a jelenség *általában* jellemző a (helyiek) beszédkulturájára. A „nyelverteremtés”, a személyes nyelv kialakítása természetesen nem kultúrafüggő, hanem emberi vonás, és ezt a tényt maguk az adatközlők is megfogalmazzák. Egy Moldván kívüli példát idézve: a csíkszentkirályi Tánczos Mihály a következőképp fejezi ki mindezt: „Mindenki úgy beszél, ahogy ért. Elgondolom, hogy Istenem, ejsze nincsen két ember se a földön, akinek a nyelve teljes mértékbe megegyezne, s akik tökéletesen megértenék egymást.”¹ Az „alkotás” alatt nem valamiféle művészi „termék” létrehozását értem, mindössze a nyelvhasználat, a szókincshasználát sajátos, egyedi, személyes megnyilvánulására gondolok, ahol és amikor – ahogyan azt a kognitív nyelvészeti kutatások is hangsúlyozzák – a beszélő *alkotja* a nyelvet (miközben persze foglya is a nyelvnek, amelyből építkezik).²

Nem csak a nyelvek alakítanak ki egymástól különböző *nyelvi modelleket*,³ nyelvi modellek egy adott nyelven belül is létrejönnek, és ezeknek a nyelvi modelleknek a megértése, vizsgálata különösen is fontos olyan kultúrák kutatása esetén, ahol írott hagyomány nincs, ahol a világkép, a kultúra jórészt a szóbeliség, azaz a *beszélt nyelv* vizsgálata alapján lehetséges.⁴ A moldvai magyar falvak kultúrája bár nem érintetlen az írásbeliségtől, a szóbeliség fölénye vitathatatlan, az írásbeliség még ma is igen kevés szerepet kap a mindennapokban, leginkább annak a korosztálynak az életében, akiknek az élettere a faluközösség határain belülre korlátozódott, és amely társadalmi rétegre ugyan jellemző a kétnyelvűség,⁵ a mindennapi nyelvhasználatban azonban a magyar nyelv a domináns.

¹ Tánczos Mihály Tánczos Vilmos egyetemi tanár, néprajzkutató édesapja. *Tánczos Vilmos: Elejtett szavak.* Bookart, Csíkszereda, 2008, 245.

² Bańcerowski, Janusz: A kognitív nyelvészet alapelvei. Magyar Nyelvőr, 1999, 123. 1. 78–87.

³ Szilágyi N. Sándor: Hogyan teremtsünk világot? Rávezetés a nyelvi világ vizsgálatára. Erdélyi Tankönyvtanács, Kolozsvár, 1996, 113.

⁴ Szemerényi Ágnes: A múlt tudósa. = Kertész Manó: Szokásmondások. Nyelvünk művelődéstörténeti emlékei. Helikon Kiadó, Budapest, 1985, 258.

⁵ A kétnyelvűség alatt ez esetben nem két nyelv teljes, azonos szintű ismerete értendő, lévén, hogy az 50 év felettiek román nyelvismerete alapszintűnek, sok esetben pedig félnyelvű(ség)nek mondható.

A nyelvjáráskutatás szerint a nyelvjárások egyik sajátossága, hogy bennük tükröződik a *népi szemlélet*,⁶ vagyis az a *látásmód*, ahogyan a természeti környezetben élők az anyagi valóság, a tárgyi világ jelenségeit, dolgait *megnevezik*, és a közöttük lévő összefüggések (hasonlóságok) alapján kialakítják a(z újabb és újabb) fogalmakat.⁷ A népi szemlélet megnyilvánulása tehát részben a *szóalkotás* sajátos módjában, azaz a *szókincs*ben érhető tetten. Ez a szókincs pedig az elvont fogalmakban bővelkedő köznyelv szókincséhez képest lényegesen szemléletesebb és konkrétabb, állandósult szókapcsolatok, szólásszerű fordulatok sokasága jellemzi.⁸ A magyar dialektológiai szakmunkákban egyhangúan elfogadott nézet, hogy valamennyi magyar nyelvjárás közül „a legnagyobb fokú nyelvjárásiaság” a moldvai magyar nyelvjárásokat jellemzi.⁹ Ez egyfelől 1. az anyanyelvi kommunikáció problematikus működését, 2. az archaizmusok, valamint 3. a neologizmusok nagyszámú jelenlétét jelenti, másfelől 4. a népköltési szövegek nyelvjárásban, még pontosabban: a *nyelvhasználat*ban való tükröződését, gyakori előfordulását.¹⁰ Ugyan utóbbi témában kevés vizsgálat készült,¹¹ és a kutatások többsége a szólás- és közmondások területére korlátozódott, a folklorisztikai kutatások alátámasztják azt a tényt, hogy a folklórműfajok szövegelemei, motívumai jelen vannak

⁶ A nyelvjárás területi alapon elkülönülő nyelvváltozat. Elsősorban a falvakban élők által használt, a köznyelvtől elütő nyelvi forma. Kiss Jenő: Magyar dialektológia. Osiris Kiadó, Budapest, 2001, 33.

⁷ Szabó József: A népi szemléletmód tükröződése nyelvjárásaink szókészletében. SZTE BTK Magyar Nyelvészeti Tanszék, Szeged, 2007, 14. Ld. még Balogh László: Szólások és szóláshasonlatok népies magyarázata Szamosszegről. Magyar Nyelvjárások XIV. A Debreceni Kosuth Lajos Tudományegyetem Nyelvtudományi Intézetének Évkönyve, Debrecen, 1968, 59.

⁸ Csűry Bálint: A szamosháti szótár. Magyar Nyelv 1933, 29.; Szabó József i. m. 7, 26. A paraszti önéletírás kutatói kimutatták, hogy a szóbeliségben (beszédben) domináns szerepet játszó képi szóalkotás a paraszti írásbeliségben is tükröződik. Ld. pl. Küllös Imola: Az életrajzi módszer alkalmazása a néprajzban és az antropológiában. MTA Néprajzi Kutatócsoport, Budapest, 1982.

⁹ Kiss Jenő i. m. 2001.

¹⁰ E jellemvonás fontosságáról ld. még: Szemerényi Ágnes: Nyelvhasználat és folklór. = Diószegi László – Juhász Katalin (szerk.): Hagyomány – örökség – közkultúra. A magyar népművészet helye és jövője a Kárpát-medencében. Teleki László Alapítvány, Budapest, 2011, 232.

¹¹ Ld. pl. Katona Imre: Magyar népnyelv egyszerű és szóláshasonlatai. Filológiai Közöny 1974, 1–4. 129–154.

a hétköznapi nyelvhasználatban,¹² azaz a kettő között kölcsönhatás van, továbbá azt is, hogy a műfajilag körülhatárolt népköltészeti alkotások mellett a *népnyelv* sok más alkalmat nyújt (rögzült, kötött, „művészi”) *szövegek*, *szókapcsolatok* formálódására.¹³ Ahogyan szó volt róla, a népnyelv és a folklór kölcsönhatásából létrejött nyelvi jelenségekkel, formulákkal, valamint azok funkciójával foglalkozó néprajzi kutatásokban a hangsúly a szóláshagyomány műfajilag kanonizált típusaira (szólás, közmondás stb.) esett. A téma iránti érdeklődés, mint lehetséges kutatási tárgy nyelvészek, még közelebbről dialektológusok körében merült fel,¹⁴ a néprajzi, folklorisztikai irányú vizsgálatok fontosságára legutóbb Tánczos Vilmos hívta fel a szakma figyelmét.¹⁵

Lássunk néhány népdalsorra asszociáló vagy népdalmotívumokat tartalmazó nyelvi példát:

„Erőst meg vajak verve a ’Zistentől!”
 „Verd meg, Isten, ne hadd veretlen!”
 „Feljött a hóvilág, de az én ablakomon nem süt bé!”
 „Addig sírtam s búsultam, elvesztettem magamat!”
 „Keserves életünk vót, eltőt világunk.” Stb.

¹² Ld. pl. *Katona Imre*: Alsónémedi és környékének szólásai. = Balassa Iván (szerk.): Alsónémedi története és néprajza. Alsónémedi Községi Tanács, Alsónémedi, 1980, 405–423. ill. *Szemerkenyi Ágnes* i. m. 2011. A nyelvészet a folklór jó néhány műfaját, szöveghagyományát (közmondások, imaszövegek, gyógyító formulák, népmesék, dalszövegek stb.) „kultúraörző nyelvi formáknak” tekinti. *Sapir, Edvard*: Az ember és a nyelv. Gondolat Kiadó, Budapest, 1971, 22. Az egyes nemzeti közmondás- és szólásgyűjtemények összeállítói általában meg is fogalmazták azt a nézetet, hogy a szövegek „tükrözik az azokat létrehozó nép mindennapi életét, szokásait, erkölceit” (*Szemerkenyi Ágnes*: A szólások szemiotikai analízise. = *Voigt Vilmos – Szépe György – Szerdahelyi István* (szerk.): Jel és közösség. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1975, 57–65.) és más specifikumait, azaz kifejezésre juttatják mindazt, amit egy nép megél, és ami hat egyik vagy másik népre az idők folyamán. L. még: *Szemerkenyi Ágnes* i. m. 1985, 268.). Ugyanakkor s éppen ezért, a népek közmondás- és szólásgyűjteményei hasonlítanak is egymásra. *Permjakov, Grigorij Lvovič*: Válogatott közmondások és szólások. Folcloristica 6. ELTE BTK Folklóre Tanszék, Budapest, 1981, 62.

¹³ *Voigt Vilmos*: Kisepeikai prózaműfajok. = Ortutay Gyula (szerk.): A magyar folklór. Tan- könyvkiadó, Budapest, 1979, 309. Vö. *Tánczos Vilmos*: Néhány képtelen székely proverbium képi háttéréről. = *Szemerkenyi Ágnes* (szerk.): Folklór és nyelv. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2010, 56.

¹⁴ Ld. pl. *Szabó József* i. m. 2007.

¹⁵ *Tánczos Vilmos* i. m. 2010; 2008.

A népköltési motívumok, elemek nyelvjárásban, nyelvhasználatban való előfordulása hosszú-hosszú kutatói jelenlét révén „vehető” igazán észre. Ugyanakkor egy-egy „tetten ért” motívum esetén sem mutatható ki közvetlen kapcsolat pl. egy népdalsor és – a szavak szintjén – azzal megegyező mondat, mondás között, azaz, nem állíthatjuk azt, hogy a beszélő (tudatosan) népdalsort/motívumot idézett, amikor arra emlékeztető szókombinációban fogalmazott. A hasonlóság mégis fennáll, példák hosszú sora idézhető ennek igazolására. Az átfedés oka részben talán az, hogy a népi kultúrában, a szóbeliségben „kialakult” tudás forrása a közvetlen szemlélődés, azaz a jelenségek passzív megfigyelése és a munka, azaz a munkafolyamatok révén szerzett (személyes) tapasztalat, és ez a tudás aztán nemcsak a nyelvbe, de a (nép)költészetbe is beépül, tükröződik. A népköltészeti (művészi) alkotások többsége valóságos élethelyzetekhez kapcsolódik,¹⁶ a bennük megnyilvánuló „eszme”, tapasztalat úgy egyetemes/általános, hogy egyszersmind része a közvetlen valóságnak is.¹⁷ Esetünkben a nyelv és a népköltészet összefonódásának érdekességét fokozza, hogy alig találunk ma Magyarfaluban olyan személyt, aki ismer egy-egy magyar népdalt, népdalsort. Tudjuk viszont azt, hogy egészen a közelmúltig a helyi társadalmi életben meghatározó volt a guzsalyosság (kaláka), amely bizonyos típusú munkák végzése mellett egyszersmind a népköltési alkotások előadásának egyik közege is volt. De itt sem mindenki énekelt, a résztvevők más-más ének éneklésébe kapcsolódtak be, a többség pedig csak hallgatni szerette az eldalolt énekeket. Több ízben tapasztaltam, hogy a „használatból kikerült” folklórműfajok szövegei, verssorai passzív tudássá alakultak, a feledés folyamata viszont fokozatos, egy-egy sor, motívum váratlanul bármikor előbukkanhat. A népköltési szövegek és a nyelvi formulák közötti nyilvánvaló összefüggés ellenére azt gondolom, folklorisztikai szempontból mégsem ez az összefüggés az igazán érdekes, hanem az, hogy – ahogyan az alábbiakban szó lesz róla – a nyelvjárási szóalkotás, a nyelvjárási beszédmód a népköltési szövegek alkotására jellemző törvényszerűségekkel, jegyekkel rendelkezik.

A népköltési szövegek jelenléte a legszembeötlőbben a halottak emlékének a felidézése, a halottakról való beszélgetés és a siratók terén figyelhető meg. A szövegegyezések oka ebben az esetben részben az, hogy a helyi siratók nem szigorúan kötött szövegek, bár a rítusszövegekben számottevő a „kötelező”/állandó nyelvi/költészeti elem, formula. Az elhunyról folytatott beszélgetés és a halott elsiratása ugyanazt a szókincset, nyelvi modellt használja, a két szituációban elhangzottak olykor szinte szóról-szóra megegyeznek.

¹⁶ Gondoljunk pl. a paraszti kultúrában fennmaradt ballada műfajára.

¹⁷ Gróh Gáspár: Öt fokon a végtelenbe. (Előszó). = Bartók Béla: Írások a népzeneről. Kortárs Kiadó, Budapest, 2008, 5–18.

„Mámikám, mámikám... kihez menek én imá (ezután), mámikám, hogy még megpanaszokdjám... ki sajnál meg ingemet úgy, mind kend, mámikám”.

„Itt maradtam a nagy árvaságba... imá nincs, kinek megpanaszokdjám se... senki nem sajnál meg úgy ezen a világon, mind a mámád...”

Mámám szegén annyit vót verve, úgy lebetegedett, leszáradtak a lebujjkái... Leszotyogtak a lábáról (...). Sírt szegén s mondta: Mámámé, nemáj (ne) vessétek ki a ganyéra (szemétdombra), ássátok el a kert tövibe (...). Mikor meghót, elsirattam szegént: Mámikám-mámikám, mennyit huzott (szenvedett) kend, mámikám! Leszáradtak a lábujjkái, mámikám, leszotyogtak a lábacskaíró, mámikám, jaj, mámikám!

Más a helyzet a mondások, szólások, közmondások esetében, ezek használata rendszerint tudatos, sőt, ezt a tényt a beszélők meg is fogalmazzák:

Mind a beszédbe van: Addig jár a korsó a kútra, míg eltörik.

Mind a beszéd mondja: Ha nem tetsz tüzet, nem száll fel a füst.

Magad nem tudod: Egyszer hopp, másszor kopp.

Úgy tartsa a beszéd: Kivette a gondjából. (Lemondott róla/valamiről.)

Beszéli a világ: Jár a szomszédhoz csüdkészni. (Hütlén.) Stb.

Az előbbieken idézett, a népköltészeti műfajok motívumait tükröző nyelvi példák mellett a helyi nyelvjárásban olyan nyelvi jelenségekkel is találkozunk, amelyek értelmezésem szerint *népköltészeti jellegűek, értékűek*. Ilyen típusú példák az évek során kisebb gyűjteményt sikerült összeállítani. Az esztétikai vonásokon túl ezekre a nyelvi „jelenségekre” jelentésgazdagság jellemző, azaz – a kisepikai szövegekhez hasonlóan – „környezetükből” kiemelkednek,¹⁸ így folklorisztikai szempontból is vizsgálhatóak. Erre a jelenségre Katona Imre is felhívta a figyelmet. E nyelvi, stilisztikai, gondolati eszközöket a népnyelv „egyszerű és szóláshasonlatai” kategóriáknak nevezete, és úgy vélte, az a sajátosságuk, hogy „szabadon közlekednek a mindennapi beszéd és a költészet határán”,¹⁹ azaz a „hétköznapi” nyelvtől különböző, az esztétikai jegyek alapján a fölött álló nyelvi „elemek”. Az általam összeállított gyűjtemény, amelyből néhány példa alább olvasható, nem pusztán a helyi nyelvhasználat, a helyi nyelvjárás sajátosságait tükrözi. A példák – nagy általánosságban – 1. a közösség nyelvteremtő, szóalkotó gyakorlatának a sajátosságait, 2. a népi szemléletet, a közösség mentalitását is tükrözik; 3. emellett gondolati és érzelmi tartalmak közlésére alkalmasak, más szóval a hiányzó elvont fogalmak

¹⁸ Szemerényi Ágnes: Közmondás és szólás (proverbium). = Vargyas Lajos (főszerk.): Magyar Néprajz V. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1988, 219.

¹⁹ Kiemelések ld. Katona Imre i. m. 1974, 129–130.

helyettesítésére; 4. végül pedig – megítélésem szerint – esztétikai jegyekkel rendelkeznek. Tömören fogalmazva s kicsit összegezve az írottakat: olyan, a nyelvjárásban, azon belül, tágabban a folklórban, szűkebben a népköltészetben rögzült nyelvi egységekről, szószerkezetekről van tehát szó, amelyeket „a gondolkodás szüli, a nyelvi készség formába önti, és a nyelvhasználat állandósítja”.²⁰

Még a föld es kiveti. (Kihányja magából a föld (a bűnöst).
Bizand szómat mondom. (Esküszöm.)
Látod-e, egy vétek hoa vitte ki?(Egy bűn okozta végzetét.)
Vigyítem essze az utojándi szókat. (A(z ima) utolsó szavait keverem.)
Semmi istensége nincs. (Szürke/jellemtelen ember.)
Nem arra való, hogy életet tartson. (Alkalmatlan a házassági/életre.)
Imá a csúfja kifogyott. (A nehezén túl vagyok.)
Veszen csúfságba. (Nyilvánosan kigúnyol.)
Kiveszem a csudámat belőle. (Bosszút állok.)
Az ember kap csudát az asszonyra. (A férj tűr, aztán bosszút áll.)
Fel van szentelve tisztaságból. (Szüzességi fogadalmat tett.)
Bévalósodik az imádság. (Az ima meghallgattatik.)
Karácsony szenvedjén. (Karácsony előestjén.)
Isten nem vet ügyet mindenre. (Isten a kisebb bűnöket megbocsátja.)
Én az Istent viszem régtől. (Sok ideje, hogy Istenre támaszkodom.)
Ne rakd a lelkedet. (Ne várj sokáig a gyónással.)
Van szenvedője. (Súlyos bajjal küszködik.)
Az öreg formát ember eszezebb. (Az idős ember bölcsebb.)
Hozta elé rosszból. (Rossz hírért keltette.)
Egyet döfnek szóval! (Folyvást sértegetnek.)
Beszélnék rosszból. (Rossz híreket viszik.)
Egy kapával s hét mappával. (Az egyik dolgozik, a másik hét megél annak az egynek a munkájából.)
Teszi magát. (Színlel./Tetteti magát.)
A rossz járt egy életet rontson el. (Az ördög azon fáradozott, hogy tönkre tegyen egy házasságot/családot.)
Húzta a szíve. (Kívánta.)
Aki prédikálta az Istennek az erejét, azt rekesztették el. (Aki Istenről prédikált [a kommunizmus idején], azt börtönbe zárták.)
Ki van veszve a péntek. (A pénteki bűnt már nem tartják.)
Úgy fogtuk el az öregektől. (Örökség./Szokás.)

²⁰ Vöő Gabriella: Szaván fogjuk. Erdélyi magyar szólások. Erdélyi Gondolat Könyvkiadó, Székelyudvarhely, 1999, 13.

A példák jól tükrözik azt, hogy a nyelvjárásban a szóteremtés legfontosabb eszköze, kognitív háttere a *képi gondolkodás*, a (filozófiai, elvont) fogalmak (pl. idő, nyelv, érzelem stb.) *folyamatszerű, cselekményszerű* és persze *képi* ábrázolása. A kifejezésekben dominálnak a természetből vett képek. A lelki folyamatok, a gondolkodás, az elvonatkoztatás, bizonyos cselekmények stb., *a fizikai valóság modellálása* révén nyernek kifejezést: „teszi a kezét” = lop; „letipadja a szómat” = szófogadatlan stb. A népi bölcséletet, az erkölcsi tanokat és tabukat, a népi ítélkezési formákat stb. a *nyelvjárás egésze* (!) hordozza. A fogalmak cselekményszerű körülírása igen jellemző, azaz a nyelvben tükröződő világkép voltaképpen (csak) *dinamizmusban, működésben* figyelhető meg és talán ez az egyik oka annak, hogy Tánczos Vilmost idézve: „ezt a világképet megragadni, leírni, másokkal – kívülállókkal és az utókorral – megértetni, egyszóval másoknak átadni, majdhogynem reménytelen feladat”.²¹

Nem gondolom, hogy a mondaalakulás egyes formáihoz (dite=(hiedelem)közlés, memorat=(élmény)elbeszélés; fabulat=(epikus) elbeszélés)²² hasonlóan valamiféle fokozatosság, határ állítható fel a nyelvi elemek sorában, amely alapján valamit esztétikai vagy folklorisztikai szempontból népköltési jellegű szövegnek mondunk, más valamit pedig nem tekintünk annak – bár kutatói szándékkal lehetne akár ilyen szempontú vizsgálatot is végezni. Azt sem gondolom, hogy a *nyelvalkotás, szóalkotás, személyes nyelvi modellek* kialakítása a nyelvjárásban beszélők sajátossága – de azt érdemes volna (folkloristáknak, nyelvészeknek) vizsgálni, hogy ezen általános emberi vonás milyen jellegzetességekkel bír a nyelvjárást beszélők körében. Dolgozatomban mindössze azt próbáltam meg érzékeltetni, hogy a nyelvjárásban nemcsak – feltáratlan – folklór, de akár – úgyszintén ismeretlen – *népköltészet* is rejlik, olyan népköltészet, melynek alkotásai nem nyertek tudományos rendszerezést, nem véletlenül, hiszen azok nem „vannak”, hanem *folyamatosan létre jönnek*, nem is igazán rögzülnek, *belső használatra* keletkeznek, konkrét szituációk hívják létre őket. Azaz, új népköltési alkotások a mai magyar faluközösségekben is keletkeznek. Nem csak „a folklór örök”, a népköltészet is létrehozza újabb és újabb formáit, alkotásait.

²¹ Tánczos Vilmos i. m. 2008, 9.

²² E funkció szempontú felosztás a hit/hiedelmek és a költészet egymástól való elkülönítését szolgálja.

EGEY EMESE

*Gurgulya, léleklyuk, virány**Zempléni körkép régi mesterségek szókincsével¹*

Tokaj-Hegyalja és a Bodrogköz páratlanul gazdag néprajzi hagyományával, annak feltérképezésével sokan és sok szemszögből foglalkoztak-foglalkoznak mindmáig. Csupán a tárgykör kutatástörténetének ismertetése is hosszú órákat igényelne Erdélyi Jánostól Román Jánosig, Takács Bélától Dankó Imrééig, Balassa Ivántól Viga Gyuláig stb. Jelen írás néhány, a térségben jellegzetes mesterség-tevékenység szakszókincséből válogatva, azoknak nyelvi hátterét igyekszik megnézni, mivel

ezek az adatok is részét képezik a vidék (korai) interetnikus kapcsolatrendszerének, melyek alátámasztják a történeti kutatások eredményeit a lakosság összetételéről és az egyes szakmák megjelenéséről.

A fazekasság

A fazekasok jelenlétét korai régészeti adatok is igazolják, első céhük alapítását Sárospatakhoz kötik és a hagyomány szerint 1572-re teszik.² A Bodrog mentén és a folyóvölgyekben a 16. századra kialakultak a fazekas központok, amelyek közül felső Zemplénben Homonna, Sztropkó, Varannó, lejjebb Patak és Újhely mint a két legrégibb emelkedtek ki.³ Az agyag- és kaolinlelőhelyek közelsége folyamatosan biztosította a nyersanyagot. A termékek belül mázas, egyszer égetett edények voltak, eredetileg fehér és vörös színezéssel, majd a mangán szuperoxid és a rézoxid kétszeri kiégetésével fekete és zöld színt is elő tudtak állítani. Az ismert fazekas dinasztiák mellett különleges jelentősége volt a habának megjelenésének a 17. század közepén.

¹ Elhangzott a *Néphagyomány és nyelvi hagyomány – Folklor és nyelv kapcsolata a Kárpát-medencében* konferencián, Széphalmon, a Petőfi Irodalmi Múzeum – A Magyar Nyelv Múzeumában, 2016. április 14-én.

² Martinák Márta: A pataki kerámia hagyományai. = Zempléni Múzsza VI. 2006/1. 55-62.

³ Román János: Zemplén megye falusi és mezővárosi iparának szakmai és mesterségei a XVI-XVII. században, különös tekintettel a Hegyaljára. [d.n.], 26.

Az Európa több részében híres iparos habánok eredetileg Svájcból morva- és felső-magyarországi területekre menekült anabaptisták voltak, akik kommunákban éltek. A habán nevet a magyar nyelv történeti etimológiai szótára a szlovák *habansky dvor* = habán udvar jelzős szerkezetből, ill. ennek az újfelnémet *Haushaben* alakban átvett változatából eredezteti.⁴ Román János írja, hogy más országokban *fratres moravici* (morva testvérek) néven említik őket a források.⁵ Több helyütt olvasható, hogy a vallásüldözések sodorták tovább őket Magyarország belsőbb területeire és Erdélybe. Kós Károly elgondolkoztató meglátása az erdélyi helyzetet nyilván pontosan jellemzi, de tágabb értelemben itt is alkalmazható: „A história pedig bizonyítja, hogy Erdély olyan küszöbök Európa kelete és nyugata között, melyen a nyugatról keletre, avagy keletről nyugatra hullámzó minden kulturális áramlat akarva, nem akarva megbotlott, és botlás közben valamijét el kellett itt hullatnia. Időtlen idők óta népek és hitek, fajok és kultúrák keveredő helye ez a föld, ahol a bármely oldalról előnyomakodó népek, bárhol Európa mindig vérre szomjas földjén, ha halálos tusában összeroppantak, akkor a megvert fél vérző, megrettent, búvóhelyet kereső töredékéből bizonyosan került a Királyhágó és Keleti-Kárpátok közé is valamenyny, a rengeteg erdők, a titkos, dugott völgyek eme csudálatos fellegvárába. És ha a későbbi idők folyamán a szerencsés véletlen, vagy újabb sújtó szerencsétlenség okából el kellett hagynia valamelyik népnek ezt a földet, valami mégis mindig maradt itt belőle.”⁶ Ez részint Patakra is igaz; ismert tény, hogy ide, a Rákóczi uradalom központjába, ill. már két évtizeddel korábban az erdélyi Alvincre sem önnön elhatározásukból jöttek a habán betelepülők, nem is kényszerűségből hozott saját döntésük következményeként. 1645-ben I. Rákóczi György, valamint még 1621-ben Bethlen Gábor hadjárataikban mintegy hadizsákmányként kényszerítették őket az áttelepülésre.⁷ A pataki telepítés évszámát megerősíti a hazai kerámia- és porcelántörténet minden apró részletét ismerő Katona Imre is, de az alvinci telepítést 1622-re teszi, egyszerre németújvári megjelenésükkel, mivel hangsúlyozza, hogy anabaptista habánok a Dunántúlra is kerültek: a Nádasdyak birtokaira már az 1530-as, 40-es években, továbbá a Zrínyiek, Erdődyek, Batthyányak uradalmaira is, szintén Morvaországból.⁸

⁴ A magyar nyelv történeti etimológiai szótára, Főszerk. Benkő Loránd (a továbbiakban TESZ) 2. kötet, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1970, 8.

⁵ Román János: A habánok Sárospatakon. A Sárospataki Rákóczi Múzeum Füzetei 17. Sárospatak, 1959, 3.

⁶ Kós Károly: Erdély. Budapest, Helikon Kiadó, 2015, 8.

⁷ Román János 1959, i. m. 7-8.

⁸ Katona Imre: A sárospataki Rákóczi-vár ismeretlen XVIII. századi ábrázolása az Iparművészeti Múzeum habán gyömbértartóján. = Herman Ottó Múzeum Évkönyve V. Miskolc, 1965, 21.

A Rákóczi-uradalomba érkezett mesterek elsősorban a vár és az uradalom szükségleteire termeltek. Ittlétük nyomait a régészeti ásatások ellenére nehéz megtalálni, (bár az utcaserkezet még ma is jelzi a hajdani zárt kommuna helyét): a német anyanyelvű közösség jó negyedszázad múltán teljesen beolvadt a helyi lakosságba, külön telepük felbomlott, elsősorban a jezsuiták anyanyelven folytatott igen eredményes rekatolizáló tevékenysége miatt. A habán közösségek szétszéledése után már nem a földesúr szerezte be a termékek előállításához szükséges nyersanyagokat, hanem a mesterek saját maguk a helyi vagy viszonylag közeli területek kínálatából. Így a 17. század végén a színezés, a festékanyag egyértelműen utal a területre, ahol az edény készült.⁹

A pataki vár legutóbbi feltárási és helyreállítási munkálatainak köszönhetően ma újra látogatható az ún. bokályos ház, I. Rákóczi György egykori fogadóterme, melynek eredetije 1642-re datálható. A bokály itt nem a ma is ismert cserépkancsót, hanem színes, ónmázás csempeburkolatot jelent.¹⁰ A gyulafehérvári bokályos házat Bethlen Gábor készítette, a csempéket és a falakat burkoló mestert Konstantinápolyból hozatta 1623-ban.¹¹ Ismert, hogy a gyulafehérvári és a gyalui fedelmi udvarok éke is a nagy költséggel épített bokályos ház volt. Patakon 25x25 cm-es, 13mm vastagságú csempék darabjai kerültek elő a Vörös-torony és a külső várfalak törmeléke alól¹² (amelyeket, ahogyan akkor gondolták, I. Lipót végvárak felrobbantását előíró rendelete miatt repítettek a levegőbe, ezt azonban az újabb kutatások cáfolják és a tűzvész miatt leszakadó tetőzet pusztításával magyarázzák)¹³.

⁹ Katona Imre 1965, i. m. 328.

¹⁰ A TESZ is ismeri ezt a második jelentést: mázas cserépből készült fali, vagy kályhacsempe, vö. TESZ 1, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1967, 327.

¹¹ Pattantyús Orsolya: A „bokályos ház” mint audienciás szoba az erdélyi fedelmi udvarban. = FolkMagazin, 2010/3, 40-46.

¹² Molnár Vera: Beszámoló a sárospataki vár 1963-64. évi ásatásáról. = Herman Ottó Múzeum Évkönyve V. Miskolc, 1965, 215, 217.

¹³ Dankó Katalin - Feld István - Székér Gyula: A régészeti kutatások jelentősége a sárospataki vár építéstörténetének felderítésében. Herman Ottó Múzeum Évkönyve 37. évf. Miskolc, 1999, 387.

Molnár Vera tanulmányában a *bokály* szót az olasz *boccharai*-ral rokonítja.¹⁴ Az etimológiai szótárak véleménye is hasonló: végső soron görög szóra vezetik vissza, amely sok európai nyelvbe bekerült, az olasz alak, a *boccale*.¹⁵ Más kutató úgy véli, hogy a bokály török eredetű, mely a *bakalvadi* 17. századi oszmán-török szóból ered,¹⁶ ez összeilleszthető csempelapot jelentett. Pattantyús Orsolya véleménye szerint a kiemelkedő színvonalú kisázsiai műhelyek mintakincse és színvilága csak részben jellemzi a gyulafehérvári csempéket, a minta egyes elemei akkor már archaizálóknak voltak mondhatók. A pataki fali csempék különlegessége, hogy minden akkor előállítható szín egyszerre jelenik meg rajtuk (kobaltkék, türkiz, vörös, zöld, lila), ez a török csempéknél nem volt szokás. Ráadásul domináns motívumuk, a félbevágott gránátalma is sokkal inkább az európai textilek jellegzetes mintája, mintsem az oszmán-török művészeté. A szerző feltételezése, hogy itt egyedi, késő-reneszánsz európai tervről van szó, melyet kiküldtek a török csempekészítőknek, akik saját szokásos motívumaikkal kiegészítették azt (kék virágok, levelek) és így gyártották le a megrendelőnek.¹⁷ Kérdés, hogy a bokályos ház elkészülte után mindössze néhány évvel odateleptett habánoknak nem volt-e közülük a későbbi tervezéshez és csempekészítéshez? Vajon például a Regécen vagy Füüzéren az utóbbi évek ásatásain nagy tömegben előkerült kályhacsempék nem habán készítmények/másolatok/tervek-e? Az újabb kutatások ugyanakkor azt is kimutatták, hogy a szerencsi, a kékeddi, a pácini kastélyban már a pataki habán telepítés előtről is találtak habán kályhacsempéket. A füüzéri vár legkorábbi zöldmázos habán kályhái valószínűleg még Csejtén (Nyitra vármegye) készültek, ahonnan mind az alvinci, mind a pataki átköltöztetés történt.¹⁸ 2010 őszén az MNM Rákóczi Múzeuma ásatást végzett a hajdani habán telep helyén: kályhacsempé- és kerámiatöredékek is kerültek elő.

Szintén találunk habán vonatkozásokat az első magyar porcelángyár, az 1820-as években alapított telkibányai történetében, amely ebben az időben lett a Bretzenheimék tulajdona. Ez magyarázza, hogy már a gyár alapításakor alkalmazott szakemberek között is találunk a cseh-morva területekről származó mestereket, akik nyilvánvalóan ismerték a habán fazekas

¹⁴ Molnár Vera 1965, i. m. 10. lábjegyzet.

¹⁵ TESZ 2, 1970, 327.

¹⁶ A mai török anyanyelvűek már sajnos nem értik ezt a jelentést; a *vadi* völgyet jelent. A szerző az izniki műhely fellendüléséről ír.

¹⁷ Pattantyús Orsolya i. m. 46.

¹⁸ Gyuricza Anna: Reneszánsz kályhacsempék Északkelet-Magyarországról. Borsodi kismonográfiák 37. Miskolc, 1992, 24-27, 37, 40.

hagyományokat is.¹⁹ Ennél is érdekesebb a habán örökség továbbélése: „... a XIX. század eleji gyári kerámiánk nem a manufaktúrális hagyományokhoz folyamodott [...], hanem a népies fajanszhoz. [...] Nem vitás, hogy népies kerámiánknak ezt az irányzatát a habánok, illetve utódjaik képviselték, ők készítették a XVIII. század végén, a XIX. század elején ezt a táltípust, mely az 1830-as évek végén Telkibányán feltűnik.”²⁰ Pozsony megyéből az 1830-as években számos anabaptista költözött az ország más részeibe, így Telkibányára biz. Maurer Ignác, később *fabricadirector*.²¹ Mind ebben, mind a környék és a régió más kőedény- és fajanszgyáraiban is dolgoztak cseh-morva (vagy osztrák) származású szakemberek, az anyakönyvek egy sor német családnévet rögzítettek: Hüttner, Heysl, Müller, Hasslach, Maurer, Wagner, Mayer, Paulus,²² így nem meglepő, hogy a mesterség szóhasználatában gyakoriak a német kifejezések. Telkibányán a mesterek beosztását és a tevékenységeket is németül mondták, pl. *werkschaffer*, *werkführer*, illetve hasonló fordításban használták (műhelysáfár, műhelyfőnök). A *masszamolnár*, *mázörölő malom* elnevezésekből is látszik, hogy itt egy régebbi mesterség szakszavai kerültek át a kőedény, fajansz- és porcelánkészítésbe.

A pataki (népi) fazekasság szakszókincsét Román János gyűjtötte össze.²³ Magyarázatos szójegyzékében egyrészt találkozunk nyelvjárási szavakkal, szláv jövevényszavakkal, másfelől a mesterségre jellemzően német, ill. a hajdani céhes időkől megmaradt latin eredetű elnevezésekkel. A mesterség nyilvánvalóan legrégebbi szavai között találjuk az utóbbiakat. Az *artikulus* (articulus: rész, darab, pont, szakasz) céhszabály, cikkely jelentésben volt használatos, a *kolláció* (collatio: össze-, egybehordás, összeállítás) a céhes összejövetelek, vendégségek elnevezése volt, a *pertzeptum/pentzeptum* (percipio 3: beszéd, begyűjt) nem más, mint számadás. A *divisio* céhes lakomák és azok költsége volt (divisio: fel-, elosztás).

A vásárokra háti kosárban szállított edényt vászonruhába, *ajdába* takarták. A szó a szlovák vagy ukrán eredetű *zajda* rövidült átvétele, mely batyut, málhát jelent.²⁴ A vidék máig egyik nyelvi jellegzetessége a kicsinyítő képzők

¹⁹ Katona Imre: Az első magyar porcelángyár (Telkibánya) Borsodi kismonográfiák 24. Herman Ottó Múzeum, Miskolc, 1986, 27.

²⁰ Katona Imre 1986, i. m. 34-35

²¹ Uo. 35-36.

²² Uo. 22-40.

²³ Román János: A sárospataki fazekasság műszókincse és szerszámkészlete. = Herman Ottó Múzeum Évkönyve V. Miskolc, 1965, 347-398.

²⁴ TESZ 3, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1976, 1184.

a köznyelvnél gyakoribb használata, feltételezhetően a szomszédos szláv nyelvek hatására. A *bácsika* és a *nénike* is ilyen, az inasok így szólították a mestert és feleségét. Még az 1950-es évek pataki diáknyelvében is ugyanez a megszólítás járt a diákok betegszobáját felügyelő ápolónőnek. Az alapanyagot jelentő agyag kiásásának egyik szakszava a *padmaly*, amely az agyaggödör aljának oldalt beásott részét jelenti, ahonnan még kiszedték az agyagot. A szó Ballagi Mór szótárában vízpart oldalában vagy sírgödör alján oldalt vágott üreget jelent.²⁵ A TESZ is alámosott part üregeként definiálja, mely a szláv nyelvekben általában *podmol* alakban van meg; ezt erősíti meg a Tótfalusi-féle nagyszótár is, hozzátéve a népetimológia révén összezsúszó mennyezet, padlás jelentést is.²⁶

Német eredetű az *aufslag* „feltétel, évi költségvetés, számadás” jelentésben, (vö. Auflage: meghagyás, kikötés, adókimutatás). A *céhkanta* céhes kanna, korsó (vö. bajor-osztrák kante: kanna, korsó²⁷). Román János szójegyzéke a *flusszol* igét a nyers agyagot simává, folyékonnyá gyúr jelentésben említi, (ld. német Fluss: megolvad, megered, folyékonnyá válik). Szintén német szó a *glét/gelét*: máz jelentésű szó (ld. Glätte: zománc, glét, ólomoxid). A *hiccel* ige a szójegyzékben visszaható értelmű: az étgetőkemencében fehéren izzik az edény, (német hitzen: izzít, hevít, melegít). A *ferslóg* a német *verschlag* „gyalulatlan deszkaládából” lett a festékek tárolására szolgáló láda neve.²⁸ A csúrt jelölő *magazin* (raktár, magtár jelentésben) arab eredetű, de hozzánk a németből került.²⁹ A jövevényszavak mellett jó néhány nyelvjárási szóval is találkozunk. Ilyen a fazekas termékek díszítőfestésére használt, lúdtoll szárából készült írórka: a *gurgulya*. Ballaginál ez egyebek mellett még hengert jelent,³⁰ a Zaicz-féle etimológiai szótár csak *gurgula* alakot hoz, amelyet görgő, guriga jelentéssel magyaráz.³¹ A TESZ, henger alakú tárgy, cső jelentést ad, talán a *gurul* hangutánzó származékaként.³²

²⁵ A magyar nyelv teljes szótára. (a továbbiakban Ballagi Mór i. m.) Szerk. Ballagi Mór. Heckenast Gusztáv, Pest, 1873, 402.

²⁶ Magyar etimológiai nagyszótár. Szerk. Tótfalusi István, www.szokincshalo.hu/szotar.

²⁷ TESZ 2, 1970, 350.

²⁸ Tótfalusi István: Idegenszó-tár. Idegen szavak értelmező és etimológiai szótára. A magyar nyelv kézikönyvei VIII. (a továbbiakban ISZT) Sorozatszerk. Kiss Gábor. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 2004, 459.

²⁹ TESZ 2, 1970, 814.

³⁰ Ballagi Mór i. m. 472

³¹ Etimológiai szótár. Magyar szavak és toldalékok eredete. Főszerk. Zaicz Gábor. (a továbbiakban Zaicz Gábor i. m.). Tinta Könyvkiadó, Budapest, 2006, 264.

³² TESZ 1, 1967, 1108.

A *kukacs* a szójegyzékben a nyers agyag szennyeződését, benne levő rögöt, szemetet jelenti. A *lázsa/lázsa* szárítóállvány, az agyagáru szárítására használt, mozgatható polc, ill. az ezt tartó gerenda.³³ A *lóka* Ballaginál lóca,³⁴ hasonlóan a Tájsszótár támlátlan padjához.³⁵ A *zurboló* a festék hígításához, keveréséhez használt eszköz, hangutánzó tájszó a *zurbol* igéből: folyadékot, vizet erősen kavár.³⁶

Szőlőművelés, borászat

Hegyalja legemblematikusabb tevékenysége, a szőlészet vallon telepességekkel jött be a vidékre a 12. század második felében. A szőlőművelés jelentősége a tatárjárás után nőtt meg. A vallon eredetet a szőlészet-borászat szókincse kevésbé tükrözi, viszont az Olaszliszka, Bodrogolaszi és Tállya településnév jó támpont. Az olasz és a vele azonos származású *oláh* szavunk horvát-szerb-szlovén-bolgár eredetű, a germán *walah/walh* („idegen, kelta”) alakra visszavezethető; eredetileg román, latin, francia, olasz, azaz minden újlatin nyelvet beszélő népcsoportot jelölt. Érdemes megemlíteni, hogy Tokaj-Hegyalja bortermelésének felfutása előtt a legjelentősebb, a szerémségi borvidéken található Fruska Gora lefordítva Francia-/Olasz-hegy; ugyanakkor magyar neve a csak az említett két vidéken előforduló Tarcál!³⁷

A szőlészet-borászat szókincsében a (régi) magyar eredetűek és tájszavak mellett az idegen elemek leginkább latin, szláv és német jövevényszavak vagy azok módosulásai. A legteljesebb, a régi okleveleket, uradalmi gazdasági iratokat, számadáskönyveket, korai kéziratos szójegyzékeket, a magyarra fordított Comenius-irodalmat egyaránt feldolgozó forrás Bakos Józsefnek „A Tokaj-hegyaljai régi szőlőművelés szókincse” című nagy ívű tanulmánya.³⁸ A munka kitér a dűlőnevektől kezdve a munka- és tároló eszközökre, a szerszámok elnevezésére, a kapcsolódó szakmák szókészletére, a borhoz és a szürethez köthető szokások nyelvezetére.

³³ Új Magyar Tájsszótár (a továbbiakban ÚMTSz) 3. Főszerk. B. Lőrinczy Éva (a továbbiakban ÚMTSz) Akadémiai Kiadó, Budapest, 1992, 747.

³⁴ Ballagi Mór i. m. 196.

³⁵ ÚMTSz 3, 1992, 890.

³⁶ TESZ 3, 1976, 1204.

³⁷ Balassa Iván: Tokaj-Hegyalja történelmének fő vonásai. Zempléni Múzsák: 2002/3. 5-17.

³⁸ Bakos József: A Tokaj-hegyaljai régi szőlőművelés szókincse. = Az Egri Pedagógiai Főiskola Évkönyvei Tom. V. Szerk. dr. Bakos József, Eger 1959, 5-54.

Mielőtt ennek a gyűjteménynek a szótárából válogatnánk, nézzük meg, honnan ered a három jellegzetesen hegyaljai szőlőfajta neve. A ma is honos szőlők közül a *furmint* a régi francia (vallon) *froumenté* (búza) szóra vezethető vissza, mert egykor búzaszalmán töppesztették a szemeket préselés előtt.³⁹ A *hárslevelű* előtagja régi finnugor eredetű, jelentése faháncs, fakéreg, rokon szavai a háncs és a hasad.⁴⁰ A *muskotály* a középfelnémet *muscatel* alakváltozata, amely eredetileg édes itáliai borfélé volt.⁴¹

A borfajták közül a *szamorodni*: „maga-termő/termett” a lengyelből jön, (közismert, hogy a lengyel kereskedők voltak a hegyaljai borok fő szállítói.) A Zaicz-féle szótár a szóalakot „a borfajta másik elnevezésével, az *ordinaré/ordinári-val*” is párhuzamba állítja a szóvégi *i* miatt,⁴² de a hivatkozott Bakos-tanulmányban a latinos formában szereplő *ordinárium* egyáltalán nem a szamorodnit, hanem éppen a közönséges, mindenféle szőlőből préselt bort jelöli.⁴³ Ballaginál *szomorodni* alak szerepel a „felesen aszúszőlőből sajtolt” borra.⁴⁴ Az *aszú*, amint érezhető is, az *aszik* ige származéka, jelentésszűküléssel vált az aszúszőlő és aszúbor nevévé.⁴⁵

A régi magyar nyelvi réteget képviseli a dülőnevekben gyakori *-mál* utótag (pl. Hosszúmál, Melegmál), melyet kivétel nélkül minden etimológiai szótár az állatok hasi prémje, hasalja (finnugor eredet), illetve jelentésbővüléssel oldalt vágott üreg, domború magaslat, később hegyoldal jelentésben hoz. Mindenesre a déli, délkeleti fekvésű napos hegyoldalak nevéként használatos. Kiemelkedően fontos a borkészítésben a *teppedt* szőlő: a Czuczor-Fogarasi szótár a „töp” gyökből eredezteti, kiszárad, zsugorodik, töpörödik jelentésben, Budenz nyomán szintén finnugor hátteret jelezve.⁴⁶ Ugyanez a szótár kifejezetten hegyaljai nyelvjárási szóként tünteti fel a Bakos-gyűjtésben *öböl*y, az ÚMTSz-ben további *öböl/öbölj* változatban is szereplő, ragyás, hóguta okozta növénybetegséget, melyet a nagy hőség és rá következő eső

³⁹ Tótfalusi István: Idegenszó-tár. Idegen szavak értelmező és etimológiai szótára. A magyar nyelv kézikönyvei VIII. (a továbbiakban ISZT) Sorozatszerk. Kiss Gábor. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 2004, 503.

⁴⁰ Zaicz Gábor i. m. 289.

⁴¹ Zaicz Gábor i. m. 554.

⁴² Zaicz Gábor i. m. 770.

⁴³ Bakos József i. m. 34.

⁴⁴ Ballagi Mór i. m. 550.

⁴⁵ Zaicz Gábor i. m. 42.

⁴⁶ Etimológiák, szövelemzések a Czuczor-Fogarasi szótárból (1862-1874), (a továbbiakban Czuczor-Fogarasi) Tinta Könyvkiadó, Budapest, 2010, 861.

váltakozása idéz elő.⁴⁷ Szintén baj, ha a bor *megnyárlik*, azaz megzavarosodik. A nyár főnév eredete vitatott, de például Ballagi is ismeri az előbbi ige formát, mégpedig kifejezetten a melegtől nyúlóssá válik jelentésben.⁴⁸ A Czuczor-Fogarasi etimológiák között szerepel a hasonló hangzású arab „tűz” és a mongol „nap” szóval történő rokonítás is.⁴⁹ *Csomoszol/csömöszöl* alakban fordul elő a szőlő farúddal végzett összezúzását, összetörését jelentő ige. Képzett szó a szerszámok között szereplő *furdancs*, amely nem más, mint fűrő, ár. Az *ontra* (*ontrázóvas*) a hordó fenekén levő bevágás, amelybe a fenéklapot illesztették ezzel a vasszerszámmal.

A pince szellőzését biztosította a finnugor *lél* tövet megőrző és eredetileg éppen lélegzetet, leheletet, párárt jelentő lélek *léleklyuk* összetétele.⁵⁰ Ez a régi jelentés a szótárak tanúsága szerint a 19. században még élt. A bodnárok használják ütőszerszámnak a *kótist*, melyről a Czuczor-Fogarasi szótár azt írja, hogy hangutánzó szó, más eszközöknek is ütő része, ez szerepel a Ballagi szótárban is (harang, mozsár ütője, törője).⁵¹

A népetimológia ellenére a *Bakus/Baksus* névből még sejtjük, hogy az a szüreti multságokon megjelenített Bacchus, de az *úrkocsmá-kántorkocsmá* szópár jelentését és eredetét első hallásra nehéz felfedezni. A negyedéves szabad borárulás joga a szőlősgazdákat illette meg. Bakos József elemzi, hogy a latin *quat(t)uor* „négy” a középkorra *quantor*-ra alakult, ezt értette-hallotta a nép *kántornak* és így lett egy év négy kántorra osztva, melyben a karácsonytól Szent Mihályig tartó időszakban a kocsmatartási jog a földesúré volt.⁵² Ma már szintén nem nyilvánvaló a latin eredet a *liktor/liktorverem, liptolás* főnevekben. A latin *(al)ligo, ligare* „megkötni, felfogni” jelentés őrződött meg itt, ugyanis a meredek lejtők alá gödröt ástak, hogy a lemosódó termőtalajt meg tudják fogni (és innen kosarakban visszacipelni a hegyre!)⁵³ Egyes helyeken elég volt a *kőgátrakás* is. A *szilokszerről* is csak szövegkörnyezetbe ágyazva tudnánk kitalálni, hogy az nem egyéb, mint a filoxéra.⁵⁴

⁴⁷ Czuczor-Fogarasi 548; Ballagi Mór i. m. 376; ÚMTSz 4. 2002, 225.

⁴⁸ Ballagi Mór i. m. 339.

⁴⁹ Czuczor-Fogarasi 507-508.

⁵⁰ Zaicz Gábor i. m. 482.

⁵¹ Czuczor-Fogarasi 379; Ballagi Mór i. m. 107.

⁵² Bakos József i. m. 31.

⁵³ Uo. 7.

⁵⁴ Uo. 12.

A hordók alá helyezett gerenda, az *ászok(fa)* törökségi nyelvekre mutat, amelyekben tartórudat jelent. Ugyanez előfordul *gadnár/gantár* változatban is, a német *Gantner/Ganter* „bekerítő, gátoló” jelentés rokonaként.⁵⁵

A hordókészítő mester, a *bodnár* szláv jövevényszó, de a források rendre említik a *hordóköttő* változatot is, amely a német Fassbinder tükörfordítása.⁵⁶ A *herberg/herberk//herbert/helbert* mind a szintén német Herberge „fogadó, éjjeli szállás” megfelelői, itt a kapások céhmesterénél a vándor mesterlegényeknek fenntartott szálláshelyről van szó.⁵⁷ A *mezgerél* (Ballaginál: mezeérel = összeszed, böngész) a szüret után a tőkén maradt fürtök, szemek összegyűjtése. Talán a mézga „fa ragacsos nedve” a töve, a tőkére mézgaként ragadó maradék fürtök keresgélése.⁵⁸

Újabb csoportot alkotnak a szláv jövevényszavak. Országszerte számos földrajzi névben megvan a *poklos* tag (pl. Patapoklosi; itt dülőnevekben szerepel.⁵⁹ Hegyalján ez fekete, ragadós talajfajta neve, délszláv eredetű, szurkot jelent.⁶⁰ Pécs, Budapest nevéből ismerjük a bolgár eredetű „kemence” értelmű *pestet*, amelyik itt olyan rossz földet jelöl, amelyben kiég a szőlő.⁶¹ A *(meg)hernyáskodik*, az ÚMTSz-ben *hernyásodik/herjásodik* a bor délszláv-szlávniai átvétel, jelentése: hártya képződik, borvirágos lesz. A nyelvjárási szó előfordulását a Czuczor-Fogarasi szótár érdekes módon Baranyából és Gömörből adatolja.⁶²

A szőlő és bor készítésére, tárolására használt eszközök nagy változatosságot mutatnak. A köznyelv is ismeri a hordót, a dézsát, a kádat, a puttont. Az *á(n)talag*, a *berbenke/börbönke*, a *cserpák*, a *lévó/lého*, a *vendely*, a *seffely* kivétel nélkül fából készültek; ma már csak szakembernek mondanak valamit. Az átalag kb. másfél akós hordó, a berbenke eredetileg dohántartó edényke, a cserpák vízmerítő (vö. szláv *merni*), a *lévó* nem más, mint tölcsér, a *vendely* faedény, a *seffely* a német *Scheffel* „véka” magyarítása.

⁵⁵ Zaicz Gábor i. m. 40; Czuczor-Fogarasi 214.

⁵⁶ Román János: Zemplén megye falusi és mezővárosi iparának..., 54.

⁵⁷ Bakos József i. m. 26.

⁵⁸ Czuczor-Fogarasi 469.

⁵⁹ Ulrich Attila: Allodiális szőlők a Tokaji uradalom mezővárosaiban a XVII. században. = Zemplén népessége, települései. Tanulmányok Németh Gábor emlékére. A Sárospataki Rákóczi Múzeum Füzetek 37. Sárospatak, 1999, 64.

⁶⁰ Zaicz Gábor i. m. 652.; Bakos József i. m.

⁶¹ Bakos József i. m. 7.

⁶² Uo. 36.; Czuczor-Fogarasi 257.

Kender- és lenfeldolgozás

A Bodrogköz egyik hagyományos, jórészt női munkája volt a kender és len feldolgozása. Kántor Mihály ezeket a tevékenységeket bemutató kis-monográfiájának vége szójegyzéket is közöl.⁶³ Szembeötlő, hogy a jövevényszavak régebbi rétege mellett sok a tájnyelvi szó. Szláv a fonalgombolyító kerék, a *motolla*,⁶⁴ a bolgár „fonal” jelentésből a *nyüst* (vastagabb fonál vagy a szövőszéken azt szétnyító eszköz),⁶⁵ a fonal mértékegységét, kötegét jelölő *pászma*.⁶⁶ Ugyancsak szláv háttérű a len és kender szárának összetört apró része, a *pozdornya* (pozdorja.) Törökségi nyelvből vettük át az itt méhkest jelentő *köpiüt*, amely eredetileg vajkészítő edény volt.⁶⁷

Tájszó a bajlódik, vesződik, kínlódik jelentésű *cülhődik*,⁶⁸ a *gyalomháló*, amellyel a jég alatt hosszú rudakkal irányítva halásztak.⁶⁹ Önmagát magyarázza a vesszőből font, csonkakúp alakú halász eszköz, a *tapogató* neve. A kukoricaszár jelentésű *ízék*ben a finnugor „íz”: bütök, bog, csomó (vö. ízület)⁷⁰ sejlik.

Fürdőkultúra

A vizekhez, talajok összetételéhez kapcsolódik az egyes mesterségek mellett egy egészen más társadalmi réteg életében fontos régi zempléni-abaúji fürdőkultúra is. A 19. század leglátogatottabb fürdője a vármegyében az erdőbényei volt. A fürdőt bemutató egykori szóhasználatban számos, mára már eltűnt, gyakran a nyelvújítás próbálkozásaként kitalált elnevezéssel találkozunk.⁷¹ Maga a fürdő, a fürdőtelep több korabeli tanulmányban *ásatag virány* néven szerepel. Ez a jelzős szerkezet eredetileg egyáltalán nem a fürdőre, a gyógyvízre vonatkozott. Az ásatag jelzőt tehát nem a gyógyvíz utáni kereséssel-ásással kell rokonítanunk, hanem utalásként a fürdőhelyen megtalált geológiai jelentőségű fosszilis maradványokra, mivel ezek tették híressé a települést. Az első magyar paleobotanikus, Kováts Gyula az 1850-es

⁶³ Kántor Mihály: Bodrogközi len és kendermunkák, szöttesek. A Sárospataki Rákóczi Múzeum Füzete 20-22. Sárospatak, 1961, 76-79.

⁶⁴ Zaicz Gábor i. m. 550.

⁶⁵ Uo. 581., Ballagi Mór i. m. 353

⁶⁶ Zaicz Gábor i. m. 662.

⁶⁷ Uo. 445-446.

⁶⁸ ÚMTSz 1. 730.

⁶⁹ Kántor Mihály i. m. 77.

⁷⁰ Zaicz Gábor i. m. 347.

⁷¹ A fürdőéletéről részletesen: Egey Emese: Fürdőélet Abaújban és Zemplénben. = Zempléni Múzsza 2006/2. 25-35.

években mintegy hatezer közép-miocén kori növényi fossziliát talált a környéken. Tudományos munkájának a címe is ezt a jelentést igazolja.⁷² A fürdőhely szinonimájaként 1850 után a fürdő orvosai kezdték használni a fenti elnevezést.⁷³

A Czuczor-Fogarasi szótárban az *ásany* alak mint a régebbi *ásvány* alakváltozata szerepel.⁷⁴ A *virány* „viruló mező” Ballaginál,⁷⁵ a nyelvújítási szótár csak annyit idéz, hogy Berzsenyinél is előfordul, ugyanakkor a *virányos* melléknévnek német megfelelőt ad: *flurreich, begrünt*, azaz mező(ség), határ, ill. zölddel borított.⁷⁶

A sajátos mikroklima a gyógykúrák mellett meteorológiai mérőállomás létesítésére is lehetőséget adott. Ezt annak idején a ma már megmosolyogtató *lebenszeti észlelde* névvel illették.⁷⁷ A Czuczor-Fogarasi szótár definíciója szerint a *leb* a szótár írásának korában újabbnak számító összetételekben jelentett „légtünneményt”, azaz meteort;⁷⁸ Ballagi Bugát Pálra, a magyar természettudományos szaknyelv egyik megteremtőjére hivatkozva⁷⁹ szintén meteor, ill. ennek származékaként leltan, azaz meteorológia jelentésben közli.⁸⁰ Az *észlelde* a gyakori *-da/-de* képzővel nyilvánvalóan az *észlel* igéből származik (vö. óvoda, étkezde); csillagvizsgálót, Bugátnál obszervatóriumot jelent.⁸¹ A fenti szemelvényekből is jól látszik a vizsgált szakszókincs rétegzettsége, összetettsége, egyrészt a régi kölcsönhatások, átvételek jóvoltából, másrészt a népek és nyelvek folyamatos érintkezéséből a közeli nyelv- és kulturális határon át.

A régi zempléni mesterségek közül további lehetőség az üveg- és a hajdan hírneves malomkőgyártás szókészletének vizsgálata, gondolva a szlovák üveghutákra és a francia technikát használó, a gőz hengertermékek elterjedéséig nemzetközi hírű pataki malomkőbányászatra, ill. malomkövekre. Ennek a szakszókincsnek a vizsgálata eddig töredékes, a továbbiakban szükséges a források ilyen szempontú feltárása.

⁷² Kovács Gyula: Erdőbényei ásatag virány. A magyarhoni földtani társulat munkálatai I. Herz János, Pest, 1856, 1-36.

⁷³ Ld. Gross Lipót, Chyzer Kornél, Kun Zoltán munkáit.

⁷⁴ Czuczor-Fogarasi 2010, 63.

⁷⁵ Ballagi Mór i. m. 748.

⁷⁶ Szily Kálmán: A magyar nyelvújítás szótára. Első rész: Hornyánszky Viktor, Budapest, 1902. Második rész 1908. Reprint: Nap Kiadó, Budapest 1994, 378, 612.

⁷⁷ Egey Emese i. m. 26.

⁷⁸ Czuczor-Fogarasi 413.

⁷⁹ Bugát Pál (1793-1865) orvos, nyelvújító, polihisztor, a magyar természettudományi szaknyelv megteremtője, lelkes finn- és ész-barát

⁸⁰ Ballagi Mór i. m. 203.

⁸¹ Uo. 81.

MAGYARY SÁRA

A halál nyelvi képe magyar és román folklórszövegekben¹

Az élet fordulópontjaihoz kapcsolódó szokások normatív szerepet töltenek be egy-egy közösség életében. A nyelvi viselkedésminták és az előre gyártott beszédfragmentumok, a frazeológiai egységek, a kollokációs szerkezetek, bizonyos ritualizált szövegek nyelvi szokásokként funkcionálnak, gyakran előírásjellegűek, és meghatározzák, milyen módon beszélhetünk bizonyos dolgokról. Feltételezhető, hogy az ember világszemlélete prototípusos, azaz előre megalkotott és már kipróbált mintákra épül. Ennek lenyomata a nyelvben is ki-

mutatható. Jelen dolgozatban azt vizsgáljuk, hogy a halállal kapcsolatos nyelvi tudás milyen képzetek formájában lokalizált a magyarul beszélők mentális terében.

A nyelvi kép kutatását elsődlegesen Bańcerowski Janusz nevéhez kapcsoljuk, de vele párhuzamosan a szakkifejezés több magyar szerző tanulmányában is megjelenik, bár ugyanezzel a jelentéssel, de nem mindig pontosan ugyanígy megnevezve. Nyomárkay kutatásai² során elsődlegesen a *szemléleti háttér* kifejezést használja, majd Hegedűs József felveti, hogy nyelvtanuláskor, illetve a nyelvek kontrasztív összehasonlításakor a *szupraszemantika*, a *világ tudati-nyelvi képe*, a *világ nyelvi eszmei képe* terminusok ajánlottak leginkább: „...a nyelvi világkép, nyelvi világlátás eszméje a földi (nyelvi) viszonyokat tükröző elvonatkoztatás eredménye, vagyis végső soron az »általános« nyelvhasználat függvénye, amolyan »általános« szemantikai összehasonlítás, amelyből még a történeti-összehasonlító vonatkozásokat sem lehet mellőzni.”³

¹ Elhangzott a *Néphagyomány és nyelvi hagyomány – Folklor és nyelv kapcsolata a Kárpát-medencében* konferencián, Széchalmon, a Petőfi Irodalmi Múzeum – A Magyar Nyelv Múzeumában, 2016. április 14-én.

² Nyomárkay István: *Nyelvjárások és nyelvi világkép*. = Világkép a nyelvben és a nyelvhasználatban. Szerk. Bárdosi Vilmos. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 2010, 189–195.

³ Hegedűs József: *Nyelvi világkép – magyar nyelv – idegen nyelv*. = Magyar Nyelv 2000. XCVI/2: 129–139.

Pacsai⁴ „metaforikus képet alkalmazó nyelvi egységek” összességét érti a nyelvi világgép terminuson, s így Lakoff és Johnson konceptuális metafora elmélete kerül előtérbe. Ennek lényege, hogy a mindennapi gondolkodást metafora-hálózat szövi át, s „a hosszú távú memória metaforikus és metonimikus kiterjesztéssel rendelkező prototípusok, azaz konceptuális letérképezések, más néven konceptuális metaforák alapján szerveződik. (...) A metafora általában teljes konceptuális tartományokat, szemantikai területeket implikál, amely révén dekódolásra, értelmezésre, illetve kiterjesztésre kerül, s így szisztematikusan integrálódik a nyelvbe.”⁵

A világ nyelvi képe kifejezés általában véve a szakirodalomban a beszélő-közösség nyelvben reprezentált mindennapi tapasztalatait, naiv tudását jelöli. Mindig egy meghatározott nyelvi közösséghez köthető, ahol az objektív valóságra ráépül az úgynevezett mentális valóság, s így létrejön a külső világról egyfajta mentális előkép.⁶ A világ nyelvi képe olyan szemléleti háttér, amely a szóalkotást, kifejezések létrehozását meghatározza.⁷

A továbbiakban Bańcerowski nyelvi világgép-meghatározása lesz elsődleges számunkra. Nézetei irányadóak a magyar nyelvi világgép kutatásában egyrészt a kulturális nyelvészet, másrészt a kognitív nyelvészet területén is: „A világ nyelvi képe, mint nyelv- és kultúrafüggő képződmény, olyan átlag nyelvhasználó tudásán alapuló kép, amely a világ tárgyairól, jelenségeiről és relációiról szól. Ez a kép nyelvben rögzült, és csak nyelven keresztül válik hozzáférhetővé. (...) [ugyanakkor] nem más, mint ennek a világnak a megértése, interpretációja a józan ész filozófiájának megfelelően, illetve a mindennapi tapasztalatoknak, valamint az adott nyelvközösség által létrehozott vagy átvett és akceptált normák, értékek, minősítések, elképzelések módjainak az összege, osztályozása az anyagi és a szellemi valóságra való tekintettel.”⁸

⁴ Pacsai Imre: A tükörfordítás szerepe a világ nyelvi képének formálódásában. = Világgép a nyelvben és a nyelvhasználatban. Szerk. Bárdosi Vilmos, Tinta Könyvkiadó, Budapest, 2010, 197–207.

⁵ Schnell Zsuzsanna: Metafora és Metareprezentáció – egy mentalista modell. = Világosság 2006, 8–9–10: 111–128.

⁶ Hegedűs József: Nyelvi világgép – magyar nyelv – idegen nyelv. = Magyar Nyelv 2000, XCVI/2: 129–139.

⁷ Nyomárkay István: Nyelvjárások és nyelvi világgép. = Világgép a nyelvben és a nyelvhasználatban. Szerk. Bárdosi Vilmos, Tinta Könyvkiadó, Budapest, 2010, 189–195.

⁸ Bańcerowski Janusz: A világ nyelvi képének fogalma mint a kutatás tárgya. = Quo vadis philologia temporum nostrorum? Szerk. Bárdosi Vilmos, Tinta Könyvkiadó, Budapest, 2009, 43–52.

A fentiek mellett a nyelvi világgép egyfajta tapasztalaton alapuló közös múlt nyelvi lenyomata is, hiszen a kollektív emlékezet olyan közös információhalmazát rejt, amely tudáshalmaz egy-egy beszélőközösség régmúlt időbeli tapasztalatait, életmódját is rögzíti, miközben az aktuális jelenre követendő (vagy éppen elvetendő) viselkedési modellként hat.

A téma kiindulópontja a nyelvi relativizmus tétele. A Whorf-hipotézist továbbgondolva Lera Boroditsky⁹ elveti azt a feltételezést, hogy a gondolat és a cselekvés teljes mértékben determinált a nyelv által, azonban olyan kutatásokra hivatkozik, amelyek a tétel árnyaltabb változatát bizonyítják a tér, idő, szubsztancia és tárgyak különböző nyelvekben való reprezentációja révén, illetve a cselekvések és a színek más-más nyelvekben való konceptualizációja által.

Anna Wierzbicka¹⁰ kulturális alapú szemantikai kutatásai bizonyítják, hogy ha a közösségeket egyediségükben akarjuk megérteni, olyan szavak elemzése révén valósíthatjuk ezt meg, amelyek az egész közösség tudásában aktivizálhatók, ugyanakkor univerzális jellegűek is. A kulturális forgatókönyv (cultural script) eljárását alkalmazza a közös tudás, a kulturális normák kikövetkeztetésére, mert szerinte így elkerülhető lesz a sztereotipizálás, a különböző kultúrák minősítése. Ezek a szavak kultúraspecifikus jellegűek, nemcsak az illető társadalomnak a létezési jellemzőit tükrözik, hanem a gondolkodásmódját is.

Kutatási módszerként használom a nyelvi kép vizsgálatát azért, hogy magyar és román frazeologizmusok, népköltészeti szövegek alapján tárjam fel a különböző beszélőközösségek tradicionális halálképét. A kontrasztív vizsgálat azt is lehetővé teszi, hogy rámutassunk, milyen viselkedési mintákat kódol a nyelv ezekben a hagyományos szövegfajtákban, milyen értékrendszer mutatkozik meg az elmúlás konceptualizálásában.

A *halál* szótári meghatározásai alapján két vezérfelvetést tömörít: 1. a végleges megszűnést és 2. a módot, ahogyan ez bekövetkezhet. A magyar nyelvi korpuszban viszonylag sok utalás, meghatározás és elképzelés él erről a fogalomról.

---

⁹ Boroditsky, Lera: *Metaphoric structuring: understanding time through spatial metaphors*. Stanford University, Stanford, 1999.

¹⁰ Wierzbicka, Anna: *Understanding Cultures through Their Key Words*. Oxford University Press, Oxford - New York, 1997.

A *halál* főnévről 1138 tájáról vannak az első adataink. A lexéma a *hal* ige származéka, amelynek eredeti jelentése megszűnik mozogni, megdermed.¹¹ Ősi, uráli kori szó, amelynek valószínűleg az alapalakja **kola-* 'ugyanaz' lehetett. Nagyon hasonló a vogul (*kāl-*), az osztyák (*kāla-*), a zürjén (*kul-*), a cseremisiz (*kole-*), a mordvin (*kulo*), a finn (*kuole-*), a jurák (*xā-*) és a szelkup (*qū-*) nyelvben is, ahol mindegyik forma alapjelentése: meghal.¹²

A korpusz alapján a halál egy pillanat, amivel kezdődően leáll az emberi szervezet funkcionálása és megkezdődik az elporladása; természetes része az életnek; egy másfajta létezés kezdete; ennek tudata teszi értékesebbé az életet; a halál a földi élet vége, nyugalom és megbékélés, de ugyanakkor borzalmas rosszként, valami félelmetesként is megjelenik.

A nyelvi jelek gyakorisága arra utalhat, hogy az adott közösségen belül a vizsgált fogalom, téma milyen mértékben foglalkoztatja, milyen mértékben van jelen a beszélőközösség mindennapi gondolkodásmódjában. Az, ahogyan egy közösség beszél, megnevezi, leírja fogalmait, arra utal, hogy létezik egy modell, a közös tudású minta, ami előírja, hogyan kell gondolkodni és látni, láttatni a közösséget érintő problémákat.

A halál lexéma prototipikus képe a személy doménjében lokalizálható. Már a szótári megjelenés alapján figyelünk a *kaszát tartó csontváznak* ábrázolt alakra. Ez a kép több kultúrában ismert halálképnak feleltethető meg, talán a leggyakrabban ábrázolt halálképzet is. Ennek a profilnak a jelenlétét érezzük az olyan kifejezésekben, mint *jön a kaszás, a nagy kaszás, arat vagy kaszál a halál. A halál mindenkit lekaszál* közmondás is ezt a képzetet élteti, ugyanakkor a magyar paraszti kultúra specifikus férfiképre utaló halálképzete jelenik meg.

Az *emberszerű halállal* gyakran találkozunk a magyar népmesékben. Olyan személyként, főleg férfiként ábrázolt szereplőről van szó, aki beszélni tud, aki valamilyen tudást ad át a szegény embernek (*A halálkoma*) vagy a tréfás mesékben becsaphatóvá válik (*A halál és a vénasszony*). De a *halál fia* vagy mesei formula is arra utal, hogy személyként képzelik el a halált.

¹¹ Benkő Loránd (szerk.): A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1984.

¹² Zaicz Gábor (szerk.): Etimológiai szótár. Magyar szavak és toldalékok eredete. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 2006.

Az olyan sápadt, mint a halál szóláshasonlatban a halálnak arca van vagy legalábbis bőre, ami elsápadhat. Az *ugat a halál kutyája* mondásunkban perszonifikált jegyeit találjuk a vizsgált lexémának a kutyatartás emberre jellemző vonása révén. A *valaki jó volna halálnak* kifejezés szintén olyan helyzetre utal, amikor valaki ijesztő módon viselkedik, félelmet kelt.

A *halállal senki sem ivott áldomást* közmondásban a halál férfijellege van kódolva. Az áldomás megívása jelzi ezt, illetve a vásárra való asszociálás, az a tény, amire meg szokta inni a magyar ember az áldomást, de a *Nem akkor jön a halál, amikor akarnók* közmondásban ismét a speciális jellegű cselekvés által lesz emberszerű a halál.

A következő kognitív doménben a halál *következményként* jelenik meg. Ennek oka lehet valamilyen betegség, valamilyen tett, bűn. A valamilyen *betegség* következményeként értelmezett halál képére asszociálunk a *Hosszú betegségnek halál a vége. Halál ellen nincs orvosság* közmondásokban. A *bűn* következményeként értelmezett halál képét adatolják a *halálos bűn, halálos vétek, halálra ítélt, halálraítélt, halálbüntetés* összetételek. A bűn alóli feloldozás és a bűn következményeként kiérdemelt haláltól való félelem ötvözete jelenik meg az alábbi népi imádságban: „*Mi lesz velem, ha meghalok / Bűnömmel, ha sírba szállok / Hová leszek, ha a halál / Halálos vétekben talál?*”

A bizonyos *tettek*, veszélyes cselekvés következményeként beálló halál képzete jelenik meg az olyan balladákban, melynek motívuma a *halálra táncoltatott lány*, s a halál okaként, illetve büntetésként is tételezi a táncoltatást. A halállal kapcsolatos elvárásokat is tartalmazza a magyar nyelvi korpusz. A *jó halál* olyan képzetként él a népi köztudatban, amely arra a halálnemre vonatkozik, amely nem tér el a közösség által normálisnak tartott haláltípustól.

A *rendkívüli és az erőszakos halál* aspektusa idegenkedést, félelmet vált ki a közösség tagjaiból. A balladákban tér vissza egy-egy kisközösség életét megzavaró erőszakos vagy rendkívüli haláleset motívuma.

A helyként percipiált halálképhez tartozik az a motívum, amely szerint a halál tartályként van megjelenítve. Erre egyrészt a határozós szószerkezetekből következtethetünk (pl. *visszatér a halálból*), másrészt a vallásos ember olyanszerű elképzelésén alapszik, mely szerint a halál után egy új helyre (mennybe, pokolba) kerülhet az ember (lelke).

A magyar nyelvi korpusz népköltészeti szövegeiben – főleg a balladákban – megjelenik a *halálnak a lakodalommal, mulatsággal* való összekapcsolása, esetleg felcserélése. A *Júlia szép leány*, a *Fogarasi István és az ő testvérhúga* c. balladákban és ezek változataiban találjuk ezt a jellegzetességet, de a *halotti*

tor, a halottak napja szószerkezetek is arra utalnak, hogy a halottal, illetve a temetéssel kapcsolatos szokások között vannak olyanok, amelyek nagyjából ugyanolyan forgatókönyvre épülnek, mint a lakodalmak: fontos elem az öszszegyűlt rokonság, baráti kör, a meghatározott ételek, a rituális szövegek, bár természetesen funkcionalitásukban különböznek ezek az alkalmak.

A halottkultusz különböző kultúrákban különböző módon van jelen, de általában véve jelen van. A halálról, a halotról és a halál utáni életről eltérő módon gondolkodnak az egyes kultúrközösségek. A félelmetes és az eufemizált halálképek egymást kiegészítve élnek egy adott közösségen belül, így vizsgált fogalom nyelvi képe is különböző aspektusokat jelenít meg.

A *moarte* (= halál) fogalomnak a szótári definíciók alapján két vezérjelentése van: 1. az élet (funkciók) leállása és 2. tevékenységformák. Latin eredetű szó (*mortem*), amely a *morire* 'meghal' ige származéka. A főnév hasonló alakú az albán (*mortë*), az olasz, a portugál (*morte*), a francia (*mort*) és a spanyol (*muerte*) nyelvben¹³.

A román nyevi korpusz alapján a halál (át)váltás egy másfajta létbe, új kezdet, az élet vége, állapot, ajtó, küszöb a másik világ felé, minden ember kötelezettsége, az egyetlen muszáj, valami ismeretlen, félelmetes és fájdalmas. A román nyelvi korpusz alapján ez a fogalom gyakori származékokban: *mort* (halott), *mortal* (= halálos), *mortalitate* (= halálozás); szólásmondásokban: *fără de moarte* (= halál nélküli), *a face moarte de om* (= embert öl), *a-și face moarte* (= halált okozni), *pe viață și pe moarte* (= életre-halálra), *a se afla pe patul de moarte* (= halálos ágyon fekszik), *între viață și moarte* (= élet és halál között), *ca de frica morții* (= mint a haláltól való félelem), *cu moartea în suflet* (= halálos félelemmel lelkében/szívében), *a se da cu ceasul morții* (= találkozni a halálnak órájával 'végsőig elkeseredett', 'halálra szánt'), *a da moartea în ceva* (= halál ütött belé 'megsemmisül', 'elromlik'), *a da mâna cu moartea* (= kezet fogni a halállal), *a vedea moartea cu ochii* (= szemmel látni a halált/szembenéni a halállal), *uitat de moarte* (= halál által elfelejtett, 'nagyon öreg'), *a nu avea moarte* (= nincs halála, 'sokáig tart, működik'), *moarte declarată* (= bejelentett halál), *moarte fizică* (= fizikai halál), *moarte de om* (= emberi halál), *La moarte!* (= Halálba!), *e moartea mea* (= az én halálom), *a face pe mortul în păpușoi* (= halottat játszani a kukoricásban, 'úgy tesz, mint aki semmiről sem tud'), *a lăsa moartă* (= halottan hagyni, 'abba hagyni'), *a fi mort fără cineva*

¹³ Ciorănescu, Alexandru (szerk.) Dicționarul etimologic al limbii române. Editura Saeculum I. O., București, 2001.

(= halott vki nélkül), *a fi mai mult mort decât viu* (= inkább holt, mint élő), *nici mort* (= holtan sem), *mort-tăiat* (= vágott halott, 'sülve-főve'), *mort-copt* (= érett/sült halott, 'sülve-főve'), *a umbla mort după...* (= holtan járni vmi után), *a fi beat mort* (= halálosan részeg); szólásokban és közmondásokban: *a umbla mort* (= holtan jár, 'holtra váltan jár'), *după moarte și cal de ginere* (= a halál és a vejem lova után, 'eső után köpönyeg', 'annyit ér, mint döglött lovon a patkó'), *Mortul de la groapă nu se mai întoarce* (= A halott nem jön vissza a sírból). *Boală lungă, moarte sigură* (= Hosszú betegség, biztos halál). *Moartea nu iartă pe nimeni* (= A halál nem bocsát meg senkinek). *Moartea n-are leac* (= Halálra nincs orvosság). *Moartea nu vrea să știe de averi, de bogăție* (= A halál nem ismeri a vagyont, gazdagságot). *Moartea împacă pe toți* (= A halál mindenkit megbékít/kibékít). *Fiecare-i dator cu o moarte* (= Mindenki adós egy meghalással). *Suntem cu toții tributari morții* (= Mindgyájan adósai vagyunk a halálnak). *Moartea nu vine, când o chemi* (= Nem akkor jön a halál, amikor hívod). *De moarte și de nuntă nimeni niciodată nu poate fi gata* (= A halálra és esküvőre soha senki nem lehet készen). *Toți oamenii sunt muritori* (= Minden emberhalandó).

A fenti példák alapján a *moarte* fogalma a személy doménjében lokalizálható. A vizsgált lexéma *férfi-aspektusa* erősödik fel az *a da mâna cu moartea* (= kezét fogja a halállal), *a vedea moartea cu ochii* (= saját szemével, közelről látni a halált), *uitat de moarte* (= halál által elfelejtett) kifejezésekben. Ezek szerint a román halállal kezét lehet fogni, látni lehet, és arra is képes, hogy felejtessen. A kézfogás a férfiak üdvözlési gesztusaként nagyon közeli viszonyt jelöl a két fél között. Ennek analógiájára használatos a fenti szó szerkezet, de a *vedea moartea cu ochii* (= saját szemével, közelről látni a halált) kifejezés is erre a közelségre vonatkozik. A feledékeny halál képzelet nemcsak a beszélt nyelvben rögzült mondásként ismeretes, hanem a román népmesékben is megtalálható.

A becsapható halál képének legjellemzőbb példáját az *Ivan Turbincă* mesében találjuk. Az idős katona nemcsak beszél a halállal, de többször be is zárja és félretájtja.

A román közmondásokban a személyjellegű halál képe jelenik meg. Férfi-aspektusa itt is nyilvánvaló: olyan tevékenységeket végez, amelyek a tradicionális román népi kultúrában a férfiak feladatköréhez tartoztak. *Moartea nu iartă pe nimeni* (= A halál nem bocsát meg senkinek). *Moartea nu vrea să știe de averi, de bogăție* (= A halál nem ismeri a vagyont, gazdagságot). *Moartea împacă pe toți* (= A halál mindenkit megbékít/kibékít). *Suntem cu toții tributari morții* (= Mindgyájan adósai vagyunk a halálnak). *Moartea nu vine, când o*

chemi (= Nem akkor jön a halál, amikor hívod). A meg nem bocsátás lehetősége (de a megbocsátásé is), a kibékítés olyan hatalmi pozíciót indukál, amilyent régen csak a férfiak tölthettek be. Ugyancsak a halál férfiaspektusát erősíti az adószedő halál képe, de a gazdagság és vagyon képze is lehet férfi-jellegű. Az utolsó közmondás viszont csak a személyszerűséget hangsúlyozza azáltal, hogy hívhatóvá válik a halál.

A térként értelmezett *moarte* jelentésköréhez a határ(vonal) és a küszöb képze társítható. A halálos ágyhoz (*a se afla pe patul de moarte* = halálos ágyon feküdni) mint a halál megtörténésének(?) helyéhez több normatívélőírás is kapcsolódik (pl. hogyan kell megágyazni, mit kell tenni az ágyneművel, amiben a személy meghalt).

Az élet-halál közti lét (*a fi între viață și moarte*) az elmúlást olyan határvonalként, küszöbként konceptualizálja, amelynek átlépésével valami megváltozik. Az *a trece în nefință* (= átmenni a nem-létbe, 'meghalni') kifejezés is ezt a képet konnotálja – az *a trece* ige a valamin keresztülmenni, átmenni jelentést hordozza, míg az *în* prepozíció bennlevőséget kifejező helyre utal.

A szubsztanciaként konceptualizált *moarte* olyan anyagra vonatkozik, ami elfér az ember lelkében (*cu moartea în suflet* = halálos félelemmel lelkében/szívében), birtokolható vagy sem (*a nu avea moarte* = nincs halála, 'sokáig tart, működik'; *e moartea mea* = az én halálom), de lehet csúnya is (*moarte urâtă* = csúnya halál).

A román nyelvi korpuszban is megjelenik a halál mint betegség képze, ez a közmondásokban válik hangsúlyossá: *Boală lungă, moarte sigură* (= Hosszú betegség biztos halál). *Moartea n-are leac* (= Halálra nincs orvosság), illetve *a bolnav de moarte* (=halálos beteg), *moarte clinică* (= klinikai halál) szószerkezetekben.

A halál mint elkerülhetetlen gyakori megjelenésű: *Fiecare-i dator cu o moarte* (= Mindenki adós egy meghalással) – a közmondásbeli tartozásként felfogott halálkép köszön vissza. Az elmúlás bizonyosságának tudata más értéket kölcsönöz az életnek. A pozitív halál képe mintha ezt a bizonyosságot szeretné enyhíteni. S az, hogy az ember mégsincs felkészülve az elmúlásra, bizonyítja a következő közmondás is: *De moarte și de nuntă nimeni niciodată nu poate fi gata* (= A halálra és esküvőre soha senki nem lehet készen).

Összegzés

A halálnak mint kultúrfogalomnak a megítélése koronként változik. Jelen dolgozatban arra törekedtem, hogy a szerény nyelvi anyag alapján megvizsgálhassuk a magyar és román nyelvben megjelenő aktuális halálképeket. A vizsgálódás alapján kijelenthetjük, hogy mindkét nyelvben széles kognitív bázissal rendelkező fogalomról van szó. Az egyes doménekben különböző profilokat hív elő a *halál* és *moarte* lexemapár. Közös, hogy mindkét nyelvben jelen van a személy tartománya, ahol az emberszerű halál képe jelenik meg, amelyik férfijellegű. A magyar korpusz alapján azonosítható volt a kaszát tartó csontváz profilja is.

Mindkét nyelvben felerősödik a halál mint betegség képze, erre főleg a közmondások utalnak, de egyes szószerkezetek, összetett szavak is. A magyar nyelvben a következmény doménjében a betegség mellett a bűn és tett aspektusa az, amit a halálról alkotott képünk kiemel. Továbbá szintén közös elem, hogy a magyar és román beszélő mentális terében megalkotja a halál térszerű profilját is. De a román korpusz alapján megjelenik az elkerülhetetlen mint profil és a szubsztancia doménje is.

Általános elképzelés mindkét korpusz alapján, hogy a halállal nem ér véget az élet, és olyan pozitív viszonyulási stratégiát dolgoztak ki a beszélőközösségek, amelyekkel enyhíteni képesek, szépíteni tudják a halálfélelmüket; valójában ennek módozataiban, kifejezési lehetőségeiben vannak a nagyobb eltérések.

HARANGOZÓ IMRE

*Kimene a magos kúhegyekre...*¹

*Találkozás a szenttel, ahol a folklór és a műköltészet
is találkozik*

**1) Én is földelülök a bálványok
hegyére...**

A Nagyalföld kellős közepén, egy nyári napon egy mesébe illő ősz, öreg anyóka, a Szent László napi búcsús forgatagban elmondott nekem egy történetet. Irreális volt az anyóka, valószínűtlennek tűnt maga a szituáció is, de a legkülönösebb mégis maga a történet volt. „Abba az időben, édes fiam, Szent László király a hegyekbe’ őgyelgett, mert nem vót vize

se a katonáinak, se a jószágainak. Éjszakának idején imádkozott, hogy az Isten tegyen csodát. Hát egyszer csak betévedt egy ilyen kis vityillóba, ahun Márton vót, az is ugye éjszaka imádkozott. Szent Márton vót ott ilyen remete féle. Mondja oszt, hogy miért gyüött. Jaj – azt mondja Márton – csendesen beszélj, mert alig két kilométerre vannak itt az ellenségek, egyetlen szó miatt az egész hegyet elpusztítják! Mondja oszt szent László, hogy ű is vizet keres, de nem egyetlen pohárral, itt vannak a katonái – nem tom’ mennyi ezred vót – a lovakkal, oszt szomjan halnak. Aszongya: Megyek veled és imádkozzunk! Ne beszélj semmit, mer’ itt vannak, oszt pillanatok alatt elpusztítanak! Mentek, egyszer csak azt mondja Márton: Állj meg! Hát ott egy olyan kis víz fakadt föl, ahogy űk ketten imádkoztak, és az a víz úgy tört föl és a sok katonát meg lovat mind életre keltette. Hogy mondjam: életet adott beléjük!”² Valahogyan megfogott s máig nem enged ez a kis legenda, melyben együtt szerepel Szent Márton, Pannónia szülötte, Tours IV. században élt

¹ Elhangzott a Néphagyomány és nyelvi hagyomány – Folklór és nyelv kapcsolata a Kárpát-medencében konferencián, Széphalmon, a Petőfi Irodalmi Múzeum – A Magyar Nyelv Múzeumában, 2016. április 14-én.

² Koroszó Mária Szül.: 1923. Szentetornya, Gyűjtötte és lejegyezte: Harangozó Imre 2014. július 6.

püspöke s a magyar lovageszmény XI. századi megtestesítője, Szent László király. S ott van benne a veszélyeztetett, közelebbről meg nem nevezett hegy, amelyet az ellenség egyetlenszói miatt elpusztíthat. Talán az emberilétet, az egész, nagyon is sebezhető világunkat hallom bele ebbe az egyszerű kis történetbe.

Sajátos eleme meséinknek, mondáinknak a hegy. Vagy a létezés kellős közepén, vagy valami megközelíthetetlen, távoli helyen áll. Gyakran a hős legnagyobb kihívása, hogy feljusson a csúcsára. Vargyas Lajostól tudjuk, hogy például az Altaj-hegységben élő hakaszok hősepiájában az égiek által kiválasztott hőst is csak úgy tudja fölvenni táltos csikaja, hogy előbb a hold és a nap előtt illő tiszteletadással kéri azok jó szándékú segítségét. Végül egy világfárról letört ágacska segítségével, amivel a lovat csapkodja, sikerül felhágnia a hegy ormára.³

Útjaink, gyűjtéseink során igen sok olyan adattal találkoztunk, ami nem tartozik az éppen aktuális kutatás fő irányába, de érdekes mivolta miatt megőrzésre, lejegyzésre méltónak találtuk. Így gyűlt össze az a kisebb dossziéra való adat, amit most ismertetni kívánunk. Az így összesodródott imádságok, ráolvasások, népdalok és nóták során végigtekintve arra a feltételezésére jutottunk, hogy a szövegekben megjelenő szituáció népünk műveltségének és hitvilágának olyan területére vet némi fényt, ahol korábban meglehetősen homály uralkodott. Ez a terület lehet, hogy csak általánosan az ősi gondolkodásmód és képzetvilág megnyilvánulása, de az sem kizárt, hogy egy régi rítus a népi emlékezet által töredékeiben megőrzött, szövegekben fennmaradt emlékezete.

Hegyre hágó szellemi kalandozásunkat kezdjük egy, az 1920-ban megvont államhatár által mára végérvényesen halálra szorított Arad megyei faluban, Anton följegyzett Szent István-köszöntő soraival. Csak bízni tudunk benne, hogy szerény munkánk figyelmes olvasója számára végül is kiderül, miért tettük ezt:

---

³ Vargyas Lajos: Magyarország a folklórban és az időben. = Szombathy Viktor szerk.: Az őshazától a Kárpátokig. Panoráma Kiadó, Budapest, 1985, 129.

*Föltetszett, földerült a napnak sugara,
Úgy tündöklük az égen, mint egy aranyalma.*

*Én is földerülök a bálványok hegyére,
Ott kötök koszorút Szent István fejére!*

*Mikor Szent István meghal, vitessék a mennybe,
Tétessék fejére örökös koronát! Szívemből kívánom!⁴*

2) Felkészülék fejrbe... A földi párvalasztás találkozáspontja

Most következzen az a népdal, amely erre a kérdéskörre irányította figyelmünket. A népdalra a magyar nyelvterület legkeletibb és egyben legarchaikusabb területén a moldvai magyarok között, a Románvásár közelében lévő Kelgyesten bukkantunk. Olyan vidék ez is, ahol mára beigazolódott a Kallos Zoltán gyűjtése alapján ismertté vált válaszúti történeti ének szomorúan időszerű helyzet-meghatározása: „Már minálunk a magyar szó, ritka, mint a fehér holló...”⁵

*Felkészülék fejrbe,
Fejr galamb kippibe,
Felkészülék fejrbe,
Fejr galamb kippibe,

Kihágék e' nagy hegyre,
Bénezik e' lútüre,
Bénezik e' lútüre,
Szeretóm elejibe.*

⁴Balázs Lajosné Szénási Zsuzsánna Szül.: 1933. Ant, Arad megye; Gyűjtötte: Harangozó Imre és Magyar Zoltán; 2014. június 30.

⁵MTA ZTI Arch. Lelt. szám: 5238a (Az ének szövege Kisfaludy Károly Rákosi szántó a török alatt. c. versének folklorizált változata.)

*Fínyesz kard a kezibe,
Fínyesz kard a kezibe,
Fínyesz kard a kezibe,
Züld ikon a mellibe.⁶*

*Beülék e -zölibe,
Szuttogék e filibe,
Beülék e -zölibe,
Szuttogék e filibe,*

*Sipke bokor leveledzik,
-zÉn szeretőm heveredzik,
Sipke bokor leveledzik,
-zÉn szeretőm heveredzik.⁷*

⁶ A „züld ikon a mellibe” kitétel meglehetősen bonyodalmat okozott a lejegyzés során. Sem a gyűjtő, sem a dallamot lejegyző Domokos Mária nem értette pontosan a felvétel alapján ezt a meglehetősen szokatlan, analógia nélküli szövegfordulatot. Legközelebbi moldvai utunk során rákérdeztem az adatközlőre, mit is mond itt valójában. Válasza meglepő volt: „Há Imre, kelmed nem iérti? Züld ikon, azt teszi éfjú, fiatal...” Ekkor értettem meg, hogy zöld ikonról, azaz a természet, az élet színét viselő képről van szó. A zöld szín analóg használatára hívta föl a figyelmünket Anastasia Saypasheva, a ELTE BTK mari nemzetiségű doktorandusz hallgatója is, akitől a baskíriai Izmarban élő nagymamája, (jeles javasasszony) így köszönt el, amikor Ő tanulmányai megkezdésére először indult el Budapestre:

*Kechan keche, kechylan vij,
Pylan keche, pyllan vij
Uzhar vujlan kech kushtat el
Izi shümlan gyna vij*

*Süt a nap, napé az erő,
Felhős a nap, felhőé az erő.
Zöld fejnek, legyen bárhol is a világon,
Csak a kis szívnek kell az erő...*

Mindezt azért tartjuk fontosnak közölni, mert többek között a Diószegi Vilmos gyűjtéséből később idézendő szojot ének „Szív-havasa” és zsenge fenyő botja újabb párhuzamok felvetésének lehetőségét kínálja. Anastasia Saypasheva szíves szóbeli közlését ezúton is köszönjük!

⁷ *Harangozó Imre*: Elmentem a Szent Están templomába, Masszi Kiadó, Budapest, 2001, 276.

A dal kezdetben pusztán azért volt ránk lelkesítő hatással, mert az 1930-as években gyűjtötte ezen a vidéken egy változatát Balla Péter kiváló népzenekutatónk, aki Lükő Gábor inspirálására kereste föl a moldvai magyarokat. Azért is nagy jelentőségű népdalunk mai előfordulása, hiszen az adatközlő épp Balla gyűjtésének idején született olyan közegben, ahol a magyar szó mára teljesen elhalkult. A Balla által még gyűjtőpontként jegyzett Steckófalván és Jugánban mára gyakorlatilag senki sem tud magyarul. A nyelvi helyzetet már több mint hat évtizeddel ezelőtt Balla így jellemzi: „Katolikus vallásukat nagyrészt ma is tartják, amikor már a magyar nyelvet lassan-lassan elfelejtik. Még egy szót sem tudnak magyarul, akkor is „ungur”-nak nevezik magukat, és az őket körülvevő népek is magyarnak nevezik őket.” No, de nézzük a Balla Péter által Jugánban lejegyzett népdalunkat:

*Felhágék egy nagy hegyre,
Benezék a lejtőre,
Szeretőm eleibe,
Fehér inget felveve.*

*Fehér kalap a fejibe,
Fehér kalap a fejibe,
Én egy Uram teremtőm,
Bezzeg beteg szeretőm.*

*Pánkot süték nem evék,
Pánkot süték nem evék,
Se bort hozék, nem ivék,
Kenyért hozék nem evék.*

*Én Istenkém, gyógyítsd meg,
Én Istenkém, gyógyítsd meg,
Félórában nyugoszd meg,
Félórában nyugoszd meg.⁸*

---

⁸ Balla Péter: A magyar népdal kis tükre. Magyar Élet Kiadása, Budapest, 1944.

Vegyük sorra azokat a jegyeket, amelyek e két népdalban megegyeznek.

1. Különösen fontos szerepet kap bennük a hegyre történő kimenés, „kihágás”.
2. Ugyanilyen jelentősége van a völgybe való betekintésnek is.
3. Mindkettő szerelmes dal, tehát párválasztással kapcsolatos.
4. Példáinkban különös jelentőséggel bír a fehér ruha.

3) *Létét, létét szállék ... A szenttel való találkozás helyszíne*

Az itt felsorolt négy jellemző tulajdonságra még visszatérünk, de most nézzünk további párhuzamokat. Szembeötlően sok a hasonló képpel induló archaikus imádság is, épp itt, a moldvai magyarok körében. Erdélyi Zsuzsanna 1970 óta egy Moldvából származó imádság kezdősorát választotta az archaikus imádságot folklorisztikai kategóriává emelő könyvei címéül. Az imádság – amelyet a moldvai Diószénből Szárásra települt csángó-magyarok egy nagy tudású képviselőjétől, az 1906-ban született Benke Jánosné Benedek Rozáliától gyűjtött Erdélyi Zsuzsanna – így kezdődik:

*Hegyet hágék,
Lőtöt lépék,
Kő kápolnicskát láték,
Bellől arannyas
Küel irgalmas
Szent Világ Úrjézus benne lakik vala.*⁹

Most pedig nézzünk egy másik szöveget, amely szintén déli-csángó környezetből való. 1994. május 22-én bukkantunk rá a Bákó városa közelében lévő Újfaluban. (Nicolae Bălcescu) Az 1936-ban született Dobos Magda így imádkozik:

*Ma péntek, annak a napja,
Ki kényyán eszik eszete,
Kinek lefolyódott e áldott szent viére,
Hegyet, hegyet hágék,
Létét, létét szállék,
Ott vala egy kalalmasz tolmecska,
Abba' vala mi urunk Jézusz Krisztosz,
Szent székibe lülvel,*

⁹ Erdélyi Zsuzsanna: Hegyet hágék, lőtöt lépék. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1976, 353.

Szent haja leeresztve,
Szent könyvei elcsordulva,
Menen ott elé Szent Lukács evangyélisz,
Kérdi: mért szírsz, mért szírsz,
Mi urunk Jézusz Krisztosz,
Hogy ne szírdjak, keszerédjek,
zÉn magosz keresztfámat kell felvigyem a Kálváriára,
Kétoldalt ott felfeszíccenek,
Ki ezt elmongya háromszor e napba,
Annak a -Iszten megbocásza a bűnnyeit.¹⁰

Az utóbbi, nyilvánvalóan töredékes szövegünkől kitűnik, hogy a hegyre hágásnak és a hozzá kapcsolódó létét szállásnak nagy jelentősége van a hagyományos gondolkodásban. Aki ezt a nem mindennapi szakrális utat meg tudja tenni, magának a megváltás misztériumának válik részesévé. Népünknel ez – természetesen – keresztény tudattartalomhoz kötődik. De maga a cselekedet, a hegyre hágás is kétségtelenül a Szent Istvánt megelőző magyar műveltségéből veszi eredetét. Maga Erdélyi Zsuzsanna is fölfigyelt erre, mikor Diószegi Vilmosra hivatkozva közli a következő sorokat:

Az imádság kezdő sorai önkéntelenül is a szojot sámán-éneket juttatják eszünkbe, főleg, ha azt négyes szótagszámúnak vesszük:

*lakottam föld, szülöttem föld
A Nagy-havas a Szív-havas
fölmegyek rá, fölhágok rá,
szellemtanya szellemtanya...
zúg a botom zsenge fenyő...¹¹*

Láthatjuk, térben és időben is milyen messzire visz bennünket az Erdélyi Zsuzsanna által fövetett analógia. Szojot sámán-éneünkben csak a fölhágásról, tehát szakrális cselekedetünknek csak az első feléről van szó, a lejtőre lépés itt elmarad.

Erdélyi Zsuzsanna dunántúli gyűjtésében találunk két példát arra is, hogy a krisztusi örömhírre várakozó „bűnös” földet „fekete hegynek” nevezi a

¹⁰ Harangozó Imre: Krisztusz háze arangyos... Ipolyi Arnold Népfőiskola, Újkígyós, 1998, 89.

¹¹ Erdélyi Zsuzsanna i. m. 353., Diószegi Vilmos: Embergőgyítés a moldvai székelyeknél. Néprajzi Közlemények, 3-4 szám, Magyar Nemzeti Múzeum – Néprajzi Múzeum, Budapest, 1960, 201.

jámbor paraszti hagyomány. Nem érdektelen felidézünk ezeket a szövegeinket sem: „*Én elmenek én utaimon, / Két szárnyas angyal az én vállaimon, / Mennyetek el, fiaim, fekete hegy hátára, / Hirdessétek a szent igét...*”¹² Második szövegünk pedig így szól: „*Krisztus Urunk maga mondja Péternek: / Péter, vidd el ezt a levelet fekete hegyre, hirdesd el: / Aki ezt az imádságot este, reggel elmondja, / beviszem Atyám országába, / Ott üdvözlöl velem együtt, mint a mai béli korozsma gyermek. Ámen.*”¹³ Krisztus megváltó szenvedésének hírét is a hegyen, mégpedig a „fekete hegy” hátán hirdetik Ádám bűnös fiainak.

Próbálkozzunk meg az énekeinkkel kapcsolatosan megfogalmazott négy pontból álló jellemzés összeállításával. Láthatjuk, hogy ebben az esetben csupán az első része igaz. Tehát különösen fontos szerepet kap az imádságokban is a hegyre történő kimenés, „kihágás”. A korábban megfogalmazott kettes pontunk módosul, a betekintés, benézés helyén a bejárás, azaz a „lőtőt lépék” illetve a „létét, létét szállék” szerepel. A harmadik, a párválasztás, szerelmi kapcsolat gondolathelyét egy transzcendens élmény, a krisztusi szenvedéstörténet komplementatív megélése helyettesíti. Az öltözet, amit népdalainkban a négyes ponttal jelöltünk, itt említést sem kap, helyette a záróformula üdvösségígérete jelenik meg. Imáink legfontosabb jegyeit tehát így foglalhatjuk össze:

1. Itt is fontos szerepet kap a hegyre történő kimenés, „kihágás”.
2. Nagy jelentősége van a völgybe való lépésnek is, tehát a mozgás kétirányú.
3. A hegyre hágás, lőtőt lépés eredményeként a krisztusi szenvedéstörténet szemlélődő megélésében részesül az imádság végzője.
4. Az ima hatására az imádkozó az örök üdvösség reményét nyeri el.

4) Ott uljan gyümülcisz fára feltalálnak... A hegy mint a világ közepe

Arra, hogy mit is találunk a hegyre hágás, lőtőt lépés eredményeként megtalált helyen s egyáltalán mi is az a megtalált hely, újabb analógiák bevonásával tudhatjuk meg a választ.

¹² Erdélyi Zsuzsanna i. m. 220.

¹³ Erdélyi Zsuzsanna i. m. 297.

*Barassóba kinőtt egy jegenye fácska,
Annak van, annak van harminchárom ága,
Egyik ága hajlik, ki Magyarországra,
Másik ága hajlik kincses Kolozsvárra,
Harmad ága hajlik bé nagy Móduvába...¹⁴*

Énekli egy a moldvai Gajcsána-Magyarfaluból Egyházaskozárra települt jeles nótafa, Petrics Istvánné Csobán Anna. Amellett, hogy az énekben a világ köldökén, Barassóban nőtt egy égig érő, a Kárpát-medencét átfogó jegenyefa, jellegzetes szemléletet tükröz az is, hogy a keleti Moldova befelé, a hozzá képest nyugati Magyarország kifelé van.

Az égig érő fa meséje az egész magyar nyelvterületen ismert. Bosnyák Sándor szerint hatvannégy változatát gyűjtötték eddig össze.¹⁵ Az ég köldökét a föld köldökével összekötő fa a világ tengelye. Ágai között lakik a Nap és a Hold. Az égig érő fa egyben létra is, amin fölhágva a testi szemeink elől elzárt valóságot pillanthatjuk meg. Ez a fa keresztény magyarságunknál az Úrjézus keresztje.

*Zsengitük a mennyországban,
Kigyülnek e szent angyalak,
A szent templuhoz,
Kihallgassák e szent misztét,
Felhágnak e Kálvária hegyre,
Ott uljan gyümölcsz fára feltalálnak,
A Krisztusz urunk vérivel felvirágozval...¹⁶*

Itt kell szólnunk a hegyekkel kapcsolatos ószövetségi zsidó és a keresztény hagyományról is. Bár a téma jelen fölvetésünk fényében is önálló kutatómunkát igényelne, ami meghaladja tanulmányunk kereteit, meghatározó jelentősége miatt – ha röviden is – mégis szólni kell róla. A Szentírás alapos olvasása nyomán világossá válik, hogy az ígért földjének elfoglalásakor a zsidók által ott talált kánaánaita vallásgyakorlat is szorosan kötődött a hegyekhez.¹⁷

¹⁴ Csekéné Altrichter Judit: Egy csángó nótafa életútja és kedvenc dalai. Petrics Istvánné Csobán Anna /kézirat/, Eger, 1988, 5-ös számú ének.

¹⁵ Bosnyák Sándor: Égbe vivő út. Örökség, 1. szám, 1991, 7.

¹⁶ Harangozó Imre 1998, i. m. 123.

¹⁷ A teljesség igénye nélkül: Bír 3,3; 1Krón 5,23; Zsolt 89,13; 4Móz 25,3;

A szentnek tartott hegyek csúcsán, vagy annak közelében rendszerint kultuszhely is létesült. Izráel számára is meghatározó jelentőséggel bír a Sínai-hegy, mint az isteni kinyilatkoztatás helye, amelyet a szent szerző épp ezért nevez Isten hegyének.¹⁸ A dávidi időtől kezdve pedig Izráel számára, mint szent hegy, a Sion válik a legfontosabbá. Itt épült föl a Templom, így ezt követően ide kötődik maga az Isten tisztelete, a kultusz is. Az Újszövetség hegyeinek is igen fontos szerepük van Jézus életében. Egy hegyen kísérti meg őt a sátán, gyakran vonul vissza hegyre imádkozni, s tanításainak sarokköveit is a hegyen osztja meg követőivel.¹⁹ Külön nem azonosítható hely, ahol színében megváltozva, Messiásként jelenik meg kiválasztott apostolai előtt: *„Hat nap múlva Jézus maga mellé vette Pétert, Jakabot és Jánost, a testvérét, és fölvitte őket külön egy magas hegyre, és színében elváltozott előttük. Ragyogott az arca, mint a nap, a ruhái pedig fehérek lettek, mint a napsugár.”*²⁰ A Szentírás képes nyelvezetében tehát a hegy Isten teremtő hatalmának és erejének kifejezése, ill. a népköltészeti adataink példáihoz hasonlóan a szenttel való találkozás, szembesülés helye is.²¹

E kis kitérő után visszatérve archaikus imádságaink szövegéhez, Tánczos Vilmos megállapítása szerint: *„A többé-kevésbé variálódó szövegegységek nemcsak formális-szintaktikai szerkezetek, hanem tartalmi egységek is, azaz minden állandósult szerkezet egy jól körülírható képi-szimbolikus jelentést hordoz.”*²² Tehát a hagyományos magyar világszemléletben olyan fontos az eget a földdel összekötő fa, hogy még a címerünkbe is bekerült, a világhegy-hármashalmon álló világfa-kettőskereszt.²³ Régi királyaink címere ez. A király pedig, mint a pusztinai Szent István énekből tudjuk, *„hazánk fő oszlopa.”*²⁴

Nemcsak a világnak van fája, hanem az embernek is. *„Inaktelkén, amikor a lány megszületett, a gazda a kapu sarkához egy fát ültetett, amely 18-20 év alatt magasra megnőtt. Ez volt a lány menyasszony fája, amelynek ágait lakodalomkor a lányos ház vendégei levagdosták, és tetejébe egy zsebkendőbe marhaszemet, aprópénzt tettek.”*²⁵

¹⁸ Pl.: 2Móz 3,1; 4,27; 4Móz 10,33;

¹⁹ Pl.: Mt 4,8; Mt 14,23; Lk 6,12; Mt 26,30; Mt 5,1;

²⁰ Mt 17,1-2;

²¹ Hoppál Mihály, Jankovics Marcell, Nagy András, Szemadám György: Jelképtár. Helikon Kiadó, Budapest, 1990, 93-94.

²² Tánczos Vilmos: Nyiss kaput, angyal! Moldvai csángó népi imádságok. Püski Kiadó. Budapest, 2001, 135.

²³ Dúcz László: A közöttünk élő turulmadár. Antológia Kiadó, Lakitelek, 1993, 81.

²⁴ Harangozó Imre: Anyám, anyám, szép szűz Márájám... Ipolyi Arnold Népfőiskola, Újkígyós, 1992, 3.

²⁵ Vasas Samu: Népi jelvilág Kalotaszegen. Kráter Műhely Egyesület, Budapest, 1994, 53.

Mindenkinek van tehát saját fája is. Ez az élete-fája, az életfa. Ha ez zöld, viruló, boldog az élet. Ha az élet rosszra fordul, a fa is száradásnak indul. „Kiszáradt az én örömem zöld fája, hetvenöt év fészket rakott reája...” - fogalmazta önéletírásának mottójául a jeles széki mesemondó, az 1899-ben született Fillep Istvánné Győri Klára.²⁶

A bogdánfalviak emlékezete szerint Szent László király „üdőjébe” a magyar határ az Asszú-szeret martján volt. Itt, a folyóparton ültetett egy fát a szent király. Ez szépen növekedett s zöldült egészen Mátyás király idejéig. Mikor Magyarország sorsa rosszra fordult, a fa is pusztulásnak, száradásnak indult. „Még moszt isz megvan, de kiasszott...”²⁷

A hagyományos magyar gondolkodásban tehát minden embernek, de a közösségeknek, nemzeteknek is van fája. Ez a fa az Úrjézus keresztyében lett egyetemes érvényű. A magyar hagyomány azonban a keresztet nemcsak véres kínzóeszköznnek tekinti, hanem szépen zöldellő gyümölcsfának, ami vérrel virágzik, szentlélekkel gyümölcsözik. Ezt a fát láthatja meg a hegyet hágó, lőtőt lépő földi halandó.

5) *Terített asztal a hegyen... A fehér ló áldozat eleven emléke*

A mögöttünk hagyott évezred utolsó évében Pusztinában „meggyűltem” egy századik életévéhez közeledő anyókéval, az egész XX. századot végigélő Tímár Erzszi nénivel. Kérésre egy meglehetősen különös ráolvasó szöveget sikerült tőle rögzítenem:

*Elindula boldogságos Szűz Mária,
Kimene a magos kúhegyekre,
Ott megtalálkozott egy fehér lóval,
Azt a fehér lovat elvágá,
Asztalt teve belőle,
Tort üle nékie,
Minden csomót odahítt,
Csak a pokolszököst nem hitta oda,
A pokolszökös megharaguvá,
Egyet harsana,
Egyet pattana,
S úgy eloszlott, mint a hó.”²⁸*

²⁶ Nagy Olga: Győri Klára kiszáradt az én örömem zöld fája. = Korunk 3. szám, Kolozsvár, 1974, 448.

²⁷ Petrás Mihályné Andor Katalin; Bogdánfalva, (Moldva) szül.: 1916. Gyűjtötte és lejegyezte: Harangozó Imre 1994. 08. 19.

²⁸ Harangozó Imre 2001, i. m. 122.

A témával kapcsolatos irodalmat áttekintve rá kellett döbbernem, hogy a fehér ló leölésével készült lakomáról szóló szövegünk nem csupán egyedi eset, hanem valóságos ráolvasáscsoporttal van dolgunk, melynek variánsa kizárólag a magyarság keleti csoportjaitól kerültek elő.²⁹ A csoport tartalmi történéseit Pócs Éva foglalta össze: „A szakrális lakomát Szűz Mária rendezi egy hegy tetején. Meghívja, és vendégül látja a betegségeket (betegségdémonokat), csak az egyik kelésfajtát nem, mire az mérgében elpusztul. Ez a pusztulás szolgáltatja a példát a betegség elmúlásához, amelynek óhaját – egy hasonlatba foglalva – gyakran tartalmazza a ráolvasás záradéka.”³⁰ Szövegtípusunk egyik szép variánsát, melyben a hegyen megtartott tor is szerepel, Diószegi Vilmos már 1960-ban közölte: „Elindula boldogságos szép Szűz Mária, / kimenne egy hegyre. / megtalála egy fehér lovat, / elvágá, asztalt teve belőle.”³¹

A hegyen végzett lóáldozat és a betegségdémonok megvendéglésének igen archaikus, képzetét hordozó szövegünk, – és a hozzá kapcsolódó gyógyító hagyomány jelen témánkat is érintő megnyugtató összegzését Takács Györgytől kapjuk, aki – több alapvető felismerés mellett – így ír: „A lóáldozat képét hordozó szövegek másik állandó eleme, a hegy, a nagy hegy a magyar változatok közül tízben szerepel. A két gyimesbükki ráolvasó „egy nagy hegy”³²-et említ. Rajtuk kívül „a nagy hegy”³³, „egy nagy hegy”³⁴ jön elő két moldvai variánsban, s a Szűzanya megy föl egy hegycsúcsra³⁵ egy tázlói szövegben. Azokban a változatokban szerepel tehát a hegy, amelyek a magyar műveltség közvetlen hatóköréből

²⁹ Bosnyák Sándor i. m. 174., Csoma Gergely: Varázslások és gyógyítások a moldvai csángómagyaroknál. Kráter Műhely Egyesület, Pomáz, 2000, 15., Diószegi Vilmos: Sámánok nyomában Szibéria földjén. Magvető Kiadó, Budapest, 1960, 100., Gazda Enikő, Benedek H. Erika: Pusztinaiai csíksomlyói búcsújárása 1993-ban. = Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve, Kolozsvár, 1997, 284., Halász Péter: A moldvai csángó magyarok hiedelmei. General Press Kiadó, Budapest, 2005, 272., Kallós Zoltán: Ráolvasás a moldvai és a gyimesi csángóknál. Műveltség és hagyomány VIII. KLTE, Debrecen, 1966, 153., Ráduly János: Vetettem gyöngyöt. Népköltészeti tanulmányok. Erdélyi Gondolat, Székelyudvarhely, 1997, 123–126., Takács György: Aranykertbe' aranyfa. Szent István Társulat, Budapest, 2001, 440–441., Takács György: Nagy Szent Mária egy nagy asztalt terített... Erdélyi Múzeum, 4-es szám, 2012, 46–84., Takács György: Elindula boldogságos szép Szűz Mária. L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2015, 490–493.

³⁰ Pócs Éva 2014. 929.

³¹ Diószegi Vilmos 1960, Sámánok... i. m. 100.

³² un deal mare

³³ dealul mare

³⁴ un deal mare

³⁵ un vírf de deal

jöttek elő, s amelyekben lóáldozat vagy arra való utalás is van. A ló és a hegy képzete mind a magyar, mind pedig a román szövegekben szorosan kötődik egymáshoz, ami aligha véletlen, hiszen az állatáldozat és a lakoma részben halotti tort idéz, a kibédi változatokban is azért ment föl Szűz Mária a hegyre, mert „elvitte a fájdmokot, / Pokolvarokot, / Mindenféle kelevényeket, / Hogy temesse / Hideg havas tetejire”. A temető magaslatra helyezése a magyarságnál és a rokon népeknél csaknem mindenütt fellelhető. A havas csúcsán a halottak országa, a mennyország, a más-világ található a tibetiek pre-buddhista vallási képzeiteiben éppúgy, mint a Mahábháratában, a Nesztor-krónikában (1100 k.), a török-mongol eredetmondában, vagy Al-Maszudinál (10. sz.). Dzsingisz kán családja, bárhol érte őket a halál, az Altaj-hegységbe temetkezett. A világhegy (csúcsán a Sarkcsillaggal) ősi elképzelés szerint a föld közepén magasodik, szoros – a magyarság és a közép-ázsiai népek által jól ismert – kapcsolata a világfa, az égoszlop és a föld köldöke képzetekkel arra is utal, a forgó mindenségben a Világhegy a körmozgás tengelyében áll, mint nyugvópont, az a térrészlet, ahol nincs forgás, azaz idő... ”³⁶

6) Bércre hág és völgybe száll... Himnuszok kelet kapujában

Ismét szemügyre véve az idézett népdalokat és imádságokat megállapíthatjuk, hogy esetünkben is megnyilvánul népünk analógiás gondolkodásának az a sajátossága, amely az emberi élet fordulóit, a születést, a párválasztást és a házasságkötést valamint a halált egy rendbe utalja. Ne feledjük, lakodalmas szokásaink tele vannak arra való utalással, hogy a férjhez menő, tehát nemzetséget, családot váltó leány régi éneje meghal, tehát el is kell siratni, és asszonyként, immár egy másik közösség avatott tagjaként újjászületik.³⁷ A párválasztás misztériumának máig tisztázatlan, de mindenképpen igen ősi és nagy jelentőségű mozzanata a hegyre hágás és völgybe tekintés. A további kutatásnak ebben az ügyben komolyabban meg kellene vizsgálnia a Kárpát-medence, jórészt nemzetiségi vidéken megmaradt leányvásárait, amelyek az esetek egy részében magyar gyökerekkel is rendelkeznek.

A másik vonulat, amelyet esetünkben imádságaink is szemléltetnek, a megváltás és isteni kegyelem irányába tereli figyelmünket. Olyan mélyen rejtőzik ez a kép a magyar közgondolkodásban, hogy még a nemzethalál vízióját fölvető Kölcsey Ferenc is él vele nemzeti imánkban, a Himnuszban:

³⁶ Takács György 2012, i. m. 65-66.

³⁷ Falvai Károly: Nagyboldogasszony. Püski Kiadó, Budapest, 2006, 325.

*Bújt az üldözött, s felé
Kard nyúlt barlangjában,
Szeretnézett s nem lelé
Honját a hazában;
Bércre hág és völgybe száll,
Bú s kétség mellette,
Vérözön lábainál
S lángtenger fölette.”*

S hogy milyen is lehetett az a szakrális cselekedet, melynek emlékét csodálatos módon archaikus imádságaink, ráolvasásaink, de még nemzeti himnuszunk is őrizi? Ki is végezte azt? Kinek a tiszteletére? Írásunkban is fölvetett kérdéseinkre egyfajta választ a népi irodalom költőóriása, Sinka István egyik első verse adja meg. A XX. század második felének legnagyobb alkotói felismerik a Sinka költészetben jelentkező tiszta népi hang valódi jelentőségét. Ágh István és Nagy Gáspár úgy fogalmazza meg felismerését, hogy versei a líra ősi anyaga felől váltak a modern költészet – bibliás, látomásos hangú, mítoszi értékű – alkotásaivá. Szemléletében a népi kultúra archaikus formáira ismernek rá költőink, világképét a pásztori rend világképéből származtatják. Az ösztönös mitológiától a metafizikus látomásokig ívelő eszmevilágát költői kiteljesedését értékelik benne.³⁸ Tehát a Béli-hegység lábánál fekvő sík puszták népének hagyományát a fekete bojtár, Sinka István egyik első verséből ismerhetjük meg, amelyet 1928-ban vetett papírra:

Állok fenn a hegyen
s bámulom
a hajnal tündöklő zászlaját,
a győzelmes, piros fényt,
ezt a száz ágra hasadó, roppant vérszín rubint.
És a sárga
köveket alattam oltárrá széntelem.
Mert pap vagyok én ma, hű, aranysarujú,
napimádó táltos, aki
hószín palástomból a szívem
kitakarom és a mellemből a hegyre
vért csapolok a szent
felkelő nap elé:
az én népemért ... Csudát
csorgatok ma a fényes arcú napra:

³⁸ Ágh István: Sinka István: Mesterek utcája. Új Írás, 1968. január, Budapest, 229.; Nagy Gáspár: Üresen peng az idő. Könyvvilág, 1987. március, Budapest, 335.

Őseim énekét és vert ezüst kehelyből
az aratók szent dalát
tömjénezem felé.
És itt maradok az
ígéret szaváig, itt fenn a hegytetőn.
Mert jaj,
remegve csókol a szerelmes lányajak
és az anyák
mellére cseppentett
élet méze kihűl; a fák
meddőn zöldülnek ki
az én véreim földjén
s a barázdán besüpped
a remény kovásza, ó!
S amíg meglengetem
hószín palástomat
s a roppant kövekre forró vért locsolok, - a
felkelő nap fénye,
mint égi kegy szétterül;
rügyek pattannak szét és
zengő akkorddal bűg a forrás orgonája:
a legtisztább zsoltár.
S a kőmáglyán
vakítón az ígéret fellobog.
Aranyсарumat ekkor
felcsatolom és
indulok a hegyről le a
véreimhez
és viszek
a lányajkakra
lángerejű csókot,
az anyák mellére forró,
édes tejet, a fák
rostjaiba
gyümölcstermő erőt,
és viszek
az én véreim földjére
a bronzkarú aratóknak
millió, fénylő, tengernyi búzakalászt.³⁹

---

³⁹ Sinka István: Himnuszok Kelet kapujában. Péter András Reál Gimnázium, Szeghalom, 1933.

Felhasznált irodalom.

Ágh István: Sinka István: Mesterek utcája. Új Írás, 1968. január, Budapest.

Balla Péter: A magyar népdal kis tükre. Magyar Élet Kiadása, Budapest, 1944.

Bosnyák Sándor: A moldvai magyarok hitvilága. Folklór Archívum 12. MTA Néprajzi Kutató Csoport, Budapest, 1980.

Bosnyák Sándor: Égbe vivő út. Örökség, 1. szám, 1991.

Csekéné Altrichter Judit: Egy csángó nótafa életútja és kedvenc dalai. Petrics Istvánné Csobán Anna /kézirat/, Eger, 1988.

Csoma Gergely: Varázslások és gyógyítások a moldvai csángómagyaroknál. Kráter Műhely Egyesület, Pomáz, 2000.

Diószegi Vilmos: Sámánok nyomában Szibéria földjén. Magvető Kiadó, Budapest, 1960.

Diószegi Vilmos: Embergyógyítás a moldvai székelyeknél. Néprajzi Közlemények, 3-4 szám, Magyar Nemzeti Múzeum – Néprajzi Múzeum, Budapest, 1960.

Dúcz László: A közöttünk élő turulmadár. Antológia Kiadó, Lakitelek, 1993.

Erdélyi Zsuzsanna: Hegyet hágék, lőtőt lépék. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1976.

Falvay Károly: Nagyboldogasszony. Püski Kiadó, Budapest, 2006.

Gazda Enikő - Benedek H. Erika: Pusztinaiai csíksomlyói búcsújárása 1993-ban. = Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve, Kolozsvár, 1997.

Halász Péter: A moldvai csángó magyarok hiedelmei. General Press Kiadó, Budapest, 2005.

Harangozó Imre: Anyám, anyám, szép szűz Máriám ... Ipolyi Arnold Népfőiskola, Újkígyós, 1992.

Harangozó Imre: Krisztusz háze arangyos... Ipolyi Arnold Népfőiskola, Újkígyós, 1998.

Harangozó Imre: Elmentem a Szent Están templomába. Masszi Kiadó, Budapest, 2001.

Hoppál Mihály - Jankovics Marcell - Nagy András - Szemadám György: Jelképtár. Helikon Kiadó, Budapest, 1990.

Kallós Zoltán: Ráolvasás a moldvai és a gyimesi csángóknál. Műveltség és hagyomány VIII. KLTE, Debrecen, 1966.

Nagy Gáspár: Üresen peng az idő. Könyvvilág, 1987. március, Budapest.

Nagy Olga: Győri Klára kiszáradt az én örömem zöld fája. = Korunk 3. szám, Kolozsvár, 1974, 447-456.

Ráduly János: Vettem gyöngyöt. Népköltészeti tanulmányok. Erdélyi Gondolat, Székelyudvarhely, 1997.

Sinka István: Himnuszok Kelet kapujában. Péter András Reálgimnázium, Szeghalom, 1933.

Takács György: Aranykertbe' aranyfa. Szent István Társulat, Budapest, 2001.

Takács György: Nagy Szent Mária egy nagy asztalt terített ... Erdélyi Múzeum, 4-es szám, 2012.

Takács György: Elindula boldogságos szép Szűz Mária. L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2015.

Tánczos Vilmos: Nyiss kaput, angyal! Moldvai csángó népi imádságok. Püski Kiadó. Budapest, 2001.

Vargyas Lajos: Magyarság a folklórban és az időben. = Szombathy Viktor szerk.: Az őshazától a Kárpátokig. Panoráma Kiadó, Budapest, 1985.

Vasas Samu: Népi jelvilág Kalotaszegen. Kráter Műhely Egyesület, Budapest, 1994.

DYEKISS VIRÁG

verbális és nem-verbális formák a hiedelemlényekkel való interakcióban Székelyföldön¹

Tanulmányom forrásanyagát Gagyi József által gyűjtött hiedelemszövegek adják,² melyeket 2014-ben sajtó alá rendeztem. A mintegy 900 oldalas könyv 2016-ban jelenik meg a L'Harmattan Kiadónál. A kötet Gagyi József mintegy harminc év alatt (1970-2005), a volt Udvarhely megye és Csík megye számos közösségében (Atyha, Bencéd, Csíkbánkfalva, Csíkdelne, Csíkrákos, Énlaka, Etéd, Fenyőkút, Firtosmartonos, Firtosváralfa, Homoródalmás, Kássonfeltíz, Korond, Lövéte, Mak-

falva (Gagy és Szolokma), Máréfalva, Gyergyókilyénfalva, Pálpataka, Siklód, Székelypálfalva, Szentegyháza) végzett kiterjedt hiedelemgyűjtésének anyagát tartalmazza. Erdély hiedelemvilága az elmúlt évtizedekben egyre kutatottabbá vált, de elsősorban az archaikusnak tekintett gyimesi és moldvai csángó világot tárták fel az érdeklődő, avatott kutatók, valamint a fehér foltot képező Mezőföld hiedelmait vizsgálták, de korábban nem jelent meg hasonló terjedelmű, székelyföldi anyagot tartalmazó szöveggyűjtemény.

Emberre veszélyes lények a székely hiedelemvilágban

A hiedelemlények közül legkiterjedtebb tevékenységi köre és egyben legélénkebb hagyománya a boszorkány alakjának van. E hiedelemlény korábban feltehetően önállóbb képzetkörrel rendelkező lények vonásait is magához vonzza, így a szépasszony alakját, illetve a kísértetek néhány szerepkörét. A boszorkányhiedelmeket mindenki ismeri, támogató vagy cáfoló véleményt tud megfogalmazni velük kapcsolatban. Sok személyes élménytörténet is

¹ Elhangzott a *Néphagyomány és nyelvi hagyomány – Folklor és nyelv kapcsolata a Kárpát-medencében* konferencián, Széphalmon, a Petőfi Irodalmi Múzeum – A Magyar Nyelv Múzeumában, 2016. április 13-án.

² Gagyi József – *Dyekiss Virág: Hiedelemszövegek Székelyföldről*. Budapest, L'Harmattan, 2016. (Megjelenés alatt)

megjelenik, gyakran néven nevezve, egészen pontosan meghatározzák a szóban forgó asszonyt, akit a közösség boszorkánynak tart, így gyakran jelenik meg a szinte kortárs máréfalvi boszorkány, Róza néni alakja. A Gyimesből áttelepült adatközlők és a románok körében még előbbinek tűnik a boszorkányhit a szövegek alapján.

A boszorkányok leggyakrabban megjelenő ártó tevékenysége a tejhaszon elvétele, melyet aztán saját hasznukra fordítanak. Gyakran simítással, érintéssel veszik el a tejet, vagy megfejik a kapufélfát, a kocsiszöveget. A boszorkányok a gyermekágyas, szoptatós anyákra szintén veszélyt jelentenek, elveszik az anyatejet vagy kicserélhetik a csecsemőt. Az anyatejet véletlenül is elviheti a vigyázatlan látogató (akár férfi is), ha nem tép le és dob el egy cérnaszálat a ruhájából. A gyermek kicserélése ellen olvasóval, imakönyvvel, kereszteléssel védekeznek.

Gyakran kapcsolják a boszorkány alakjához a rendszerint személyes élményként elbeszélte békátartási mondákat. A boszorkány békája vagy ő maga béka képében rontó hatású, szerencsétlenséget, bajt hozhat, de elpusztítani is veszélyes lehet, ezért inkább elviszik a háztól. A boszorkány egyik fontos ismertetőjegye, hogy békát tart vagy szoros kapcsolatban áll a békákkal. Előfordul azonban, hogy nem gonosz lélek bújik a békában, hanem tudós: jutalomban részesülhet az, aki az ártalmatlan, békaalakban megjelenő tudós embert megeteti, jól tartja.

Az éjszaka működő, ártó, rontó boszorkány alakja démoni vonásokat hordoz, mely a tündérekhez, szépasszonyokhoz, kísértetekhez közelíti vonásait. Tevékenységi idejük az éjszaka, mely alkonyattól az első kakaskukorékolásig, hajnali harangszóig tart. A gyanútlanul pihenő áldozatot a boszorkány megszívja, megnyomja, ablaka előtt zörög, kopog, bebocsátást kér. A boszorkány démoni természete nyilvánul meg az állatalakban való megjelenés hiedelmében is: a sötétedés után utcán kószáló állatokat gyakran az úton járó boszorkány megtestesülésének tekintették, különösen a ludat, macskát, kutyát, kecskét. Éjjel a boszorkányok nem csak magányosan fordulnak elő, ilyenkor járnak mulatozni, pincékbe veszik be magukat, boroznak, táncolnak. Gyakran embereken lovagolnak, kik később fáradtságra panaszkodnak, máskor seprűn, kórószáron stb. utaznak. Az éjjeli mulatozások kedvelt seprűindító varázsigéje, máskor pohárköszöntője a „Biccenkóré, komámasszony!” és ennek változatai. Előfordul, hogy rosszindulatú csínyeket követnek el az éjszaka folyamán: felteszik a szekeret a csűr tetejére, kicserélik a kapukat stb.

Az efféle gonosz teremtés halála sokszor nehezen érkezik el, kínlódik, nem tud meghalni, amíg át nem adja a tudományát. Temetésekor vihar, rossz idő van, s gyakran egy lúd kíséri a temetőbe.

A szépasszony alakja szorosan kapcsolódik a boszorkányokéhoz, számos hiedelemtörténet mindkét lény kapcsán megjelenik. Ugyanakkor a szépasszonyok esetében hangsúlyosabb a helyhez kötöttség jelensége, bizonyos útkereszteződésekben, hegyoldalakon lehet leginkább találkozni velük. A szépasszonyok tevékenysége gyakran bizonyos helyekhez köthető (pl. keresztút, szellemek útja vagy a Törösháj nevű erdőrész, Hosszúlok oldala stb.), ezeken a helyeken, valamint bizonyos időpontokban (alkonyatkor, Szent György napján) megtáncoltatják, meghordozzák az arra tévedőket. Megjelenik a muzsikálás, a forgószeélben való utazás, titokzatos hangadás motívuma.

Káros tevékenységüknek tulajdonítják azt, ha a lónak éjjel összegabalyodik, összefonódik a sörénye, nehezen kibogozhatóvá válik, ha a ló fáradt, izzadt reggel – hiszen ekkor a szépasszonyok használták az éjjel. Alakjukkal kapcsolatban hangsúlyosan megjelenik a forgószeéllel való szoros kapcsolat, a gyors, folyamatos mozgás, fürgetegszerű tánc. Egy sok változatban ismert, kedvelt történet szerint valamilyen vágószerszámot belehajítanak a szélbe, s az megsebzí a benne utazó lényt, aki későbbi találkozásuk alkalmával visszaadja a forgószeél által elvitt baltát, bicskát stb. E történet a boszorkányokkal kapcsolatban is elterjedt, s a két alak közeli rokonságát bizonyítja. A forgószeél büntető erő is lehet, a kizsákmányoló uraságot, ünnepnapsértő gazdát meghordozza a forgószeél, vagy széthordja a boglyát.

Az adatközlők saját viszonyulása a szépasszonyok tevékenységéhez inkább hitetlen, kevés a saját élményből táplálkozó szöveg, a régi időkbe helyezi a szépasszonyok valóságát. Ugyanakkor sok változatban találunk olyan szövegeket, melyek szerint szépasszony képében, lepedő alá bújva vagy női ruhában ijesztgették egymást. Ebből is arra következtethetünk, hogy a szépasszonyokkal kapcsolatos félelem már kezdi erejét veszteni, nem félnek e lények büntetésétől. Hasonló a tündérek alakja is, gyakran az elnevezés is változik.

Szórványosan adatolt néhány más mitikus lény, így a piros rokolyások, vadleány, ördög, pilikuvics, táltos, garabonciás. A lidérc-hiedelem néhány szöveggel fémjelzett csupán, de ezek a lidérc alakjának számos szerepkörét kiemelik: a lidércszerető, a lidércsirke és a baj előjelének tekintett fényes, tüzes jelenség jelenik meg a szövegekben.

Az élet végéhez kapcsolódó szokásokkal, hiedelmekkel legélesebben akkor szembesül az ember, ha saját hozzátartozóját kíséri az út végéig. A halál előjelének tekintik azt, ha az embert látomásban korábban elhunyt hozzátartozók, barátok hívogatják magukkal, vagy ha egyéb látomásokat lát a nagybeteg. A haldokló távozását megkönnyíti, ha csendetnek mellette, vagy ha megkerítik szentelt gyertyával, de igen komoly kárt, szenvedést lehet okozni azzal, ha siratással, rázással visszatartják, nem engedik elmenni a haldoklót. Azt tekintették követendő példának, ha a haldokló mellett csendben voltak, és minden általa várt hozzátartozó elbúcsúzott tőle; sírni az udvaron vagy másutt lehetett. Az öngyilkosok halálakor ördögöket vélnek megjelenni, s az időjárás is elromolhat ilyenkor.

A halottakkal kapcsolatos hiedelmek leghangsúlyosabb motívumai szerint a halott nem szakadt ki teljesen az élők emberi közösségéből, érzelmi állapotai, különösen haragja hatást gyakorolhat az élőkre. Általánosan ismert tiltás volt, hogy nem szabad este mosdóvizet, szemetet kiönteni, nehogy egy halottat megsértsen az ember.

A halott jelentkezhethet álomban, tudósít sorsáról, esetleges kívánságairól, imádságra buzdít. A visszajáró halott különböző célokkal és alakokban jelenik meg az élők között. Elrejtett kincsét szeretné kiásni, misérevalót adni, esetleg testének elveszett darabját megkeresni. Az éjszakai hangokat, kopogást, zörgést, sóhajtozást, sírást gyakran halottaktól származó neszeknek tekintették, melyekre nem volt szabad válaszolni, csak akkor, ha már háromszor elhangzottak. A halottal való találkozás, tőle való félelem elmezavarodást okozhat. A síró hangot adó keresztleletlen gyermeket megkeresztelemmel meg lehetett váltani.

Ember alakjában jellemzően súlyos bűnért bűnhődő (pl. határsértő, magzatgyilkos stb.) személy jelenik meg, hogy történetéből mások okulhassanak. Az éjszaka felbukkanó állatot, baglyot, kutyát, macskát, kecskét visszajáró halottnak, máskor boszorkánynak vélték. Különböző színélmények is társulhatnak a kísértet alakjához, piros sapkás, fehér vagy fekete alakként írják le őket.

***Verbális elemek a hiedelemlényekkel való kapcsolattartásban,
az ellenük való védekezésben***

Az emberek számára igen fontos tudás, hogy az egyes hiedelemlényekkel milyen módon lehet szót érteni. Legjobb, ha sikerül megelőzni a találkozást, s így az ijedséget, a kárvallást is, de a védekezés vagy az események utólagos kijavítása ugyanolyan lényeges. A hétköznapi emberek számára leginkább

a rontó tevékenységet megelőző eszközök állnak rendelkezésükre, a megtörtént káreset visszafordítása érdekében gyakran tudós emberhez, román pap-hoz fordulnak az érdekeltek.

Minden ártó szándékú hiedelemlellyel szemben hatékony védekezés, ha az ember kimondja Isten nevét, vagy valamilyen imádságot idéz. Hajdan voltak olyan állandósult imaformák, melyeket ilyen esetben alkalmaztak, pl. *„Én Istenem, segíj meg, nagyon mondom, hallgass meg!”* Más formában az ártó lény távozását kívánták, Istenhez folyamodva: *„Jézus, Mária, vidd el őket!”* vagy *„Krisztusom, vidd el őket!”* Az adatközlő kiemeli, hogy e formulát anyósától tanulta, aki unitárius lévén nem hitt a Szentháromságban, sem Szűz Máriát nem tisztelte, mégis, a hagyomány erejénél fogva ezt az imádságot mondta forgószelel esetén. (Máréfalva, Hargita megye, Románia, 62 éves nő, 1997)

Ráolvasásokat, archaikus vonásokat, néphit-elemeket is megőrzött az emlékezet, bár ezek leginkább az előző generáció aktív tudásához tartoztak. A szépasszonyok esetében az elnevezés is eufemizáló, a félelmetes lényeket dicsérő kifejezés, s az elűzésükre irányuló ráolvasások is ezen az alapon szerveződnek: *„Szépleányok, szerencsésen járjatok!”* *„Szépasszonyok, aranyphárból igyatok, csak nekünk ne ártsatok!”* (Kászonszelt, Hargita megye, Románia, 89 éves férfi 1997) Találunk egy hosszabb ráolvasásszöveget is, az adatközlő nagymama tudásából:

„Igen. De ő mondta is, nanyó, mikor jött a nagyidő, így keresztet vetett, szembe, s: édes Jóistenem, vidd az erdőnek ágabogaira, ahol a vadleányok járnak, s Istent nem imádnak! Örökké amikor nagyidő jött, ezt imádkozta.” (Gyergyóki-lényfalva, Hargita megye, Románia, 70 éves nő, 1997) Szintén rossz idő elűzésére szolgál az alábbi imaszöveg: *„Igen... Előre, van úgy, hogy amíg megys jó az eső, szembeállok vele, keresztet vetek az égre: – Atyának és a Fiúnak és a Szentlélek Istennek az erejével! Elődbe állok, te gonosz sátán! Míg a Betlehembe született Jézus szájával mondott ígét nem követed, ezt a falu határát meg ne merd közelíteni! Oszoltasson az Atya, oszoltasson a Fiú, oszoltasson a teljes Szentháromság egy Isten! Menj el erdő bogára, hol kakasszó nem hallatszik, vakarónak illatja nem illatozik, Jézus neve nem imádkozik. Rontson meg téged az Atya, rontson meg téged a Fiú, rontson meg a teljes Szentháromság egy Isten. Dicsértessék a Jézus Krisztus. Ezt én ezt mondom.”* (Csíkbánkfalva, Hargita megye, Románia, 65 éves nő, 1995)

Krisztus szenvedésének vagy a keresztnek említése kényszerítően hat az ártó lényre, hogy megfeleljen az ember kérdésére, így lehet megtudni, mit óhajt. A keresztetetlenül elhalt gyermekek ilyenkor keresztelést kérnek, vagy a túlvilágról kirekesztett lelkek mondják el kérésüket, hogy mégis eljuthassanak a mennyországba (pl.: *„– A szent keresztel kényszerítelek, hogy mondd meg, mi járásba vagy! S akkor az ember*

aszmondda, hogy az az ördög aszmondda, hogy a ló felett, a Csillag felett van ennyi s ennyi pénz, s azt vegyék ki, s adják misérevalónak, me csak akkor lesz nyugta ...” (Csikbánkfalva, Hargita megye, Románia, 65 éves nő, 1995)

Egy rövid szöveg segítségével bepillantást nyerhetünk anya és fia beszélgetésébe, melyből a két generációnak e hiedelemhez való attitűdje is kiviláglik:

„Leülök, édesanyám reámnéz, s aszmondja: – Te mitől ijedtél meg, fiam? Mondom: – Én nem ijedtem meg semmitől. – Ne beszélj – aszmondja –, olyan fehér vagy, mint a mész. Olyan fehér vagy, mint az oltott mész. Mindjár vizet merített, s: – Igyál három csepp vizet – aszmondja. – Há mitől ijedtél meg? – aszmondja. – Várjon, édesanyám, pihenjek meg, s elmondom neki, mi történt. Aszmondja: – Ó, te fiam, kirekesztett lélek! Mért nem kérdezted meg: A Krisztus kínszenvedésére kérlek, mondd meg, mi járatban vagy, s mi járatban – s megszabadút vóna! – Jaj – mondom –, édesanyám, ilyent ne mondjon, az Úristen megfizeti. Hát ki az istennyila mert vóna, senkivel, nem látok senkit, semmit, hallom a jajgatást, hallom a sóhajtatást, s én beszéljek bolondul...” (Máréfalva, Hargita megye, Románia, 83 éves férfi, 1993)

Álomban nyíltan lehet beszélni a visszatérő halottakkal, az élet folyamán lerendezetlenül maradt ügyek, fájdalmak gyógyulhatnak így. Más hiedelem-lényről szóló álom nem szerepel a szövegek között, de a kincsörző lényekkel is nyíltan beszélgetnek a szerencsés emberek arról, hogy milyen feltételekkel lehetne megszerezni az áhított kincset – mely azonban végül mindig megghiúsul.

A hallgatás a kapcsolatteremtés negatív módja, amikor az ember nem válaszol a hiedelem-lény hívására, zajongására. Különösen éjszakai zörgetésre nem szabad felelni, csak abban az esetben, ha háromszor vagy más adatközlő szerint annál többször szól a kint várakozó. „Nem, mert akkor kísértetbe esnek. Igen, igen, a rosszak megtáncótassák. Én is egyszer jártam meg evvel! Éjjel kiáltottak, szültem vót, valamelyik leánkát. De nem szólottam! Me én tudtam, hogy nem szabad odaszólni, me az embernek a hangját elviszik, így mondják. Aztán én elhallgattam, elcsendesedtem, s aztán beléaludtam. De nekem es kiáltottak, biztosan, nevemen szólítottak, háromszor kiáltottak... Nem szólottam semmit, me én tudtam, hogy nem szabad szólni. Aztán többet nem szólt, eltűnt.” (Máréfalva, Hargita megye, Románia, 73 éves nő, 1993)

A hiedelem-lényekről szerdán és pénteken nem volt szabad beszélni, ne-hogy megjelenjenek.

Non-verbális elemek a hiedelem-lényekkel való kommunikációban

A hétköznapi, emberi kommunikációhoz képest a hiedelem-lényekkel való kapcsolatteremtésben nagy szerepe van a non-verbális elemeknek, cselekedeteknek, tevékenységeknek.

A károkozás megelőzésére, védekezésre széles körben használták a keresztény hit tárgyait, gesztusait, különféle szentelményeket. A gesztusok közül kiemelendő a keresztvetés, melyet saját magára, illetve a megvédendő tárgyra is alkalmaztak. Keresztet meszeltek a falra vagy kereszt alakban felerősített ágakat tettek az istállóba, hogy a lovakat megvédjék. Kisgyermek, gyermekágyas anya mellé imádságos könyvet, szentolvasót helyeztek szintén védekezési célból. A szentelt vízzel való meghintés mindenféle baj ellen hatékony orvosság volt. Szentelt gyertyát gyújtottak haldokló mellett, hogy a túlvilágra vezető utat megvilágítsák számára. A szentelt harang hangja el tudta űzni a jégesőt, vihart, de csak abban az esetben, ha a szentségén nem esett csorba „*S az akkor egy olyan szent harang, az ördögökkel még nincs körülfonva, hogy ennek van, hogy élér a hangja az Istenhez, na. Ereje van, úgy mondják.*

S a nagytemplom harangjának nincs ilyen ereje?

Nincs, egyáltalán nincs. Ez biztos, ez százas. Egyszer jött egy vihar kintről, az erdőről, s a Szent János kápolnánál kezdtek harangozni, s a felhőket mintha elvágták vóna kétfelé, kettészakadtak, az egyik húzódtott Szentmárton felé, s a másik húzódtott vissza a hegyekbe, s a faluba a termést nem verte el a jég.” (Csíkbánkfalva, Hargita megye, Románia, 36 éves férfi, 1996)

A védekezés fontos eszköze a széles körben használt fokhagyma, amit felakasztanak a szobában, istállóban, ételbe keverik, alvás közben a mellkasra helyezik. Tövises ág, guzsaly, orsó felerősítése az ablakba vagy ajtóra távol tartja az ártó lényeket. Számos változatban ismert az a történet, mely szerint valaki vágószerszámot dobott a forgószerűbe, melyet később visszakapott attól, aki utazott benne, s akin nyomot hagyott az elszenvedett sértés.

„Volt olyan, hogy valaki a fejszét beledobta a forgószerűbe?

Vót olyan, azt is hallottam. Éppen nekem keresztapám vót, saját keresztapám. Faragott a favágón. S az a nagy forgószerű, az lapit, az mindent vitt. S vitte vóna neki. S beléhajította a fejszét a forgószerűbe. S hát másnap vagy harmadnap egy vénasszony mejen, a feje békötve. S aszonta: – Máskor, amivel bajod nincs, azzal ne bajolj. Itt le vót vágva. A fejszét ahogy belévetette, így levágta a fején a bőrt. Aszmondta: – Amivel bajod nincs, azzal ne bajolj. A pedig keresztapám vót nekem.” (Fenyőkút, Hargita megye, Románia, 78 éves nő, 1991)

A szimpatetikus mágia elve szerint ami egykor kapcsolatban volt, az továbbra is kapcsolatban marad egymással, tehát egyik hatással lehet a másikra. A boszorkányra tehát hatással van minden, amit olyan tárggyal, képmással vagy egyéb eszközzel tesznek, ami az övé, vagy áttételesen kapcsolódik hozzá. Ennek az elvnek megfelelően a boszorkányt kényszeríteni lehet, hogy vonja vissza rontását, vagy legalábbis oda lehet hívni a káreset helyére, így fel lehet ismerni, ha valamilyen ártás-bántalom éri. Ha az éjszaka megszívott ember a kék foltra emberi ürületet kötöz, azt a boszorkány úgy érzi, mintha a saját szájával történt volna, s azonnal odamegy, hogy eltávolíttassa: „*Te Rebi, ódd ki*

a lábadat! Aszmondja édesanyám: – Gyere csak be! Van seprűnyél – aszmondja. – Hát micsinátál velem? Há édesanyám egyet vágott rea, me aszmondja: – Egyet vágok rea, s aztán kiódom a száját, akkor kiódom a lábamat, addig nem. Édesanyám egyet vágott rea, s akkor letépte azt a, s hát a szája szaros vót! Aszmondja édesanyám: – Így, most megtudtam, hogy ki csinál velem ilyen dógokat!” (Máréfalva, Hargita megye, Románia, 54 éves nő, 1993)

Tejlevétel esetén igen széles körben ismert védekezési eljárás, hogy egy ruhadarabot ütlegelni kezdenek a küszöbön, s a tej elvevője úgy érzi, mintha őt vernék, s a tett helyszínére siet, leleplezi magát. Ilyenkor kényszerítik, hogy adja vissza az elvett tejhasznót. A seprű is jelképezheti a boszorkányt, ha azt bugájával fölfelé támasztják le, a boszorkány nem tud távozni a házból vagy nem tud bemenni oda. Hasonlóképpen a boszorkány lábnyomát őrző úton való átlépés megakadályozza, hogy a gonosz arra járjon. Ha az istállóba tükröt akasztanak, a szépasszony nem tudja bántani a lovat.

Talán a legszorosabb kapcsolat a boszorkány és gyermeke vagy békája között van. A kicserélt gyermeket megfenyegetik azzal, hogy tűzbe vetik, hogy az így megijesztett boszorkány visszahozza az elvitt csecsemőt, és elvigye a sajátját. A békát szintén nagy becsben tartja a boszorkány, piros szalagot köt rá, finom ételekkel táplálja. Azonnal megérzi, ha bántják a békáját, és bosszút áll érte.

Az ember tehát nem teljesen kiszolgáltatott a természetfeletti ártó erőkkel szemben, de lényeges, hogy tudja, a hagyomány szerint mikor mit kell tenni. A legáltalánosabban használható védekezés a keresztvetés és az ima, melynek segítségével a Gondviselés kezébe helyezték magukat, tehát ettől fogva természetfeletti erők szálltak szembe az ártó, szintén természetfeletti erőkkel. Lefekvés előtt, felkeléskor, munkába vagy útra induláskor – tehát minden olyan esetben, amikor kiléptek a biztonságos tér- vagy időzónából. A cselekvést és a verbális elemeket tartalmazó védekezés képes volt olyan környezetet teremteni az egyén körül, melyben biztonságban érezhette magát és vagyontárgyait.

SZŐCSNÉ GAZDA ENIKŐ

Egy csíkdánfalvi kézíratos füzet és tanulságai

Mottó: „egy valóban tradicionális társadalomban minden emberi aktivitás szakrális jellegű, mivel a tradíció körén semmi nem eshet kívül.”

(René Guénon)

Bevezetés.

Csíkdánfalva és „nyelvei”

Csíkdánfalvára,¹ Felcsík egyik jelentős településére az 1990-es évek közepétől járok kutatni.² A falu Csíksomlyó vonzáskörzetében fekszik, lakói homogén római katolikus vallású magyarok. Az emberek mindennapi nyelvi kommunikációját erőteljesen áthatják a vallási hithez kötődő szófordulatok. Köszönésük: „Isten áldja meg!” A válasz rá: „Isten segélje!” Ha valaki valamit ajándékba ad egy falus-

társának, „Istennébe” adja, „Isten fizessé”-vel köszönik meg. A „Hogy van?” kérdésre a válaszuk: „Jól, Istennek hála”.

A település homogén magyar anyanyelvű lakossága sajátos felcsíki nyelvjárásban beszél. A változatos múlt és régmúlt idejű igék használata (látám vala, láttam volt, hallám stb), valamint a hasonulás elmaradása, a hanglágysítás különleges nyelvjárási sajátosságai („birkojzzon meg a fakalánval!”) arra utalnak, hogy a faluban archaikus nyelvi állapotok élnek még napjainkban is.

Amennyiben a nyelv kommunikációs és ismeretközvetítési eszköz, elmondható, hogy a dánfalviaknak több sajátos „nyelvük” van. A századelő

¹ A faluról több kötetes monográfia jelent meg. Lásd *Albert Ernő*: Csíkdánfalva és adatok a felcsíki hat faluról I–III. Sepsiszentgyörgy, 2008–2010.

² A faluról eddig megjelent publikációim: *Szőcsné Gazda Enikő*: A Rózsafüzér társulatok hatása egy falu életére. = Népi vallásosság a Kárpát-medencében 6. Szerk. *S. Lackovits Emőke* – *Mészáros Veronika*. Veszprém, 2004, II. 161–166. *Szőcsné Gazda Enikő*: A nagycsütörtöki úrvacsora. = *Acta Siculica* 2007. A Székely Nemzeti Múzeum Évkönyve. Sepsiszentgyörgy, 2007, 697–708.

teoretikusai úgy vélték, hogy a nemzeti specifikum megnyilvánulási formáinak csupán egyike az élő nyelv, mellette létezik egy, minden népet jellemző „formanyelv” is,³ vagyis a magyarság esetében olyan motívumrendszerrel, kompozíciós alapelemekkel is beszélnünk kell, amelyek vizuális anyanyelvként egységesen jellemzik a magyarságot. Az „igazán magyar műipar” megteremtésének harcában e magyaros jellemzőket elsősorban a népművészet ösztönös kompozíciós- és motívumrendjében kutatták, és a szücsmotívumokban, a székelkapuk faragott díseiben keresték e formanyelv jellemző „betűit” és „szavait”. Rájöttek arra, hogy akárcsak a nyelv esetében a nyelvjárások, a formanyelven belül is léteznek földrajzi eltérések.

Csíkdánfalva csodálatos népművészettel rendelkezett a 19–20. században. Felcsík egyik jelentős fazekas központjaként kifinomult formájú korsók, fazekek, tálak, csészék készültek itten,⁴ és még az 1990-es években is létezett egy iparművészeti indíttatásra alapított kerámiaműhely több mint 20 dolgozóval.⁵ A házakban még a gyűjtéseim kezdeti periódusában is csattogtak a szövőszékek bordái, a színes gyapjúsálakból festékes szőnyeget, a pamutfonalból szedett és csíkos szőtéseket készítettek. A padlásokról lekerült festett bútorokat régiségkereskedők porolták: e felcsíki település ugyanis bútorfestő központ is volt, a szomszédos településeket is ellátta élénk kék színű, vidám tulipános bútorokkal.⁶

A helyi formanyelv jellemzője volt tehát a különleges megformálású tulipánmotívum, a virággá összeálló pontsor, a lépcsőzetes felületekből képezett rombuszminta.

Kodály Zoltán használta először a *zenei anyanyelv* fogalmát. Szerinte a népzene az a jellegzetes zenei közeg, amelyben minden népnek megnyilvánul a nemzeti karaktere. A magyarság zenei ősnelve a pentaton dallam, és a magyar népzene ennek rendszerét fejleszti tovább sajátos tájnyelvi változataiban.⁷

Csíkdánfalva „nyelvi közegei” közt a zenének is kiemelt szerepe volt. A Bartók Béla által 1924-ben közzétett csíki balladák még 1990

³ Lyka Károly: Magyar formanyelv nem volt, hanem lesz. *Művészet* V.(1). 1906, 1–18.

⁴ Kós Károly dr: Csíki fazekasfalvak és fazekasságuk. = Tájak, falvak, hagyományok. Bukarest, 1976, 218–276., valamint Farkas Irén: Csíki fazekas központok. = Centre de olari din Sud-Estul Transilvaniei – Fazekas központok Délkelet-Erdélyben. Sepsiszentgyörgy, 1997-1998, 83-121.

⁵ Sántha Imre: Csíkdánfalvi fazekasság. Csíkszereda, 1974.

⁶ Kardalus János: Székely festett bútorok. Budapest, 1995.

⁷ A Kodály zenei koncepciójáról röviden itt olvashatunk: <http://puszta.com/hun/hungary/cikk/kodaly-koncepcio> (utolsó megtekintés: 2016. augusztus).

körül is több változatban éltek a faluban, és Kodály is elégedetten állapította meg, hogy „a legszebb és legrégiesebb székely dallamokat Csíkban még jó módú gazdáktól is hallani...” A hetvenes évektől Albert Ernő gyűjtéseiből árnyalt képet kapunk Dánfalva ballada- és népdalkincséről.⁸ Mindezek mellett a település jellegzetes *jel- vagy gesztusnyelv*vel is rendelkezik: évszázados együttélési minták nyomán kanonizálódott számos apró kis kézmozdulat, arcrezzenés.

E nyelvi rendszerek egymást kiegészítve élnek, sokszor egyik nyelvi kifejezés hiányosan érthető a másik ismerete nélkül. E komplex csíki nyelvi rendszer megismerése csakis résztvevő megfigyeléssel lehetséges: a kutató a közösségbe beépülve, hosszabb megfigyelések segítségével kezdi megérteni azt a sajátos kultúrát, amely e települést jellemzi.

A kéziratról

A székelyföldi népi írásbeliség vizsgálata fontos feladata a nyelv- és néprajztudománynak. Az írás a felcsíki falvakban még a 19. században sem számított széles körben használt kommunikációs eszköznek, leginkább a szerződések feljegyzésében és a családi birtokviszonyok rögzítésében volt jelentősebb szerepe. Az íráshasználat adminisztratív irányvonalai megszabták azt, hogy ki írhat, és mit illik lejegyezni.

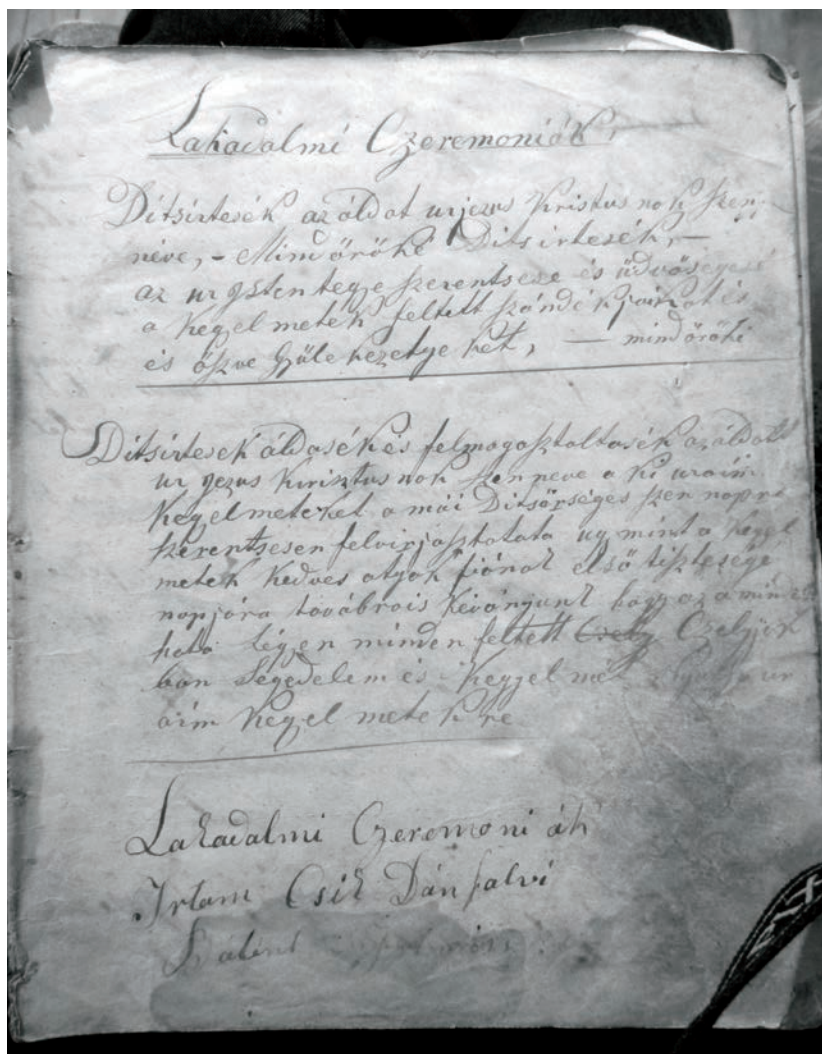
Az írás méltóságot követelt: komoly dolognak tartották, így „haszontalan” dolgok feljegyzésére nem használták. Az írás státuszjel volt, a papír pedig egyfajta értéktárggyá vált, amelyet a lakás kiemelt helyein, a leveles ládikóban vagy a falitékában, az asztal fiókjában őriztek.

A Bálint család kéziratos füzete a család leszármazottainak a birtokában maradt fenn. A füzet feljegyzéseit Bálint Péter (1816–1866) csíkdánfalvi születésű bútór- és szentképfestő indította el. A 70 lapos, kemény kötésű füzet a népi tulajdonban fennmaradt írott emlékek jellegzetességeit őrzi: nem egyetlen ember feljegyzéseit tartalmazza, hanem öt kéz írása ismerhető fel benne.⁹ A legelső bejegyzések az 1860-as években keletkeztek, az utolsó jegyzetek 1966-ból származnak. A papír csaknem szakrális tisztelete miatt vándorolt e kis füzet annyi ember kezén át mai tulajdonosaihoz: az üres lapfelületeket több generáció is kihasználta és féltve őrizte.

⁸ A zenei anyanyelv rész Dánfalvára vonatkozó részleteit Albert Ernő könyvéből merítettem, aki részletesen áttekintette a csíkdánfalvi gyűjtések történetét. *Albert Ernő* i.m. III. 28–82.

⁹ Bálint Péter (1864 körül, haláláig), Bálint István (1870-es évek), Bálint Ferenc (1881–1902), Bálint Dénes (keltezés nélkül, 1900–1916 körül), Bálint Erzsébet (1966).

A csikdánfalvi füzet egyik oldala

A sok tulajdonos különböző érdeklődési- és információarchiválási szándékával magyarázható az, hogy a kis füzet nagyon heterogén összetételű. Alaprétege családi és gazdasági feljegyzéseket tartalmaz. Az íráshoz nem szokott kezek azokat az információkat jegyezték fel, amelyeket a családi memória szempontjából fontosnak tekintettek: Bálint Péter szentképfestő a tíz gyermeke születésének (és részben elhalálozásának) éve mellett kiemelten fontosnak tekintette, hogy feljegyezze a spanyol- és indiai firnász készítését, a kék és sárga festék, az aranyozás és ezüstözés, valamint az ezek alá való „fundamentom” elkészítésének módját. Egy rövid bejegyzés arra utal, hogy a bútorfestő Szolnokon Nagy Lajos kályhástól a kályhas mesterséget is elsajátította. Rövid jegyzetekben emlékeztette magát és utódait a legfontosabb földvásárlásokról, a bárányok számadásáról, a favásárlásról és a fűrészbéreléséről, az 1866-os szárazságról is. A füzetnek a festékreceptek mellett néprajzi szempontból a legérdekesebb részei folklórfeljegyzéseket tartalmaznak: „lakadalmi czeremoniák”, halotti búcsúztatók, egy verses sírfelirat, ráolvasások, vallásos énekek, imák, levélírási minták jelzik a csíkdánfalvi közember érdeklődési körét. De ugyanakkor azt is jelzik, mit tekintett egy kisember a csíki kultúra azon elemeinek, amelyet biztosan meg akart őrizni az emlékezetben.

A füzetrel együtt őrizte meg a család azt a pótfüzetet is, amely 40 darab „dal”-t tartalmaz, Sinka Lőrinc 1863-as feljegyzésében. E pótfüzet kevésbé értékes, mivel többnyire csupán ismert versek, énekek (köztük például Petőfi-versek) másolatait tartalmazza. Az archiválási szándék mellett az irodalmi- és műdalszövegek recepciója szempontjából érdemes e kis füzetet is számontartani, ám nyelvi, nyelvtörténeti szempontból kevésbé értékes, mint az előző nagyobb füzet.

A heterogén szövegkorpusz néprajzi és nyelvtörténeti szempontból egyaránt izgalmas olvasmány. A benne írók nem értelmiségiek, és nem a nemesi réteg leszármazottai. Így a sajátos csíkdánfalvi ember gondolkodási módját, világképét, betűkbe zárt kollektív memóriáját ismerhetjük meg e sorokból. Az öt ember feljegyzése még inkább kiemeli e kollektív jelleget: családi szövegkorpusz, de éppen a benne lévő folklórszövegek miatt több ennél.

*Bálint Péter által festett szentképek,
1840-50 körül.*

Nyelv és néphagyomány a füzet három szövege alapján

A csíkdánfalvi füzet szövegei közül három olyan folklórszöveget szeretnék kiemelni és néhány gondolatban elemezni, amelyek véleményem szerint nyelvészek, nyelvtörténészek és folkloristák szempontjából egyaránt érdekesek: egy ráolvasásról, egy népi gyógyászati útmutatásról és egy húsvéti határjáráskor mondott szöveg részletéről van szó.

A jégeső elleni szöveg így hangzik:

„Hők meg, hó meg! Ot meg ály a hol találtotál, ott el osztoltasál: Wigyen el az Isten ereje, Erdőnek ágo Bogaira, havasokrol havasokra, ahol a vad Lejányok laknak, vakarut, Peretzet nem sütnék, Isten nevében soha semmit nem adnak, a Boldogságos Szűz Máriának, Jézusnak siralmát nem Lássák s nem halják. Rontson meg tégedet az atya Isten, rontson meg tégedet a fiju Isten, rontson meg tégedet a Szt Lélek Isten, rontson meg a teljes Szt Háromság, rontson meg a Mindenható, rontson meg az Ég Ura, rontson meg a mindenható hatalmas Isten, az Atyának, a Fijunak és a Szt Lélek Istennek nevében Ámen.” - magára kereszt vetés a teljes szent háromsághoz.

A szemfájás meggyógyítására alkalmazott praktikát így írja le a füzet: *„Szükséges el mondani három hiszek egy Istent, három üdvözlégy máriát, egymás után háromszor kereszt vetéseket. Szt. György, Pünkösöd közben szükséges a csuszó mászó álatokon, a küs uj melet lévő nevetlen ujjával keresztet vetni réja, és meg simogatni a szemet és úgy el eresztetni.”*

A harmadik szöveg a húsvéti határkerülés alkalmával mondott szöveg részlete:¹⁰ *„Ditsirtesék az Ur jézus Kristus nak szent Neve. Adjunk hálákot a mű mindenható felséges teremő atya Istenünknek Hogy meg adta érnünk ez mai ditsőséges Szent napot, úgy mint a mű megváltó Jézus Kristusunknak haláltól való feltámadása napját. (...) A mai ditsőséges Szent napon szép isteni ditséretekel ki szoktunk határainkban meni. Azokat Isten ő szent felsége kő esőktől, rogyától, sáskáktól, szélvészeltől, záportól, férgektől, és minden Némü égi háborutól, és a Csilagoknak mérgitől megőröjze és meg tartsa, és bő terméssel megáldván kezünkben méltoztasa”*

A három kiemelt szövegrész közös jellemzője: a közösség fontosnak tartott mágikus-vallásos praktikáiról és az ezekhez kapcsolódó, a kollektív memória szemponjából kiemelkedő jelentőségű rítusszövegeiről van szó. E szövegek beágyazó szerepűek: az egyént egy közösségi rítusrend részesévé, hasznélvezőjévé szeretnék tenni. A fogalmazási mód is jelzi, hogy nem közönséges hétköznapi beszédsszituáció számára találták ki e szövegeket:

¹⁰ A kihagyott részen a szöveg írója belezavarodott a szövegbe, többször rájavított a már leírt részre, és annyira dagályos, ünnepélyes akart lenni, hogy a leírt részek értelmüket veszítették, érthetatlenné váltak.

ünnepélyesség, dagályosság, transzcendentális többlet kapcsolódik a szimpla szavakhoz. Mindhárom szöveg pozitív mágia része: befolyásolni akar valamit az ember javára: vihart vagy betegséget, démont vagy terméketlenséget űz el.

A szövegek kitűnően példázzák a felcsíki emberek összetett világgépét. Pogány-keresztény szinkretikus világlátás jellemzi ezeket.¹¹ A csíki ember tudatában a keresztény elemek túlsúlyba kerülnek ugyan, de mindvégig dualisztikus világlátással ötvözöttek: isten és démon harcaként értelmezik a világon történő, természetellenesnek tűnő jelenségeket.

A szinkretikus látásmód különlegesen jól kifejezésre jut a jégeső elleni ráolvasásban. A jégesőt nem természetes légköri jelenségnek látják, de úgy tűnik, nem is a sátánon keresztül érvényre jutó isteni büntetésként képzelik el. A Biblia szerint, Ézsaiás próféta alapján „Az Istennek nagy ítéleti a jég-eső-höz és záporhoz hasonlítanak.” A csíki ember e szövegben nem Isten bocsánatát kéri a jégeső elosztatása céljából. A gonosz erőt valamely állat alakjában képzelel el, erre utal a „hők meg, hó meg” megszólítás: ezekkel a szavakkal állítják meg a megvadult lovakat is a csíki emberek. Vad, démoni, megnevezhetetlen, rettegett erő elleni küzdelem ez. A félelmetes átok, amelyet e meg nem nevezett hatalomra kérnek, további érdekes elemeket tartalmaz. Az erdőbe, a sűrűbe, a *vadleányok* közé küldik e vihardémont.

A vadleányokról ma sem szívesen szólnak a csíkdánfalvi öregek. Pásztorokat, erdőt járókat megrontó, démonikus erejű lényeknek tartják.¹² A vadleányokhoz kapcsolódó képzetek erdélyi elterjedési köréről Gunda Béla írt kimerítő tanulmányt. Szőrös testű, hosszú hajú csábító lényként írja le, a pásztorok félelmetes ellenségének, aki csábítóan becsalja őket a sűrűbe, majd forgószel alakban megtáncoltatja, eszüket veszi, állataikat megrontja. „A magyar vadleány és a román fata pădurii - írja Gunda Béla - nem bolyong a bükösökben és fenyvesekben rokotalanul. Testvéreik azok a nagyszámú erdei, hegyi és vízi szellemek, amiket az oroszok ruszalki, a lengyelek dziwozony, a finnek metsan emanta, a cseremiszek kozlaia, a kazáni tatárok erdő-anya,

¹¹ A pogány-keresztény szinkretikus világlátás terminust Orosz Györgytől kölcsönöztem, aki az orosz vallásos népelemek elemzésekor értekezett arról, hogy a kereszténység nem tudott egyértelmű győzelmet aratni, Kelet-Európában mindvégig életben maradt egy archaikus pogány kozmológia és teogónia. Lásd *Orosz György: Archaikus kozmológia és kozmográfia. Az apokrifek és vallásos népelemek mitologikus világgépe.* = Herman Ottó Múzeum Évkönyve 45. Miskolc, 2006, 385-410.

¹² B.B. Nó, Csíkdánfalva, sz. 1934. Sajat gyűjtés, 2016.

a svédek skogsra néven ismernek.”¹³ A településen az ilyen típusú rontó átokra ma is „ráimádkozás” kifejezést használnak. Ez pedig azt jelzi, hogy Isten és szentek megszólítását – legyen az akár ima, akár átok – egyaránt imaként értékelik. Rontó és segítő ima célja a kaotikus állapotok megszüntetése, a vágyott isteni rend visszaállítása. E világképben nincs nyoma a jézusi megbocsátásnak, mert nem gyarló emberrel, hanem démoni erővel szállnak szembe.

A szemfájás elleni praktikában a Szent György napkor fogott csúszó-mászó állatokat hozzák valamilyen eddig nem teljesen ismert módon a betegséggel kapcsolatba. A kígyót, a láb nélküli állatokat már a bibliai Mózes könyvében is tisztátalan állatnak tekintették: „Meg ne fertéztessétek magatokat semmiféle csúszó-mászó állattal, és meg ne tisztátalanítsátok magatokat azokkal, hogy tisztátalanokká legyetek általok.”¹⁴ Valószínű, hogy az a mágikus gyógy mód, hogy csúszó-mászó állatot érintenek meg és arra ragasztják át jelképesen a betegséget, összefüggésben állhat a kígyó azon tulajdonságával, hogy vedlik. Amint a kígyó leveti a bőrért, és megújul, akképpen veti le az ember magáról a szemfájást és akképpen válik egészségessé.

A harmadik, klasszikusabb húsvéti határkerülő imaszöveg – akárcsak az első, jégeső elleni rálvasás, pozitív mágikus eljárás volt: a vetéseket akarta isteni segítséggel megőrizni a természeti csapásoktól. Bár e szövegrész vadleányokat és démonikus lényeket nem említ, és klasszikusabb vallásos imaszövegnek tekinthető, különösen érdekes szókapcsolatokat tartalmaz. A vetés „köesőtől”, vagy „csillagok mérgitől” való megvédése változó kozmogóniai elképzelés felé mutat. Ebben a világrendben már egy hatalmas természettel áll szemben a porszemnyi ember.

Összegzés

A csíkdánfalvi jegyzetfüzet tartalmi és formai elemei jól szemléltetik a felcsíki ember és nyelv kapcsolatát. A magyar nyelvet különböző helyzetekben különböző módon alkalmazták. A gazdasági feljegyzések adminisztratív nyelvezete, a festékreceptek csupán iparosok által használt nyelvezete, a lakodalmi ceremóniák szokásköltészetének népszerű műves nyelve mellett megjelent a szakrális nyelv is. A három rítusszöveg esetében a nyelv nem egyszerű kommunikációs eszköz volt, hanem egy teremtmény, alkotó, formáló erő. A szavakat arra használták, hogy természetfeletti erőket idézzenek meg általa, és befolyással legyenek a világ alakulására.

¹³ Gunda Béla: Találkozás a vadleánnyal. = Néprajzi gyűjtőúton. Debrecen, 1956, 56–65. Idézi Seres András: Erdők, vizek csodás lényei Háromszéken. = Népismereti dolgozatok 1981. Szerk. Kós Károly – Faragó József. Bukarest, 1981, 185-196.

¹⁴ Mózes III. könyv 11. rész 43. vers.

E transzcendentális kommunikáció hagyományozási módszere eltért a nyelv természetes átadás-átvételi közegetől. Ismert néhány eseteírás, amelyből látható, érzékelhető, hogy e ráimádkozásokat nem tanították, hanem „el-lesték”.¹⁵ A szómágiát mindig misztikus félelem, tartózkodás övezte: levett kucsmával mondták, mert „nagyon szent dolog”-nak tartották, és halkán, gyorsan, helyenként a lélegzetet visszatartva mormolták.¹⁶ Az idézett három leírás egyaránt kitér arra, hogy e mágikus nyelvet mindig a település más „nyelvével” együtt, vagyis különböző megerősítő jelekkel, gesztusokkal ötvöztöten alkalmazták. A klasszikus ima szintén a szó transzcendentális erejére való ráerősítésként hatott.

E különböző nyelvtípusok és jelrendszerek összefonódási szintje csak részben volt közösségileg elvárt. E jelek kiválasztása, egymással együtt való használata egyéni választási lehetőség volt. Az archaikus nyelv mellett ott élt a nyelvi divat (például a lakodalmi ceremónianyelvezetben), amint a keresztény világkép mellett is ott állt a háttérben a pogány magyar mitológia.

A Bálint Péter által indított jegyzetfüzet egy alkotó népi művészember jegyzeteit tartalmazza legnagyobb arányban. A festő asztalos térdeplő Szent Istvánt, színes virágcsokrot tartó naiv Máriát, keresztjét cipelő Krisztust, színes virágokkal teleszórt kelengyés ládát festett e szövegek lejegyzése mellett, megteremtve a felcsíki „nyelvek” izgalmas, sajátos táji változatait, nyelv és hagyomány kapcsolatát.

---

¹⁵ *Martyin Emília: A népi gyógyítás emlékei a magyarországi románoknál.* = Békés Megyei Múzeumok Közleményei 28. Békéscsaba, 2006, 161–190.

¹⁶ *Nagy Ilona: Egy ráolvasó szövegének átadása.* = Néprajzi Közlemények 12. Budapest, 1967, 20–22.

SZIJÁRTÓ ÉVA

*Tejjel-mézzel folyó Kánaán**A tej és a méz archetípusa a proverbiumokban¹*

Véleményem szerint, a proverbiumokat az egyik leginkább élő folklór-műfajként tarthatjuk számon. Hiszen a mesemondás vagy a balladák éneklés hagyományos alkalmai már megszűntek, ahogy a városi táncházakat sem nevezhetjük hagyományos táncalkalmaknak. Azonban proverbiumokat ma is használunk, például ha azt mondom valakire, hogy „alszik, mint a tej”, senki sem fog megrökönyödni. Sok esetben mégsem vagyunk tisztában azzal, hogy miért éppen az adott szavakkal fejezünk ki egy-egy jelentést. Miért

éppen tejjel és mézzel folyik a Kánaán? Erre a kérdésre az archetípus-elmélet segítségével találtam választ.

Nemzetközi szimbólumkutatás

A szimbólumok használata több ezer éves múltra vezethető vissza, kutatásuk azonban nem is olyan rég kezdődött el. A pszichológiában a Sigmund Freud nevével fémjelzett fordulat a gondolkodás, a tudományos hozzáállás megváltozásához vezetett, ugyanis a híres pszichológus a tudatalattit kezdte el kutatni, meglepő eredményekkel. Az általa kitalált módszer, a pszichoanalízis segítségével felnőtt emberek problémáit általában szexuális vágyak elfojtására vezette vissza. Sigmund Freud nagy jelentőséget tulajdonított az álmoknak, az ott megjelenő képeknek, hiszen ott olyan dolgok is felbukkanhatnak, amelyekkel álmodója még sohasem találkozott. Ezek pedig hasonlítanak az ősi mítoszokhoz, rítusokhoz, így Sigmund Freud ezeket a képeket „archaikus maradványoknak” nevezte, és olyan pszichikus elemeknek tekintette,

¹ Elhangzott a *Néphagyomány és nyelvi hagyomány – Folklór és nyelv kapcsolata a Kárpát-medencében* konferencián, Széphalmon, a Petőfi Irodalmi Múzeum – A Magyar Nyelv Múzeumában, 2016. április 14-én.

amelyek régóta jelen vannak az emberi pszichében.² Természetesen elméleteinek, és módszereinek saját korában, és ma is rengeteg bírálója akad.

Míg Sigmund Freud leginkább az egyes ember tudattalanjában elrejtett lelki tartalmakkal foglalkozott, Carl Gustav Jung már a kollektív tudattalanban élő ősi képekről beszélt. Ez az emberiség közös birtoka, tehát nem egyenlő az egyéni tudattalannal, és nincsen sem elfelejtve, sem elfojtva, mint az.³ A leghatásosabb kollektív elképzelések az archetípusok variánsai, amelyek szívesen jelennek meg allegória formájában, erre egy jellegzetes példa a haza mint anya ábrázolása, amely rendkívül elterjedt kép a legkülönbözőbb népek körében.⁴ Carl Gustav Jung úgy gondolta, hogy „a világ ősképekre alapozott megismerési módja semmivel sem alacsonyabb rendű, mint a racionális, fogalmi nyelvet használó tudomány világértelmezése.”⁵ Sigmund Freudhoz hasonlóan ő is nagy szerepet tulajdonított az álmoknak, úgy tartotta, hogy „az álmok a szellemből származnak, amely nem teljesen emberi, sokkal inkább a természet lehelete. [...] Ha jellemezni akarjuk ezt a szellemet, az ókori mitológiák vagy az ősrégi erdők meséje révén minden bizonnyal közelebb kerülhetünk hozzá, mint a modern ember tudatossága révén.”⁶ Így tehát a „valódi”, nem konvencionális szimbólumok eredete ismeretlen, bármikor, bárhol feltűnhetnek, ott is, ahol nem tételezhetünk fel érintkezés vagy népvándorlás útján történő továbbadást.⁷

De annak, hogy a szimbólumkutatás egyik ága a folklór felé fordult, Sigmund Freud munkásságánál is korábbra nyúlnak vissza az előzményei. A német mitológiai iskola szerepe úttörő volt ezen a téren. Az első jelentős mű, amely a mitológiát és a szimbólumokat kapcsolatba hozta, ugyan még nem a német folklóradatokkal, Georg Friedrich Creuzer tollából a *Symbolik und Mythologie der alten Völker, besonders der Griechen*.⁸ A négy kötetes összefoglaló mű nagy hatást gyakorolt a Grimm fivérekre is, így 1835-ben megjelent Jakob Grimm *Deutsche Mythologie* című műve,⁹ amely immár a német anyaggal

² Tánczos Vilmos: Szimbolikus formák a folklórban. Budapest, 2007, 17.

³ Carl Gustav Jung: Az analitikus pszichológia, és a költői műalkotás közti összefüggésről. = Művészetszichológia. Szerk. Halász László. Budapest, 1983, 201-217., 205., ill. 211.

⁴ Carl Gustav Jung 1983, i. m. 215.

⁵ Tánczos Vilmos 2007, i. m. 17.

⁶ Carl Gustav Jung: A tudattalan megközelítése. = Az ember és szimbólumai. Szerk. Uő. Budapest, 1993, 17-104., 68.

⁷ Uo. 69.

⁸ Georg Friedrich Creuzer: *Symbolik und Mythologie der alten Völker, besonders der Griechen*. I-IV. Leipzig, 1810-1812. id: Voigt Vilmos: Folklorizmus a szimbolizmusban. = Hungarológiai Közlemények X. 35. szám, 1978, 5-24. 11.

⁹ Jakob Grimm: *Deutsche Mythologie*. Göttingen, 1835, id: Uo. 11.

foglalkozott. Ennek a munkának hatalmas hatása volt szerte Európában a folklór, különösképpen a szövegfolklór kutatására. A Grimm-testvérek hatására kialakult az ún. természetmitológiai irányzat, amely leginkább a német, az angol, az orosz és a francia kutatásban nyert nagy teret, s amely minden folklór alkotásban természeti jelenségek szimbolikus ábrázolását vélte felfedezni.¹⁰

Mircea Eliade teljesen más, nem pszichológiai, sokkal inkább vallási nézőpontból közelített a témához, szerinte az archetípusok a Szent megnyilvánulásai. Úgy vélte, hogy mivel hiszünk ezekben a képekben, erővel ruházódnak fel, és mítoszokat, vallásokat és filozófiákat hoznak létre. Gilbert Durand pedig egy harmadik megközelítési módot választott, az archetípusokat biopszichikai szükségleteknek tartotta.¹¹ Szerinte az archetípusokat az különbözteti meg a szimbólumoktól, hogy univerzálisak, így a szimbólumok csupán egy-egy archetípus megnyilvánulásának variációi. A kerék például a ciklikusságnak, a körforgásnak a nagy archetípusa. Így az archetípusok sok, látszólag egymástól távol álló szimbólumot kötnek össze.¹² „Az archetípus tehát nem meghatározott mitológiai kép vagy motívum, hanem egyfajta irányulás, ábrázolások tendenciája, mely részletekben változhat, de az alapirányultság nemvész el.”¹³

A tej vagy a méz archetípusához nyilvánvalóan nem rendelhetünk hozzá egy-egy jelentést, hiszen különböző helyzetekben, különböző proverbiumokban más és más jelentésspektusuk kerül előtérbe. Ezek azonban szorosan összefüggnek egymással.

A kutatás adatbázisa

Kutatásomat Szemerkényi Ágnes *Szólások és közmondások*¹⁴ címmel megjelent gyűjteményére alapoztam. Gilbert Durand szerint az archetípusok egyetemesek, így kigyűjtöttem a tejjel kapcsolatos proverbiumokat egy angol, egy német és egy francia nyelvű kötetből, hogy nemzetközi párhuzamokat is tudjak hozni.

A tej archetípusa

A tej nagyon erősen pozitív értelemmel bír. A táplálék archetípusa, az élet itala és szimbóluma, hiszen amikor egy gyermek megszületik, csak és kizárólag anyatejjel táplálkozik.¹⁵ A Biblia is sok esetben kiemeli a tejet, mint

¹⁰ Uo. 12.

¹¹ *Tánczos Vilmos*: Folklórszimbólumok. Egyetemi jegyzet. Kolozsvár, 2006, 17-18.

¹² *Gilbert Durand*: Les structures anthropologiques de l'imaginaire. Paris, 1984, 63.

¹³ *Tánczos Vilmos* 2006, i. m. 16.

¹⁴ *Szemerkényi Ágnes*: Szólások és közmondások. Budapest, 2009.

¹⁵ *Gilbert Durand* i. m. 294-296.

alapvető táplálékot. „Vigyázz rá, hogy milyen juhaid külseje, és fordíts gondot a nyájaidra! Mert nem marad meg a vagyon örökre, s nem száll a tartalék apáról fiúra. Ha már lekaszálták a füvet, a sarjú kihajtott, s hazahozták a hegyekből a szénát, akkor tarts bárányokat, hogy legyen ruhád. Bakokat is tarts, hogy földet vásárolhass, s legyen sok kecsketejed élelmedül, meg a szolgálóid eltartására.”¹⁶ Ez az idézet a bárányokat jelöli meg, mint a ruházat, a bakokat, mint a földvásárlás feltételét, és a kecsketejet, mint élelmet. Jób keserűségében, amikor a Sátán jóvóltából már nemcsak vagyona és családja nincs, de még betegségek is kínozzák, így kiált Istenhez: „Nemde kiöntöttél, mint a tejet szokták, aztán sajt módjára hagytál megalvadni.”¹⁷ Ebben az igében Jób a saját életét hasonlítja a tejhez.

A tej az anyaságot, a termékenységet és a gyermeki létet is jelölheti, az anyatejből egyértelműen következik ez a jelentésspektusa. Ide kapcsolódik a Zsidókhoz írt levél néhány mondata: „Ha az időt tekintjük, már tanítóknak kellene lennetek, s mégis arra szorultok, hogy az isteni tanítás elemeire oktassanak benneteket. Tejre van szükségetek, nem szilárd ételre. Aki tejen él, járatlan az igaz tanításban, hiszen még kisgyerek. A tökéletesnek viszont, aki gyakorlattal megfelelő érzéket szerzett a jó és a rossz megkülönböztetésére, szilárd eledel való.”¹⁸ A levél írója feddően szól a nyilvánvalóan felnőtt címzetekhez, s úgy véli, még nem érettek a szilárd táplálékra, csak a tejre. Itt érdekes ellentétet fedezhetünk fel, hiszen a tej, amint azt a későbbiekben majd kifejtem, jelentheti lelki-szellemi táplálékot, így például Isten szavát, valamint a beavatottak számára elérhető tudást vagy a bölcsességet is.

Mivel a tej alapvető táplálék, nem csoda, hogy utalhat a bőségre és a gazdagságra, amely ha nem is biztosítja, mindenesetre megkönnyíti a boldogságot. Ezekhez a jelentésekhez szorosan kapcsolódik, a békesség, az isteni kegyelem képe, amely általában bőséggel és boldogsággal jár együtt. „Azon a napon bor fakad a hegyekből, tej folyik a halmokból, Júda minden folyójának víz árasztja el a medrét.”¹⁹ – jellemzi Jóel Júda békéjét. A tej mellett ebben az esetben a bor áll, amely archetípusként szintén sok esetben utal a bőségre.²⁰

¹⁶ Péld 27, 23-27, 27.

¹⁷ Jób 10, 10

¹⁸ Zsid 5, 12-5, 14

¹⁹ Jo 4, 18

²⁰ Hgs. *Manfred Lurker*: Wörterbuch der Symbolik. Stuttgart, 1988, 788-799; Szerk. *Pál József-Újvári Edit*: Szimbólumtár. Jelképek, motívumok, témák az egyetemes és a magyar kultúrából. Budapest, 1997, 79; *Tánczos Vilmos* 2007, i. m. 283.

A tej erőszimbólum is, hiszen a kisbabák is a tejből nyernek erőt. Így nem csoda, hogy a magyar tündérmesékben előfordul, hogy a hős pokolbéli kancák tejével teli üstben fürdik, mielőtt megmérkőzne ellenségével.²¹

A tej archetípusának transzcendens vonatkozásai is vannak, életszimbólum, így az újjászületést, a feltámadást, a halhatatlanságot, a fiatalságot is jelenti, s gyógyító, tehát életerőt visszaadó tulajdonsága is van., továbbá a halhatatlan istenek és egyéb természetfeletti lények kedvelt tápláléka is, nem csoda, hogy a kegyeiket kereső hívek több kultúrában mutatták be áldozatként. Héraklésznek is Héra elcsent teje biztosította a halhatatlanságot.²²

A lelki táplálék is lehet, jelenti a szellemi világba való bevezetődést, az evilági túlmutató tudást.²³ A felsőbb tudást, beavatottságot jelzi, ezt támasztja alá, hogy a táltos és lova, valamint a garabonciás és sárkánya is csak tejen élnek, márpedig ők a szellemi világgal vannak kapcsolatban.²⁴ Ez a jelentés kapcsolódik az erőhöz is, hiszen a tejből merítenek erőt különböző, isteni kapcsolattal rendelkező lények. A garabonciás diák szállást és élelem gyanánt tejet vagy aludttejet kér, s ha nem kap, bosszúból vihart támaszt.²⁵ De más természetfeletti lények is előszeretettel fogyasztják a tejet, így például a vadleány, vagy a magyar nora, aki, eltérően vadabb rokonaitól, nem vérrel, hanem tejjel táplálkozik.²⁶ A ház őrzőszellemét jelképező házi kígyó ugyancsak tejen él, ezért a ház gyermekeivel tart barátságot, akik titokban etetik.²⁷ Ugyanakkor a filozófia megszemélyesített alakjának melléből is hét sugárban ömlik a tej, amelyek mindegyike egy-egy szabad művészetet táplál.²⁸

Ebben a fejezetben igyekeztem tehát a tej archetípusának jelentéshálóját felvázolni. Világosan látszik, hogy ezek a jelentések nem függetlenek egymástól, így néha besorolási nehézségekbe ütköztem, hiszen nem egy proverbium több kategóriába is beleillik. Ezeket a helyzeteket keresztthivatkozásokkal igyekeztem feloldani.

²¹ Jankovics Marcell: Erősz és Erőé. Kasztrációs komplexus a tündérmesékben. = Erősz a folklórban. Erotikus jelképek a népművészetben. Szerk. Hoppál Mihály-Szepes Erika. Budapest, 1987, 127-145, 135.

²² Dir. Jean Chevalier: Dictionnaire des symboles. Mythes, rêves, coutumes, gestes, formes, figures, couleurs, nombres. Paris, 1969, 447-448; Hoppál Mihály et alii: Jelképtár. Budapest, 1997, 217-218.

²³ Szerk. Pál József-Újvári Edit i. m. 452; Hoppál Mihály et alii i. m. 217.

²⁴ Hoppál Mihály et alii i. m. 217-218.

²⁵ Magyar Néprajz nyolc kötetben. VII. Budapest, 1990, 598.

²⁶ Uo. 554., ill. 567.

²⁷ Erdész Sándor: Kigyókultusz a magyar néphagyományban. Debrecen, 1984, 73-74.

²⁸ Hoppál Mihály et alii i. m. 217-218.

A tej mint az élet, a gyermekség képe

A tej az életet jelöli a következő szólásokban: „Szereti a tejnek a fölét.”²⁹ „A tejnek sincs fenéig föle.”³⁰ „Leszedte a tejfölt, nekem csak a savó maradt.”³¹ „Szereti a tejfelt, de nem akarja enni a szerdéket.”³² valamint „Ha felhörpölte a tej fölét, igya meg a savóját.”³³ Ezekben a proverbiumokban a tej az élet egészére vonatkozik, míg a tej föle a boldogságra, a savó pedig az élet több megpróbáltatást, nehézséget magában foglaló részére. Vajda Mária adata szerint az „aki leszedte a tejfelt, igya meg a savóját is” közmondást a legények a megesett lányra mondták.³⁴ Ezek szerint tehát vonatkozhat csupán a szerelemre is, s azon belül az élvezeteket jelenti a tej föle, ehhez hasonló jelentést a méz esetében is ki tudtam mutatni, a savó pedig ismét a kevésbé élvezetes epizódokra vonatkozik, amikor vállalni kell a következményeket, ez esetben a házasság nélkül fogant gyermekeket.

Hasonlóképpen az életre vonatkozik a következő proverbiumcsoport, ezen belül is az életút állomásaira, egy kivételével gyermekekre, fiatalokra utal. „Jó tehén alatt szopott.”³⁵ „Tudjuk, micsoda tehén alatt szopott.”³⁶ Illetve: „Kinek a tehene alatt szoptál?”³⁷ Ez a három szólás az ember eredetére, családjára utal, tehát arra, hogy hová született, hol szívta magába ezt az életet jelentő folyadékot. Hasonlóképpen az „anyatejjel szopta”³⁸ szólás is a gyermekségre utal, olyan tulajdonságokról van itt szó, amelyek szinte a születésétől kezdve jellemeznek valakit. A „Meglátszik, melyik tejből lesz túró.”³⁹ és a „Nem minden tejből lesz túró.”⁴⁰ proverbiumokban a tej szintén a gyermekkorra, fiatalságra vonatkozik, míg a túró a felnőttkorra, hiszen már gyermekkorban kiderül, hogy milyen ember lesz valakiből, ha majd felnőtt. A kivétel az aludttej képével jeleníti meg az öreg embert: „Összement, mint az aludttej.”⁴¹

²⁹ Szemerkenyi Ágnes i. m. 1347.

³⁰ Uo. 1347.

³¹ Uo. 1348.

³² Uo. 1348.

³³ Uo. 1347.

³⁴ Vajda Mária: Vallomások a paraszti szerelmi életről. = Erősz a folklórban. Erotikus jelképek a népművészetben. Szerk. Hoppál Mihály-Szepes Erika. Budapest, 1987, 191.

³⁵ Szemerkenyi Ágnes i. m. 1344.

³⁶ Uo. 1345.

³⁷ Uo. 1344.

³⁸ Uo. 59.

³⁹ Uo. 1347.

⁴⁰ Uo. 1347.

⁴¹ Uo. 50.

Adja magát az összehasonlítás, hiszen ahogy a tej összeesik, ha megaltatják, ugyanúgy az ember is, amikor megöregszik.

„Bor teje a vén embernek.”⁴² Ez a szólás azon alapszik, hogy a bornak, különösen a vörösbornak kis mértékben jó élettani hatásai vannak, ezt állítja párhuzamba a csecsemők életet adó italával.

Csupán egy német szólást találtam, amely a tejet a gyermekséggel hozza összefüggésbe. „Etw. mit der Muttermilch eingesogen haben.”⁴³ (Valamit az anyatejjel szívott magába.) Ez a proverbium olyan tulajdonságokra, sajátosságokra utal, amelyek valakit már kiskora óta jellemeznek. A tej főle mint az élet boldogabb, szebb része nemcsak a magyar anyagban mutatható ki, hanem egy angol párhuzamra is rábukkantam: „I’ll have none of your flat milk.”⁴⁴ (Nem kell nekem a lefölezött tejed.) Ebben a kontextusban a lefölezött tej mindenképpen negatív, ahogy a magyar példákban, és vonatkozhat például rossz vendéglátásra, ajándékra.

A legtöbb, szám szerint öt proverbium ebben a csoportban a tej fölét emlegeti, ez esetekben a tej egészével szemben, amely az élet egészére vonatkozik, az élvezetet, a boldogságot jelenti, ezért itt megint csak utalnék egy későbbi alfejezetre, amelyben a tejet mint boldogságszimbólumot tárgyalom. További négy magyar és egy német proverbium említi a szopást, s további kettő von párhuzamot a gyermek felnőtté válása és a tej túróvá válása között. Az aludttej is megjelenik egy esetben, mint az öregember megfelelője. Ezekből a példák-ból nagyon jól látszik, hogy a bor több alkalommal kerül a tej mellé, ami nem csoda, hiszen ez a folyadék is sokszor életszimbólumként értelmezhető.⁴⁵

A tej mint a bőség képe

Ha „van mit aprítani a tejbe”,⁴⁶ akkor nem kell éhezni, ha viszont „nincs mit a tejbe aprítani”,⁴⁷ akkor nagy a szegénység, abban az esetben még kenyér-re, a legalapvetőbb élelmiszerre sem futja. A „könnyű a tej alá morzsolni”⁴⁸ közmondás pedig azt jelenti, hogy van minden abban a háztartásban, nem

⁴² Uo. 173.

⁴³ Lutz Röhrich: Lexikon der sprichwörtlichen Redensarten. Freiburg-Basel-Wien, 1994, 1033.

⁴⁴ G. L. Apperson: The Wordsworth Dictionary of Proverbs. Ware, 1993, 416.

⁴⁵ Hgs. Manfred Lurker i. m. 798; Szerk. Pál József-Újvári Edit i. m. 79; Nanon Gardin et alii: Szimbólumok lexikona. Budapest, 2009, 76; Dir. Jean Chevalier i. m. 804; J. E. Cirlot: A Dictionary of Symbols. London, 1971, 374; Hans Biedermann: Szimbólumlexikon. Budapest, 1996, 57.

⁴⁶ Szemerényi Ágnes i. m. 1348.

⁴⁷ Uo. 1347.

⁴⁸ Uo. 1347.

szenvednek hiányt, tehát nekik könnyű a dolguk, mert nem kell nélkülözni. „Tejbe-vajba fürösztik.”⁴⁹ Ez a szólás kényeztetésre utal, de ezt sem lehetne megtenni, ha nem lenne miből a kedvükre tenni, szegény ember nem tudja elkapatni a gyereket vagy a feleségét. Ezt a proverbiumot a boldogság fejezethez soroltam, mert inkább oda tartozik, de a bőséggel való kapcsolata is nyilvánvaló.

„Szoptatóra ne tekints, hogyha annak teje nincs.”⁵⁰ Arra utal ez a közmondás, hogy nem érdemes olyannal foglalkozni, akitől az ember nem várhat hasznót. Ez a haszon nyilván főleg anyagi javakat jelent, tehát a tej itt is a gazdagságra vonatkozik. „Amely tehén sokat bög, kevés tejet ad.”⁵¹ Ez a közmondás azon alapszik, hogy a sokat bögő tehénnek általában valami baja van, amelyet így juttat kifejezésre, éppen ezért kevesebb tejet termel. A tej itt is a hasznót jelenti, hiszen ez a közmondás a nagyhangú emberekre vonatkozik, akiknek csak a szájuk jár, de nem jó munkaerők, tehát ők sem hajtanak sok hasznót. Az elvégzett munka és az anyagi haszon közti szoros összefüggés a következő közmondásban is nagyszerűen megfigyelhető: „Amint tartod enédet, úgy ihatod tejedet.”⁵² Ha valaki tehát nem fektet bele elég munkát valamibe, akkor a vagyona sem fog gyarapodni. „A tehén se adja le a holnapi tejet.”⁵³ szólásban is ezt a jelentést véltem felfedezni, hiszen ahogy a tehéntől is mindig csak egy napi adagot lehet fejni, úgy a másnapi, még elvégzetlen munkáért sem lehet előre a hasznót behajtani. „A bakot is megfejné.”⁵⁴ szólás ugyan nem tartalmazza a „tej” szót, ugyanakkor nyilvánvaló, hogy arra utal. Aki pedig még a baktól is tejet, tehát valamiféle anyagi hasznót szeretne szerezni, az nagyon kapzsi.

„A fekete tehénnek is fehér a teje.”⁵⁵ Tehát a piszkos tehénnek is tiszta a teje. A fehér szín tisztaság jelentése⁵⁶ itt is erősíti a tej szimbólumát. Azt jelenti, hogy nem számít, ki milyen piszkos körülmények között dolgozik, az eredmény, a haszon a lényeg. „Sok bogár gyűl ott össze, ahol sok a tej.”⁵⁷ Ebben a közmondásban kifejezetten a gazdagságra vonatkozik a tej, hiszen a jómódú házakba csak úgy gyűlnek a vendégek, ahogy a bogarak a tejre.

⁴⁹ Uo. 1347.

⁵⁰ Uo. 1320.

⁵¹ Uo. 1343.

⁵² Uo. 354.

⁵³ Uo. 1344.

⁵⁴ Uo. 102.

⁵⁵ Uo. 1343.

⁵⁶ Erdélyi Zsuzsánna: Adatok a magyar népköltészet színszimbolikájához.

= Ethnographia LXXII (1961), 173-199; 405-429; 583-596. 180.

⁵⁷ Szemerikényi Ágnes i. m. 157.

A tej nem csak a magyar proverbiumanyagban jelenti a bőséget, gazdagságot. „Er hat nicht viel in die Milch zu brokken.”⁵⁸ (Nincs sok, amit a tejbe apríthatna.) Ez a szólás nyilván ugyanúgy a szegénységre, a szerény életkörülményekre utal, mint magyar párja, amely ugyanezekkel a szavakkal fejezi ki ezt a jelentést. „Milch und Honig.”⁵⁹ (Tej és méz.) A Kánaánra utaló szólás nyilvánvalóan bibliai eredetű, az Ószövetségben 22 alkalommal fordul elő a „tejjel-mézrel folyó” föld vagy ország kifejezés, nem is csoda, hogy részévé vált a német proverbiumkincsnek. Természetesen bőséget és boldogságot jelent.

Érdekes módon ebben az esetben a tíz magyar proverbiumhoz képest csak kevés idegen nyelvű, csupán két német párhuzamot találtam. Három magyar példában a tej az éhezés ellenszereként jelenik meg, ahogy az egyik német szólásban is. Tehát ha van tej, az alapvető táplálék, a táplálék archetípusa, akkor nem kell éhezni. Hét magyar proverbium kifejezetten „haszon” értelemben használja a tejet. A második német szólás pedig elgondolkodtat, hogy vajon a magyar proverbiumgyűjteményekbe miért nem került bele a tejjel-mézrel folyó Kánaán, vagy ennek valamilyen rövidebb változata.

A tej mint erőszimbólum

Két olyan proverbiumot találtam, amelyben a tej erőszimbólumként jelenik meg: „Megszopta az anyját.”⁶⁰ Ezt a szólást nagydarab, erős emberre mondják, hiszen a csecsemőknek az anyatejtől lesz erejük. A másik pedig: „Eridj haza szopni!”⁶¹ – ezt olyankor mondják, ha valaki gyenge még valamilyen munkához, tehát a tejből kellene hozzá erőt nyernie. De természetesen itt megint csak visszautalnék a tej gyermekséget idéző jelentésére, hiszen mind a két esetben egy táplálkozó gyermek képe jelenik meg előttünk, aki ugyan még gyenge, de a tej segítségével majd erőre kap. Nemzetközi párhuzamot érdekes módon nem találtam.

A tej mint halhatatlanság, egészség

Csupán két német proverbiumot soroltam ebbe a kategóriába: „wie Milch und Blut aussehen”⁶² (Úgy néz ki, mint a tej és a vér.), illetve „aussehen wie Milch und Blut/wie das ewige Leben.”⁶³ (Úgy néz ki, mint a tej és a vér/mint az örök élet.) Akkor mondják, ha valaki fiatalos, rózsás, egészséges.

⁵⁸ Lutz Röhrich i. m. 1033.

⁵⁹ Uo. 1033.

⁶⁰ Szemerényi Ágnes i. m. 57.

⁶¹ Uo. 1319.

⁶² Lutz Röhrich i. m. 1033.

⁶³ Uo. 122.

A tej mint a békesség képe

A tejnek nyugalom, békesség jelentésére alapulnak a következő proverbiumok: „Alszik, mint a tej.”⁶⁴ Ha valaki nem forgolódik, hanem nyugodtan, békésen alszik, akkor szoktuk ezzel a szólással jellemezni. „Aludttejet is megfújja.”⁶⁵ „Akit a tej megégetett, a tarhót is fújja.”⁶⁶ Ezek a proverbiumok a túlságosan óvatos emberre vonatkoznak, hiszen az aludttej nagyon békés, senki sem tudna ártani. Ugyanezen a gondolaton alapszik a következő szólás: „Ha az Isten akarja, még az aludttej is elsül.”⁶⁷

Egy szólásunk a vörös, meleg vért állítja szembe a hideg, fehér aludttejjel. Itt a színek jelzőként megerősítik a vér és a tej szimbólumát. A piros ugyanis, mint maga a vér, sokszor az életet jelenti, míg a fehér színnek egyik jelentésspektusa a megtisztulás, tisztaság, ártatlanság.⁶⁸ „Aludttej folyik az ereiben.”⁶⁹ Ez a szólás is a nyugodt, lassú emberre vonatkozik, akit senki sem tud kihozni a sodrából, azonban egyértelműen negatív jelentésű, mert az ilyen ember nem elég ügyes, és emiatt a családjának nem hoz olyan sok hasznot, mint ha ki tudná aknázni az életben adódó lehetőségeket. Ugyanezt jelenti, ha valakinek „a tej is megalszik a szájában.”⁷⁰ Az „Olyan, mint az aludttej.”⁷¹ szóláshasonlatnak van egy, az előbb említett két szólásunkkal megegyező jelentése, illetve jelentheti csupán azt is, hogy valaki sápadt, színtelen. A „Neki-esik, mint tót az aludttejnek.”⁷² szólás jelentése: gyorsan, mohón eszik. Itt ez a hirtelenséget, gyors cselekvést kifejező ige áll ellentétben a tej s még inkább az aludttej békességével, nyugodtságával.

Tehát összesen nyolc magyar proverbiumban találtam hangsúlyosnak a tej ezen jelentését, azonban érdekes módon egyetlen idegen nyelvű párhuzamot sem találtam.

A tej mint boldogságszimbólum

„A részegesnek a bor édesanyja teje.”⁷³ Ez a szólás azt hivatott kifejezni, hogy a részeges ember számára a bor ugyanolyan fontossággal bír, mint az

⁶⁴ Szemerkenyi Ágnes i. m. 1346.

⁶⁵ Uo. 49.

⁶⁶ Uo. 1346.

⁶⁷ Uo. 50.

⁶⁸ Erdélyi Zsuzsánna i. m. 180., ill. 409.

⁶⁹ Szemerkenyi Ágnes i. m. 49.

⁷⁰ Uo. 1346.

⁷¹ Uo. 50.

⁷² Uo. 50.

⁷³ Uo. 1184.

újszülött számára az éltető anyatej. Ugyanazt a boldogságot, önfeledtséget jelenti a bor a részegesnek, legalábbis ideiglenesen, mint amilyen gondoktól mentes a kisgyermek élete. „Tejbe-vajba fürösztik.”⁷⁴ Ez a szólás asszony vagy gyermek elkényeztetését jelenti, a bőséggel kapcsolatban már említettem. A vaj ebben az esetben, mint tejtermék, a tej jelentésének erősítésére szolgál. „Nothing turns sourer than milk.”⁷⁵ (Semmi nem lesz savanyúbb, mint a tej.) Semmi nem lesz rosszabb, mint az elromlott jó, mondja az angol közmondás.

Annak ellenére, hogy itt csupán három proverbiumot említettem meg, nem gondolom, hogy ez a csoport ilyen szűk, hiszen a már említett csoportok esetén több ízben is előreutaltam, jelezve, hogy ide, a boldogságszimbólumokhoz is sorolhattam volna nem egy proverbiumot.

A tej mint a tudás képe

A tej nemcsak testi, hanem lelki, sőt szellemi is lehet, jelenti a szellemi világba való bevezetődést, az evilágin túlmutató tudást.⁷⁶ Csupán egyetlen ide tartozó szólást találtam: „die Milch der frommen Denkungsart”⁷⁷ (a hasznos gondolkodásmód teje) – mondják a németek az őszinte, hasznos gondolatra. Tehát ebben az esetben a tej mint maga a gondolat, a gondolkodás eredménye jelenik meg.

A tej szimbolikus jelentések nélkül

Két olyan proverbiumot találtam csupán, amelyet nem tudtam besorolni egyik csoportba sem, ennek oka, hogy gyakorlati tapasztalatot fogalmaznak meg, így ezekben az esetekben nincsen a tejnek szimbolikus jelentése. „Tejbe verik a macska orrát.”⁷⁸ tehát tettenkapásnál elbánnak az emberrel, illetve „Tejesfazék mellett hívatlan szolgál a macska.”⁷⁹ Vagyis a macska megeszi a tejet az ember elől, ha nem vigyáz rá.

A méz archetípusa

A tejhez hasonlóan a méz is alapvető táplálékot jelent, szintén utalhat a gyermekségre, több esetben is a gyermekek táplálékaként jelenik meg. „Ezért az Úr maga ad nektek jelet: Íme, a szűz fogan, fiút szül, és Immánuelnek nevezi el. Aludttej és méz lesz a tápláléka, míg meg nem tanulja elvetni,

⁷⁴ Uo. 1347.

⁷⁵ G. L. Apperson i. m. 454.

⁷⁶ Szerk. Pál József-Újvári Edit i. m. 452; Hoppál Mihály et alii i. m. 217.

⁷⁷ Lutz Röhrich i. m. 1034.

⁷⁸ Szemerkenyi Ágnes i. m. 1347.

⁷⁹ Uo. 1348.

ami gonosz, és a jót választani.”⁸⁰ De a gyermek Zeust is a tej mellett mézzel etették, nehogy sírva fakadjon, s ezzel magára vonja apja figyelmét, aki jóhiszeműen abban a tudatban élt, hogy legkisebb gyermekét is sikerült lenyelnie.⁸¹ A méz is a halhatatlan istenek kedvelt eledele, ezáltal áldozata is sok vallásban. Az életet jelenti, a halhatatlanság és az újjászületés szimbóluma, ezért több kultúrában is használták gyógyító céllal. A méhek maguk is feltámadásszimbólumok,⁸² ezt az a megfigyelés okozhatta, hogy téli álmat alszának, s tavasszal újra előjönnek. De ehhez köthető, az imént említett hiedelem, miszerint ha a méh halott ember szájába repül, az újra életre kel. A feltámadt Krisztust is sokszor méh alakjában jelenítették meg a katakombák falán.⁸³

A tejtől eltérően lélekszimbólum is lehet, ezt a jelentését nyilvánvalóan előállítójától, a méhtől nyerte, amely elterjedt lélekállat.⁸⁴ Utalhat a beavatottak szóló tudásra is. Nyilvánvalóan szimbolikus tisztaságot akartak elérni azzal, hogy bizonyos rítusok keretén belül mézzel mosták meg kezüket az indiánok,⁸⁵ hiszen materiális értelemben ettől nem lett tiszta a kezük.

Mivel alapvető táplálék, szorosan kapcsolódik hozzá a bőség képe, valamint az isteni kegyelem és a békeesség. Az Ígért földjének leírásában is gyakran előfordul a méz: „[...] majd elmegyek és elviszlek benneteket egy olyan országba, amelyik olyan, mint a tietek; olyan országba, ahol bőségben van a gabona és a bor; olyan országba, ahol rengeteg az olajfa és a méz.”⁸⁶ Ahogy a tej, a méz is sok esetben utal a boldogságra. Több északi országban is szokás volt az új házasságokat kenyérrel (étel), valamint mézzel (öröm) megajándékozni.⁸⁷ De ez a szokás Magyarországon is ismert volt, sokszor az anyós nyújtotta át a friss házasoknak.⁸⁸ A méz vonatkozhat a szerelem édességére, s így a testi gyönyörökre is,⁸⁹ ez a jelentése érdekes ellentétet képez azzal, hogy a méheket sokáig nem nélkülinek tartották, s így a szüzesség szimbólumaivá váltak nemcsak maguk az állatok, hanem az általuk előállított méz is. Az Énekek Éneke is szerelmi szimbólumként használja: „Ajkadról, jegyesem tiszta méz csurog.

⁸⁰ Iz 7,14-7,16

⁸¹ Csiky Gergely: Görög-római mythologia. Budapest, 1911, 13-14.

⁸² Hgs. Manfred Lurker i. m. 90; Szerk. Pál József-Újvári Edit i. m. 324-325; Hans Biedermann i. m. 263-264; Hoppál Mihály et alii i. m. 154-155.

⁸³ Szerk. Pál József-Újvári Edit i. m. 325-326.

⁸⁴ Hoppál Mihály et alii i. m. 154-155; Szerk. Pál József-Újvári Edit i. m. 324-325; J. E. Cirlot i. m. 23-24; Hans Biedermann i. m. 263-264; Hgs. Manfred Lurker i. m. 90.

⁸⁵ Dir. Jean Chevalier i. m. 508-509.

⁸⁶ 2Kir 18,32

⁸⁷ Nanon Gardin et alii i. m. 393-394.

⁸⁸ Magyar Néprajz nyolc kötetben. VII. Budapest, 1990. 634.

⁸⁹ Hans Biedermann i. m. 272; Nanon Gardin et alii i. m. 384-385., ill. 392-393.

A nyelved alatt tej van és méz.” Illetve szerelméről szólva ezt mondja: „A szája mézédés, a lényé elragadó!”⁹⁰ Valamint a mézeshetek kifejezésben is elég egyértelműen benne rejlik a szexuális vonatkozás.

A tejhez hasonlóan erőszimbólum, a Mithrasz-kultuszban a beavatás során a beavatandók kezét és arcát mézzel kenték be, hogy életerősek legyenek, illetve ugyanezt tették az Ókorban a csecsemőkkel.⁹¹ Nemcsak a fizikai, hanem a férfierőt, valamint a termékenységet is jelentheti.⁹² Erre utal az is, hogy a Balkánon szokásban volt az ifjú házások arcának mézzel való bekenése, hogy sok gyermekük szülessen.⁹³

A méz mint a bőség szimbóluma

„Van ám mind méze, mind méhe.”⁹⁴ – mondják a gazdag emberre. A méz ebben az esetben egyértelműen gazdagságszimbólumként jelenik meg, a méh pedig az az állat, akinek mindez köszönhető. Viszont: „Döglött méh nem ad mézet.”⁹⁵ Egy másik változat szerint: „A döglött méh nem csíp, de mézet sem ad.”⁹⁶ A fájó méhcsípés és a méz édességének felhasználásával előszeretettel állítanak fel ellentétpárokat, ez a boldogság kapcsán több proverbiumban is megjelenik, ezért ott fejtem ki részletesebben.

„Ha mézet akarsz gyűjteni, a fecskefészket ne szenvedd a ház körül.”⁹⁷ Ez a közmondás arra utal, hogy a fecskék elkapják a méheket és megeszik. Jelentése pedig, hogy aki munkájában sikeres akar lenni, távolítsa el a zavaró tényezőket. Tehát a méz ebben az esetben is a bőségre, a gazdagságra utal. „Aki mézet metsz, ujjait nyalogatja.”⁹⁸ Ez egy rosszalló megjegyzés, amely arra utal, hogy aki valamilyen értékkel foglalkozik, gyakran eltulajdonít belőle magának. Itt is nyilvánvalóan pénzről van szó elsősorban.

„Every bee's honey is sweet.”⁹⁹ (Minden méh méze édes.), ez a közmondás nagyon hasonlít egy magyar, már idézett proverbiumra, amely nem a méz, hanem a tej képét használja: „A fekete tehénnek is fehér a teje.”¹⁰⁰

⁹⁰ Én 4,11, ill. 5,16

⁹¹ Nanon Gardin et alii i. m. 392-393.

⁹² Szerk. Pál József-Újvári Edit i. m. 330.

⁹³ Nanon Gardin et alii i. m. 392-393.

⁹⁴ Szemerkenyi Ágnes i. m. 995.

⁹⁵ Uo. 994.

⁹⁶ Uo. 994.

⁹⁷ Uo. 1006.

⁹⁸ Uo. 1005.

⁹⁹ G. L. Apperson i. m. 33.

¹⁰⁰ Szemerkenyi Ágnes i. m. 1343.

Az eredmény a lényeg nem az, hogy ki milyen körülmények között hozza létre. Mivel a tej és a méz szimbolikájában rengeteg a hasonlóság, nem döbbenhetünk meg azon, hogy ugyanazt a jelentést a magyar nyelv az egyik, míg az angol a másik anyaggal fejezi ki. „A dead bee will make no honey.”¹⁰¹ (Egy döglött méh nem fog mézet csinálni.) jelentése ugyanaz, mint magyar változatáé. Egy másik változat ezt nem a halott, hanem az öreg méhekre mondja: „When bees are old they yield no honey.”¹⁰² (Ha öregek a méhek, nem adnak mézet.) De ugyanúgy a bőségre vonatkozik a következő angol közmondás, amelynek az általam vizsgált magyar anyagban pontos megfelelőjét nem találtam: „Where bees are there is honey.”¹⁰³ (Ahol méhek vannak, ott méz is van.) A tej kapcsán már említett „Milch und Honig”¹⁰⁴ (tej és méz) proverbium is ebbe a kategóriába tartozik. „Aki mézet metsz, ujjait nyalogatja.”¹⁰⁵ magyar közmondásnak francia és angol megfelelőjét is találtam, mindkét nyelv ki tudja fejezni ezt a jelentést a méz képével: „Qui manie le miel s'en lèche les doigts.”¹⁰⁶ (Aki mézzel dolgozik, megnyalja az ujját.), illetve: „He that handles honey shall feel it cling to his fingers.”¹⁰⁷ (Aki mézhez nyúl, annak ragadni fog az ujjá.) A haszonra utal a következő német proverbium: „Aus jeder Blume/ Blüte Honig saugen wollen.”¹⁰⁸ (Minden virágból mézet akar szívni.) Olyan emberre mondják, aki mindenkől hasznot akar szerezni. „He guides the honey ill, that may not lick his fill.”¹⁰⁹ (Aki rosszul irányítja a mézet, nem nyalhatja tele magát vele.) Tehát ha valaki nem jól kezeli vagyonát, akkor nem tud belőle hasznot húzni, ezért nagyon fontos a rátermettség és a gazdasági érzék. „He that hath no honey in his pot, let him have it in his mouth.”¹¹⁰ (Nem bír mézet tartani az edényében, hagyjuk, hogy a szájában legyen.) Ha valakinek nincs pénze, gazdagsága, legalább boldogsága hadd legyen. Így ebben a közmondásban a méz egyszerre két vonatkozásában is megjelenik, mert míg az első jelentése a bőségre, a vagyonra utal, addig a második tagmondatban a boldogságot jeleníti meg.

¹⁰¹ G. L. Apperson i. m. 32.

¹⁰² Uo. 33.

¹⁰³ Uo. 34.

¹⁰⁴ Lutz Röhrich i. m. 1033.

¹⁰⁵ Szemerényi Ágnes i. m. 1005.

¹⁰⁶ Dir. Florence Montreynaud-Agnès Pierron-François Suzzoni: Dictionnaire des proverbes et dictions. Paris, 1989, 89.

¹⁰⁷ G. L. Apperson i. m. 307.

¹⁰⁸ Lutz Röhrich i. m. 223.

¹⁰⁹ G. L. Apperson i. m. 307.

¹¹⁰ G. L. Apperson i. m. 307.

Több olyan idegen nyelvű proverbiumot találtam, amely azt fejezi ki, hogy a méz érték: „Le miel n'est pas fait pour les ânes.”¹¹¹ (A méz nem a szamaraknak készül.) „Honey is not for the ass's mouth.”¹¹² (Nem öszvérnek való a méz.) vagy „Honey is too good for a bear.”¹¹³ (A méz túl jó egy medvének.) „The best honey.”¹¹⁴ (A legjobb méz.) Ez az angol kifejezés azt jelenti, hogy amit valaki önmagától ad, az értékesebb, mint amit kényszerből ajánl fel.

Meglepően nagy különbség adódott ebben a csoportban az idegen nyelvű proverbiumok javára, amelyekből összesen tizennégyet soroltam ide, míg csupán öt magyarat. A külföldi proverbiumok sokkal szélesebb jelentésben használják a mézet a bőség kifejezésére.

A méz mint boldogságszimbólum

A mézet tartalmazó proverbiumok másik nagy csoportja, amikor a boldogságról van szó. Sok példa hangsúlyozza, hogy a boldogság, az öröm általában nem jár egyedül, bánat, problémák is kapcsolódnak hozzá. Ezt az alapigazságot több ellentétpár segítségével fejezik ki proverbiumok, ilyen a méz–fullánk, a méz–méreg, illetve a méz–epe. A következő példán is megfigyelhetjük a méz–fullánk ellentétpárt, a méz az élet édes, boldog részére utal, míg a fullánk a kevésbé kellemes, problémákkal teli részére: „méz mellett fullánkot is találni.”¹¹⁵ „Aki sok mézet nyal, sok keserűt is fal.”¹¹⁶ Tehát aki a mértéktelen élvezeteket hajszolja, sok keserűségben lesz része. De a következő közmondás is ugyanilyen felépítésű: „Hol a méz a legédesebb, a fullánk ott a legkeserűbb.”¹¹⁷ Ez pedig arra vonatkozik, hogy az tud legjobban bántani, akit a legjobban szeretünk.

„Aki mézet akar enni, előbb a méheket ölje meg.”¹¹⁸ Arra utal ez a közmondás, hogy ha valaki valamit meg szeretne szerezni, boldogságot, örömet, de akár anyagi javakat, s ez esetben ismét bőség és gazdagságszimbólum a méz, akkor az ahhoz vezető nehézségeket is vállalnia kell a cél érdekében. „Méhdongás nélkül mézet nem vehetni.”¹¹⁹ Ez a proverbium azt jelenti, hogy a kellemes dolgokért vállalni kell a kellemetlent. Szerintem itt a méhdongás ugyanazt hivatott jelölni, mint az előző esetben a méh, tehát a problémát,

¹¹¹ Dir. Florence Montreynaud-Agnès Pierron-François Suzzoni i. m. 43.

¹¹² G. L. Apperson i. m. 307.

¹¹³ Uo. 307.

¹¹⁴ Uo. 307.

¹¹⁵ Szemerkényi Ágnes i. m. 1006.

¹¹⁶ Uo. 1005.

¹¹⁷ Uo. 1006.

¹¹⁸ Uo. 1005.

¹¹⁹ Uo. 995.

a fullánkot. Ide kapcsolódik id. Lucas Cranach Venus és Cupido, a méztolvaj című festménye, amelyen egy latin felirat ezt mondja: „Amiképpen a lopott méz édességét is keseríti a méhek fullánkja okozta fájdalom, hasonló módon a szerelemben is keveredik az öröm és a szomorúság.”¹²⁰ Tehát ez az ellentétpár is gyakran vonatkozhat, nem csupán az életre általában, hanem kifejezetten a szerelemre. „Egy csepp mézhez csöbör epét kever.”¹²¹ Ez a szólás a rosszindulatú emberekre vonatkozik, akik ha éppen segítenek is, több fájdalmat okoznak, mint örömet. A méz ismét az örömet jelöli, míg az epe keserű ízével a fájdalmat. Következzen a harmadik ellentétpár, amely a mézet a méreggel állítja szembe. „Mézből is mérget szív.”¹²² – mondják a rosszhiszemű emberek, aki a jóban is csak a rosszat keresi vagy veszi észre. A „Mézet ígér, mérget ad.”¹²³ közmondás pedig az álnok emberre vonatkozik. Voigt Vilmos szerint a méz helyett méreg kép a szerelem csalárdságát hivatott jelölni.¹²⁴ A „Méz alatt méreg, szép almában féreg.”¹²⁵ közmondás arra utal, hogy a mézes-mázos szavak sokszor rosszindulatot rejtnek.

„Egy csepp mézzel több legyet foghatunk, mint egy liter ecettel.”¹²⁶ Ez esetben hangsúlyosan jelenik meg a méz édessége, amely nagyon vonzónak hat szemben az ecet szúrós szagával és ízével. A közmondás arra utal, hogy kedvességgel többre megyünk, ha barátot akarunk szerezni, mint gonoszkodással, amely előbb-utóbb visszaüt. „A méz is maga nyalatja magát.”¹²⁷ A mézet elsősorban jó ízéért szeretjük, ezt állítja párhuzamba a közmondás az emberi élettel, amelyben a saját tulajdonságainkon múlik, hogy szeretnek-e minket az emberek. Ha kedvesek vagyunk, ami a méz édességéhez hasonlatos, nyilván többen fognak barátságosan viszonyulni hozzánk, mint ellenkező esetben. A következő közmondás viszont arra utal, hogy a méz édessége megtévesztő lehet, ahogy azt már említettem, veszélyt is jelenthet. „Barát vize édesebb az ellenség mézénél.”¹²⁸ Illetve: „Nem mind méz, ami édes.”¹²⁹ Tehát az édes vagy fényes külső nem biztos, hogy ugyanilyen belsőt is takar. Arra figyelmeztet ez a mondás, hogy nem mindig helytálló az első benyomás, a látszat néha csal.

¹²⁰ Voigt Vilmos 1979. i. m. 211.

¹²¹ Szemerkenyi Ágnes i. m. 1006.

¹²² Uo. 1006.

¹²³ Uo. 1006.

¹²⁴ Voigt Vilmos 1979, i. m. 210.

¹²⁵ Szemerkenyi Ágnes i. m. 1006.

¹²⁶ Uo. 1006.

¹²⁷ Uo. 1006.

¹²⁸ Uo. 116.

¹²⁹ Uo. 1007.

Azonban „Mézből is megárt a sok.”¹³⁰ tehát az élvezetekben sem jó túlzásokba esni. „Aki a mézet megízlelte, nehezen hagyja abba.”¹³¹ Aki hozzá szokott a jóhoz, a könnyebb, kényelmesebb élethez, nehezen mond le róla, nehezebb dolgosabb életre szoktatni, jelzi ez a közmondás. A méz jelentése ismét az édes, boldog élet. „Lépes mézre mindig akad bogár.”¹³² Jó lehetőségre mindig akad jelentkező, fejezi ki ez a közmondás kissé ironikusan.

A mézet tartalmazó proverbiumok egy jellegzetes csoportja következik, amely a mézesmadzagot említi. Ez az elterjedt csoport a hitegetésre vonatkozik. Íme a példák: „Elhúzták előtte a mézesmadzagot.”¹³³ „Ez csak olyan mézesmadzag.”¹³⁴ illetve „Mézesmadzag helyett kígyót talál.”¹³⁵ Mind a három esetben a mézesmadzag valami jó, valami pozitív dologra vonatkozik, összességében pedig azt jelenti, hogy valaki előtt megcsillant valami boldogság, valamilyen öröm lehetősége, amely végül aztán nem vált valóra. Ehhez a jelentéshez hasonló a következő szólás is: „Üvegen át nyalja a mézet.”¹³⁶ Ez esetben valaki szeretne valamit, de nem kapja meg.

A méz nyalása az élet élvezése, a boldogság. „Being anointed with honey live sweetly.”¹³⁷ (Mézzel kentek fel, élj édes életet.) A következő proverbium ennek alapján az élet élvezetére szólít fel. „Lick honey with your little finger.”¹³⁸ (Nyalj mézet a kisujjaddal!) Azonban nem csak boldogságból áll az élet: „Das ist kein (reines) Honiglecken/Honigschlecken.”¹³⁹ (Ez nem (csak) méznyalás.) Illetve: „Das ist nicht der reine Bienenhonig.”¹⁴⁰ (Ez nem tiszta méz.) míg a magyar megfelelő a tejjel fejezi ki ugyanezt a jelentést: „A tejnek sincs fenékgig föle.”¹⁴¹ Ez tehát még egy eset, amely bizonyítja a tej és a méz jelentésének nagyfokú hasonlatosságát.

Boldogságot okozhat az is, ha valakinek kedves szavakat mondunk, ilyenkor „es geht ihm ein Honig/Öl”¹⁴² (mézként/olajként esik neki). Az olaj egy másik, egy angol nyelvű proverbiumban is a méz mellett jelenik meg:

---

¹³⁰ Uo. 1006.

¹³¹ Uo. 1005.

¹³² Uo. 1006.

¹³³ Uo. 1007.

¹³⁴ Uo. 1007.

¹³⁵ Uo. 1007.

¹³⁶ Uo. 1413.

¹³⁷ G. L. Apperson i. m. 306.

¹³⁸ Uo. 307.

¹³⁹ Lutz Röhrich i. m. 736.

¹⁴⁰ Uo. 736.

¹⁴¹ Szemerkenyi Ágnes i. m. 1347.

¹⁴² Lutz Röhrich i. m. 367.

„Of wine the middle, of oil the top, and of honey the bottom is best.”¹⁴³ (A bor közepe, az olaj teteje és méz alja a legjobb.) De semmit sem szabad túlzásba vinni, hiszen: „Au dégoûté le miel est amer.”¹⁴⁴ (Megunva még a méz is keserű.) Tehát ha túl sokat eszünk belőle, még a méz is keserűvé válik. A boldogság vagy az anyagi javak eléréséhez akadályokat kell leküzdenünk, ez a méz esetében a magyar anyaghoz hasonlóan a franciában is a méhekben manifesztálódhat: „Si tu aimes le miel, ne crains pas les abeilles.”¹⁴⁵ (Ha szereted a mézet, ne tiszteld a méheket!) Ahogy a magyar proverbiumoknál, úgy az idegen nyelvűek közt is találtam olyan ellentétpárokat, amelyek gyakran előfordulnak a mézzel kapcsolatban. Az első ilyen a méh szúrós csípése a méz édességével szemben. „La douceur du miel ne console pas de la piqûre de l’abeille.”¹⁴⁶ (A méz édessége nem kárpótol a méhcsípésért.) – mondja a francia közmondás. Eszerint nem minden áron éri meg a kitűzött céljainkat elérni, előfordulhat, hogy valami túl sok vesződséggel, munkával jár, ilyenkor az eredmény nem kárpótol a befektetett energiáért. Ezt a jelentést egy kicsit ellentétesnek érzem az előző csoportéval, amely pont azt fejtette ki, hogy a cél érdekében sokszor áldozatot kell hozni. „Honey is sweet, but the bee stings.”¹⁴⁷ (A méz édes, de a méh csíp.) Ez az angol proverbium ugyanennek az ellentétpárnak a felhasználásával fejezi ki, hogy a dolgoknak van előnye, boldogítóbb, mézesebb oldala, ugyanakkor van hátránya, rosszabb, csípősebb oldala is. Egy döntésnél tehát nem szabad, hogy a méz édessége elhomályosítsa az ember ítélőképességét, mert a pillanatnyi öröm, élvezet nem biztos, hogy megéri a fájdalmas méhcsípést. Ugyanezt a tartalmat fejezi ki a következő közmondás is: „Bees that have honey in their mouths, have stings in their tails.”¹⁴⁸ (A méheknek méz van a szájában, fullánk van a farkukon.) A fullánk-méz ellentétpárhoz soroltam a következő két angol és egy francia proverbiumot is, habár ebben az esetben nem kifejezetten méhcsípésről van szó, ugyanakkor én erős párhuzamot érzek, hiszen az előbbi proverbiumokkal nemcsak az köti őket össze, hogy a mézet, mint boldogságot, élvezetet, örömet és a fájdalmat állítják szembe egymással, hanem még a fájdalom természete is nagyon hasonló, hiszen mindkét esetben hirtelen éles, szúró fájdalmat érzünk. „Honey is dear bought if licked off thorns.”¹⁴⁹ (Drága a méz, ha tüskéről nyalod le.)

¹⁴³ G. L. Apperson i. m. 632.

¹⁴⁴ Dir. Florence Montreynaud-Agnès Pierron-François Suzzoni i. m. 88.

¹⁴⁵ Uo. 30.

¹⁴⁶ Uo. 29.

¹⁴⁷ G. L. Apperson i. m. 307.

¹⁴⁸ Uo. 33.

¹⁴⁹ Uo. 307.

„Trop achète le miel qui sur épine le lèche.”¹⁵⁰ (Túl drágán veszi a mézet, aki azt a tövisről nyalja le.), továbbá „to lick honey through a cleft stick”¹⁵¹ (repedt pálcáról mézet nyalni). Ezek a proverbiumok azt fejezik ki, hogy túl nagy árat sem érdemes fizetni az élvezetekért.

A következő közmondásokban az epe fordul elő, ellentétet képezve a mézzel. „Nul miel sans fiel.”¹⁵² (Nincs méz epe nélkül.), illetve ugyanez angolul: „No honey without gall.”¹⁵³ (Nincs méz epe nélkül.), tehát nincsen öröm bánat nélkül. „Miel sur la bouche, Fiel sur le coeur.”¹⁵⁴ (Méz a szájba, epe a szívbe.) valamint „A honey tongue, a heart of gall.”¹⁵⁵ (Mézes nyelv, epeszív.). Arra vonatkoznak ezek a közmondások, amikor valaki ugyan szemtől szembe kedves dolgokat mond, mindeközben azonban egészen mást gondol, érez. Ugyanide soroltam a következő német proverbiumot, amely ugyan nem az epével fejezi ki az ellenséges érzelmeket, hanem egy nyírókéssel, ugyanakkor felépítése meglehetősen nagy hasonlóságot mutat az imént idézett másik német közmondással, ugyanúgy a barátság színlelésére utal. „Honig im Maul und ein Schermesser in der Hand.”¹⁵⁶ (Méz a szájban és egy nyírókés a kézben.). „Die Galle mit Honig überziehen”¹⁵⁷ (az epét mézzel bevonni). Érdekes módon én ezt a proverbiumot az előzőekkel rokonnak tartottam volna, hiszen ha a rossz szándékot kedves, hízegő szavakkal elleplezik, az ugyanúgy a barátság színlelése. Azonban magyarázata szerint jelentése rosszkedvet édessel elűzni. Ugyanígy a következő szólás jelentése valakinek a bánatát, szenvedését. „In seinen Wermut etw. Honig tun.”¹⁵⁸ (A vermutjába valami mézet tesz.).

A mézet a méreggel állítják szembe a következő proverbiumok: „Where the bee sucks honey, the spider sucks poison.”¹⁵⁹ (Ahol a méh mézet, ott a pók mérget szív.). Ezzel a rosszhiszemű embert jellemzik. „Einem Honig ums Maul/um den Bart schmieren”¹⁶⁰ (valakinek a száját/szakállát mézzel bekeni) A német szólás a hízegést fejezi ki ezekkel a szavakkal.

¹⁵⁰ Dir. Florence Montreynaud-Agnès Pierron-François Suzzoni i. m. 89.

¹⁵¹ G. L. Apperson i. m. 307.

¹⁵² Dir. Florence Montreynaud-Agnès Pierron-François Suzzoni i. m. 88.

¹⁵³ G. L. Apperson i. m. 307.

¹⁵⁴ Dir. Florence Montreynaud-Agnès Pierron-François Suzzoni i. m. 62.

¹⁵⁵ G. L. Apperson i. m. 306.

¹⁵⁶ Lutz Röhrich i. m. 735.

¹⁵⁷ Uo. 500.

¹⁵⁸ Uo. 1719.

¹⁵⁹ G. L. Apperson i. m. 34.

¹⁶⁰ Lutz Röhrich i. m. 735.

Összesen tizenkilenc magyar és huszonhárom idegen nyelvű proverbium tartozik ehhez a jelentéshez, bizvást kijelenthetem tehát, hogy a méznek ez a leggyakoribb előfordulása az általam vizsgált műfajban.

Összegzés

Összességében én úgy vélem, hogy mindenképpen sikerült alátámasztanom, hogy a tej és a méz szimbolikus vonatkozásokat hordoznak, azzal a ténnyel, hogy egy rendkívül bő magyar proverbiumgyűjtemény teljes, mézet és tejet tartalmazó anyagának vizsgálata során a 62 példából csupán két olyat találtam, amelyet nem tudtam besorolni egyik szimbolikus kategóriába sem. Az is világosan kitűnik ebből a dolgozatból, hogy a magyar proverbiumoknak nagyon sok esetben szinte tükörfordítása a francia, az angol vagy éppen a német változat, s így sokszor ugyanúgy a tejjel vagy a mézzel fejezik ki hasonló vagy azonos tartalmukat. Előfordul az is, hogy míg az egyik a mézzel, a másik a tejjel fogalmazza meg ugyanazt a gondolatot, s ebből világosan kitűnik a két alapvető táplálék archetípusának rendkívül szoros kapcsolata.

Az, hogy az általam megvizsgált francia, német és angol nyelvű proverbiumok körében is rengeteg példát találtam, amelyek vagy a magyar anyaggal állíthatók párhuzamba, hiszen ugyanazt a jelentést ugyanazzal a képpel, sőt, sokszor ugyanazokkal a szavakkal fejezik ki, vagy pedig valamely más jelentést fejeznek ugyan ki, de besorolhatók voltak az általam felállított kategóriákba, úgy érzem, hogy alátámasztja azt a feltevésemet, hogy ezek az archetípusok egyetemesek, nem csak egy nép körében rendelkeznek ezzel a jelentéssel, és nem átvétel útján terjednek.

Úgy érzem, sikerült bizonyítanom az alapfeltevésemet, és érdekes eredményekre jutottam ebben a dolgozatban. Érdemes lenne ezt a kutatást esetleg több, távolibb nyelv proverbiumkincsére is kiterjeszteni, ebben egyelőre nyelvi korlátaim meggátoltak, de kíváncsi vagyok, milyen eredményeket hozna.

BARANYINÉ KÓCZY JUDIT

Népdalok metaforái: a folyók konceptualizációja a magyar népi kultúrában¹

A probléma felvetése

A folklórszövegek vizsgálata nyelv-tudományi szempontból napjainkig meglehetősen elhanyagolt területnek számít, mintha a *folklór*- vagy *nép*-jelzők ezeket a szövegtípusokat és a velük összefüggő kérdéseket egyértelműen a folklorisztika tárgykörébe lennének hivatottak utalni. Pedig ez a megkülönböztettség éppen azt jelzi, hogy a folklórszövegeket olyan szövegalkotási konstrukciók jellemzik, amelyek más szövegektől, szövegtípusoktól megkülönböztetik őket.

Másfelől ez a jelző erős kapcsolódást is implicál a folklórszövegek hazájában belül található sokféle szöveg között, amely a közös kulturális kontextussal magyarázható. A folklórkutatások nyelvészeti elemzése és jellemzőinek megragadása ezeknek megfelelően a nyelv – konceptualizáció – kultúra hármas viszonyrendszerében értelmezhető.

A dolgozat olyan, kognitív és kulturális nyelvészeti vizsgálatot tart szükségesnek, amelyben a kulturális meghatározottság elve hangsúlyozottan érvényesül, és központi fogalom a konceptualizáció. A tanulmány témája ennek megfelelően a magyar népdalok természeti jeleneinek vizsgálata alapján a folyókhoz fűződő konceptualizáció feltárása, amely tágabb perspektívából szemlélve a népdalok fogalmi hálójának felderítéséhez járul hozzá. Pontos kérdésfelvetése így fogalmazható meg: *Milyen jelentések fűződnek a folyókhoz népdalainkban, és ezek alapján mi mondható el a folyók implicit helyzetéről a népi kulturális fogalomalkotásban?*

---

¹ Elhangzott a *Néphagyomány és nyelvi hagyomány – Folklór és nyelv kapcsolata a Kárpát-medencében* konferencián, Széphalmon, a Petőfi Irodalmi Múzeum – A Magyar Nyelv Múzeumában, 2016. április 13-án.

A FOLYÓ² mint fogalmi entitás a kulturális konceptualizációban

A világról alkotott tudás egyszerre gyökerezik univerzális és kulturspecifikus tapasztalatokban. A kultúra ebben a felfogásban annyit jelent, hogy „valamely adott társadalmi, történelmi és fizikai környezetben élő embercsoport többé-kevésbé egységes módon értelmezi azt, amit átél”³. A lényege tehát egyfajta kooperatív tevékenység, amelynek keretében „olyan tárgyakat, szövegeket és társalgást képesek létrehozni, amelyeket a csoport többi tagja is jelentéssel bírónak tart”⁴. A folklórszövegeket mint kollektív alkotásokat hangsúlyozottan erőteljes kulturális beágyazottság jellemzi, hiszen a nyelvi tevékenység megvalósulásának színtere a közösség szintje. „A különböző szövegfajták az adott társadalom organizációjáról, irodalmi hagyományairól, szokásairól tanúskodhatnak [...]. A mese vagy a népdal struktúrája adatokat tartalmaz a világnézet módjait illetően.”⁵ A kulturális jelentésalkotási formák (cultural conceptualizations) „kulturális alappal rendelkeznek és az emberi nyelvek sajátosságaiban vannak kódolva, valamint e jellemzőkön keresztül közvetítve”⁶. Az egyes fogalmakhoz kapcsolódó metaforák feltérképezésével teljes képet kaphatunk arról, hogy a szóban forgó fogalom milyen pozíciót foglal el egy kulturális közösség fogalmi tárában. A kultúra szerepe a metaforikus kifejezőmódban és a hasonló céltartománnyal összefüggésbe hozható különböző kulturális fogalmi metaforák létrejötté azzal magyarázható, hogy „a valamely céltartományhoz tartozó univerzális tapasztalati alap számos különböző komponensből, összetevőből állhat”, a választás pedig a konceptualizálás folyamatát körülvevő kulturális közeg számos tényezőjétől függ.⁷ Más szóval, a kulturális közösség a jelentésalkotásban a fogalmi entitás mely tapasztalati elemeit rendezi sémákba és hívja elő egy-egy metaforikus kifejezésben. A kulturális metaforák nemcsak a forrás- és céltartományok közötti leképeződések alapján különböztethetők meg, hanem számos más tényező mentén is,

² A kognitív nyelvészet konvenciója szerint a fogalmi entitásokat és a fogalmi metaforákat kis-kapitálissal jelölöm.

³ Kövecses Zoltán: Mi a kulturális nyelvészet? = Nyelv és Kultúra: Kulturális nyelvészet. Szerk. Balázs Géza – Veszelszky Ágnes. Budapest, 2012, 16-20: 7.

⁴ Kövecses Zoltán i. m. 17.

⁵ Banczerowski Janusz: A világ nyelvi, tudományos és kultúrtérképe mint a nyelvtudományos kutatások tárgya. = Nyelv és Kultúra: Kulturális nyelvészet. Szerk. Balázs Géza – Veszelszky Ágnes. Budapest, 2012, 11-15: 14.

⁶ Sharifian, Farzad: Cultural Linguistics = The Routledge handbook of language and culture. Szerk. Farzad Sharifian. London–New York, 2015, 478–492, 473.

⁷ Kövecses Zoltán i. m. 19.

pl. a konvencionalizálás eltérő mértékében (ld. a magyar és a szlovák népdalok metaforáinak összehasonlító elemzéséről).⁸ Lakoff és Johnson fogalmi metafora-elmélete szerint⁹ a metafora két fogalom, egy konkrétabb jellegű forrástartomány és egy absztraktabb jellegű céltartomány közötti leképeződésként fogható fel. A FOLYÓval kapcsolatos metaforákban a FOLYÓ mint forrástartomány fizikai, térbeli strukturális jegyei, a folyóvíz, valamint a folyóhoz kötődő tevékenységek is fellelhetők. A metaforák tapasztalati alapja ötvözi az entitás kettős, statikus és dinamikus jellegét. Másfelől felismerhető bennük számos univerzális metafora is, pl. AZ ÉRZELEM FOLYADÉK, AZ ÉRZELEM INTENZITÁSA HŐMÉRSÉKLET, AZ ÉRZELEM INTENZITÁSA A FOLYADÉK MOZGÁSA. A metaforák vizsgálata a népdalokban összetett szempontrendszert alkalmaz, hiszen a célja nemcsak a természeti tárgy megjelenítésében meghatározó fogalmi tartományok felismerése, hanem a hasonló konceptualizációk közti kapcsolatok, összefüggések megállapítása is, végső soron pedig a FOLYÓval kapcsolatos kulturális konceptualizációk fogalmi mátrixának megalkotása.

A néphagyomány felől tekintve a folyók szerepét, a népi közösségek és a folyó kapcsolatát örökös ambivalencia jellemezte: miközben a népi életmód meghatározó elemeként ragaszkodás, tisztelet övezte, addig egyidejűleg számtalok romboló, mágikus és tisztító erejével is. „Folyóként a Tiszának összekötő szerepe van. Összeköti a népeket, meghatározza az ember életmódját, élelmet ad, foglalkozást biztosít, élteti a hagyományvilágot és a népköltészetet. A Tiszát a folyópart lakói tisztelik, és akkor sem lázongnak, amikor elnyeléssel fenyegeti hajlékukat. [...] Az emberiségnek a folyókhoz való ragaszkodása állandó. Bár ismerte a folyó romboló erejét, mégis a folyóvíz közelében telepedett le, mivel a víz biológiai jelentőségét, szépségét a veszéllynél többre becsülte, s hitt mágikus, természetfeletti erejében.”¹⁰ A Tisza gyakran szerepel hintáztatókban, szólásokban, közmondásokban, csúfolókban, pl. *Ki a Tisza vizét issza, vágyik annak szíve vissza; Lefelé folyik a Tisza; Zavaros a Tisza.*

⁸ Baranyiné Kóczy Judit: *Népdalok kölcsönhatása: metaforizáció a magyar és a szlovák népköltészetben.* = *Nyelvelmélet és kontaktológia* 3. Szerk. É. Kiss Katalin – Hegedűs Attila – Pintér Lilla. Budapest–Piliscsaba, 2016, 178–201.

⁹ Lakoff, George – Johnson, Mark: *Metaphors we live by* [Hétköznapi metaforáink]. Chicago, 1980.

¹⁰ Nagy Abonyi Ágnes: *A Tisza és a Tisza vize a népszokásokban és a folklórban Zentán és környékén.* Bácsországi Vajdasági Honismereti Szemle. 2000. Elektronikus cím: <http://www.zetna.org/zek/konyvek/48/b5.html>

A FOLYÓ metaforikus tartományai

A felhasznált szövegtörzs Ortutay–Katona 1975-ben megjelent, szövegvizsgálatra készített gyűjteményének¹¹ 13 tematikus népdalcsoportja (párosítók, fonódalok, szerelmi dalok, átokdalok, keservek, bujdosóénekek, vándordalok, 48-as dalok, katonadalok, pásztordalok, betyárdalok, rabénekek, halászdalok). A folyók megnevezése leggyakrabban tulajdonnévvel történik, a köznévi elfordulás esetei a *folyóvíz*, *víz*, *patak*, *folyam*, *kanális*. A forrástartományok négy fő szemantikai profil köré szerveződnek, így a következő alapkonceptualizációkat implikálják: a) a FOLYÓ két partot, területet elválasztó határvonal; b) a FOLYÓPART negatív események helyszíne, mivel a folyópart periférikus, átmeneti helyszín; c) a FOLYÓVÍZ MOZGÁSA, állapota (áradás, fagyás, zavarosság) érzelmet, érzelmi intenzitást képez le; d) a FOLYÓVÍZ IVÁSA érzelmi folyamatot idéz elő.

A MENTÁLIS ELVÁLASZTÓ, HATÁR FOLYÓ metafora variációi

A leggyakoribb tartomány tapasztalati alapja, hogy a folyó a fizikai teret két részre osztja: innenső és túlsó területre. A néphit szerint ez a konceptualizáció található *A Tisza igazságot tesz!* mondásban is, amit olyankor mondanak, ha a túlsó oldalon nagy vihar van, az innensőn viszont szép az idő. A folyó tehát nem engedi át a vihart a másik oldalra. A fizikai határ érzelmi, mentális elválasztó is egyben, ahol az innenső oldalon álló legény vágyódik át a túlsó partra a kedveséhez. A FOLYÓN ÁTKELÉS mint ÉRZELMI KÖZELEDÉS gyakori metafora, amelyben a FOLYÓ akadály:

(1) *Szélös Tisza vize,*
Kesköny palló rajta.
– *Ne mőnj rá, galambom,*
Mer leeső rúlla.

(Szerelmi dalok 126/3)

Az átkelés veszélyességét jelzik a *szélös vize*, *kesköny palló* jelzős szerkezetek. A legény részéről tehát ez egyfajta próbatétel, amelyhez bátorság szükséges. Gyakori a legény hezitálásának, félelmének kifejezése, amely arra utal, hogy nemcsak egyszeri találka lehet az átkelés célja, hanem egy hosszú távú döntés, elköteleződés megvalósítása.

(2) *Átulummennék én a Tiszán, nem merek, nem merek, de nem merek;*
Attul félek, hogy a Tiszába jesek, hogy a Tiszába jesek:
Lovam hátán – seje-haj, férefordul a nyereg,
Tisza, Duna habgyai közt elveszek, a babámé nem leszek.
(Szerelmi dalok 132)

¹¹ Ortutay Gyula – Katona Imre Szerk.: Magyar népdalok I–II. Budapest, 1975.

Ehhez a konceptualizációhoz kapcsolódik az alábbi népdal is, amelyben a túlsó parton található lány vonzó, nehezen elérhető, mitikus volta kap hangsúlyt:

(3) *Túl a Dunán egy nyárfásba
Találtam egy szép leányra.
Hol a rubin, hogy a gyémánt;
A két karja liliomszál;*

*Aszúszőlőből a nyaka,
Nádmézből meg az ajaka;
A termete aranyótár;
Elébe térdölni nem kár.
(Szerelmi dalok 69/2–3)*

A MENTÁLIS ELVÁLASZTÓ FOLYÓ metafora egyik specifikus változatában, a betyárdalokban, a szerelmi kontextusbeli konceptualizációval csupán a bátorság, merészség közös elem. A folyón túli terület itt a betyár illegális tevékenységének az élettere, amely a kényelmes életet, szabadságot, jólétet jeleníti meg, elválasztva a közösségtől.

(4) – *Lóra, csikós, lóra, elszaladt a ménes,
Elszaladt a ménes!
Csak egyedül maradt a pányván a nyerges.*

– *Nyergeljétök föl hát ezt a darupirost!
Ezt a darupirost!
Hadd ugratom átal a zavaros Marost!*

*Ha játalugratom, magam is átmegyek,
Magam is átmegyek;
Bánáti gulyásnál jó vacsorát eszek.*

– *Igyál, egyél, pajtás, ez a jó áldomás;
Ez a jó áldomás!
Már te innen többé nem hajtol el marhát!*

– *Hajtottam öleget: kilencvenkilencet;
Borgyút és tehenet,
Kiér a mészáros bankót ad öleget.
(Bujdosók 23)*

Ehhez hasonló minősítést kap a túlpart a pásztordalokban és a halászdalokban, ahol a kényelmes, független, gondtalan élet metaforikus megjelenítője.

*(5) Túl a Tiszán halászlegény vagyok én,
Sárga-hátú aranyhalat fogok én.
Kiesik az aranyhal a ritka hálóból;
Én a babám ölelő két karjából.*

*Túl a Tiszán gulyáslegény vagyok én,
Százhusz darab gulyát legeltetek én.
Gyere, babám, fordítsd meg a gulyám elejét,
Le ne egye bazsarózsa levelét!*
(Halászdalok 7)

Tehát a fentiekben a FOLYÓ olyan, két területet markánsan elkülönítő határvonal, amely több dimenzióban is választvonal-funkciót tölt be, többek között érzelmi, mentális, szociális, morális, temporális viszonyban. A két part közül az innensőt általában a valós, jelen, aktuális minősítések jellemzik, míg a túlpartot a fiktív, vágyott, titkos, mitikus, szabad, veszélyes jelzők. A betyárdalokban és a foglalkozási dalokban a kiindulópont éppen ellenkezőleg, a túlpartra helyeződik, jelezve az innenső parttól mint közösségi normától való távolságot, függetlenséget.

1. táblázat:

Az FOLYÓhoz kapcsolódó metaforák a népdalokban

A folyóhoz kapcsolódó konceptualizációs tartomány	Kulturális alapmetafora	Specifikus metaforák
FOLYÓ	A MENTÁLIS ELVÁLASZTÓ FOLYÓ	<p>A VALÓSÁG/FIKCIÓ HATÁRA FOLYÓ</p> <p>A FÉRFI/NŐI TERÜLET HATÁRA FOLYÓ</p> <p>A DÖNTÉS MEGHOZATALA ÁTKELÉS A FOLYÓN</p> <p>A JÓLÉT/SZERENCSE/FÜGGETLENSÉG HATÁRA FOLYÓ</p>

A FOLYÓPARTHOZ kapcsolódó metaforák

A FOLYÓPART átmeneti helyszín a folyó és a szárazföld között. Az átmenetiség a centrum-periféria kettősségen alapuló orientációs metafora szerint negatív konnotációt implikál. Ennek tapasztalati alapja hagyományosan az, hogy a folyópart állandó lakhelynek alkalmatlan a folyók kiszámíthatatlan áradása miatt. A folyópart tehát egyrészt veszélyes hely, másrészt távol esik a közösség tartózkodási helyétől, a falutól, harmadrészt pedig átmeneti munkákra, tevékenységre használatos.

Szerelmi kontextusban titkos szerelmi helyszínként funkcionál, amely tiltott/titkos szerelmi együttlétek színhelye is egyben.

(6) Széles a Duna, magas a partja.

Nincs olyan legény, ki átugorja.

Átugorja Béla, nem sáros csizmája;

Az ám a legény!

Leteszi kucsmáját a Duna mellé,

Meghajtja magát Hajnalka mellé.

Hajnal jár utánna, kedvet tart utánna.

Ez ám a leány!

(Szerelmi dalok 101)

Alább hasonlóan, (7)-ben a folyópart egy statikusan megjelenített eseményt lokalizál.

(7) *Tisza szélén egy nagy nyárfa tüvébe
Barna leány ül a legény ölibe.
Legény nézi folyó vize nagy habját,
Leány nézi az ragyogós csillagját.*
(Szerelmi dalok 216)

A jelenet negatív minősítésében csak háttérszerepet tölt be a folyópart, elsősorban a térbeli szerkezetben fejthető föl a negatív érzelmi üzenet. A beszélő teljesen a háttérben van, tehát az objektív konstruálásban a térbeli lehorgonyzó elemek a Tisza, a partja és a nyárfa. Ebben a lehorgonyzatlanul „lebegő” képben ráadásul a *folyó vize* kettős értelemmel bír: jelentheti birtokos szerkezetként a ’folyóvizet’, vagy jelzős szerkezetként a ’legény folyó vizét’, más szóval a szexuális aktust eredményét. Ez a népdalokban jellemző kettős értelmezés lehetősége a természeti megjelenítéshez hasonlóan az indirekt kifejezőmód része. Érdekes ellentétet mutat a fiú és a lány tekintetének iránya és hatóköre. A fiú lefelé, közelre tekint, a szexuális aktus ’itt és most’ közvetlen eredményére fókuszál. A lány ezzel szemben felfelé tekint a távoli csillagos égre, metaforikusan megjelenítve a reményét a szerelmi kapcsolat jövőjében. Ez a kettősség a helyzet eltérő értelmezését képezi le a térbeli viszonyok metaforizációjában.

Szintén negatív minősítésű jelenetben láthatjuk a folyópartot (8)-ban, ahol a parton növekvő mandulafa virága a vízbe hullva elázik (a virágzás pozitív folyamat, de a hullás és az elázás negatív). A 3–4. sor azonban pozitív kicsengésű: a termés egy rosszul végződött kapcsolat után új reményt jelez egy új szerelemre.

(8) *Tisza partján mandulafa virágzik,
A virágja vízbe hull és elázik.
Terem még a mandulafa mandulát;
Szép Balogon nevelik a szebb leányt.*
(Szerelmi dalok 100/1)

A katonadalokban a FOLYÓPART jelentése a kontextusnak megfelelően szintén negatív, de más jellegű.

(9) *Duna partján van egy szomorufűzfű.*
Kis pej lovam oda vagy on akasztva.
Háromszínű pántlika a fékszára;
Gróf Radecki ajándékozta rája.

*Meguntam én gróf Radeczkit szolgálni,
Azt a fényes, hosszú kardot hurcolni.
Nem maradtam őfelsége husárja,
Inkább lettem zöld erdőnek betyárja.
(Betyárdalok 2)*

Figyelemre méltó, hogy a folyóparton nőtt fa sémája itt is érvényesül. A szomorúfűzfa és a hozzákötött ló a katonasors keserűségét, a kényszerű szolgálattal szembeni ellenállást jeleníti meg. A második versszak már betyárdalba vált, a katonaélet kötöttségét állítja szembe a szabad betyárérettel.

Ehhez hasonló jelenet az alapja az alábbi katonadalnak is, itt azonban a szomorúfűzfa a jelölője, landmarkja a katonasírnak.

*(10) Donec partján van egy szomorúfűzfa,
Magyar honvéd halva fekszik alatta.
Bajtársai szuronyosan ássák a sírját,
Odahaza magyar lányok siratják.
(Katonadalok 162)*

A folyópart a fenti, eltérő kontextusokban különböző negatív események színhelye, ezért az alapvető metaforája úgy fogalmazható meg, hogy A NEGATÍV ESEMÉNYEK HELYSZÍNE FOLYÓPART. Bár a metaforikus jelenetekben a folyópart (a figura–alap elrendeződés szerint) inkább alapként funkcionál, azonban a konceptuális kapcsolat és a metafora meghatározó szerepe tetten érhető az összes népdalban megjelenő 'folyópart – egyedülálló fa' sémában.

2. táblázat:

Az FOLYÓPARThoz kapcsolódó metaforák a népdalokban

A FOLYÓHOZ kapcsolódó konceptualizációs tartomány	Kulturális alapmetafora	Specifikus metaforák
FOLYÓPART	A NEGATÍV ESEMÉNYEK HELYSZÍNE FOLYÓPART	A VESZÉLYES HELY FOLYÓPART A TITKOS SZERELEM HELYSZÍNE FOLYÓPART AZ ELVÁLÁS A FOLYÓPARTON ALVÁS KÖVETKEZMÉNYE A KÉNYSZERŰ KATONAI SZOLGÁLAT HELYSZÍNE FOLYÓPART A SÍRHELY FOLYÓPART

A FOLYÓVÍZIVÁSHoz kapcsolódó metaforák

Az ivás alapvető szükséglet, amely olyan erődinamikai kölcsönhatásban képeződik le, ahol a víz passzív, vonzó entitás, az ivó ágens pedig aktív, dinamikus. Az ivás tevékenysége is alapvetően térbeli viszonyokban írható le, hiszen a víz a testbe kerülve ott is marad, az ivó birtokolja, a víz pedig hatást fejt ki rá. Az iváshoz kapcsolódó univerzális metaforák A SZERELMI VÁGY ÉHSÉG/SZOMJÚSÁG, A SZERELMI VÁGY KIELÉGÍTÉSE EVÉS/IVÁS.

Egyes népdalokban AZ IVÁS A BOLDOG ÉLET FELTÉTELE, JÓLÉT metafora jelenik meg (11).

(11) *Hej, páva, hej, páva,
Császárné pávája!
Ha én páva volnék,
Jobb reggel fölkelnék.*

*Folyóvízre mennék;
Folyóvizet innám,
Szárnyam csattogatnám,
Tollam hullogatnám.*

*Szép leányok szednék,
Bokrétába kötnék;
Az én kedvesemnek
Kalapjára tennék.
(Szerelmi dalok 20)*

Nagyobb a metaforikus áttétel azokban a szövegekben, ahol A SZERELMI VÁGY SZOMJÚSÁG metafora található. A folyóvíz itt a legtisztább víz, amely feltétele a madárpár jólétének.

*(12) A szegedi tábla búza
Véggel van az országútra.
Még a fejét ki sem hányta,
Már két galamb körüljárta.*

*Bárcsak én azt megfoghatnám,
Kalickába bezárhatnám!
Tiszta búzával tartanám,
Folyóvízzel itatgatnám;
Kedves galambomnak adnám.
(Szerelmi dalok 14)*

A metafora egyik specifikus variánsa A CSÓK ITATÁS metafora, amely szintén A VÁGY SZOMJÚSÁG metaforán alapul.

*(13) Gerlice a búzát
A párjának hordja,
Mint a lány a legényt,
Csókjában itatja.
(Szerelmi dalok 119/4)*

A konceptualizáció VÁGY motívuma honvágyban is specializálódhat, ld. A HONVÁGY IVÁS metaforát (14)-ben.

*(14) Ki a Tisza vizét issza,
Fáj is annak szíve vissza.
Én is ittam már belőle,
Fáj is az én szívem tőle.
(Szerelmi dalok 85/2)*

Az ivás következtében fellépő szívfájdalom a korábbi példáktól eltérően már negatív érzelmi következmény, (14)-ben a visszavágyás és a szerelmi vágy is megjelenik párhuzamban. Ezzel a konceptussal rokonítható az alábbi népdalban (15) A BÚCSÚ, SZAKÍTÁS IVÁS metafora.

(15) *A belegi kertek alatt
Folyik a szerelem-patak.
Aki abból egyet iszik,
Babájától elbucsuzik.*

*Aki abból egyet iszik,
Babájától elbucsuzik.
Lám én abból egyet ittam,
A babámtól elbucsuztam.*
(Szerelmi dalok 251/4–5)

Látható, hogy a metaforikus megjelenítésben az IVÁS tevékenysége valamilyen vágyhoz kapcsolódik, amely lehet pozitív és negatív is. A fő kulturális metaforához kapcsolódó specifikus metaforák a 3. táblázat szerint összegezhetők:

3. táblázat:

Az FOLYÓVÍZIVÁShoz kapcsolódó metaforák a népdalokban

A FOLYÓHOZ kapcsolódó konceptualizációs tartomány	Kulturális alapmetafora	Specifikus metaforák
IVÁS	A VÁGY IVÁS	A JÓLÉT IVÁS A SZERELMI VÁGY IVÁS AZ EMLÉKEZÉS IVÁS A HONVÁGY IVÁS A SZAKÍTÁS AZ IVÁS KÖVETKEZMÉNYE

A vízfolyás jellegéhez kötődő metaforák

A negyedik, egyben utolsó konceptuális körbe több olyan metafora tartozik, amelynek forrástartománya a folyóvíz minőségével és mozgásának jellegével kapcsolatos. Ezek a) a folyóvíz EGYIRÁNYÚ FOLYÁSA, b) AZ ÁRADÁS, c) az áradás időszakában jellemző ZAVAROS VÍZ. Míg az első két tartomány a folyómederrel párhuzamos mozgást, ill. a mederből kilépő víz tapasztalatát idézi, addig ezektől eltérően a zavaros víz olyan, lokálisabb tapasztalat, amely a víz színét, minőségét, mozgását, sőt még hangját is magába foglalja.

a) AZ ELFOLYÓ VÍZ mint forrástartomány

A folyóvíz folyásában a leglényegesebb tapasztalati elem az egyirányúság és az állandóság, tehát alapvető térbeli és időbeli vonatkozása is van. Az alábbi népdalban egy nagyon gyakori sematikus metafora jelenik meg a 3–4. sorban, amely a bujdosók visszatérő eleme.

(16) *Hegyek közt lakásom,
Senkim a világon;
Csendes folyóvíznek
Csak zúgását hallom.
(Szerelmi dalok 318/3)*

A térbeli ábrázolás a magány megjelenítését szolgálja: a hegyek közt lakásom a beszélőt egy olyan terület középpontjába helyezi el, amely magas hegyek által körülvett, tulajdonképpen zárt hely. A második sor a nagy terület és az önmagában álló magányos személy ellentétét emeli ki. A folyóvíz zúgásának állandó percepciója egyetlen dinamikus tapasztalatként jelenik meg. Ez is azonban monoton ismétlődés, amelyben nincs változás, tehát az idő valójában végtelen időtlenség a bujdosó számára, aki cél nélkül vándorol. A FOLYÁSBAN metaforikusan kifejezett idő mellett a FOLYÓ a bujdosó számára egyfajta társ is.

Az egyirányú folyás térbelisége kerül fókuszba az alábbi népdalban (17), ahol a LEHETETLENSÉG VISSZAFELE FOLYÓ VÍZ metafora jelenik meg.

(17) *Könnyebb a Marosnak
Visszafelé folyni,
Mint nekem, te rózsám,
Tőled elszakadni.
(Szerelmi dal 376/2)*

A népdalokban a természetmetaforák egyik szignifikáns csoportja azon a konceptuson alapul, hogy bizonyos nem-természeti, tehát érzelmi, mentális vagy szociális folyamatok időbeli vagy oksági kapcsolatainak leképezésére a természeti tapasztalatok törvényszerűségei szolgálnak magyarázatként, vagy ezek alapján jósolható meg a mindennapi életszínteréből vett események kimenetele. Ezzel szemben a természeti folyamatok rendjének ellentmondó jelenségek valamely absztrakt esemény bekövetkeztének a lehetetlenségét jelenítik meg. Ez látható (17)-ben és lent (18)-ban is, ahol a folyóvíz egyirányúsága tér és idő együttes tapasztalatában ábrázolódik.

(18) *Lefelé folyik a Tisza,
Nem folyik a többé vissza.
Rajtam van a rúzsám csókja,
Ha sajnálja, vegye vissza.*
(Szerelmi dalok 122/6)

Az első két sorban a metafora elsődleges jelentése az, hogy a csókot nem lehet semmissé tenni. Van azonban egy tágabb kontextusban szemlélt értelme is: AZ ELVÁLÁS, SZAKÍTÁS A VÍZ TÉRBELI ELTÁVOLODÁSA. AZ alaptapasztalat térbeli, a beszélőtől fizikailag eltávolodó víz AZ ÉRZELMI TÁVOLSÁG FIZIKAI TÁVOLSÁG orientációs metaforát idézi fel.

Bár (18)-ban a beszélő mint referenciapont az elfolyó vízhez (és egyben a perspektíva kiindulópontja) csak a versszak második felében válik nyilvánvalóvá, a természeti jelenet értelmezhető a személyes nézőpontból is (ez a népdalok egy csoportjára jellemző konstruálási művelet¹²). Az alábbi, (19)-es népdal hasonló, de csak külső nézőpontból szemlélhető jelenete már az elfolyó víz sematikus tapasztalatába sűríti a metafora szemantikai fókuszát: AZ ELVÁLÁS FOLYÓ VÍZ.

(19) *Szeged alatt folyik el a Tisza.
Kedves rózsám, ne várj többé vissza:
Vagy a Tisza, vagy a széles Duna
Megemészt már engem nemsokára.*
(Szerelmi dalok 55/3)

Ismét más az elfolyó víz referenciapontja a (20)-as népdalban. Itt a beszélő már a *kapum* birtokos személyjelében explicitté válik. A jelenet jellege a közeli nézőpontban és viszonylag szűk perspektívában különbözik a fenti két típustól. A kontextus azonban egészen más, hiszen a 3–4. sorban a figyelemztetés azt implikálja, hogy a beszélő maga hűtlen a kedveséhez, ő az, aki elhagyja a társát (ld. A HÜTLENSÉG ELFOLYÓ VÍZ metafora).

¹² Baranyiné Kóczy Judit: Közösségi vagy személyes? Perspektivizáció a magyar népdalban. Jelentés és nyelvhasználat 2. 2015, 31-44.

(20) *Kapum előtt foly el a víz,
Kapum előtt foly el a víz.
Gyenge babbám, bennem ne bízz!
Gyenge babbám, bennem ne bízz!*

*Ha bízol es, csak keveset,
Ha bízol es, csak keveset,
Mer én téged nem szeretlek,
Mer én téged nem szeretlek.
(Szerelmi dalok 241/1–2)*

b) A KONTROLLÁLATLAN ÉRZELEM ÁRADÁS metafora

A medréből kilépő szabadon folyó víz mint forrástartomány A SZABAD AKARAT SZABAD MOZGÁS univerzális metaforán alapul. A folyómeder és a víz között ebben a konceptusban erődinamikai kölcsönhatás valósul meg:¹³ a folyó agonista, a meder pedig antagonistá szerepet tölt be. Az áradás azt jelzi, hogy a folyó számára nem létezik többé fizikai akadály, képes szabadon rombolni és építeni. Az ÉRZELEM FOLYÓVÍZ metaforához kapcsolódva AZ ÉRZELMI KONTROLLVESZTÉS ÁRADÁS metafora fedezhető fel. Erre a belső konfliktusra példa az alábbi keserves:

(21) *Úgy nyugszik a szívem gyászba,
Mint a Maros az árkába,
De még az is, ha kifárad,
A mezőkre ki-kiárad.
(Keservesek 7/3)*

Az érzelem itt a gyász. A medrében folyó víz önuralmat jelez, míg a kiáradó víz az ebben való *kifáradást*, feltehetően a beszélő saját helyzetével szembeni lázongását.

Az alábbi népdalszövegben megnyilvánuló konceptualizáló egy természeti erővé (itt: folyóvá) szeretne válni, hogy vágyát beteljesíthesse, tehát nézőpontja áthelyezésével kiterjeszti a képességei, lehetőségei határát. A vágy tárgya itt a *bánatot nem tudnék* részlet szerint az érzelmi függetlenség elérése, a gondoktól megszabadulás, sőt valójában ez emberi élethelyzet kötöttségeiből való kiemelkedés.

¹³ Az erődinamikai kölcsönhatás elméletéről ld. Talmy, Leonard: Force dynamics in language and cognition. *Cognitive Science* 12, 1988, 49-100.

(22) *Ha folyóvíz vónék,
Bánatot nem tudnék;
Hegyek, völgyek között
Zengedezve járnék.*

*Ahol kitírülnek,
Porondot hajtának;
Kaszálórétekbe
Virágot növelnék.*

*Leányok leszednék,
Bokrétába kötnék,
S az ő édesiknek
Kalapjukba tennék.*
(Szerelmi dalok 179)

Az ÁRADÁS láthatóan negatív és pozitív következménnyel is jár egyidejűleg. (22)-ben a beszélő szempontjából mindenképpen pozitív minősítésű. Szintén pozitív kontextusban jelentkezik a *Tavaszi szél vizet áraszt* kezdetű ismert magyar szerelmi dalban, ahol az ÁRADÓ VÍZ a tavaszi párkeresés erős érzelmi folyamatait képezi le. Az ÁRADÁS járulékos metaforája A SZERELEMBE ESÉS FÜRDÉS A FOLYÓVÍZBEN, ld. (23)-ban.

(23) *Kiöntött a Tisza vize;
Szőke kislány fürdik benne.
Én is megfürödtem benne,
Rám is ragadt a szerelme.*
(Szerelmi dalok 85/1)

c) AZ ÉRZELMI ELTÁVOLODÁS FAGYÁS metafora

Az áradás mozgásával ellentétes a folyóvíz befagyása, amely elsősorban negatív jelentésű, de megjeleníthet egy szerelmi bánatban való megnyugvást, megkönnyebbülést is. A fenti (16)-os példához hasonló az alábbi keserves. A természeti jelenség itt nem párhuzamos a beszélő belső érzelmi folyamatával, hanem ellentétbe van állítva vele. Az áradás konceptusához hasonlóan itt is AZ ÉRZELEM INTENZITÁSA A FOLYÁS INTENZITÁSA metafora húzódik a háttérben.

(24) *Hegyek-völgyek között van az én lakásom;
Csendes folyóvíznek csak zúgását hallom.
A csendes folyóvíz télen megaluszik,
De az én bánatom soha meg nem nyugszik.*
(Keservesek 44)

Míg (24)-ben A FAGYÁS valójában pozitív jelenség, mivel negatív érzelmek megszűnését ábrázolja, addig alább ELTÁVOLODÁS A FOLYÓVÍZ BEFAGYÁSA metafora figyelhető meg, ahol A FAGYÁS a szerelem megszűnése egyben.

(25) *Mi dolog az, hogy a Tisza befagyott?
Hogy engemet az én rózsám elhagyott?
Szokása a Tiszának a befagyás.
A legénynék a szerető-elhagyás.*
(Szerelmi dalok 347/1)

A keserű megállapítás szerint (3–4. sor) a folyóvíz befagyásának természeti folyamata olyan törvényszerű jelenség, mint a legények hűtlensége.

d) A DŰH / ELUTASÍTÁS ZAVAROS VÍZ metafora

Az áradás eredménye a zavaros víz, amely a Tisza esetében a felkavart sárgás hordalékra utal. A bevezetőben említett szólás (*Zavaros a Tisza*) tisztázatlan helyzetet jelent. Szerepelt már a *zavaros Maros* jelzős szerkezet is korábban a folyón való átkelés kapcsán, ahol a jelentése kifejtetlen, csupán a kontextus igazíthat el a zavaros víz aktuális jelentésének fölfejtésében. Bizonyos az, hogy a betyárélet velejárói (rablás, menekülés, bujdosás, üldözöttség, alkalmi kapcsolatok) és a szólásban említett 'tisztázatlan helyzet' között felfedezhető jelentésbeli kapcsolat. Az alábbi, (26)-os népdal is lazán kapcsolódik ehhez a nem pontosan megmagyarázott, aktuális, esetleg átmeneti problémát jelző helyzethez.

(26) *Zavaros a Tisza vize, nem tiszta.
Ráhajtottam kis pej lovam, nem issza.
Ha nem issza, ráhajtom a széles Dunára,
Mégsem leszek senki megunt babája.*
(Szerelmi dalok 360/1)

A profilált esemény a megghiúsult lóitatás, amelynek oka a zavaros víz. A piszkos vizet nem issza a ló – ez annyit jelent, hogy a lány nem fogadja az udvarlást. Ebben a viszonyrendszerben A SZEXUÁLIS AKTUS A LÓ ITATÁSA metafora is felfedezhető. A legény dacos választ ad: a *széles Dunán* számos „itatási” lehetőség adódik, más szóval új udvarlási lehetőséget keres.

Elutasítást, sőt haragot fejez ki alább is a *zavaros Maros*.

(27) *Zavaros a Maros,
Nem akar higgadni.
Hej, haragos a babám,
Nem akar békélni.*

*Meghiggad a Maros,
Nem lesz mindig zajos.
Hej, megbékél a babám,
Nem lesz az haragos!*
(Szerelmi dalok 375/4–5)

A FOLYÓVÍZHEZ fűződő konceptualizációk a fentiek alapján a következő főbb metaforákban találhatók meg a népdalokban:

4. táblázat:

Az FOLYÓVÍZHEZ kapcsolódó metaforák a népdalokban

A folyóhoz kapcsolódó konceptualizációs tartomány	Kulturális alpmetafora	Specifikus metaforák
FOLYÓVÍZ	AZ ÉRZELEM FOLYÓVÍZ AZ ÉRZELMI VÁLTOZÁS A FOLYÓVÍZ MOZGÁSÁNAK / ÁLLAPOTÁNAK VÁLTOZÁSA	AZ ELVÁLÁS ELFOLYÓ VÍZ A KONTROLLÁLATLAN ÉRZELEM ÁRADÁS AZ ÉRZELMI ELTÁVOLODÁS / MEGNYUGVÁS FAGYÁS AZ ELUTASÍTÁS ZAVAROS VÍZ

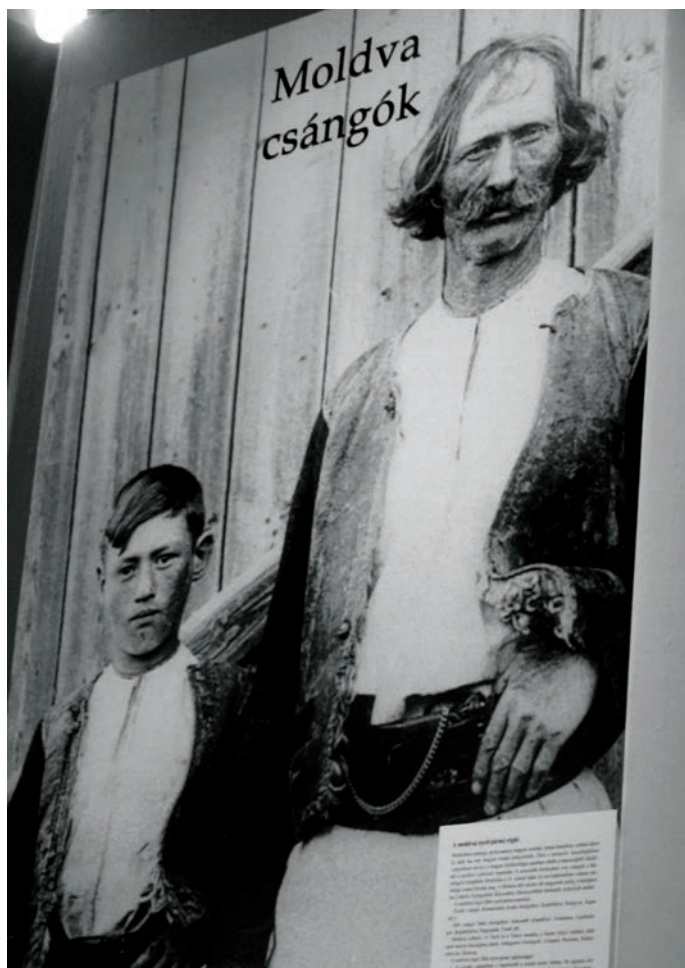
Összegzés

A fenti empirikus elemzés több tanulsággal szolgál. Egyfelől átfogó képet ad arról, hogy a folyókhoz fűződő népi tapasztalat milyen tulajdonságokat és jelenségeket helyez előtérbe a rá egyedülállóan jellemző kulturális konceptualizáció folyamatában. Figyelemre méltó az is, hogy a jelenségek nyelvi megjelenítésében milyen eszközök konvencionalizálódnak. A népdalszövegek elemzése kapcsát több univerzális metafora is szóba került, azonban hangsúlyozni kell, hogy a természeti jelenetek generikus metaforákra történő visszavezetése nem írja le a magyar népdalok összetett, gyakran több párhuzamos értelmezési réteget rejtő metaforarendszerét. Például a metaforák kidolgozottságának módja, mértéke is kulturális sajátossággént értelmezhető. A legtöbbször előforduló MENTÁLIS ELVÁLASZTÓ FOLYÓ metafora megjelenítése számos járulékos metaforát is implicál (AZ ÉRZELMI KÖZELEDÉS / DÖNTÉS A FOLYÓN VALÓ ÁTKELÉS, A BELSŐ / KÜLSŐ ÉRZELMI KONFLIKTUS AZ ÁTKELÉS NEHÉZSÉGE).

Összességében a FOLYÓhoz kapcsolódó konceptualizációkban a tér dimenziója erőteljes hangsúlyt kap, amely a szerkezeti és a dinamikus jellemzőkben is megjelenik. A FOLYÓ metaforikus funkciója, potenciálja eltérő mértékű lehet még ugyanannak a metaforának az előfordulásait tekintve is. Erre példa a FOLYÓPART lokalizációs szerepe, ahol a metaforikus jelentés a természeti jelenet részletes fölfejtésével következtethető ki. Másutt a metafora kifejtett: ilyenek az IVÁSSal kapcsolatos metaforák. Az értelmezésben fontos szerepet kap az intertextualitás: az elemzés nagy hangsúlyt fektetett arra, hogy bemutassa egy-egy metafora variációinak konceptuális kapcsolódását, egymásba ágyazottságát (pl. az ELFOLYÓ víz különböző előfordulásai kapcsán). Vannak szorosabban összefüggő metaforák is, például az IVÁS, ITATÁS tevékenysége és a ZAVAROS VÍZ.

Általános megközelítésben a FOLYÓ metaforikus szerepe három fő funkcióban rajzolódik ki: a) KAPCSOLAT, b) SZERELMI TÁRS, c) ÉRZELEM, a velük kapcsolatos konceptualizációk középpontjában pedig elsősorban érzelmi és időbeli folyamatok állnak. A FOLYÓ nemcsak passzív entitásként jelenik meg (mint az átkelés esetében), hanem gyakran érzelmi változások előidézője (ivás, fürdés, áradás, alvás a folyóparton stb.), amelyek lehetnek pozitívak és negatívak is. A fejezetek végén bemutatott táblázatokban összefoglalt metaforák összessége olyan koherens, implicit konceptuális hálót mutat be, amely a magyar népdalokra specifikusan jellemző.

Az itt felvázolt elemzés egy olyan, átfogó kutatás részeként kap értelmet, amely több fogalmi entitás konceptualizációs viszonyrendszerét tárja fel empirikus alapokon. Ez a kognitív megközelítésű vizsgálat a népdalokat a korábbi folklorisztikai és szövegtani elemzésekhez képest új megvilágításba helyezi. A nyelvtudomány területén több, ebbe az irányba mutató munka készült, csak egyet említve a hazai eredmények közül: Szelid Veronika elemzése a csángó népdalok szerelmi metaforáiról.¹⁴ A kulturális metaforák más folklór-szöveg-típusok vizsgálatával kiegészítve adhatnak valós és összetett képet a népi konceptualizációról, ennek feltárása további kutatások feladata lesz.

¹⁴ *Szelid Veronika: Szerelem és erkölcs a moldvai déli csángó nyelvhasználatban. Kognitív szemantikai elemzés. Doktori disszertáció, 2007.*

BALÁZSI JÓZSEF ATTILA

Homo spuens – a köpködő ember?^{1*}

*A köpés néprajza és frazeológiája 1.*²

„Egy köpés, ha lehet, még jobb demonstráció...”
(Cseh Tamás: *Demonstráció*)

Nem verbális kommunikáció

A szóbeli közlésben egyidejűleg több jelrendszert is használunk: a szavak mellett kétségkívül legfontosabb a gesztusok nyelve. Az, ahogyan ülünk, állunk, helyzetünket vagy arckifejezésünket változtatjuk a közlés folyamán, döntő szerepet játszik a kommunikációban. A nem verbális megnyilatkozások, fiziológiai gesztusok közé tartozik a köpködés is. Funkcióját és jelentését tekintve lenyűgöző változatossággal találkozunk minden népnél. Ha valaki embertársának lelkébe

köp, a köpésről már nem a szó közvetlen, hanem metaforikus értelmében beszélünk. Persze korántsem mindig erősítő gesztus ez, amellyel a mondottakat domborítjuk ki; lehet a köpködés a lelki egyensúly hiányának tünete vagy a gondolkodás jele is. Mint Mikszáth írja: „Az egyik sarkantyús csizmájával elkezdte rugdalni a másik csizmáját, mialatt folyvást *köpködött* jobbra-balra. Ez volt nála a harag legfelsőbb foka”³

^{1*} Hálás vagyok kollégáimnak és tanítványaimnak segítségükért: nélkülük a szólások idegen nyelvi párhuzamai és értelmezései, továbbá szerteágazó kulturális kapcsolatai sokkal szegényebbek volnának. Név szerint Barta Andreát (ógörög, újasszír), Guilherme Guimarãest (portugál), Kalivoda Ágneszt (svéd), Meskó Andreát (amerikai művelődéstörténeti háttér), Jorge Kun Navarrót (a köpés mint tabu), Silviu Niculescut (román), Pázsint Annamáriát (román, bolgár), Szócsné Gazda Enikőt (Fodor Sára megbüntetése), Ameneh Taghiant (perzsa) és Vang Csiu-pinget (王秋萍) (kínai) illeti köszönet.

² Elhangzott a *Néphagyomány és nyelvi hagyomány – Folklór és nyelv kapcsolata a Kárpát-medencében* konferencián, Széphalmon, a Petőfi Irodalmi Múzeum és A Magyar Nyelv Múzeuma rendezésében, 2016. április 14-én.

³ Mikszáth Kálmán: *Az én Gyuri bácsim. = Uő: Összes művei. CD-ROM. Bp., Arcanum Adatbázis, 1998.*

Egy gyermekvers szerzője úgy véli, a köpködés az érettség, a férfiaság félreérthetetlen ismérve: „Hej, Miska, Varró Miska, | a nyeregben, höc, höc, | huszár módra, magyar módra, | *férfiasan köpködsz!*”⁴

Dühüket az állatok szintén köpködéssel juttatják környezetük tudtára. Ha a macskát kutya támadja meg, a macska felgömbíti hátát, felborzolja szőrét, morog, fúj és köpköd. Az állatok viselkedését örökíti meg két régi szóláshasonlatunk – *köpdös, mint a dühös macska {a hörcsög}*⁵ –, amely igen gyakori népmesékben: „Mikor a sárkány hazahajította, Virág Péter megkapta a buzogányt, és a sárkányon túl hajította, tizenkét mérfölddel. Ez a sárkány is elkezdett *köpködni, mint a hörcsög* [...]”⁶

Lehet a köpködés az áldott állapot jele is: „a terhességet észrevenni e következő jelekből: [...] fülzúgás, főfájás, *köpködés*”⁷

A gesztusnyelv verbális kifejezésére igei alaptagú szólásokat, kinegrammákat használunk, amelyek helyettesítik, felidéznek az adott nem verbális megnyilvánulást (pl. *az ajkán csügg vkinek* 'áhitattal hallgatja', *fejet hajt vki előtt* '1. engedelmeskedik neki, 2. elismeri'). A következőkben az emberi élet azon mozzanatairól lesz szó, melyeket a nyelv a köpés „váfájának” tekint, s a köp szóval és származékaival, továbbá az őket tartalmazó szólásokkal jelöl.

Köpködéskultúra

Nagy Károly udvarában az etikett a frankok, keresztények és rómaiak szokásainak elegyből formálódott. A kéziratos könyvek illetlennek tartották a szellentést, izzadást, köpködést, falánságot, tüsszentést, szürcsölést és bőföggést.⁸ Mindez a köznép viselkedését korántsem befolyásolta. Európában a középkorban a köpködést általános szükségletnek tekintették, mint a kézzel evést. Az egyedüli megkötés az volt, hogy csak az asztal alá szabad köpni. A XVII. században már szigorúbban ítélték meg ezt a szokást: „Hajdanában például megengedett volt a földre köpni rangos emberek előtt, s elegendő volt utána csupán

⁴ Varró Dániel: Höcögtető. = http://instantkonyvmoly.blog.hu/2011/02/14/varro_daniel_akinek_a_laba_hatos_1 (letöltve: 2016. május 8.).

⁵ Helyszűke miatt a szólásoknak többnyire csak egyetlen lexikai változatát közlöm, de a szintaktikai sokszínűségüket részletesen bemutatom. A köpéssel kapcsolatos közmondások majd egy másik tanulmány tárgyát képezik.

⁶ Illyés Gyula: Virág Péter. = *Uő: Hetvenhét magyar népmese*. Bp., Móra, 1964⁴, 41.

⁷ Zsoldos János: Asszonyorvos, melyben a szüzeknek, a házasság, terhes, szülő, szült és koros asszonyoknak nyavalyáik adatnak elő. Győr, Streibig, 1802, 153.

⁸ Smith, Virginia: Clean. A history of personal hygiene and purity. Oxford, OUP, 2007, 147.

rálépni; jelenleg ez illetlenségnek számít.”⁹ Az effajta viselkedés a XIX. században Oroszországban is dívott: „Ki akad fenn azon, hogy az ember köp? Mindenki köp, mert úgy van teremtvé. Az egész világon nem talál olyan embert, aki nem köp”.¹⁰

Köpőcsészét már az ókorban használtak, s a szanszkrit tucatnyi elnevezést ismert rá. Az Amerikai Egyesült Államokban a XIX. század második felében a közintézményekben helyeztek el köpőcsészéket, hogy leszoktassák az embereket a gyakorlatról. Tréfás rigmust is faragtak rá: „If you expect to rate as a gentleman, do not expectorate on the floor” ‘Ha kiköpött úriembernek akarsz látszani, ne köpj ki a padlóra’. Ezt a némafilmek korában az előadások közötti szünetben diaképen is láthatták a New York-i mozinézők. Az edényké a szénátusban még megtalálható, de használni már nem használja őket senki.¹¹ A japán irodalom klasszikusa így említi: „Az emeleti szoba, ahová bemenünk, szinte egyáltalán nem különbözött Sanghaj vagy Hankon hasonló mulateóinak szobáitól: középen ugyanolyan asztal, ugyanolyan székek, köpőcsésze, ruhásszekrény”.¹²

Hašek ŠVEJK című regényében (1912) a főhős köpőcsészét hoz be a szobába a tábori lelkész vendégének, mert az köpködött a konyhában – a regényből készült filmben az asztal szintjével egy vonalban lévő, háromlábú eszköz látható. Ma a köpőcsésze a fogorvosok és a borkóstolók felszereléséhez tartozik.

Napjainkban a nyilvános köpködés a legtöbb kultúrában durvaságnak számít. A Kínai Népköztársaság éttermeinek sarkában az 1980-as évek végéig állt egy fedett porcelán köpőcsésze.¹³ A köpködést ma is egyszerű tisztasági cselekvésnek tartják. A múlt században több higiéniaakampányt szerveztek az egészséges életmód népszerűsítésére. Sanghajban 1923-tól a rendszeres

⁹ Elias, Norbert: A civilizáció folyamata. Szociogenetikus és pszichogenetikus vizsgálódások. Ford. Berényi Gábor. (Társadalomtudományi könyvtár.) Bp., Gondolat, 1987, 302. – Az eredeti szöveg: Courtin, Antoine de: Nouveau traité de la civilité qui se pratique en France, parmi les honnestes gens. Amsterdam, Jaques le Jeune, 1672², 273.

¹⁰ Gogol, Nyikolaj Vasziljevics: Holt lelkek. Ford. Devecseriné Guthi Erzsébet. Bp., Európa, 2009, 365. – A köpésről Gogol műveiben lásd Ясмина Войводич: О физиологических жестах: плевание (XIX век и Н. В. Гоголь). = Злыднева, Наталия Витальевна отв. ред.: Телесный код в славянских культурах. Москва, Институт славяноведения, 2005, 81–93.

¹¹ Baker, Richard A.: Traditions of the United States Senate. Washington, US Senate, 2007, 17.

¹² Akutagava Rjúnoszuke: Hunani legyező. = Uő: Az éneklő borz. Novellák. Ford. Gergely Ágnes és B. Fazekas László. (Horizont könyvek.) Bukarest, Kriterion, 1982, 302.

¹³ Hidasi Judit szerk.: Szavak, jelek, szokások. A nemzetközi kommunikáció könyve. Bp., Windsor, 1998, 167.

rádióadás is elősegítette a közgondolkodás lassú átalakulását.¹⁴ 2010 januárjában Kuangcsouban új jogszabálytervezet született; az önkormányzati lakások bérlői botrányos viselkedésükért hibapontokat kapnak: köpködésért és nyilvános helyen történő vizelésért három-három, a szemét emeletről való ledobásáért hét pont büntetés jár. Ha a két éven belül szerzett pontok száma eléri a húszat, a bérlőt akár ki is lakoltathatják.¹⁵ Mumbaiban a nyilvánosan köpködőt első alkalommal 1000 rúpiára bírságozzák, és egy napi közmunkára kötelezik, a visszaesőket pedig ennek ötszörösével büntetik.¹⁶ Ugyanezért Thaiföldön 2000 baht,¹⁷ Londonban 80 font,¹⁸ a kaliforniai Burlingame-ben¹⁹ pedig 270 dollár a pönálé. A NEMES HÁZ című regényben az egyik szereplő a kínaiak köpködését ekként magyarázza: „– Régi kínai szokás [...]. Hitük szerint az ember torkában egy gonosz köpésistenség lakik, s ha az ember nem köpi ki időnként, megfullad tőle.”²⁰

Az éttermeinkben is használt alkalmatosság korábban *pöködedény* (1789), *pököláda* (1816), *pököládcska* (1849) és *köpöláda* (1849) néven vált ismertté, s a XIX–XX. század fordulóján a csendőriroda bútorzatához is hozzátartozott. Az utóbbi évszázadok illemkódexe alapján Magyarországon a köpködés elítélendő.²¹ A múlt század húszas éveiben használt református elemi népis-kolai értesítő könyvecske táblájának belső oldalán ezt olvassuk: „Egészségesek köpködése is undorító s betegséget okoz. Rendes, illemtudó gyermek,

¹⁴ Nakajima Chieko: Health and Hygienie in Mass Mobilization: Hygienie Campaigns in Shanghai, 1920–1945, Twentieth-Century China 2008 (34): 42–72. 61–62.

¹⁵ Tenants who spit could face eviction in China city. BBC News 7 January 2010. = <http://news.bbc.co.uk/2/hi/asia-pacific/8445669.stm> (letöltve: 2016. márc. 28.).

¹⁶ Caught spitting? Pay Rs 1,000, do social work. The Times of India 17 June 2015. = <http://timesofindia.indiatimes.com/city/mumbai/Caught-spitting-Pay-Rs-1000-do-social-work/articleshow/47698216.cms> (letöltve: 2016. márc. 25.).

¹⁷ No spitting in public places warning to be tightened. Thailand News 2015. 06. 08. = <http://www.thaivisa.com/forum/topic/831343-new-bt2000-fine-for-spitting-blowing-nose-and-littering-in-public-places/> (letöltve: 2016. márc. 11.).

¹⁸ £80 fine for spitting in London's streets set to come into force next month. Independent 12 December 2014. = <http://www.independent.co.uk/news/uk/home-news/80-fine-for-spitting-in-london-s-streets-set-to-come-into-force-next-month-9920785.html> (letöltve: 2016. márc. 22.).

¹⁹ Burlingame to Ticket Those Who Spit in Public. San Francisco Gate April 18, 1996. = <http://www.sfgate.com/bayarea/article/Burlingame-to-Ticket-Those-Who-Spit-in-Public-2985673.php> (letöltve 2016. ápr. 2.).

²⁰ Clavell, James: A nemes ház. 1–2. Ford. Szentgyörgyi József. Bp., Magyar Könyvklub, 1994, 472.

²¹ A téma alapos feldolgozása: Dörfler Fanny Wlislöck Henrikné: Nyál és köpés a magyar néphitben. Ethnographia 1896 (7), 460–465. 462.

úgyszintén felnőtt is, ha köhög, zsebkendőjével²² befedi a száját s különösen a szobában nem köpköd.” Régen a vasúti kocsikban nálunk is kiírták: „Földre köpni tilos!”, és nyilvános helyeken olvashattuk: „Dalolni, lármázni, köpködni tilos!”. A feliratot népi rigmus is megörökítette: „Budapesti villamos, | A földre *köpni* tilos. | De én erre fütyülök, | És a földre *leköpök*”.²³ A köpködés tiltása eleinte nem etikai indíttatásból történt, hanem a tuberkolózis terjedésének megakadályozását szolgálta. Bár e szokás hajdani gyakorlata megszűnőben, a kocsmát a bizalmas nyelv ma is *köpködő*-nek nevezi. Felebarátunk leköpése becsületsértésnek minősül és büntetendő cselekmény.

Teremtés és gyógyítás

Rendelkezik a köpet gyógyító és rontó hatással egyaránt, s már az ókori adatokban előfordul mindegyik mai jelentése. Az ősi, animisztikus képzetekben lélekhordozóként a gyógyítás eszköze. „A köpés [...] az integritás gondolatát fejezi ki. Ha rosszat látunk, köpünk, hogy a rossz eltávozzék. Értékes holminkat megköpdössük, jelezve, hogy tulajdonunk s más el ne kívánja”.²⁴ Idősebb Plinius beszámolója szerint az i. e. I. században a köpést a boszorkányság eszközeként használták,²⁵ a legrégebbi európai keresztelési rítusban pedig ördögűző gesztus. A régiek elképzelésében a köpet az isteneknek följánlott áldozat.

Számos nép mitológiájában a világmindenség, a vizek, a növények, az állatok vagy az ember teremtése a testnedvek hatásának,²⁶ illetve tüsszentésnek²⁷ köszönhető. Kelet- és Dél-Európában elterjedt a Szent Péter köpéséből

²² A zsebkendő előbb divatkellék és ruhadísz volt, csak később lett használati tárgy. Európában a XVI. századtól terjedt el, s a XIX.-ben vált általánossá.

²³ Faragó József: Hány kiolvasó mondókát tudnak a hármassfalusi gyerekek? = http://www.sulinet.hu/oroksegtar/data/kulhoni_magyarsag/2010/ro/kriza_tarsasag_evkonyv_11/pages/005_hany_kiolvaso_mondokat_tudnak.htm (letöltve: 2016. február 8.). – Kuplébeli változata: „Föld alatti villamos, a földre *köpni* tilos. | Én evvel nem törődök, a plafonra *felköpök*!”

²⁴ Holló Domokos: Népbabonák lélektana. Ethnographia 1935 (46), 31–42. 37.

²⁵ Pliny: Natural History. 8. Trans. by William Henry Samuel Jones. (The Loeb classical library.) Cambridge, Mass. – London, Harvard UP – Heinemann, 1963, 2–179.

²⁶ Izzadás (MIFL [Motif-index of folk literature] A923, A1211.2), vizelet (MIFL A1211.6, A933), hányás (MIFL A1013.1, A1792), vér (MIFL A922). Vö. Thompson, Stith: Motif-index of folk literature: a classification of narrative elements in folktales, ballads, myths, fables, mediaeval romances, exempla, fabliaux, jest-books, and local legends. Rev. and enl. ed. Bloomington, IU Press, 1955 – 1958.

²⁷ MIFL A1811.2.

kifejlődő gomba motívuma.²⁸ Egyiptomi mítoszban a kozmosz Atum isten köpésének vagy önkielégítésének²⁹ köszönhetően jött létre: az általa alkotott istenikerpártól – Su (levegő) és Tefnut (nedvesség) – származik a Föld és az ég. „A mohamedán a kutyát is Allah teremtményének tartja, de amikor Allah megalkotta, a sátán beleköpött, s ettől a köpéstől származik a kutya vadsága és veszettsége, míg hűségét Allahtól nyerte ajándékba.”³⁰ Éppen ezért az iszlám világban a kutya (bár házörző és vadászkutyák tartása nem tilos) a tisztátalan állatokhoz tartozik, és a *kalb* 'kutya' a legdurvább sértés,³¹ akárcsak egykor a magyar *ebadta*, *ebfajzotta*, *kutyafia* és *kutyateremtette*.

Az ENÚMA ELIS akkád eposzban Tiámat köpetéből Marduk esőt teremt a Földnek. Az afrikai baszonge törzs (Kongói Demokratikus Köztársaság) mitológiájában két isten vetélkedik egymással, s egyikük, Mwile, az agyagra pökve alkotja meg az első embert. A maja-kicse indiánok szent könyve leírja, hogy Vérléány hasában „azonnal megfogantak a fiai, csupán a nyáltól.”³²

Az ERŐS JÁNOS című szász népmesében az öreg griffmadár kétszer kiköpi Jánost, aki minden egyes alkalommal szebb és daliásabb lesz, mint előzőleg.³³ Néha a köpet megszólal: közli a hőssel az igazságot, illetve az elrabolt felesége nyomára vezet.³⁴ Ez a motívum magyar népmesékben is előfordul: „[M]inden mesterségem a kamarában van, oda pedig már nincs idő kimenni; a várból csak kimehetünk, tudok én egy föld alatti utat, hogy pedig hamarjában észre ne vegyenek, *köpök* ide az asztalra hármat, azok majd szólnak háromszor helyettem, addig mi jó egérutat kapunk”³⁵

A magyar nyelv ugyancsak ismeri a *pök*, *köp* 'teremt, létrehoz' jelentését: „Többé nem pök a *Chaos* | öröm-világokat; | mert *vége* lett neki | hogy *létre*³⁶ változott”.³⁷ József Attila az ige e jelentését három versében is – El innen! (1923), Világ megokolt útálata (1923), Mindent hagyok [II.] (1924) – felhasználja:

²⁸ MIFL A2163.1. Schott, Sebastian: „Speichel” = Brednich, Rolf Wilhelm Hrsg.: Enzyklopädie des Märchens. Handwörterbuch zur historischen und vergleichenden Erzählforschung. 12. Berlin – New York, Walter de Gruyter. 2007, 988–991. hasáb.

²⁹ MIFL A615.1.

³⁰ Germanus Gyula: A félhold fakó fényében. (Útikalandok.) Bp., Táncsics, 1963⁴, 96.

³¹ Donzel, Emeri van – Lewis, Bernard – Pellat, Charles eds.: The encyclopaedia of Islam. 4. Leiden–Boston, Brill, 1997³, 489–490.

³² Popul Vuh. A maja-kicse indiánok szent könyve. Ford. Boglár Lajos. (Prométheusz könyvek 4.) Bp., Helikon, 1984, 44. (MIFL T533).

³³ A szent köpetének szépítő hatása ír mesében is megtalálható: MIFL D1337.1.6.

³⁴ MIFL D1316.1, R135.0.1.

³⁵ Arany László: Rádó és Anyicska. = *Uő*: Magyar népmesék. Bp., Móra, 1979², 58.

³⁶ Mindhárom a költő kiemelése.

³⁷ Katona József: *Idő*. = *Uő*: Versek, tanulmányok, egyéb írások. Bp., Balassi, 2001, 19. (A szerző eredeti kiemelése.)

„Nagyon utálkozhatott az Isten, | Hogy ilyen csúnya *planétát köpött!*”³⁸ Karinthy Ady-paródiájában: „Vagyok a nyugati sirály – : | De magyarnak *köpött ki* a föld | Moslék-ország a nyakamon ül | Engemet Moslék-ország örökölt...”³⁹

A *vkinek, vminek kiköpött mása* (biz) ’nagyon hasonlít vkire, vmire’ kifejezés ugyane forrásra vezethető vissza. Egyik korai előfordulása 1777-ből: „Podár Vaszília [...] minden teste állása s személye és még tsak minden mozdulása is ugy hasonlít Néhai Filep Antal Uramhoz mintha éppen szájából pökte volna ki”.⁴⁰ További variánsai: *attya szájából pökött pofa; mintha egy szájából köpték volna; (olyan,) mintha a szájából köpte volna ki az apja; tisztára olyan, mintha az apja köpte volna ki; olyan ez a gyerek, mintha az apja nyelvürül csep-pent vóna* (Nagyzerénd); *száján pökött apja fia* ’(gyermek) nagyon hasonlít szülőjéhez’ (Székelyföld).

Más nyelvek adatai: ném. *wie gespuckt der Vater*, délném. *er sieht seinem Vater ähnlich wie gespuckt*; horv. *on je pljunuti otac*; holl. *’t is zijn vader gespogen* (rég); ol. *è suo padre sputato*, sp. *es escupido el padre*, gal. *é cuspidó a seu pai*, aszt. *ye cuspi’u a so padre*, gör. *είναι πτυστός ο πατέρας του*, port. *é o pai escarrado e cuspidó* ’kiköhögött és kiköpött apja’, port. (Brazília) *é a cara cuspidó e escarrado do pai* ’apja kiköpött és felköhögött arca’ – gyakran rövidebben: *é a cara do pai* ’apja arcma’, pik. *c’est sin père tout raqué à s’mur* ’szakasztott apja, a falra köpve’; ír *tá sé cosúil lena athair, mar a chaithfeadh sé amach as a vhéal* ’é olyan, mint az apja, mintha az köpte volna ki a száján’. A fr. *c’est le portrait craché de son père* ’apja kiköpött arcképe’ szinonimája – *a c’est son père tout craché* ’kiköpött apja’ – La Fontaine 1665-ben kiadott meséjében olvasható: „Frère, dit l’un, ah! Vous ne sauriez faire | Que cet enfant ne soit vous tout craché” ’Cimborám, mondja az: Ah, nem tagadhatod, | hogy e gyermek *kiköpött másad*’.⁴¹

A kifejezésnek az angolban több lexikai és szintaktikai változata ismert: *he is the spit of his father* ’apja kiköpött mása’, *he is the spit and image {fetch} of his father* ’apjakiköpött mása és képe {kópiája}’, *he is the spit image of his father* ’apjakiköpött képe’, *he is the {living, dead} spit of his father* ’az apja {élő, holt⁴²} kiköpött mása’.

³⁸ József Attila: Összes versei. 1–3. Bp., Balassi, 2005², 1: 227, 228, 353.

³⁹ Karinthy Frigyes: Moslék-ország = *Uő*: Így írtok ti. (A magyar próza klasszikusai 71.) Bp., Unikornis, 1999, 1–2. 1.

⁴⁰ Szabó T. Attila szerk.: Erdélyi magyar szótörténeti tár. 6. Bp.–Bukarest, Akadémiai – Erdélyi Múzeum-Egyesület, 1993, 932.

⁴¹ Mese Athénéről. Idézi Horn, Laurence R.: Etymythology and Taboo. 26. = <http://www.bu.edu/isle/files/2012/01/Laurence-Horn-Etymythology-and-Taboo.pdf> (letöltve: 2016. március 6.). Ugyanehhez a bekezdéshez lásd *Uő*: Spitten image: Etymythology and Fluid Dynamics. American Speech 2004 (79), 33–58.

⁴² Itt a *dead* ugyanolyan erősítő szerepet játszik, mint a magyar *holtbiztos*-ban a *holt*.

Swift, rendhagyó módon, a házastársak hasonlóságát érzékelteti vele: „She is as like her husband as if she were spit out of his mouth” ’Olyan, akár a férje, mintha az köpte volna ki a száján.’⁴³

Mint látjuk, legtöbb nyelvben a szólás az apa és fia közötti hasonlóságot tükrözi. Mi ennek a magyarázata? Az, hogy akárcsak a test működését leíró temérdek szó és kifejezés, a *kiköpött apja* is eredetileg szépítő, a dolgot nevének nem nevező szószerkezet – a szerelmi élet trágár vagy annak tartott lexémája helyett. Az angolban csupán a női és a férfi nemi szervre 1200, illetve 1000 kifejezést gyűjtöttek össze a lexikográfusok. Az ÓSZÖVETSÉG is szép példáit nyújtja a héber körülírásoknak. A TALMUD-ban (B. Nidd. 16b) a רִירָר *rīrā* ’köpet’ szó az ondó megnevezése.⁴⁴ Az angol szlengben mind a *spit* ’köp’, mind a *spew* ’hány, okád’ igének kifejlődött ’kilövell, ejakulál’ jelentése; vö. *spit-alley* ’női szeméremtest [köpetutácska]’.

E kifejezésnek népetimológias magyarázatai is előfordulnak. Egyesek szerint a *spitting image* ’kiköpött mása’ (1887) a *speaking image* ’beszélő mása’ vagy a *splitting* {*splitten* nyj} *image* ’lehasított mása’ frazéma romlott variánsa – ez utóbbiban ugyanazon fa két feléről esik szó. Mások úgy vélik, hogy az afroamerikai etnolektusnak, a Black English-nek *spirit and image* kiejtést őrző változata, amely talán a bibliai „alkossunk embert a mi képünkre és hasonlóságunkra” (1Móz 1,26) szállóige hatását tükrözi.

Az *én köptem* (ritk, gúny) helyzetmondát ’nekem köszönheti hatalmát, tekintélyét’ jelentésben használatos. Arany hun regéjében is előfordul: „Etelét én köptem”.⁴⁵

Ha szinonimákról olvasunk, hallunk, főleg a rokon értelmű szavak és kifejezések jutnak eszünkbe, holott a gesztusnyelv elemeire is jellemző a szinonimitás. *Köp* helyett az említett szólások szépítő változataiban előfordul a *kifúj* és a *tüsszent* ige is: izl. *hann er eins og snýttur út úr nefinu honum föður sínom* ’mintha apja orrán lett volna kifújva’; tör. *hik demiş babasın burnundan düşmüş* ’az apa csuklott – [gyermek] pottyant ki az orrán’; berb. *zun t id insq babn-s* ’úgy néz ki, mintha az apja kifújta orrán pottyant volna ki’, norv. *han er som snytt ut av nesa på far sin* ’olyan, mintha az apja tüsszentette volna ki az orrán’. Ez utóbbi tréfás variánsa, amellyel egy muzsikusz kisfiát jellemzi a szerző: *han van som snytt ut av dirigentpinnen til sin far fva fakter og minsepill angikk* ’olyan volt, mintha az apja fújta volna ki a karmesteri pálcáján’. A köpettől való fogamzás motívuma előfordul a Fülöp-szigeteki, indiai és maja folklórban.⁴⁶

⁴³ Swift, Jonathan: Delphi Complete works of Jonathan Swift. Kindle edition. E-book. 213.

⁴⁴ Carmichael, Calum: Sex and Religion in the Bible. New Haven – London, Yale University Press, 2010, 171.

⁴⁵ Arany János: Buda halála. = *Uő: Összes költeményei*. 3. (A magyar költészet kincsestára 3.) Bp., Unikornis, 1992, 330.

⁴⁶ MIFL T533, T541.8.2.

Közismert magyar nyelvterületen a kapott pénz megköpdösése a tréfás *apád, anyád idejőjjön!* 'kapjak még jó sokat hozzá' szólás kíséretében, amely ugyancsak megtalálható az időjárás mágikus befolyásolására alkalmazott gyermekmondókában: „Az újholdnak pénzt kellett felmutatni és ezt mondani: *Apád, anyád idejőjjön, | Apád, anyád idejőjjön!*”⁴⁷ Régen, ha valaki egy krajcárt talált, azt fölvetel előtt le kellett köpnie, mert különben ismét elveszthette. Kártyán nyert pénzzel ugyanezt kellett tenni. Szentkuthy regényében így szerepel a kifejezés: „bárcsak hozna az aratóknak is annyi aranyat, mint amennyit itt verejtékeztve a földre fektetnek, olyan *apád-anyád idefusson* rendszer szerint”⁴⁸

A világ más vidékein is él ez a szokás. Angliában a fiúk megpöködik a kapott pénzt, akárcsak a halaskofák az első garasokat. Romániában pedig az első bevételt, s közben ezt mondják: *să fie cu noroc!* 'légy szerencsés!'. Hugo NYOMORULTAK című regényének legújabb filmváltozatában Jean Valjean ugyanezt teszi a kéményseprőinastól elrabolt pénzérmével, a PHANSZORIÉNEKESEK⁴⁹ című dél-koreai mozgóképből pedig az utcai kalligráfus a rajzáért kapott bankjeggyel. Iránban a boltosok az első bevételt megcsókolják, majd a pénzt homlokukra nyomják, néha hozzátéve: *خدا بده پرکت* *xodā bede bārekæt* 'Isten áldjon!' vagy *پرکت* *bārekæt* 'áldjon!'. Kártyavetők is felhasználják a köpés varázserejét: „Cigányasszony meginstálta, – *köpködté a kártyát*, | Úgy mondta a jó jövőndöt: | Jegyeskendőt, víg esztendőt, | Hírt, levelet, házi békét, papot, gyerekáldást”⁵⁰ (Lásd még a „Szépítő változatok” című fejezet példáját a kínai kártyásokról.)

Már az ókori orvosi könyvek és történeti munkák említik a nyál gyógyászati alkalmazását. Az ÚJSZÖVETSÉG-ben a vakon született embert nyállal kevert sárral gyógyítják meg.⁵¹ Szombaton nem volt szabad nyállal gyógyítani. Más esetekben olajjal kúrálták a betegséget (vö. Mk 6,13). Némelyek szerint itt a köpet ezt helyettesíti, bár akadnak szerzők, akik az egész szövegrészt képletesen magyarázzák.⁵² Az egyiptomi HALOTTAK KÖNYVE leírja, hogy a sólyomfejű Hórusz szemét Thot, a bölcsesség istene köpettel orvosolta.⁵³

⁴⁷ Demény István Pál és mások: Magyar népi kultúra. Alapfogalmak. Folklor. Anyagi kultúra. Kolozsvár, Abel, 2008², 41.

⁴⁸ Szentkuthy Miklós: Doktor Haydn. Bp., Zeneműkiadó, 1959, 97.

⁴⁹ Phanszori (판 pan 'társég' + 소리 so-ri 'ének[lés]'): koreai népzenei műfaj, dobkísérettel előadott szóló, irodalmi művek közismert feldolgozása. A vokális részek prózával váltakoznak, a teljes történet bemutatása akár nyolc óráig is eltarthat.

⁵⁰ Kaffka Margit: Hírek. = Uő: Válogatott művei. (Magyar remekírók.) Bp., Szépirodalmi, 1974.

⁵¹ Jn 9,6 – 7; lásd még Mk 7,33 – 35. MIFL D1506.1.

⁵² Chowdhary-Best, George: Notes on the Healing Properties of Saliva. Folklore 1975 (86), 195–200, 196–197.

⁵³ Selare, Rachel: A Collection of Saliva Superstitions. Folklore 1949 (50), 349–366, 349.

Ugyanígy, köpéssel gyógyították az árpát,⁵⁴ a sárgaságot és az orbáncot. Lengyelországban a megduzzadt mirigyeket szétlapított százlábúval és pókkal összekutyult nyállal kenték be.⁵⁵ Egy X. századi angolszász recept külföldi gyógymódot ajánl – a vény maga óangol nyelvű, az ígézet azonban latin: „Wið liðwaerce, sing VIII sīpum þis gealdor þær on and þīn spātl spīw on: Malignus obligavit, angelus curavit, dominus salvavit” ’Végtagokban lévő fájásra énekeld el kilencszer a következő ráolvasást, és köpj az említett helyre: A rosszindulatú gúzsba köttetik, az angyal meggyógyít, az Úr megáld’.⁵⁶

Kína Csinghaj tartományának lakói (akárcsak a louisianaiak⁵⁷ vagy a madagaszkáriak⁵⁸) a reggeli köpetet rovarcsípésre és gyöngé látásra alkalmazzák. Indiai, kínai és maori mesékben a köpet visszaadja a beteg szeme világát.⁵⁹ Egy régi történetben kiszáradt a folyó forrása, s a szárazra került halak egymást kengették nyálukkal, nehogy elpusztuljanak. Innen a 相濡以沫 xiāng rú yǐ mò [köpettel nedvesítik be egymást] szólás ’(házastársak) egymást vigasztalják’ jelentése.

A nyál jótékony hatásáról Kelet-Afrikában is szentül meg vannak győződve. Kittenberger Kálmán jegyezte föl az alábbi történetet: „Egyszer a szerencsétlen »egeres« gyereket (egereket fogdosott menazsériám kígyászkeselyűinek) szemén köpte egy kobra. Még félig vakon haza tudott vergődni, ahol mindjárt kezelésbe vettem. A gyulladást szemet langyos tejjel mosogattam. Ez némi enyhülést hozott fájdalmaira. A negyedik napon teljesen felgyógyult, és megint mehetett egérfogni, üregmókusokat, ugrónyulakat csapdázni. Embereim később megmondták, hogy a tejkimosás nem sokat ért volna, de Najsebva [a varázsló] maga vette kezelésbe a gyereket, mikor én eltávoztam hazulról. A kezelés abból állt, hogy szétnyitotta a gyulladást szemhéjakat, s azután *szembeköpte* a fiút”.⁶⁰

A mitológiák a vérnek is teremtő-gyógyító hatást tulajdonítanak. A vér-cseppből született óceán egy sor mese eleme, egy loangói történetben az ember agyag és állatvér keverékéből születik.⁶¹ A venezuelai piaroa indiánok mítoszában „a tukánmadár békésen repült az őserdő felett, valaki rálőtt, de a madár sebzetten is továbbszállt. Vére itt-ott lecseppent, és minden cseppjéből

⁵⁴ Bellosits Bálint: Délvidéki magyar babonák. *Ethnographia* 1899 (10), 304–313, 305.

⁵⁵ Гуря, Александр Викторович: Символика животных в славянской народной традиции. (Традиционная духовная культура славян.) Москва, Индрик, 1997, 526.

⁵⁶ Grendon, Felix: The Anglo-Saxon Charms. *The Journal of American Folklore* 1909 (22), 105–237, 185.

⁵⁷ Roberts, Hilda: Louisiana Superstitions. *The Journal of American Folklore* 1927 (40), 144–208, 164.

⁵⁸ Selare, Rachel i. m. 350.

⁵⁹ MIFL D1505.2.

⁶⁰ Kittenberger Kálmán: Kelet-Afrika vadonjaiban. Bp., Móra, 1981⁶, 238–239.

⁶¹ MIFL A1241.1.

mérges növény született. Azokból készül a nyílméreg, a kurare”.⁶² Egy pandzsábi mesében a szembetegséggel küszködő királynak egy fakír azt tanácsolja, hogy betegségét kígyóvérrrel kúrálja ki. Miután a kígyót elfogják, emberre változik, és köpete rendbehozza a beteg szemét.⁶³ E történetek arról tanúskodnak, hogy a gyógyító rítusokban a vért és a köpetet egyaránt mágikus hatásúnak hitték, és fölcserélve alkalmazták.

Rontás

A magyar mesékben a rossz tündér köpésére gyakran árvíz támad.⁶⁴ Lengyelországban úgy átkoznak el valakit, hogy a lábára köpnek, mint a kifejezés tanúsítja: *pluć komuš pod nogi* 'lába elé köp vkinek'. A nyál halált hozhat: a tinguiánoknál (Fülöp-szigetek) ajánlatos faágakat helyezni a fejünk mellé, ha a szabad ég alatt hálunk, mert akkor a szellemek nem köphetnek le. Ha mégis megteszik... belehalunk.⁶⁵ A k. 含沙射影 hán shā shè yǐng 'alapítalan vádakkal illet vkit (a háta mögött) [homokot köp egy árnyra]' szólás egy régi történetből ered. Eszerint Jü, a háromlábú, vak víziszörny, ha lépteket hallott, a szájában tartott parittyából mérgező homokot lőtt ki az arra elhaladóra. Ha csak az árnyékát is eltalálta, az illető megbetegedett.

Némely törzseknel a köpet tabu: a Hawaii-szigeteken a főnököt köpéssel óvják a rosszindulatú démonoktól. A testőr köpöcsészével követi, majd az edény tartalmát elássák, hogy senki se ronthassa meg a törzs vezetőjét. Ugyanezen okból tartózkodnak a köpködéstől a Chilei-szigetvilágban. A hada indiánok (Kanada) sámánja torokfájást küldhet az emberre köpetének birtokában, a cseroki varázsló (Észak-Karolina, Oklahoma) pedig egész sorának irányítását is kezébe kaparinthatja.⁶⁶

Elhárító gesztus

A világ nagy részén a köpés elhárító gesztus. E használatát ismerte a római és a görög nép is: lat. *in sinum spuere*⁶⁷ 'ölébe köp', gör. *εἰς κόλπον πτυώ* 'a ruhája öblébe köp (általában háromszor)'. A filozófus Theophrasztosz előadásában: „ha pedig örültre vagy epilepsziásra esik a tekintete, szent borzalommal köp ruhájának a redői közé”.⁶⁸ Örökölt kapta a kifejezést a román

⁶² Boglár Lajos: Wahari. Az őserdei kultúra. Bp., Gondolat, 1978, 54.

⁶³ Selare, Rachel i. m. 349–350.

⁶⁴ Ipolyi Arnold: Magyar mythologia. Pest, Heckenast Gusztáv, 1854, 68.

⁶⁵ Cole, Fay-Cooper 1915. Traditions of the Tinguian. A Study in Philippine Folk-Lore. Chicago, Field Museum of Natural History, 1915, 182.

⁶⁶ Wilson, Eddie W.: American Indian Concept of Saliva. *Midwest Folklore* 1951 (1), 229–232, 230–231.

⁶⁷ Pliny: i. m. 26–27. [28. 7. 37.]

⁶⁸ Theophrasztosz: Jellemrajzok. Ford. Szepessy Tibor, Bp., Európa, 1982, 72.

és a bolgár is: rom. *a scuipa în sân*, blg. *плюя си в назвاما*; ez utóbbi főleg felszólító módban gyakori: *плюй си в назвاما!* 'szedd össze a bátorságod [köpj az inged öblébe (megrontás ellen)]!'. „Gyorsabban öregszünk annál, semmint *kiköphetnénk*” – írja Theokritosz az öregedés iramára utalva.⁶⁹ Rituális gesztusként megtalálható a köpés a varázspapiruszok szövegében is: gör. „λέγε εἰς τὴν χεῖραν ἑπτάκις ἀντὶ τοῦ ἡλίου, κατὰ ψῆσον τὴν ὄψιν, πτύε” 'ejtsd ki a [varázs]szavakat hétszer a tenyeredbe, a Nap felé fordulva, simítsd végig az arcod, [és] *köpj egyet*’.⁷⁰

Halott nevének említésekor az ausztráliai őslakók háromszor kiköpnék, nehogy a szájukon maradjon a rontás. Madagaszkáron, amikor a beteg testéből úzik ki a démont, az ajtót köpdösik, hogy a varázslat mihamarabb eltávozzék. Gyakori a köpés elhárító gesztuskénti használata a hopi és a zunyi indiánok körében is.⁷¹

A ráolvasások része a többnyire háromszori köpés. Már első közmondásgyűjteményünkben előfordul a *Ki pökni az ágát: Despuere malum* 'kiköpi a rosszat'.⁷² Erasmus megjegyzi: „A köznép soraiban még manapság is az a szokás járja, hogy ha valami olyan átkozódást hallanak, amelyet el akarnak maguktól hárítani, mintegy utálkozva *köpnék egyet* [despuent]. [...] [O]rvosságok alkalmazásakor is egészségesnek tartották *háromszor kiködni* [ter expuere], úgyszintén bűvölés ellen is”.⁷³ Salminius Hermias Sozomenus, bizánci egyháztörténész megemlíti, hogy egy Donatus nevű szent úgy győzedelmeskedett a sárkányon, hogy keresztvetés után beleköpött a szájába.⁷⁴ Újasszír források némelykor ugyancsak az állat szájába köpést ajánlják megfelelő gyógymódnak: békáknál a *li'bu* nevű betegségre és láz enyhítésére, juhoknál pedig terhesség könnyítésére használják, de vétkezés esetén is hatásos – ilyenkor egy hal szájába kellköpnie a bűnösnek, majd megmasszíroznia és visszaengednie a folyóba.

Magyarországon a tűz pattogása haragot jelent, ezért „a háziasszonynak sietve kell beleköpni, nehogy a házban bajt okozzon”.⁷⁵

⁶⁹ Riess, Ernst: Studies in Superstition. The American Journal of Philology 1903 (24), 423–440. 435. – Θεόκριτος. Εἰδύλλια. = <http://www.mikrosapoplous.gr/theocritus/thcrts20.htm> (leoltve: 2016. március 6.).

⁷⁰ LMPG en línea. Léxico de magia y religión en los papiros mágicos griegos. = <http://dge.cchs.csic.es/lmpg/πτύω> (letoltve: 2016. március 27.) III. 420.

⁷¹ Wilson, Eddie W. i. m. 229–230.

⁷² Baranyai Decsi János: Adagiorum Græcolatinovngaricorvm Chiliades quinque. Barthphæ, Iacobus Klöß, 1598, 328. [4. 9. 8. 3.]

⁷³ Les Adages d'Érasme. = <https://sites.univ-lyon2.fr/lesmondeshumanistes/wp-content/uploads/Adages.pdf> V. 1. 25. (letoltve: 2016. február 7.).

⁷⁴ Brewer, E. Cobham: A Dictionary of Miracles, Imitative, Realistic, and Dogmatic. Philadelphia, Lippincott, 1884, 296.

⁷⁵ Ipolyi Arnold: i. m. 199.

Másrészt tűzbe köpni nem szabad: „Küszöbre nem lépett, tűzbe nem köpött, ha az úton nyúl futott keresztül vagy madár repült át, visszafordult, kedden, pénteken semmibe sem fogott”.⁷⁶ Tilos a tűzbe köpés Tibetben is.⁷⁷

A kisgyermeket gyakran megköpködi igézés ellen. Egy példa rá az orosz irodalomból: „Eltaszította magától Pjotrt, akit most a vőfélyek ragadtak meg karjánál; a menet élén Barszkaja lépdelt, és maga elé mormogta, *ki-kiköpvé* minden irányba: – Piha, piha! Se betegség, se bosszúság, se irigység, se aljasság, piha! Tűz és víz, kellő időre, ne csapásként, szerencsére!”.⁷⁸ Ilyenkor a jiddisben a köpést imitáló *phú, phú, phú* használatos a עיין-הרע keyn eyn-ore 'rontó szem meg ne igézzé' kifejezés kíséretében.⁷⁹ A rómaiak hiedelme szerint is árt a szembe dicséret.

A szláv népeknél szemmel verés ellen a bal váll felett kell átköpní, vö. cseh *odplivnout si přes levé rameno* 'átköp a bal vállá felett'. Ha puskánk csütörtököt mondott, álljunk hosszú vadászösvényre, fegyverünket tegyük bal vállunkra csövél hátrafelé, közben ezt mormolva: „Szent Istenem!”, és vaktölténnyel lőjünk hármat, *háromszor kiköpvé* bal vállunk felett.⁸⁰ Hasonló szokásról olvashatunk Déry Tibor novellájában: „Vagy távolabb, hol bukdácsolva fut át a földeken egy paraszt s öklével fenyegeti az üldöző kísértetet, melyet hogy megállítson: bal vállán át *háromszor hátrafelé köp* s durva szavakkal szidalmaz, – de alkonyat felé kifulladás, összeesik s *köpködve* megadja magát sorsának”.⁸¹

Vérzés elállítására mondott varázslatkor a bal váll fölött kell átköpní.⁸² Kirgíziában az a hiedelem járja, hogy mindenki vállá mögött két angyal lakozik: a jobb mögött egy fehér, a bal mögött egy fekete. Meggyőződésük szerint a köpködés meggátolja, hogy a fekete angyal dühbe guruljon, s így nem hiúsítja meg a terveinket. Az or. *плевать в потолок* 'lopja a napot [a plafonra köpköd]' szólás mélyén is ott rejlik a régi hiedelem: a bolond is tudja, hogy a bal vállunk, a küszöb felett vagy legalábbis a négy égtáj felé ajánlatos köpni, s nem az égre, ahol gonosz szellemnek híre-hamva sincs. A kifejezést átvették más nyelvek is: mordv. *сельгемс потолокс*, tat. *түшәмгә төкереп яту*.

⁷⁶ Kodolányi János: Julianus barát. 1–2. Bp., Magvető, 1974⁸, 191.

⁷⁷ Lőrincz L. László: Démonok és varázslók Tibetben. (4D.) Bp., Akadémiai, 1988, 76.

⁷⁸ Gorkij, Makszim: Az Artamonovok. Ford. Gellért Hugó. Bp., Európa, 1972⁹, 44.

⁷⁹ Dresser, Norine: Multicultural Manners. Essential Rules of Etiquette for the 21st Century. Rev. ed. Hoboken, N. J., Wiley and Sons, 2005, 138.

⁸⁰ Сидоров, Алексей Семёнович: Знахарство, колдовство и магия. Материалы по психологии колдовства. Санкт-Петербург, Алетейя, 1997, 46.

⁸¹ Déry Tibor: A prágai lány. Nyugat 1931 (7), 441.

⁸² Адоньева, Светлана Борисовна – Овчинникова, О. А.: Традиционная русская магия в записях конца XX века. Санкт-Петербург, Фрэнк-Таф, 1993, 110.

Hasonlóképpen az ang. *to be spitting in the wind* 'a szélbe köpdös' is hiába-való, értelmetlen cselekvést jelöl; azonban míg az orosz gondolkodás a menyeyezet köpködéséhez a semmittevést társítja, az angol a fölösleges erő kifejtést, a „szél ellen nem lehet” hiú ábrándját domborítja ki. Viszont a ném. *gegen den Wind spucken* szólás jelentése már kissé más: '1. véleménye eltér a többségtől, 2. ostobán viselkedik'. Szóláshasonlatban: *as dumb as spitting against the wind* 'olyan ostoba, hogy széllal szemben köpköd'.

Durvább változatai: ang. *to be pissing in the wind* 'a szélbe pisil', ném. *gegen den Wind pissen* '1. ostobán cselekszik, 2. komoly hibát követ el, 3. bajt zúdít saját nyakába', m. *szél ellen nem lehet pisálni {hugyozni}; nem jó széllal szembe pisilni, mert a nadrágodra viszi* (tréf). Jelentései: '1. a túlerővel, a hatalommal nem érdemes szembeszállni, 2. a közfelfogással szemben egy ember hiába küzd'. Első szótári előfordulása: *szél ellen huddani* (1794).

A svédek köpéssel üzik el a látomásokat: „Ha az ember vízbe, virágágyba vagy mohába köp [spotta i vatten, sängar, eller mossor], mikor kísértetet lát, az megvédi őt a kísértet gonosz szándékától”⁸³

Ázsia országaiban régen az anyák gondosan körbeköpködték gyermeküket, hogy előmozdítsák testi fejlődését. Angliában a szülők ugyanezt teszik napjainkban egyetemista csemetéjükkel, hogy megóvják a bukástól.

Ha szép gyermeket vagy állatot megbámulnak, lepökdösik, nehogy megigézzék. Hasonlóképp óvták régen a malacokat a szemmel veréstől, idegent nem szívesen engedtek az ólhoz. Ha mégis, háromszor meg kellett köpködni a sertéseket, s azt mondani: „Jaj de csúnyák vagytok!”⁸⁴ Magyarország egyes vidékein szenes vízbe mártott seprűvel csapkodják meg az állatokat.

Nekiveselkedés

Mielőtt valaki szerszámot vesz a kezébe, gyakran a *markát pöki* vagy a *markába {tenyerébe} köp*: „Az ember a *markába köp*. Megfogják a saroglya két végét, és fölemelik”⁸⁵ Amerikai favágók, hólapátolók munka előtt hasonlóképp tesznek.⁸⁶ Magabiztos személy dicsekvését, olykor ironikusan is, a *köpi a markát* (biz) 'erősen fogadkozik, hogy vmit megtesz (különösen, hogy vkit elver)' szólással jellemzik. Egy példa a *pöki a tenyerét* kifejezésre a XVII. századból: „Sokan viselik most az keresztien nevet, | Isten beszedevel kik mossak nyelveket, | Kik reszegegekben *pökik tenyereket*, | De iozan korokban meg' vetik hiteket”⁸⁷ Kézitusa vagy jelentősebb esemény előtt is gyakran a tenye-

⁸³ Arndt, Ernst Moritz: Resa genom Sverige år 1804. 1–4. Carlstad, Höijer, 1807–1808. (SAO)

⁸⁴ Paládi-Kovács Attila főszerk.: Gazdálkodás. (Magyar néprajz 2.) Bp., Akadémiai, 2001, 768.

⁸⁵ Gárdonyi Géza: Egri csillagok. Bp., Móra, 1959³, 627.

⁸⁶ Brooks, Henry M.: Spitting on the Hands. The Journal of American Folklore 1890 (3), 240.

⁸⁷ Stoll Béla szerk.: A két Rákóczi György korának költészete. (RMKT XVII. sz. 9.) Bp., Akadémiai, 1977, 200.

rünkbe köpünk. Mint a népmesében: „Meglátja a huszár a medvét, *megköpi a markát*, előveszi először pisztolyát, és rálő. Aztán rögtön kirántja a kardját, s azzal neki, de vitézül a medvének!”⁸⁸

Az *u-gyañcsak köpte a mār:kát* jelentése 'igencsak fogadkozott, kötötte az ebet a karóhoz' (Szamoshát), a *markaköpiség* 'vitézkedés' jelentésben használatos: „S vigyázz, nehogy a nagy *markaköpiség* miatt kitegyék szűrődet a várból”.⁸⁹ Jelzős szerkezetben: „*marka pökö* csalafurdi hajós legény”.⁹⁰ Ökölvívók meccs előtt a markukba vagy a földre köpnek, Iránban a tenyerükbe fújnak. Nagy-Britanniában úgy tartják, verekedéskor a marokba köpés az ütés erejét növeli.⁹¹

A tenyérbe köpés szokása világszerte megtalálható: norv. *spytte i nevene*, dán *spytte i hænderne*, cseh *plivnout si do dlaní*, lengy. *pluć w rękę*, rom. *a scuipa în palme*, tat. *ука мөкепы*, mind: 'a markába köp', ang. *a man may spit on his palm, and do little* 'lehet, hogy az ember a tenyérébe köp, de keveset cselekszik' (1641), ném. *in die Hände spucken und sich an die Arbeit machen* és sv. *spotta i händerna och ta nya tag* 'a markába köp és nekiveselkedik a munkának', k. 他往手心上吐了几口唾沫, 拿起铲子干起来了 *tā wǎng shǒu xīn shàng tǔ le jǐ kǒu tuò mò, ná qǐ chǎn zi gàn qǐ lái le* 'a markába köpött és megragadta a lapátot'. A k. 唾手可得 *tuò shǒu kě dé* 'markába köp' kifejezés hamis barát, mert az átvitt értelme 'könnyen hozzájut vmihez'. Ha a louisianaiak valamit erősen meg akarnak ragadni, kézbevétel előtt a tenyérükbe köpnek.

Olaszoknál a sikeresen megkötött üzletet pecsételik meg háromszoros parolával: a harmadik előtt beleköpnek tenyerükbe. Bertolucci HUSZADIK SZÁZAD című filmjében a lovak és kocsisuk eladásakor figyelhetjük meg ezt a gesztust. A TŰZ HÁBORÚJA alkotói egyenesen történelem előttiinek tartják: tűzcsiholás előtt az őseimbek jóízűen markukba köpnek.

⁸⁸ Illyés Gyula: A legerősebb állat. = *Uő*: i. m. 154.

⁸⁹ Kemény Zsigmond: Özvegy és leánya. Szeged, Lazi, 1998, 51.

⁹⁰ Ceglédi István: Idős Noe becsületit oltalmazó Japhetke. Az az: Édes Attya becstelenítéseért, olly Ki-kelő Szerelmes Gyermek; Ki, el szaggathatatlan, s meg oszolhatatlan palástokkal takarja-bé, nevelő Kedves attyának, csintalan Chamtul fel-takart mezeitelenségét. Neve a' Gyermeknek Ceglédi Palkó, Idős Ceglédi Istvánnak egygyetlen egy Kedves Fia. Kassa, 1664, 7.

⁹¹ McCartney, Eugene S.: On Spitting into the Hand as a Superstitious Act. *The Classical Weekly* 1934 (27), 99–100.

Bosszankodás

A *köpköd* metaforikus jelentése 'szitkozódik', a *köpköd vkire, vmire* igéé pedig 'mérgeiben kikel vki, vmi ellen, rágalmakat szór rá (legtöbbször távollétében)': „Prüszköl, *köpköd* és toporzékol, s mikor már jól kiveszekedte magát, összeszi a kezeit rimánkodva”.⁹² Nyomatékosítva: *vasvillát köpköd* (nyj) 'erősen káromkodik'. Kemény regényében szinonimasor része: „megunták szidni, átkozni, *pökni*”.⁹³ Az oroszban és a csehben ugyancsak kialakult a *köpköd*-nek 'szitkozódik' jelentése: or. *устрашил деньги, жена опять плевать будет* 'elköltötte a pénzt, a felesége ismét szitkozódni fog', cseh *házet po někom jedovatou slinou* 'epés nyálát köp vkire'.

Sértés, megvetés, közömbösség

Bizonyos társadalmakban a leköpés áldást jelent, az európai és közel-keleti kultúrákban azonban korántsem. Simon főpap azzal vált nevezetessé, hogy hivatalának legfontosabb pillanatában, az engesztelés napján lett alkalmatlan szolgálatának elvégzésére. Az egyik arab éppen ekkor leköpte őt, s ezáltal a törvény szabályai szerint tisztátalanná vált.⁹⁴

Valaha a bűnösöket tényleg leköpték. 1781-ben a keresztúri Fodor Sárát paráznaságban találták vétkesnek, és miközben végigvezették a városon a megvesszőzése színhelyére, a tömeg csúfolódó megjegyzéseit, megkövezését és köpködését volt kénytelen eltűnni.⁹⁵

Ha az ember *leköp vkit, vmit* haragja, iránta érzett megvetése jeléül, akkor erős felindulásában cselekszik. Régen a *leköp* ige *vkire, vmire* vonzattal gyakorító alakban is dívott: „Csak azért az egyért fájt a szíve, hogy mind a huszonnégy ablakból egyszerre mégsem *köpködhet le* a szegény, rongyos kis vármegyére”.⁹⁶ Ritkábban felbukkan a *ráköp* forma is: „Koldulni fogtok és | Nem nyertek alamizsnát, | Mert akihez fordultok, az mind | Gazságitoknak áldozatja volt, | *Rátok köp*, elrúg bennetek, | És undorodva fordul el!”⁹⁷ Petőfinél a *leköpi vkinek a nyelvét* kifejezés 'megvetését nyilvánítja ki vki iránt' jelentésű: „És te méltó volnál, hogy a kofák *leköpjék nyelvedet*, mely mesterségökben

⁹² Mikszáth Kálmán: A T. Házból. 1887. jan. 25. = *Uő*: i. h.

⁹³ Kemény Zsigmond: A rajongók. Pest, Pfeifer, 1858, 83.

⁹⁴ Kroll, Gerhard: Jézus nyomában. Ford. Diós István. Bp., Szent István Társulat, 1982, 425.

⁹⁵ Szőcsné Gazda Enikő: Egy keresztúri büntetés 1781-ből. = *Körösfői Zsolt szerk.: Kutatások a Nagy-Küküllő felső folyása mentén.* (Molnár István Múzeum kiadványai 1.) Székelykeresztúr, Molnár István Múzeum, 2009, 215–219. 216.

⁹⁶ Mikszáth Kálmán: Mikor az új kastély füstbe ment. = *Uő*: i. h.

⁹⁷ Petőfi Sándor: Ausztia. = *Uő*: Összes költeményei. 1–2. (A magyar költészet kincsestára 11–14) Bp., Unikornis, 1993, 2. 304.

kontárokodik”.⁹⁸ Iránban a labdarúgók játék közben társuk leköpésével fejezik ki rosszsallásukat annak technikája iránt. Előfordul hasonló jelentésben a *megköp, megköpdös, megköpköd vkit* ige is: „Szent, borissza, korhely lázban | Hajnalokig elnótáztam. | Soha többet, | Kiröhögtek, megköpdöstek.”⁹⁹

Ha iszonyodunk valakitől, akkor *kiköpünk előtte*: „Utálatos lét, hát ide jutottam, | Hogy most durván *kiköpnek* én előttem, | Kik dicsőségem hirdetői voltak!...”¹⁰⁰ Nemegyszer a köpést keresztvetés erősíti. Idegen nyelvi párhuzamai: cseh *odplivnout (si) před kým* ’kiköp vki előtt’, komi *bat’ šel’štis* ’az apja kiköpött (megvetése jeléül)’. Kínában felebarátunk cselekedetével szemben érzett elégedetlenségünket oly módon fejezzük ki, hogy fél méterrel magunk elé köpünk, hogy jól lássa. Ennek a gesztusnak már nincsen kísérőszövege. Az angolszász világban, ha valakire balszerencsét akarunk hozni, akkor *kiköpünk* a háta mögött.¹⁰¹ E gesztus előfordul nálunk is: „Persze tudta ő nagyon jól, hogy akinek szíves »aggyon Isten jó napot«-tal köszön, titkon *kiköp* a háta mögött, nehogy megrontsa.”¹⁰² Az ember azzal is kifejezheti undorát, ha *utánaköp* valakinek: „[H]a egy imám haladt el előttük, vagy egyike a megjegyzett hodzsagiánoknak [palotauraknak], kik az újításokat kezdték, nagyot *köptek* utána.”¹⁰³

A *köp vkire, vmire* (durva) jelentése ’1. undorral, megvetéssel tekint vkire, vmire, 2. nem törődik vkivel, vmivel’; *köp az egészre* (durva) ’teljesen közömbös minden iránt’; *a’ káptalanok reám pöknek* (XVIII. sz. vége). Ilyesféle kifejezés ismeretes más nyelvekben is: rom. *a arunca scuiapat pe cineva* ’leköp vkit’, ang. *I spit at his advice* ’köpök a tanácsára’, udm. *сялзи мон со вылэ* ’köp-tem rá’. 2010 júniusában–júliusában Moszkvában és néhány vidéki városban az ifjúsági társadalmi szervezet önkéntesei a szabálytalanul parkoló gépkocsik szélvédőjére az alábbi feliratot ragasztották: *Мне плевать на всех. Паркуюсь где хочу* ’Köpök mindenkire. Ott parkolok, ahol akarok’. Csónakokon hamarosan megjelent a *швартоваться* ’kiköt’ igével alkotott, majd egyéb nyelvű – ukr. *Мені плювати на всіх. Паркуюсь де хочу*, rom. *Nu-mi pasă de voi. Parchez cum vreau* – változata is.

⁹⁸ Petőfi Sándor: Tigris és hiéna. = *Uő*: Összes prózai művei és levelezése. 4. Bp., Akadémiai, 1960, 184.

⁹⁹ Ady Endre: Mért is tettem? = *Uő*: Összes versei. 1–2. (Osiris klasszikusok.) Bp., Osiris, 2004, 175.

¹⁰⁰ Reviczky Gyula: Jób siralma. = *Uő*: Összes verse. 1–2. Bp., Argumentum, 2007, 235.

¹⁰¹ Халеева, Светлана Анатольевна: Невербальная семиотика английских жестовых суеверий. Язык и культура 2013 (5): 120–124, 121.

¹⁰² Kodolányi János: A vas fiai. 1–2. Bp., Magvető, 1981¹⁰, 1, 47.

¹⁰³ Jókai Mór: A janicsárok végnapjai. = *Uő*: Összes művei. CD-ROM. Bp., Arcanum Adatbázis, 2001.

Nemcsak a köpés lehet az undor kifejezője, hanem a hiánya is. Mind a *rá se köp vkire*, mind a *le se köp vkit* kifejezés jelentése 'egyáltalán nem törődik vkivel'. Valamelyest nyomatékosabban az udmurtban: *сязэм дьылды но жалъ со былэ* 'kiköpött nyálam is sajnálom tőle'.

Megvetését az ember azzal is kifejezheti, ha *arcába köp vkinek*, *arcul köp vkit* '1. leköp vkit, 2. megvet vkit': „Az ÚR azonban ezt mondta Mózesnek: Ha csak az apja köpte volna is *arcul*, akkor is szégyenkeznie kellene hét napig”.¹⁰⁴ Régiesebb változatai *orcájára pök vkinek*, *arcul pök vkit*: *pökenec orca-iara* (1466),¹⁰⁵ „lata(m) hogi *arczul* akara *pökni*, de nem talala hanem masua esek az nyala” (1599).

Más nyelvi párhuzamok: cseh *naplít komu do tvaře*, lengy. *napluć komuś na twarz*, or. *плюнуть в лицо кому-л.* (főnévvel: *с его стороны это плевок нам в лицо* 'ezzel ő *arcul köp* minket'), rom. *a scuipa pe cineva în faţă*, ang. *to spit in sy's face*, ném. *jm ins Gesicht spucken*, holl. *iem. in't gezicht spuwen*, k. 唾面自干 *tuò miàn zì gān* 'arcul köp és hagyja megszáradni'.

A lengyel használja a *pluje sobie w twarz* 'arcul köpi önmagát' kifejezést is. Koreai élettapasztalatot rögzít a következő szólás: 웃는 얼굴에 침 뱉으랴? *us-neun eol-gur-e chim baet-eu-rya* 'hogy köphetsz mosolygó arcra?'

Ugyancsak gyakori a *szembeköp vkit*, a *szemébe {szeme közé} köp vkinek*, *szemen köp vkit* kifejezés is. Egy bibliai példa: „Azután *szembeköpték*, mások pedig bottal verték”.¹⁰⁶ Erdélyben *szemébe {szemközt} pökös* alakban használták: „Hogy a német segítséggel aki biztatna, annak *szemekbe* kellene *pökösni* és bátorsággal meghazudtolni, mert onnan is Rákóczinak segítség nem adatnék” (1662). Gyakori fogadkozás a *szemen lehet köpni vkit*, ha... 'hazudik, így' megszégyenítést érdemel: „Ha ezek után még valaki mer ránk valamit szőnyi, há *szēmēn* lehet *köpnyi*”.

Aranynál fordul elő a *rágalmat köp vki szemébe* 'szemtől szembe megvádol vkit': „Nem szabad ám sértő szavakat használni, leszidni | Más embert, hazudott *rágalmat köpni szemébe*”.¹⁰⁷

A kifejezés az indoeurópai nyelvekben is mindennapos: or. *плюнуть в глаза кому-л.*, ang. *to spit in sy's eye*, katal. *escopir a la cara de*. A *nem fogom magam szembeköpní!* helyzetmondat jelentése: 'nem fogom pont az ellenkezőjét tenni v. mondani annak, amit eddig tettem v. mondtam!'.

A meghunyászkodó ember jellemzése: (a kurvát,) *ha szembeköpi, azt mondja, hogy eső esik; olyan paraszt, hogy ha szembeköpi, azt hiszi, esik az eső* (Kárpátalja) 'jóhiszemű, gyanútlan'; vö. or. *ему хотъ плюй в глаза, а он зоворум: божья poca* 'akár köpd szembe, azt mondja, isteni harmat', ném. *ja,*

¹⁰⁴ 4Móz 12,14.

¹⁰⁵ MünchC 66.

¹⁰⁶ Mt 26,67.

¹⁰⁷ Arany János: Az elveszett alkotmány. = Uő: 4, 83.

ja – 'nem alten Mann in 'n Bart spucken und sagen, es regnet!' 'igen, igen, egy öregembernek a szakállába köpni, s azt mondani: eső esik!'. Az óangol szó-tárban a *spit him amidde þe bearde* 'a szakállá közepébe köp' még közvetlen jelentésében szerepel.

A *lelkébe köp vkinek* (biz) kifejezésben a sértés már nem tetteles, hanem csupán szóbeli: „A lelkembe köpött, hányszor, legutóbb, egy éjjel, mikor a Moulin Rouge-ba hagytam elvitetni magam, az utcán éjjel, majd hogy agyon nem vertem, de hazudnék, vagy tovább vakítanám magam, ha azt mondanám, miatta, emiatt jutottam idáig”¹⁰⁸ Megvan az oroszban is: *плюнуть в душу кому-л.*

Egy újdonsült szóláshasonlat és egy kifejezés: *olyan vki, mint a meggymag: kicsi és (ki)köpni való* (tréf, biz) 'ellenszenves', *akárhová köpsz, vkire, vmire esik* 'annyi van belőle, mint a szemét'. Sajtónyelvi példa: „Marosvásárhelyen már *akárhová köpsz*, tuti, hogy *kaszinóra esik*”¹⁰⁹ Orosz nyelvi megfelelője: *куда ни плюнь, попадешь в дворянина* 'bővíben vagyunk nemeseknek [akárhova köpsz, nemest találsz el]’.

„[G]allérink alá pökik [megszégyenít] az német”, idézi Pázmány szavait önéletírásában Kemény János erdélyi politikus.¹¹⁰

Néhány nyelvben 'nagyon szeret vmit' jelentésben a 'nem köp bele vmibe' tagadó szerkezet használatos: holl. *in iets niet spuwen*, alném. (Westmünsterland) *he spijt daor nich in*, sp. *no escupir uno una cosa*, sv. *inte spotta i glaset* 'szeret inni [nem köp bele a pohárba]', fr. *il ne crache pas sur l'alcool* 'nem veti meg az alkoholt [nem köp bele az alkoholba]’.

A *pök, köp* igenévszó és a belőle képzett *pökelem, köpedelem, köpedék* főnevek jelentése 'leköpnivaló, undorító személy, dolog': „Pökelem, nem követ leszek, nem nekem annyira, mint a kinek követje leszek, gyalázat” (1669), *köpedék* *éggy embër*. Idegen nyelvi megfelelői: ang. *Did you hear what that spit said to me?* 'Hallottad, mit mondott nekem az a köpedelem?', or. *Чмо ты с этим плевком разговариваешь?* 'Mit társalogsz ezzel a köpedelemmel?', *плевков природы* (pejor) 'hitvány alak [a természet köpete]'. A *nem ér egy köpöt se* 'értéktelen' jelentésben használatos, vö. ang. *I don't give a spit for his opinion* 'egy köpést sem adok a véleményére', *not worth a cuckoo-spit* 'nem ér egy kakukk-köpetet sem'. Hasonló szemléletet tükröz az or. *плевка не стоим* 'köpetet sem ér' és a per. *تفه‌م‌ارزش‌ندارد* *be ʔændäze ye k tof hæm ʔærzeš nædäræd* 'annyi értéke sincs, mint a köpetnek'. A Mennyei Birodalomban a sokat szidalmazott személyről mondják: 被唾沫淹死 *bèi tuò mò yān sǐ* 'belefojtják a köpetbe'. A *köp vkire, vmire* ige szinonimája az *annyiba sem veszem, mint a köpésem* (nyj, durva) 'semmibe sem veszem' szerkezet.

¹⁰⁸ Kádár Endre: Balalajka. Nyugat 1918 (15), 173–200, 195.

¹⁰⁹ Erdővidék 2009. április 17.

¹¹⁰ Kemény János: Önéletírása. Bp., Szépirodalmi. 91. – Az adatot Vörös Boldizsárnak köszönöm [B. J. A.].

Az orosz *плевало* {плевательница} jelentése 'pofa [köpködő, köpöcsésze]': *заткни плевало* {плевательницу}! (durva) 'fogd be a pofádat!'. Faludy az angol fővárost valamiért nem kedveli, s így említi útijegyzetében: „London köpöcsésze, Fowey gyönyörű”.¹¹¹

Szépítő változatok

Az említett frazémák eufemisztikus változataiban köpés mellett az ugyan-csak kilégzéssel létrehozott füttyülés, fúvás vagy köhögés is előfordulhat. Indiai mesében füttynek köszönheti életét a svábbogar,¹¹² s a fúvás újraélesztő hatása indiai meg indián mesék motívuma.¹¹³ Pénz megköpődése helyett ildomosabb ráfújni: „Apád, anyád idejöjjön! – mormogá Jávorka, *ráfújva* a tallerra babonásan”.¹¹⁴ Polański filmjében, A ZONGORISTÁ-ban a karamelláros fiú a kapott bankjegyet megfújdosza. Orosz szokás szerint szeszes ital fogyasztásakor a *Чмобы все!* 'Minden jót!' kívánság után fújnak egyet, majd kiüritik a poharat. Kínában a kártyások ráfújnak a kártyalapra, hogy megszabaduljanak a szerencsétlen számoktól. (Lásd a „Teremtés és gyógyítás” című fejezet kártyavetéséről szóló részét.)

A magyarban a *füttyül vkire, vmire* 'semmibe vesz vkit, vmit' jelentésben gyakori, az alábbi idézetben a kettő egymást nyomatékosítja: „De nem nézünk mi rózsamézre, | sem kuckón hortyogó zenészre; | *köptünk s füttyültünk az egészre*”.¹¹⁵ Előfordul tagadó alakban, mozzanatos igével is: *rá se füttyent* 'rá se hederít': „– Hát már mondtam – röhög egyre – a kocsis: – *Rá se füttyent!*”.¹¹⁶ Hasonlóan a jiddisben: *אײַך פֿײַר אױף דײַר* *ikh feyf oyf dir* 'füttyülök rád'.

A tündérmesék hőseit gyakran valamilyen nedvességgel vagy lehelettel keltik életre.¹¹⁷ Egy magyar népmesében a szegény fiú és a juhok folyóvízen gázolnak keresztül, ami lesorvasztja tagjairól a húst, a túlparton azonban a bárányok ráfújnak, hogy szebb lesz, mint volt.¹¹⁸ Grimm-mesében: „Amint a nap leáldozott, egyszerre suhogást hallott, és hat fehér hattyú szállt be az ablakon. Leültek a földre, és *ráfújtak* egymásra. Abban a pillanatban lehullott a tolluk, s mint egy ing, levált a hattyúbőrük; nem hattyúk voltak többé, hanem

¹¹¹ Faludy György: Fowey, Cornwall. Forrás 2004 (36/9), 35–45. 36.

¹¹² MIFL D1594.6.

¹¹³ MIFL E66.1.

¹¹⁴ Jókai Mór: Szeretve mind a vérpadig. = *Uő*: i. h.

¹¹⁵ Somlyó Zoltán: Mit csinálnak az ifjak Pesten? = *Uő*: Összegyűjtött versei. Bp., Palatinus, 2002, 295.

¹¹⁶ Tersánszky Józsi Jenő: Az amerikai örökség. Bp., Nyugat, 1933 (10–11), 581.

¹¹⁷ Boldizsár Ildikó: Varázslás és fogyókúra. Mesék, mesemondók, motívumok. Bp., JAK–Kijárat, 1997, 164.

¹¹⁸ Vargyas Lajos főszerk.: Magyar népköltészet. Folklór. (Magyar néprajz 1.) Bp., Akadémiai, 1988, 399.

hat szép fiú”.¹¹⁹ A motívum KORÁN-beli párhuzama: (1) „Mondd: »Menedéket keresek a hajnalhasadás Uránál (2) annak a rossza elől, amit teremtett (3) és a szétterjedő sötétség elől, (4) és a csomókba *fújó* [boszorkányok] rossza elől, (5) és az irigy rossza elől, amikor irigykedik.«”¹²⁰

Szemelvény Rodolfo, a népszerű bűvész trükkös könyvéből: „Most tehát ez a páratlan csomag – de csak addig, amíg át nem varázsolom. Tessék *ráfújni* a csomagra”.¹²¹ Lövés előtt a bérnyilkosok a golyót babonásan megfújják, nehogy célt tévesszen. Kockázók gyakran megköpdösik a kockát, vagy ráfújnak, akár csak a szerencsejátékosok a kaszinóban.

Oroszországban „[a] keresztség szentségének végrehajtásakor [...] a pap ezt mondja a keresztelendőnek: »Fújj és köpj rá [az ördögre]«, – s a keresztelt fúj, miközben ezt mondja: *phű*. Néha a gonosz iránti pejoratív kifejezés alapjelentése elhomályosul, s marad a tisztán »rituális« értelme, mint a *phű, phű, nehogy szemmel verjenek* kifejezésben”. A két ige megfordított sorrendben vált szólássá: *плюнь и дуй* ’köpj és fújj rá’. Itt a biztosabb hatás kedvéért a *плюнь* igét a rokon értelmű *дуй* nyomatékosítja. Ezt gyakran le is kopogják. Franciáknál ez helyettesítheti a köpködést: „Keresgált a táskájában, kihúzott egy száz lírást s *lekopogta* a fán. Mindennap megkereste s babonásan *lekopogta*, nehogy elveszítse”.¹²²

A 6. pontban már említett ’a szélbe köpdös’ és ’a szélbe pisil’ kifejezés szépítő változatai: gör. *καιρῷ λατρεύειν, μὴ δ’ ἀντιπνέειν ἀνέμοισιν* ’alkalmazkodj a körülményekhez, s ne fújj a szelekkel szemben’,¹²³ m. szél ellen nem lehet *pi-pálni*.

Nyugati sláv nyelvekben a *köhög* is a *köp* szinonimája: cseh *na to, co říká, kašlu* ’köpök [köhögök] arra, amit mond’, *on na ni zvysoka kašle* ’magasról köp [köhög] a lányra’, *na náký podělaný nóbl manýry zvysoka kašlu* ’némely rohadt menő manírra magasról köpök [köhögök]’, szlk. *kašlem na to* ’erre köpök [köhögök]’. A *POKOLBA A SZERELEMME!* című amerikai filmvígjátékot a cseh nézők *Kašlu na lásku* ’Köhögök a szerelemre’-ként, a szlovákok pedig *Kašlem na lásku*-ként látták.

¹¹⁹ Grimm, Jakob – Grimm, Wilhelm: A hat hattyú. = *Uők*: Grimm legszebb meséi. Ford. Rónay György. Bp., Móra, 1986¹³, 117.

¹²⁰ Korán. Ford. Simon Róbert. (Prométheusz könyvek 17.) Bp., Helikon, 1987, 475 [113. szúra. A hajnalhasadás].

¹²¹ Rodolfo [Gács Rezső]: 55 mutatvány. Bp., Interpress, 1985, 31.

¹²² Cs. Szabó László: A kígyó. Bp., Franklin, 1941, 28.

¹²³ Lazaridis, Nikolaos: Wisdom in Loose Form. The language of Egyptian and Greek proverbs in collections of the Hellenistic and Roman periods. (Mnemosyne. Bibliotheca Classica Batava 287.) Leiden–Boston, Brill, 2007, 140.

Böhönyén (Somogy m.) *köhögőfené*-nek mondják a házsártos asszonyt.

Íránban, miután a vizsgáló egyetemista elbúcsúzik szüleitől – a már ismerős خدا بده برکت *xodā bede bærekæt* 'Isten áldjon!' kifejezés kíséretében –, egy pohár vizet zúdítanak utána: ez a megköpködést helyettesíti.

Semleges fordulatok

Időnként a köpéssel kapcsolatos kifejezések egyáltalán nem kapcsolódnak a régi hiedelmekhez. Nincs értékítélet a következő frazémákban: *csak egy köpés* 'rövid távolság' 1. <utazás szempontjából> aránylag nagyon kis távolság, 2. nagyon kis darab terület (ritk)', *egy köpés* 'nagyon kis darab terület', *(csak) egy köpés(nyi)re* 'nem messze' kifejezésekben: „Megnéztük, *egy köpésre* van onnan, ahol kijöttünk a föld alól”.¹²⁴ Idetartozik a *köp*, *köpés* 'kevés' és a *köpnyi* 'kevés, köpésnyi' jelentése. Vö. ang. *within spitting range* (of sg) (1895) és *in spitting distance* (of sg) 'egy köpésre (vmitől)', *a spit and a stride* (1621) 'egy köpés és egy jókora lépés', holl. *binnen spuugafstand van ons* 'tőlünk egy köpésre', mordv. *сельгень-сельгень* 'egy kicsi(t) [egy köpésnyi(t)]', lengy. *na splunięcie stąd* 'innen egy köpésre'. Az angolban átvitt jelentésben is használatos: *we were in spitting distance of winning the pennant but then we lost three games in a row* 'először egy köpésre voltunk attól, hogy megnyerjük a bajnokságot, de utána elvesztettünk három meccset egyhuzamban'.

A *köp* és *nyel* ellentétpár a *se köpni*, *se nyelni nem tud* kifejezésben erősítő szerepet játszik; jelentése 'meglepetésében, szégyenében vagy zavarában' egy szót sem tud szólni, a *se nem köpheti*, *se nem nyelheti* (nyj) '1. nem tudja, mit csináljon, 2. nem tudja, hogy szabaduljon tőle' pedig tanácsstalanságot kifejező mondas.

A *fehért köp*, *mint a prépost* (rég, gúny) jelentése 'sokat fecseg'. Angliában ez állítólag a részegség jelének számított: "[I]f it be a hot day, and I brandish any thing but a bottle, I would I might never *spit white* again" '[H]a forró nap lesz és én egyebet forgotok, mint a borosflaskámat, akkor sose *köpjek* többé *fehért*'.¹²⁵

Azonban ennek a kifejezésnek az értelmezése nem is oly egyszerű. Shakespeare műveinek 1787-ben kiadott tematikus mutatója közli George Steevens (1736–1800) magyarázatát (ezt követi Lévay József 1865–1871 között készült fordítása és később Vas István is), majd megemlíti a *may I never spit white again* 'soha többé ne köpjek fehéret' fogadkozást, amelynek jelentése

¹²⁴ Lengyel Péter: Macskakő. Bp., Európa, 1988, 173.

¹²⁵ Shakespeare, William: IV. Henrik király. 2. rész. Ford. Vas István. = *Uő: Összes művei*. 1. Királydrámák. Bp., Európa, 1961, 377. *Uő: IV. Henrik király*. 2. rész. Ford. Lévay József = *William Shakespeare összes műve*. Magyar és angol nyelven. CD-ROM. Bp., Arcanum Adatbázis, 1999.

egyszerűen 'itt pusztuljak el' – mivel egészséges ember általában fehérét köp.¹²⁶ Egy 1940-es Shakespeare-kiadás felsorolja a különböző értelmezéseket, s végül oda lyukad ki, hogy az utókor talán többet lát bele a szövegbe, mint amit a szerző szándékozott mondani.¹²⁷ Giorgio Melchiori szerint „a fehérét köpés az ivás következménye volt, de a vöröset köpés ellentétének is felfogható, amely tüdővész vagy sebesülés folyamánya, innen jelentése 'legyek tüdőbajos (vagy halálos beteg), ha ...'”.¹²⁸ Eric Partridge, az avoni bárd műveinek és erotikus kétértelműségeinek alapos ismerője a magömlésre utalást tartja valószínűnek.¹²⁹

Erőtlenséget fejez ki az or. *плевком можно перешибить кого-л.* 'a szél is elfúj vkit [egy köpéssel leteperhető]' szerkezet.

Gyakori konkrét jelentésben a *{folyadékba}* *beleköp*: „az jó borban Noé *köppente*”.¹³⁰ A víz iránti dühüket az irokézek azzal fejezik ki, hogy beleköpnek: „Egyesek vadul a víz széléhez futottak, és eszeveszetten csapkodtak maguk körül, mások *beleköpködtek a vízbe*, amely elvitte orruk elől a hön reméltzsák-mányt”.¹³¹ Megvan a motívum az orosz népköltészetben is: „Azzal kezdtem, hogy *beleköptem a kvaszos kancsójába*, hogy megfájduljon a hasa, aztán meg kimentem a szántójára és kőkeményre dögönyöztem a földet, hogy ne bírja felszántani”.¹³² Itt már a köpés rontó, hasfájásokozó hatása is szerepet játszik.

Ismert szólás a *beleköp a levesbe {vkinek a levesébe}* 'vkinek a szándékát, tervét rosszindulatúan megghiúsítja': „Nem lehet olyan pontosan dolgozni – mondta keserűen –, hogy a véletlen *bele ne köpjön az ember levesébe!*”¹³³ Vö. ném. *jm in die Suppe spucken* 'beleköp vkinek a levesébe'.

¹²⁶ Becket, Andrew: A concordance to Shakespeare. Suited to all editions, in which the distinguished and parallel passages in the plays of that justly admired writer are methodically arranged. London, Printed for G. G. J. and J. Robinson. 1787, 77.

¹²⁷ Shaaber, Matthias A. ed.: A New Variorum Edition of Shakespeare. The Second Part of Henry the Fourth. 23/2. Philadelphia–London, Lippincott, 1940.

¹²⁸ Shakespeare, William. The Second Part of King Henry IV. Ed. by Giorgio Melchiori. Cambridge, CUP, 1989, 77.

¹²⁹ Partridge, Eric: Shakespeare's Bawdy. London – New York, Routledge, 2005³, 243.

¹³⁰ Tinódi Sebestyén: Sokféle részögről. = Szilády Áron szerk.: Tinódi Sebestyén összes művei. (Régi magyar költők tára 3.) Bp., 1881, 264.

¹³¹ Cooper, James Fenimore: Az utolsó mohikán. Ford. Réz Ádám és Szinnai Tivadar. (Az én könyvtáram.) Bp., Móra, 1962, 83–84.

¹³² Tolsztoj, Lev Nyikolajevics: Mese Bolond Ivanról meg két bátyjáról: Vitéz Szemjonról és Potrohos Taraszról meg a kuka húgukról, Malanyáról, az öreg ördögről meg a három ördögfiókaról. = <http://mek.niif.hu/03600/03680/03680.htm> (letöltve: 2016. május 6.).

¹³³ Déry Tibor: Példázat a börtönről. = *Uő: Ítélet nincs.* (Déry Tibor munkái.) Bp., Szépirodalmi, 1971, 417.

Beleköpött a koldusa pohárba, tartja a népi bölcsesség, ha november elején a pohárban a tiszta bor felületén vékony hab jelenik meg, és tartósan megmarad. A fr. *cracher dans la soupe* 'beleköp a levesbe' hamis barát, mert itt az ember a sajátjába köp bele, azaz 'maga alatt vágja a fát'. Franklin angolul idézi: „This to me was what the French call *Spitting in the Soup*” 'Számomra ez az volt, amit a franciák *levesbe köpés*-nek neveznek'.¹³⁴

Összegzés

Mint a fentiekből látható, a vizsgált nyelvekben a köpéssel kapcsolatos frazeológia vagy a konkrét cselekvésre, vagy valamilyen ősi hiedelemre nyúlik vissza. A nyelvi és a nem verbális egységek szemantikájában egyaránt találhatók nemzeti és általános jellemzők, azonban olybá tűnik, hogy az általános vonások felé billen a mérleg nyelve. A gesztusok és nyelvi megfelelőik kimerítő leírása adhat végleges választ arra a kérdésre, hogy a nem verbális jelentések közül melyik általánosan elterjedt, és melyik kultúraspecifikus.

Rövidítések

ang. = angol
aszt. = asztúriai
berb. = berber
biz = bizalmas beszédben
délném. = délnémet
fr. = francia
gal. = galíciai
gör. = görög
gúny = gúnyos
holl. = holland
horv. = horvát
izl. = izlandi
k. = kínai
katal. = katalán
lat. = latin
lengy. = lengyel
m. = magyar
mordv. = mordvin
ném. = német
nyj = nyelvjárási, nép- vagy tájnyelvi

ol. = olasz
or. = orosz
pejor = pejoratív, rosszálló
per. = perzsa
pik. = pikárd
port. = portugál
rég = régies
ritk = ritka
rom. = román
sp. = spanyol
sv. = svéd
szb. = szerb
szkr. = szanszkrit
szlk. = szlovák
tat. = tatár
tör. = török
tréf = tréfás
udm. = udmurt
ukr. = ukrán

¹³⁴ *Franklin, Benjamin: The Writings of Benjamin Franklin. 1–10. 6. New York – London, Macmillan, 1905–1907., 353.*

A felhasznált szótárak és lexikonok

Ammer, Christine: American Heritage Dictionary of Idioms. The most comprehensive collection of idiomatic expressions and phrases. Boston – New York, Houghton Mufflin, 1997.

Aquilina, Joseph: A comparative dictionary of Maltese proverbs. Valletta, The Royal University of Malta, 1972.

Bárdosi Vilmos: Magyar szólások, közmondások értelmező szótára fogalomköri szómutatóval. Bp., Tinta, 2012.

Bárdosi Vilmos: Magyar szólástár. Szólások, helyzetmondatok, közmondások értelmező és fogalomköri szótára. Bp., Tinta, 2003.

Becket, Andrew: A concordance to Shakespeare. Suited to all editions, in which the distinguished and parallel passages in the plays of that justly admired writer are methodically arranged. London, Printed for G. G. J. and J. Robinson, 1787.

Benkő Loránd főszerk.: A magyar nyelv értelmező szótára. 1–7. Bp., Akadémiai, 1959–1962.

Benkő Loránd főszerk.: A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. 1–3. Bp., Akadémiai, 1967–1976.

Bertram, Anne: NTC's Dictionary of Euphemisms. The Most Practical Guide to Unraveling Euphemisms. Chicago, NTC, 1998.

Brednich, Rolf Wilhelm Hrsg.: Enzyklopädie des Märchens. Handwörterbuch zur historischen und vergleichenden Erzählforschung. 12. Berlin – New York, Walter de Gruyter, 2007.

Brewer, E. Cobham: A Dictionary of Miracles, Imitative, Realistic, and Dogmatic. Philadelphia, J. B. Lippincott, 1884.

Brewer, E. Cobham: Dictionary of Phrase and Fable. Rev. and enl. London, Cassell, 1953.

Český národní korpus. Filozofická fakulta Univerzity Karlovy. = <http://ucnk.ff.cuni.cz/english/verejny.php> (letöltve: 2016. március 6.).

Clark, John O. E.: Harrap's Dictionary of English Idioms. London, Harrap, 1990.

Csorba Tibor szerk.: Lengyel–magyar szótár. Bp.–Warszawa, Akadémiai – Wiedza Powszechna, 1985.

Csúry Bálint: Szamosháti szótár. 1–2. Bp., Magyar Nyelvtudományi Társaság, 1935–1936.

Dorogman György: Spanyol–magyar kézisótár. Bp., Akadémiai, 1992.

Dugonics András: Magyar példa beszédek és jeles mondások. Szeged, Grün Orbán, 1820.

Faluba, Károly – Morvay, Károly: Diccionari Català–Hongarès. Barcelona, Enciclopèdia Catalana, 1990.

Flonta, Teodor: A Dictionary of English and Romanian Equivalent Proverbs – Dicționar englez-român de proverbe echivalente. DeProverbio.com. = <http://www.deproverbio.com/DPbooks/EROM/dictionary.html> (letöltve: 2012. január 31.).

Fokos-Fuchs Dávid: Syrjänisches Wörterbuch. 1–2. Bp., Akadémiai, 1959.

Fronek, Josef: Velký česko–anglický slovník. Praha, Leda, 2000.

Gágyor József: Mátyusföldi rózsák és bogáncsok. Szólások, közmondások és nyelvi fordulatok a tallósi nép ajkán. 4. O–Sz. Pozsony, Madách-Posonium, 2010.

Glare, P. G. W.: Oxford Latin Dictionary. 1–8. Oxford, OUP, 1969–1982.

Graupmann, Jürgen: Tabuk kislexikona. Ford. Reviczky Béla. Kalocsa, Athenaeum, 1999.

Halász Előd: Magyar–német szótár. 1–2. Bp., Akadémiai, 1964².

Haugen, Einar: Norwegian–English Dictionary. Oslo–Madison, Universitetsforlaget – UW Press, 1965.

Hearn, Lafcadio: “Gombo Zhèbes.” Little Dictionary of Creole Proverbs Selected from Six Creole Dialects. Transl. into French and into English, with notes, complete index to subjects and some brief remarks upon the Creole idioms of Louisiana. New York, W. H. Coleman, 1885.

Hradský, Ladislav: Magyar–cseh nagyszótár. 1–2. Bp., Akadémiai, 1989.

Kahla, Martti toim.: Phraseologica Morduinica. Helsinki, 2010.

Király Rudolf: Magyar–portugál kézisztár. Bp., Akadémiai, 1987.

Koul, Omkar Nath: Dictionary of Kashmiri Proverbs. Delhi, Indian Institute of Language Studies, 2005².

Kresznerics Ferenc: Magyar szótár gyökérrenddel és deákozattal. 1–2. Buda, 1831–1832.

Krikmann, Arvo et alia: Eesti vanasõnad. 1–5. Tallinn, Eesti Raamat, 1980–1988.

Kruyskamp, Cornelis: Groot Woordenboek der Nederlandse Taal. 1–2. ‘s Gravenhage, Martinus Nijhoff, 1976¹⁰.

Küpper, Heinz: Illustriertes Lexikon der deutschen Umgangssprache. 1–8. Stuttgart, Klett, 1982–1984.

Lakó György: Svéd–magyar szótár. Bp., Akadémiai, 1989⁵.

Leeming, David Adams: Creation Myths of the World. An Encyclopedia. 1–2. Santa Barbara, ABC-Clío, 2010².

LesAdages d’Érasme=<https://sites.univ-lyon2.fr/lesmondeshumanistes/wp-content/uploads/Adages.pdf> (letöltve: 2014. február 7.).

Liddell, Henry George – Scott, Robert: A Greek–English Lexicon. Oxford, Clarendon Press, 1996⁹.

B. Lőrinczy Éva főszerk.: Új magyar tájszótár. 1–5. Bp., Akadémiai, 1979–2010.

Margalits Ede: Magyar közmondások és közmondásszerű szólások. Bp., Kókai Lajos, 1897.

Mokienko, Valerij – Wurm, Alfréd: Česko–ruský frazeologický slovník. Olomouc, Univerzita Palackého v Olomouci, 2002.

O. Nagy Gábor: Magyar szólások és közmondások. Bp., Gondolat, 1976².

Ordbog over det danske sprog. Historisk ordbog 1700–1950. = <http://ordnet.dk/ods/ordbog?query=spytte> (letöltve: 2015. szeptember 8.).

Ortutay Gyula főszerk.: Magyar néprajzi lexikon. 1–5. Bp., Akadémiai, 1977–1982.

Partridge, Eric: A Dictionary of Slang and Unconventional English. Colloquialisms and Catch Phrases, Fossilised Jokes and Puns, General Nicknames, Vulgarisms, and Such Americanisms As Have Been Naturalised. London, Routledge – Taylor & Francis, 1984⁸.

Partridge, Eric: The Penguin Dictionary of Historical Slang. Abr. by Jacqueline Simpson. Harmondsworth, Penguin, 1972.

Penavin Olga: Szlavóniai (kórógyi) szótár. Bp., Nap, 2000².

Petrovici, Emil: Dicționar romîn–maghiar. 1–2. București, Editura Academiei Republicii Populare Romîne, 1964.

Pusztai Ferenc főszerk.: Magyar értelmező kéziszótár. Bp., Akadémiai, 2003².

Siefring, Judith: The Oxford dictionary of idioms. Oxford, OUP, 2004².

Simpson, John Andrew – Weiner, E. S. C. [Edmund] eds.: The Oxford English Dictionary. 1–20. Oxford, Clarendon Press, 1989².

Stelczer Árpád – Vendég Imre: Szlovák–magyar kéziszótár. Bp.–Bratislava, Akadémiai – Slovenské pedagogické nakladateľstvo, 1992.

Svenska Akademiens ordbok. = <http://g3.spraakdata.gu.se/saob/> (letöltve: 2016. március 6.).

Szabó T. Attila: Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár. 1–13. Bukarest–Bp.–Kolozsvár, Kriterion – Akadémiai – Erdélyi Múzeum-Egyesület, 1975–2009.

Szemerkenyi Ágnes: Szólások és közmondások. Bp., Osiris, 2009.

Szymczak, Mieczysław red.: Słownik języka polskiego PWN. 1–3. Warszawa, Wydawnictwo Naukowe PWN, 1996.

Tae Hung Ha: Maxims and Proverbs of Old Korea. Seoul, Yonsei University Press, 2000¹².

Thesaurus Proverbiorum Medii Aevi. Lexikon der Sprichwörter des romanisch-germanischen Mittelalters. 1–13. Berlin, Walter de Gruyter, 1995–2002.

Tokarev, Szergej Alekszandrovics főszerk.: Mitológiai enciklopédia. 1–2. Ford. Bárány György és mások. Bp., Gondolat, 1988.

Toller, Thomas Northcote: An Anglo–Saxon Dictionary. Oxford, Clarendon Press, 1898.

Vargyas Lajos főszerk.: Magyar népköltészet. Foklór. Bp., Akadémiai, 1988.

Vöö István: Dicționar de proverbe român–maghiar. București, Editura științifică și enciclopedică, 1978.

Wander, Karl Friedrich Wilhelm: Deutsches Sprichwörter-Lexicon. 1–5. Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 2008. = <http://woerterbuchnetz.de/Wander/> (letöltve: 2016. március 14.)

Wielki słownik języka polskiego. = <http://www.wsjp.pl/index.php> (letöltve: 2016. március 22.).

Wilkinson, Peter Richard: Thesaurus of Traditional English Metaphors. London – New York, Routledge, 2002².

Wörterbuch für Redensarten, Redewendungen, idiomatische Ausdrücke, Sprichwörter, Umgangssprache = <http://www.redensarten-index.de/> (letöltve: 2016. január 5.).

Zamenhof, Lazaro Ludoviko: Esperanta proverbaro. Inko, eLibro, 2001.

Головкина, О. В. ред.: Татарско–русский словарь – Татарча–русча сүзлек. Москва, Советская энциклопедия, 1966.

Даль, Владимиръ: Толковый словарь живаго великорускаго языка. 3. Второе издание, исправленное и значительно умноженное по рукописи автора. Санкт-Петербург–Москва, Издание книгопродавца-типографа М. О. Вольфа, 1882².

Джалил, Ордихане – Джалил, Джалиле: Курдские пословицы и поговорки на курдском и русском языках. Москва, Наука, 1972.

Иоаннидис, Амалия Анастасьевна: Русско–новогреческий словарь. Москва, Советская энциклопедия, 1966.

Котова, Марина Юрьевна: Русско–славянский словарь пословиц с английскими соответствиями. Санкт-Петербург, Издательство Санкт-Петербургского университета, 2000.

Кузнецов, Сергей Александрович: Большой толковый словарь русского языка. Санкт-Петербург, Норинт, 1998.

Левинтова, Эрнестина Иосифовна: Испанско–русский фразеологический словарь. Москва, Русский язык, 1985.

Мокиенко, Валерий Михайлович – Никитина, Татьяна Геннадьевна: Большой словарь русских поговорок. Москва, Олма Медиагрупп, 2007.

Мокиенко, Валерий Михайлович: Образы русской речи. Историко-этимологические очерки фразеологии. Москва, Флиета–Наука, 2007.

Самородов, Кирилл Тимофеевич ред.: Мордовские пословицы и загадки. 1. Пословицы, присловья и поговорки. Саранск, Мордовское книжное издательство, 1959.

Серебрянников, Борис Александрович – Бузакова, Раиса Николаевна – Мосин, Михаил Васильевич ред.: Эрзянско–русский словарь – Эрзянь–рузонь валкс. Москва, Русский язык – Дигора, 1993.

Филин, Федот Петрович ред.: Словарь русских народных говоров. 1–46. Москва–Ленинград–Санкт-Петербург, Наука, 1965–2013.

上海外国语学院《汉俄词典》编写组 [shàng hǎi wài guó yǔ xué yuàn hàn é cí diǎn biān xiě zǔ]: 汉俄词典 [hàn é cí diǎn] – Китайско–русский словарь. 北京 [běi jīng], 商务印书馆 [shāng wù yìn shū guǎn], 2006.

尹斌庸 [yǐn bīn yōng] 2008. 成语 [chéng yǔ]. 100 Common Chinese Idioms and Set Phrases. Translated by 韩晖 [hán huī]. Beijing, Sinolingua.

周岑仲 [zhōu qín zhōng] 何泽人 [hé zé rén] 2006⁵. 典故 [diǎn gù] – The Stories Behind 100 Chinese Idioms. (Gems of the Chinese Language Through the Ages.) Beijing, Sinolingua.

惠宇 [huì yǔ] editor in chief 2007⁶. 新世纪汉语大词典 [xīn shì jì hàn yǔ dà cí diǎn] / A New Century Chinese–English Dictionary. Beijing, FLTRP.

A felhasználott filmek

Annaud, Jean-Jacques 1981. A tűz háborúja (La guerre du feu). Kanadai–francia film.

Bertolucci, Bernardo 1976. Huszadik század (Novecento). Olasz film.

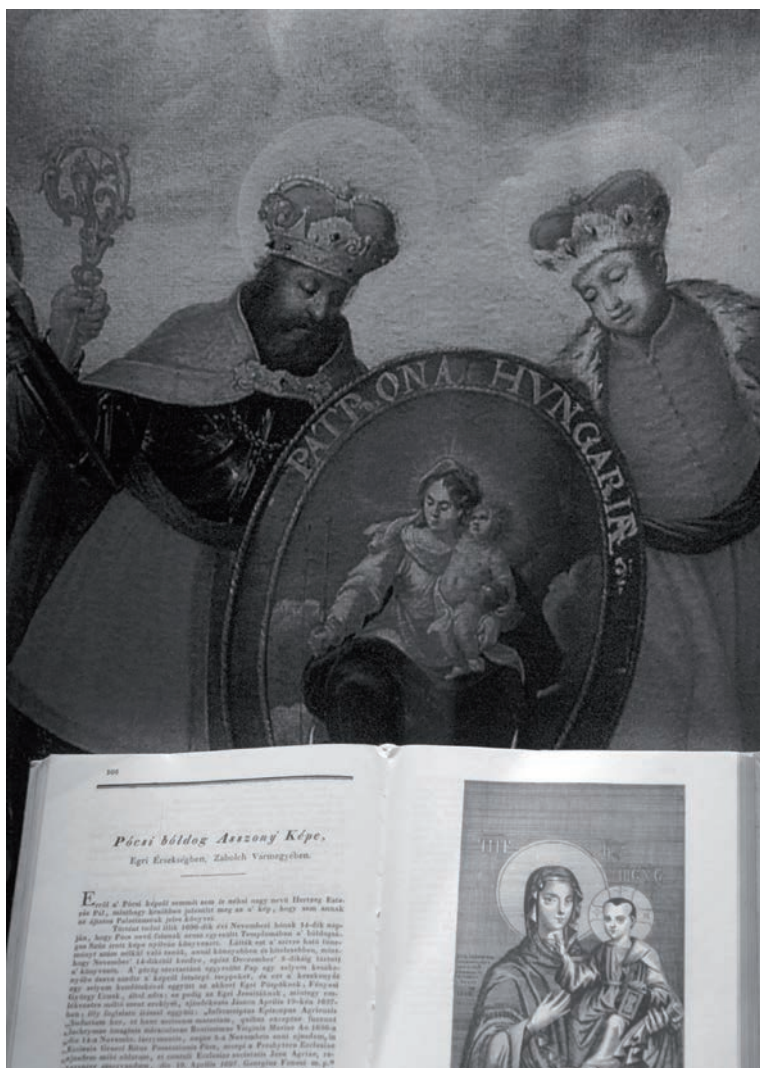
Dayan, Josée 2000. A nyomorultak (Les misérables). Francia film.

Im, Kvontek 1993. Phanszoriénekesek (서편제). Dél-koreai film.

Polański, Roman 2002. A zongorista (The Pianist). Amerikai film.

Reed, Peyton 2003. Pokolba a szerelemmel! (Down with Love!). Amerikai film.

Steklý, Karel 1956. Svej, a derék katona (Osudy dobrého vojáka Švejka). 1–2. Csehszlovák film.

ÁDÁM DÓRA

*Az emberi élet fordulópontjaihoz kapcsolódó
hagyományok és szakszavak Korláthelmecen
(a születéssel kapcsolatos hagyományok)¹*

A hagyományok segítik az egyént abban, hogy tudjon tájékozódni a világban, hogy legyen egy mérce, amelyhez igazodni tud. A néphagyományok átmenetet jelentenek a spontán hétköznapi és az ünnepek között. A felnövekvő generáció sok régi szokást már nem ismer, helyébe újakat alkalmaz, így ha nem gyűjtjük össze időben e néprajzi kincseket az utókornak már fogalma sem lesz létezésükről.²

Kárpátalja népe az évszázadok során számos nemzettel érintkezett, melyek mind hatást gyakoroltak közösségünk kultúrájára, hagyományaira. A magyarság asszimilálódása miatt szokásainkba lassan beépülnek a környező népek hagyományai. A párválasztási, eljegyzési és lakodalmi szokások gazdag múlttal rendelkeznek, így összegyűjtésük és rendszerezésük időszerű feladat.

Számos írást találunk, mely Korláthelmec történetével foglalkozik. Csíkvári Antal Ungvár és Ung vármegye című munkájában a falu nevét a Korlát-családtól származtatja. Elnevezése a 15. század végén állandósult. 1567-től lakosai kizárólag magyarok. A 18. században a Pethő-család kihalásával kincstári tulajdon lett. 1828-ban százhuszonnyolc lakóházból álló magyar falu református templommal, hétszázhatvankilenc református lakossal. Területe 3230 hold.³ Botlik József és Dupka György Magyarlakta települések

¹ Elhangzott a *Néphagyomány és nyelvi hagyomány – Folklor és nyelv kapcsolata a Kárpát-medencében* konferencián, Széphalmon, a Petőfi Irodalmi Múzeum – A Magyar Nyelv Múzeumában, 2016. április 14-én.

² *Dömötör Tekla: Magyar népszokások.* Corvina Kiadó, Budapest, 1972, 9.

³ *Csíkvári Antal: Ungvár és Ung vármegye. Vármegyei szociográfiák hivatala, Budapest, 1940, 185.*

ezredéve Kárpátalján című műve napjainkhoz közelebbi információkkal szolgál. 1946-tól ukránul Holmec, vegyes lakosságú magyar-ukrán, ruszin falu. Ungvártól 12 km-re. Az 1991-es számadási adatok szerint lakossága 965, ebből 408 magyar. Napjainkra ez a szám csökkent. 1990. április 5-én emlékművet avatott a sztálini önkény és a II. világháború áldozatainak.⁴

A népszokás voltaképpen a kultúra hagyományozódásának spontán formája, az a keret, melyben a nép ünnepe és hétköznapija lejátszódik. E témával kapcsolatban rengeteg szakirodalom áll a kutató rendelkezésére. **Ipolyi Arnold** több, születéssel kapcsolatos kérdést említ nagy összefoglaló munkájában, a Magyar Mythológiában. Ilyen, e dolgozat szempontjából lényeges kérdés az újszülöttet beavató/áldozati szertartások vagy ezek maradványai. Külön említi a témához szorosan kapcsolódó keresztelési lakomát vagy vendégséget. **Róheim Géza** is érinti az emberélet fordulóinak egyes kérdéseit a Magyar néphit és népszokások című munkájában. A kötetben elvéve találunk utalásokat a termékenységgel, az ósanya kérdésével vagy a gyermekszületés, illetve a keresztelő egy-egy jelenségével kapcsolatban. **Vidák Tünde** Csíkkarcfalván végzett terepmunkája alapján három generáció szempontjából mutatja be a szülés körüli teljes hagyománykör jelenségeit. Kitér a rítusok időbeli változásai, a gyakorlatból való kikopásuk és jelentésvesztésük folyamatára is.

A 2015-ben folytatott kutatás során igyekeztem összegyűjteni a születéssel kapcsolatos hagyományokat, valamint azokat a szokásokat, amelyek jelen vannak a környező népek hitvilágában. Az alábbi hipotéziseket állítottam fel:

1. A kárpátaljai néphagyomány, s ezen belül Korláthelmec szokásai túlnyomó többségben magyar sajátosságokat mutatnak.
2. Az évszázados hagyományok napjainkban is jelentőséggel bírnak, bár a technika fejlődése következtében hatásuk gyengülőben van.

Egy nő életében a terhesség a legmeghatározóbb korszak. Ekkor válik nőből édesanyává. Ez ajándék, hiszen új életet hozhatnak a világra, ezért mindennél fontosabb, hogy már a terhesség alatt vigyázzanak gyermekük egészségére. Még a lakodalom idején is gondoskodtak arról, hogy az újdonsült házaspárnak legyen gyermeke. Ugyanis, egy olyan hagyomány ismeretes, miszerint ahhoz, hogy az első gyerek fiú legyen, egy kisfiút ültettek a menyasszony ölébe.

---

⁴Botlik József, Dupka György: Magyarlakta települések ezredéve Kárpátalján. Intermix Kiadó, Ungvár-Budapest, 1993, 205.

A 20. század elején családonként 5-6 gyerek, de akadt olyan család is, ahol 8-9 gyermek is született. A magas **gyermeklétszám** csökkenése a második világháború utáni évtizedekben következik be, ugyanis napjainkra nagyon ritkák a sokgyermekes családok, rendszerint 1-2, néha 3 gyerek születik egy családban. Az adatközlő szerint az első jele, hogy egy családban kisbaba lesz, az volt, ha egy gólya rászállt a család házának kéményére. A terhesség jelzésére használták azt a kifejezést, hogy „gólya röpdös a háztetőn”. Előfordult olyan is, hogyha egy családban már a második gyereket várták, akkor az idősebb testvér, ha gólyát látott, ezeket kiáltotta: „Gólya bácsi vaslapát, hozzá nekem testvérkét!”

Az orvostudomány fejletlensége miatt a várandós asszony nem mindig tudta megállapítani, hogy terhes-e vagy sem. Terhessége csak akkor volt mások számára is észrevehető, ha már a pocakja gömbölyödni kezdett. Amikor megtudta, hogy másállapotba került, a hírt először az édesanyjával és a férjével osztotta meg. A **terhesség** kifejezésére változatos és választékos szavakat használtak. Mondták, hogy „*mán úgy vagyok; úgy maradtam*”; „*másállapotba; boldog vagy olyan állapotba*” került a menyecske. Az áldott állapotba kerülés nem számított nagy kiváltságnak a munkában, a kismamának nem járt különleges bánásmód. A családja ugyan tudomásul vette állapotát, de egészen a szülésig nem tulajdonítottak nagy figyelmet neki.

A gyermek nemének megállapítására többféle módszert is ismertek. A hiedelem szerint, ha a várandós asszony savanyút kívánt, akkor fia születik, ha édeset kívánt, akkor lányt szül majd. Ha az anyuka figyelmes volt és megjegyezte, melyik oldalon mozdult meg a kisbabája, akkor meg tudta állapítani, hogy milyen nemű lesz. Ha a gyermek a baloldalon mozdult meg először, akkor a kismamának fia, ha pedig a jobb oldalon mozdult meg először, akkor kislánya lesz. Különböző külső jelek is utaltak arra, hogy fiút vagy lányt szül majd. Az egyik ilyen jel volt a hasa formája. Az idősebbek azt tartották, ha egy kismamának kerek, gömbölyű pocakja volt, akkor lánya születik, ha pedig hosszúkás pocakja, akkor fia. Szintén külső jel volt az anya arcának kisebb elváltozása. Azoknak a kismamáknak, akik leányt, várnak az arcuk megváltozik, mondván „a lányok ellopják az anyjuk szépségét.”

A terhesség közepén a nő elkezdte készíteni a kelengyét. A kelengyébe elsősorban azok a dolgok kerültek, melyekre a keresztelőre szükségesek voltak. Ilyen volt az ingecske, pólyapárna, pelenka, kissapka. Ezeket a dolgokat általában készen vették. A pólyapárnát igyekeztek kidíszíteni, hogy még szebb, még egyedibb legyen. Rendszerint a babavárás ideje alatt a szülők elgondolkoztak

azon, hogy kit hívjanak komának, azaz ki legyen a keresztapa és a keresztmama. A 20. század elején még igyekeztek a közeli rokonságból, testvérek közül komákat választani. A majdani édesapa feladata volt, hogy meghívja a komát és a kománét. Az ő feladatuk volt, hogy előkészítse a kisbabát a keresztelőre, mivel az édesanyának nem volt szabad kimenni a házból, amíg „*meg nem tisztult.*”

Napjainkban a várandós anyák általában dolgoznak, így nem tudnak akkor figyelmet fordítani állapotukra. Nem jár nekik kiemelkedő figyelem, esetleg az utolsó hónapokban. Egy-egy családban két, maximum három gyerek van, több szinte egyáltalán nincs. A hiedelmek többségével nem foglalkoznak, de vannak, akik betartják, hogy nem vásárolnak előre a gyerekeknek, csak a legszükségesebbeket, s a többit majd utána. Sokat változott a gyermek nemének meghatározása is. Ma már ultrahanggal nézik meg, nem pedig külső jegyek alapján határozzák meg.

A névválasztás az egyik legfontosabb momentuma a babavárásnak, ezért tartottam célszerűnek tanulmányozni a koronkénti névdivatot. Az anyagyűjtés során felhasználtam a korláthelmeci református és katolikus egyház anyakönyveit. A kutatás során 1950-2000 között 42 női nevet és 30 férfinévet, 2001-2015 között pedig 20 női nevet és 19 férfinévet különböztettem meg. Az összegyűjtött neveket vizsgáltam gyakoriságuk és eredetük szerint.

Az első periódusban, 1950-2000 között 42 női nevet 97 személy viselt. A leggyakoribb nevek közé tartozik az Anna (6), Erzsébet (12), Erika (5), Éva (8), Ilona (5), Julianna (4), Katalin (6), Mária (26). Kevésbé használatosak voltak az alábbi nevek: Aliz, Csilla, Diana, Dóra, Flóra, Kornélia, Szabina, Szvetlana, Tanya, Teréz, Terézia, Veronika (1); Andrea, Etel, Eszter, Gabriella, Gizella, Ildikó, Jolán, Magdolna, Margaréta, Margit, Marianna, Szilvia, Valéria, Viktória, Zsuzsanna (2); Ibolya, Ida, Irén (3).

A második periódusban, 2001-2015 között 8 nevet 14 személy visel. Jellemző a korszak neveire a magyar és az ukrán kettősnevek használata, valamint a legtöbb keresztnév csak egyszer fordul elő. A leggyakoribban használt keresztnév a Katalin és a Tímea (2). Egyszer fordulnak elő az alábbi keresztnévek: Alexandra, Alina, Anna, Beáta, Diana, Erzsébet, Evelin, Gabriella, Gizella, Júlia, Laura, Leszja, Magdolna, Mária, Nikolett, Szófia, Veronika, Viktória.

A névanyag állandó részét alkotják azok a nevek, melyek mindkét a korszakban megtalálhatóak: Diana, Erzsébet, Gabriella, Gizella, Katalin, Magdolna, Mária, Veronika, Viktória.

A leggyakoribb női nevek

Név	1950-2000	2001-2015	Összesen
Anna	6	1	7
Erika	5	–	5
Erzsébet	12	1	13
Éva	8	–	8
Ilona	5	–	5
Julianna	4	–	4
Katalin	6	2	8
Mária	26	1	27

A legritkább női nevek

Név	1950-2000	2001-2015	Összesen
Alexandra	–	1	1
Alina	–	1	1
Beáta	–	2	2
Csilla	1	–	1
Diana	1	1	2
Dóra	1	–	1
Evelin	–	1	1
Flóra	1	–	1
Gabriella	2	1	3
Gizella	2	1	3
Ibolya	3	–	3
Ida	3	–	3
Irén	3	–	3
Jolán	2	–	2
Júlia	–	1	1
Kornélia	1	–	1
Krisztina	1	–	1
Laura	–	1	1
Leszja	–	1	1
Magdolna	2	1	3
Margaréta	2	–	2
Nikolett	2	–	2
Szabina	2	–	2
Szilvia	1	–	1
Szófia	–	1	1

Szvetlána	1	–	1
Tanya	2	–	2
Teréz	–	1	1
Terézia	1	–	1
Tímea	1	–	1
Valéria	1	–	1
Veronika	1	–	1
Viktória	–	2	2
Zsuzsanna	2	–	2
Nikolett	1	1	2
Szabina	2	1	3
Szilvia	2	–	2

A két korszak névanyagát összehasonlítva megállapítható, hogy az 1950-2000 közötti periódusban jóval több név volt használatban, mint a 2001-2015 közötti időszakban. A kutatásból az is kiderül, hogy milyen változáson ment keresztül a névdivat; melyek azok a nevek, amelyek kikoptak a használatból, és melyek azok a nevek, amelyek megmaradtak: Anna, Erika, Erzsébet, Éva, Ilona, Julianna, Katalin, Mária.

Az első korszakban, 1950-2000 között 30 férfinévvel találтам, melyet 99 személy viselt. Ezek közül a leggyakoribbak voltak a következők: András (5), Ferenc (5), István (12), János (12), József (9), Lajos (5), László (6), Mihály (8), Miklós (4), Sándor (8), Tibor (4). Kevésszer fordultak elő az olyan nevek, mint: Antal, Attila, Barnabás, Csaba, Dávid, Emil, Gábor, Gergely, György, Jónás, Róbert, Szergej, Sztanyiszláv, Tamás, Valerij, Zsolt (1); Béla, Endre, Gyula, György, Pál, Rudolf, Vince (2); Imre (3).

A második korszakban, 2001-2015 között 19 férfinévvel különböztettem meg, melyet 16 személy visel. A leggyakoribbnak számít a Sándor (3), míg a többi névvariáns csak egyszer fordul elő, ilyenek: Alekszandr, Artúr, Áron, Bálint, Dániel, Endre, Gergely, János, Jenő, Jurij, László, Mátyás, Mihajlo, Miklós, Valentin, Viktor, Zoltán. Az idő múlása és a lakosság elszlávosodása miatt megfigyelhető az ukrán nevek előtérbe kerülése és a hagyományos magyar nevek kikopása.

Leggyakoribb férfinévek:

Név	1950-2000	2001-2015	Összesen
András	5	–	5
Ferenc	5	–	5
István	12	–	12
János	12	1	13
József	9	–	9
Lajos	5	–	5
László	6	1	7
Mihály	8	1	9
Miklós	4	1	5
Sándor	8	3	11
Tibor	4	–	4

Legritkább férfinévek:

Név	1950-2000	2001-2015	Összesen
Endre	2	1	3
Imre	3	–	3
Béla	2	–	2
Gyula	2	–	2
Pál	2	–	2
Rudolf	2	–	2
Vince	2	–	2
Alekszandr	–	1	1
Antal	1	–	1
Attila	1	–	1
Artúr	–	1	1
Áron	–	1	1
Barnabás	1	–	1
Bálint	–	1	1
Csaba	1	–	1
Dániel	–	1	1
Dávid	1	–	1
Emil	1	–	1
Gábor	1	–	1

Gergely	1	–	1
Gergő	–	1	1
György	1	1	2
Jenő	–	1	1
Jónás	1	–	1
Jurij	–	1	1
Mátyás	–	1	1
Mihajlo	–	1	1
Róbert	1	–	1
Szergej	1	–	1
Sztanyiszláv	1	–	1
Tamás	1	–	1
Valentin	–	1	1
Valerij	1	–	1
Viktor	–	1	1
Zoltán	–	1	1
Zsolt	1	–	1

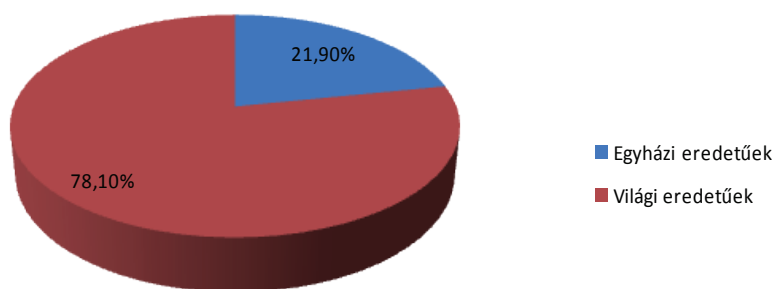
A két korszakot összehasonlítva arra a következtetésre jutunk, hogy a legmegterheltebb név a Sándor mindkét korszakban, míg az 1950-2000 közötti gyakori nevek a 2001-2015 közötti periódusban csak elvétve fordulnak elő, és előfordulásuk is gyakran szláv formában jelentkezik. A keresztnévek eredet szerinti vizsgálatában a Ladó János és Bíró Ágnes által szerkesztett Magyar utónévkönyv és Hajdú Mihály eredet szerinti felosztása volt a segítségemre. Hajdú Mihály a jövevényneveket két típusba sorolta: *egyházi eredetűek* és *világi eredetűek*.

Egyházi eredetű nevek: Anna (2), Dóra (1), Éva (8), Eszter (2), Erzsébet (12), Gabriella (2), Magdolna (2), Mária (26), Natália (1). 21,9 %

Világi eredetű nevek: Aliz (1), Andrea (2), Csilla (1), Diana (1), Etel (2), Erika (5), Flóra (1), Gizella (2), Ibolya (3), Ida (3), Ildikó (2), Ilona(5), Irén (3), Jolán (2), Julianna (4), Katalin (6), Kornélia (1), Krisztina (1), Larisza (1), Margaréta (2), Margit (2), Marianna (2), Szabina (1), Szilvia (2), Szvetlana (1), Tanya (1), Teréz (1), Terézia (1), Valéria (2), Veronika (2), Viktória (2), Zsuzsanna (2). 78,1%

Korláthelmec női keresztnévei 1950-2000 között többségükben világi eredetűek. Egyházi név kevés van, és ide sorolhatóak a leggyakrabban használt női nevek. A 41 női névből 8 egyházi eredetű és 33 világi eredetű. Az eredményeket diagramon szemléltetem.

Korláthelmec női neveinek eredet szerinti vizsgálata 1950-2000 között

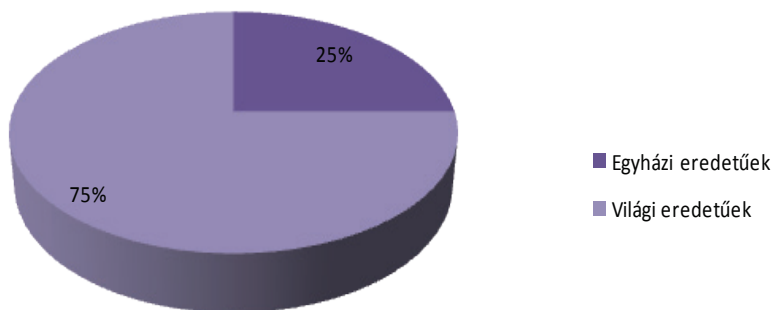
Hasonlóképpen vizsgáltam eredetük szerint Korláthelmec női keresztnéveit a második periódusban, 2001-2015 között.

Egyházi eredetű nevek: Anna (1), Erzsébet (1), Gabriella (1), Magdolna (1), Mária (1). 25 %

Világi eredetű nevek: Alexandra (1), Alina (1), Beáta (1), Diana (1), Evelin (1), Gizella (1), Júlia (1), Katalin (2), Laura (1), Leszja (1), Nikolett (1), Szófia (1), Tímea (2), Veronika (1), Viktória (1). 75 %

Az eredet szerinti vizsgálat során Korláthelmec női keresztnévei 2001-2015 között azt mutatják, hogy 20 női névből 5 egyházi, 15 világi eredetű. A kapott eredményeket diagramon szemléltetem:

Korláthelmec női keresztnévei eredet szerinti vizsgálata 2001-2015 között

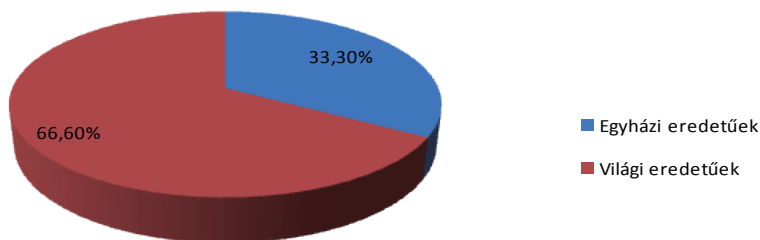
Az eredet szerinti vizsgálat azt mutatja, hogy mindkét periódusban, 1950-2000 és 2001-2015 között a világi eredetű keresztnévek domináltak, viszont a leggyakoribb névválasztás az egyházi nevek közül volt, így a legmegterheltebbek ezek a neveink.

Korláthelmec férfi keresztnéveinek eredet szerinti vizsgálata 1950-2000 között azt mutatják, hogy 33 névvariáns közül 11 egyházi eredetű, 22 pedig világi eredetű. A kapott eredményeket diagramon mutatom be.

Egyházi eredetű nevek: András (5), Barnabás (1), Dávid (1), Gábor (1), István (12), János (12), Jónás (1), József (9), Mihály (8), Pál (2), Tamás (1). 33, 3 %

Világi eredetű nevek: Antal (1), Attila (1), Béla (2), Csaba (1), Emil (1), Endre (2), Ferenc (5), Gergely (1), Gyula (2), György (1), Imre (3), Lajos (5), László (6), Miklós (4), Róbert (1), Rudolf (2), Sándor (8), Szergej (1), Sztanyiszláv (1), Tibor (4), Valerij (1), Zsolt (1). 66,6 %

Korláthelmec férfi keresztnévei eredet szerint 1950-2000 között

Hasonlóképpen vizsgáltam a férfinéveket eredetük szerint 2001-2015 között.

Korláthelmec férfi keresztnévei eredetük szerint a vizsgált periódusban azt mutatják, hogy 19 névből 6 egyházi eredetű, 13 pedig világi eredetű. Az eredményeket diagramon ábrázolom.

Egyházi eredetűek: Áron (1), Dániel (1), János (1), Mátyás (1), Mihajlo (1), Mihály (1). 31,5 %

Világi eredetűek: Alekszandr (1), Artúr (1), Bálint (1), Endre (1), Gergő (1), Jenő (1), Jurij (1), László (1), Miklós (1), Sándor (3), Valentin (1), Viktor (1), Zoltán (1). 68,4 %

Korláthelmec férfi keresztnéveinek eredet szerint 2001-2015 között

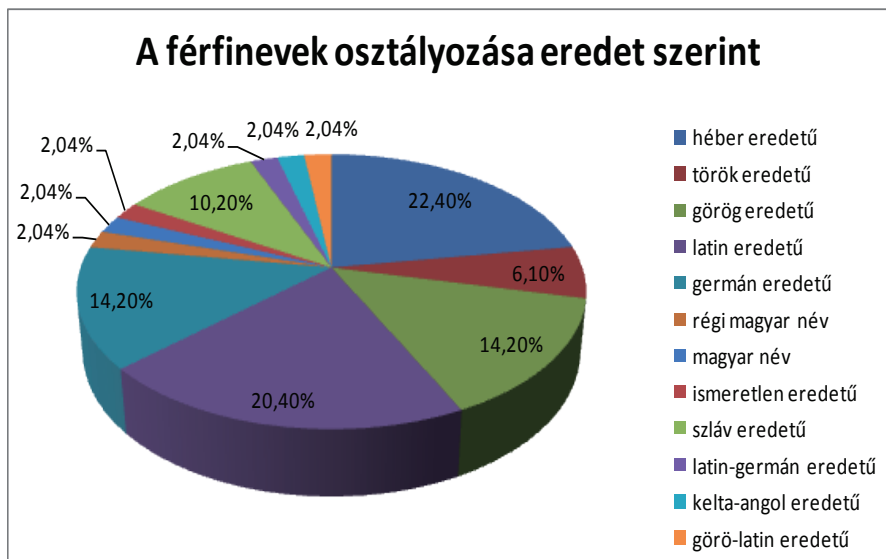

Következtetésként elmondható, hogy a férfiak esetében is a világi eredetű nevek domináltak. 2001-2015 között három új név került be az egyházi eredetű nevek csoportjába. Ilyen az Áron és a Mátyás. Ugyanakkor kivesztek az egyházi nevek csoportjából az olyan nevek, mint az András, Barnabás, Dávid,

Gábor, Jónás, József, Pál, Tamás. A legmegterheltebb név mindkét csoportban a világi nevek között található, mégpedig a Sándor.

A szakirodalom tanulmányozása során megfigyeltem, hogy Kálmán Béla más csoportosítást tart célszerűnek, amely részletesebben szemlélteti a nevek eredetét. Ennek megfelelően a következő típusokat alakítottam ki:

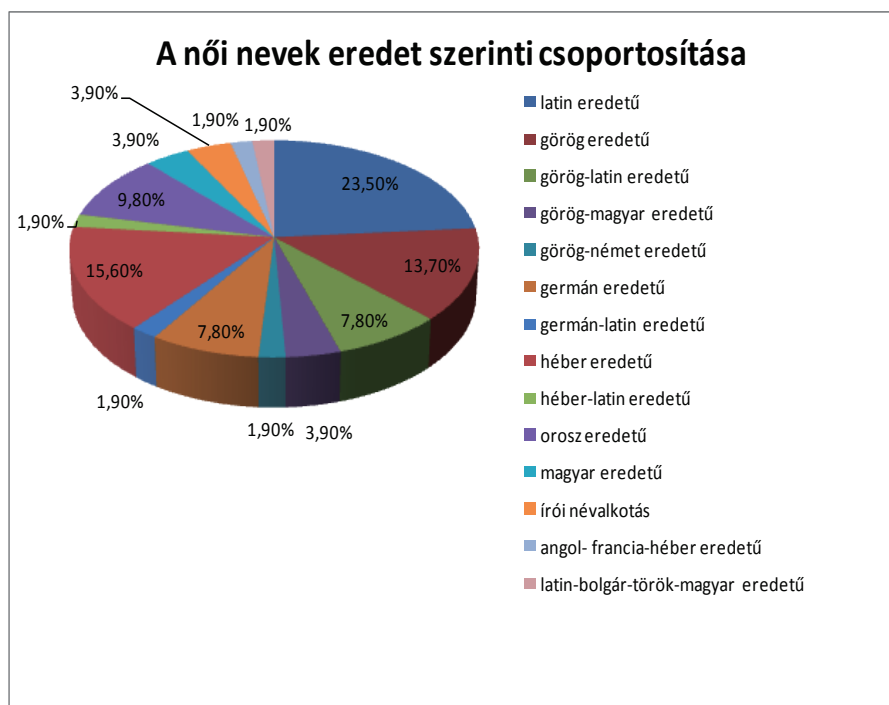
- héber eredetű bibliai név: Áron, Barnabás, Dániel, Dávid, Gábor, János, Jónás, József, Mátyás, Mihály, Tamás; (22,4 %)
- török eredetű régi magyar férfinév: Csaba, Gyula, Jenő; (6,1 %)
- görög eredetű név: Alexander, András, Gergely, Gergő, István, Miklós, Sándor; (14,2 %)
- latin eredetű név: Antal, Bálint, Emil, Ferenc, Pál, Tibor, Valentin, Viktor, Vince; (20,4 %)
- germán eredetű név: Attila, Endre, Gusztáv, Imre, Lajos, Róbert, Rudolf; (14,2 %)
- régi magyar név: Zoltán; (2,04 %)
- magyar név: Zsolt; (2,04 %)
- ismeretlen eredetű név: Béla; (2,04 %)
- szláv eredetű név: László, Jurij, Mihajlo, Szergej, Sztanyiszláv, Valerij; (10,2 %)
- latin-germán név: Márk; (2,04 %)
- kelta-angol: Artúr; (2,04 %)
- görög-latin: György; (2,04 %)

A női nevek eredetének vizsgálata során is Kálmán Béla munkájára támaszkodtam. A következő csoportokat különítettem el:

- latin eredetű név: Beáta, Flóra, Julianna, Kornélia, Krisztina, Laura, Marianna, Natália, Szabina, Szilvia, Valéria, Viktória; (23,5 %)
- görög eredetű név: Diana, Ilona, Irén, Katalin, Margaréta, Teréz, Terézia (13,7 %)
- görög-latin eredetű név: Alexandra, Andrea, Margit, Veronika; (7,8 %)
- görög- magyar eredetű név: Szófia, Tímea; (3,9 %)
- görög-német eredetű név: Nikolett; (1,9 %)
- germán eredetű név: Evelin, Gizella, Ida, Ildikó; (7,8 %)
- germán-latin eredetű név: Erika; (1,9 %)
- héber eredetű bibliai név: Anna, Dóra, Erzsébet, Eszter, Éva, Magdolna, Mária, Zsuzsanna; (15,6 %)
- héber-latin eredetű név: Gabriella; (1,9 %)
- orosz eredetű név: Alina, Larisza, Leszja, Szvetlána, Tanya; (9,8 %)
- magyar eredetű név: Etel, Ibolya; (3,9 %)
- írói névalkotás: Csilla, Jolán; (3,9 %)
- angol- francia-héber eredetű név: Aliz; (1,9 %)
- latin-bolgár-török-magyar eredetű név: Júlia. (1,9 %)

Összegzésként elmondhatjuk, hogy a keresztnév eloszlása viszonylag arányos, ugyanis mind az első, mind a második periódusban a világi eredetű nevek voltak nagyobb többségben a férfi és a női nevekénél egyaránt. A férfi keresztnévénél az eredet szerinti csoportosításnál a héber eredetű bibliai nevek a legelterjedtebbek, míg a női keresztnévénél a latin eredetűek alkotják a legjelentősebb csoportot.

Felhasznált irodalom:

Az ősi magyar hitvilág. Szerk.: *Diószegi Vilmos*, Gondolat Kiadó, Debrecen, 1978, 61.

Botlik József, Dupka György: Magyarlakta települések ezredéve Kárpátalján. Intermix Kiadó, Ungvár-Budapest, 1993, 205-206.

Boross Marietta, Karácsony Zoltán, Tátrai Zsuzsanna: Magyar népi kultúra. Képzőművészeti Kiadó, Budapest, 2004, 186-187.

Csíkvári Antal: Ungvár és Ung vármegye. Vármegyei szociográfiák hivatála, Budapest, 1940, 185-186.

Dömötör Tekla: Magyar népszokások. Corvina Kiadó, Budapest, 1972, 9-58.

Kapos Mária: A gyermek családon belüli nevelésének változása a nógrádi falvakban. = Gyermekvilág a régi magyar falun I-II. Szolnok, 1995, 459-474.

Kapros Márta: A születés szokásai és hiedelmei az Ipoly mentén. Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Tanszéke, Debrecen, 1986.

Kapros Márta: A születés és kisgyermekkor szokásai. = Magyar Néprajz VII. Népszokás, néphit, népi vallásosság. Főszerk.: Dömötör Tekla. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1990, 9-31.

Katona Imre, Voigt Vilmos: Folklor forrásismeret. = Ünnepi kötet Faragó József 80. születésnapjára. Budapest, 2002, 7-44.

Kertész Judit: A születés és a kisgyermekkor folklórja a Szuha-völgyben – Debrecen, 1989, 9-11.

VASZECSKO KARINA

*Születéssel kapcsolatos hiedelmek és szakszavak**Csapon¹***Bevezetés**

Az emberi élet első nagy fordulópontja egy új emberi lény születése. Ez a közösségen belül meghatározó esemény. A gyermek minden nemzet számára új remény a hagyományának fenntartására. Fontos, hogy ez az új jövevény szülőhazája szokásait, történelmét, kultúráját megtanulja, elsajátítsa, majd továbbadja a következő generációnak. A hagyományos társadalmakban egy utód születése az egyik legfontosabb

közösségi esemény, míg a mai világban a kívülálló számára lassan jelentéktelenné válik, pusztán az adott család életében tűnhet sorsfordító pillanatnak.

Munkám célja, hogy összegyűjtsem a születéssel kapcsolatos hagyományokat, s rendszerezem a hozzájuk fűződő szakszavakat.

A gyűjtés módja. A gyűjtést adatközlők segítségével végeztem, akiket különböző korosztály képviselői közül válogattam ki, hiszen így teljesebb képet kaphatok a jelen és a múlt hagyományairól. (Listájukat lásd a tanulmány végén.) Bár a kérdéssel kapcsolatban több, a gyűjtést megkönnyítő kérdőív látott napvilágot, a közvetlen beszélgetést tartottam a legcélravezetőbbnek.

Gyűjtésem helye szülővárosom, Csap. Botlik József és Dupka György munkájában olvashatjuk, hogy a település neve személynévből keletkezett.² (A szerzők Kiss Lajos szótárának adatait³ említik, a *Csap* szócikkből in-

¹ Elhangzott a *Néphagyomány és nyelvi hagyomány – Folklor és nyelv kapcsolata a Kárpát-medencében* konferencián, Széchalmon, a Petőfi Irodalmi Múzeum – A Magyar Nyelv Múzeumban, 2016. április 14-én.

² Botlik József– Dupka György: *Magyarlakta települések ezredéve Kárpátalján*. (Kárpátaljai magyar könyvek 11.) Ungvár–Budapest, Intermix Kiadó, 1993, 189.

³ Kiss Lajos: *Földrajzi nevek etimológiai szótára*. 1–2. 4. bőv. és jav. kiad. Bp., Akadémiai Kiadó, 1988, 1: 306.

nen-onnan szemezgetve, de idézőjelben és a kötet- és oldalszám feltüntetésével.) Az első írásos említése 1281-ből való *Chap* alakban.

Ismeretes a vidéken egy legenda, amely Csap nevét egy embertől eredezteti. Úgy tartják, hogy egy kiemelkedő uraság járt a területen lovaskocsijával és nehezen haladtak, mert nagy sár volt. Az ura így szólt rá kocsisára:

– Nosza, fiam, Salamon! Csapj a lovak közzé, mert itt rekedünk ebben a nagy ásványban.

Tóth Györgynek, Csap egykori polgármesterének kutatása alapján a községet az 1280-as években már a Csapy család birtokolta. A csapiak részt vettek az 1514-es parasztháborúban, az 1698-as Tokaji Ferenc által vezetett felkelésben és II. Rákóczi Ferenc fejedelem szabadságharcában is. Leltári adatok szólnak arról, hogy a fejedelem három napot töltött Csapon, majd innen indult el Kisvárdára és Sárospatakra.

Botlik József és Dupka György kitérnek arra, hogy 1868-ban a Magyar Országgyűlés határozatot adott ki az ország vasúthálózatának kiépítéséről. 1872-re Csapon már három irányban indult meg a vasúti közlekedés, s többek között áthaladt rajta a Magyarországot Galíciával összekötő vasútvonal.⁴ Szükség volt arra, hogy Románia és Csehszlovákia között közvetlen vasúti kapcsolat legyen. Az I. világháborúban, 1919. május 1-én vonultak be a cseh csapatok a területre, majd egy hónap múlva átadták a románoknak, akik szeptemberig tartózkodtak itt.

A trianoni békeszerződés csehszlovák fennhatóság alá helyezte a települést. A II. világháborúban, 1944. szeptember 16-án az oroszok bombázták a várost. Tizenkét bombatámadás érte a települést. Rengeteg ember halt meg a légítámadásban. Az október 7-i bombázáskor pusztult el a csapi zsinagóga. Október végén Záhony már orosz megszállás alá került, viszont Csapot még két hétig magyar honvédek védték.

1946. május 26-án lezárták aszovjet–Magyar határt, s elérkezett az első, háború utáni népszámlálás.

A vasúti gócpontnak köszönhetően Csap a Szovjetunió része lett. Egyre több orosz, ukrán és egyéb nemzetiségű szakembert, katonatisztet telepítettek a településre.

1957-ben az SZKP akkori főtitkára, Nyikita Szergejevics Hruscsov, városi rangot adományozott a településnek.

Az 1989-es népszámlálás eredményei szerint akkor a városnak már 9307

---

⁴ Botlik József: Ez hát a hon... Tények, adatok, dokumentumok a kárpátaljai magyarság életéből 1918–1991. Budapest–Szeged, Mandátum–Univerzum, 1991, 23.

lakosa volt. Közülük 3679 (39,52%) magyar, 3575 (38,41%) ukrán, 1333 (14,32%) orosz, 353 (3,79%) cigány, 367 (3,94%) egyéb nemzetiségű személy tartózkodott Csapon. Móricz Kálmán azt a gondolatát fejti ki, hogy Csapon nem a magyarok asszimilációja jellemző, hanem inkább az, hogy a magyarok közé olvadnak bemás nemzetiségűek.⁵

Azóta sok minden változott. Csapon a különböző nemzetiségek békésen élnek egymás mellett, tisztelik egymás hagyományait, nincs faji megkülönböztetés. A magyarság aránya mára 35%-ra csökkent.

A születéssel kapcsolatos hagyományok és szakszavak Csapon

a) A babavárással kapcsolatos szokások és szakszavak

Régen a vidéki családokat a korai házasságkötés jellemezte. A szülők próbálták minél hamarabb férjhez adni leánygyermeküket, mivel a menyecske a férfi családjához költözik. Nagyobb családoknál pedig már-már rivalizálás alakult ki a testvérek között. Dicsőségnek számított, ha valakit korán elvittek hazulról.

Közvetlenül a lakodalom után elkezdtek készülődni a babavárássra, ám az első és legfontosabb szabály volt mindenkinél, hogy a nő csak esküvő után eshet teherbe. A násznép az ifjú pár egybekelése után magvakat – búza- vagy rozsszemeket – szórt a házasokra, így kívánva bőséget és **gyermekáldást**. Az esküvő utáni vacsorán a nők annyi kanál levest mertek, ahány **gyermeket** szerettek volna.

Az új otthonba érkezve egy gyermeket ültettek az ágyra, vagy tojásra léptették, hogy sikeres legyen a **teherbeesés**. Viszont ha nem szeretett volna **terhes** lenni, a menyasszony az esküvői ceremóniána mellkasán egy bezárt lakatot rejtett el, amelynek a kulcsát azelőtt már a kútba dobta. Egy másik hiedelem szerint a **megtermékenyítés** elkerülése érdekében az esküvőn az ura melletti széken az öt ujjára ült.

A **várandóság** időszaka sokkal nagyobb jelentőséggel bírt, mint mai, rohanó világunkban. Egy **állapotos** fiatalasszony helyzetét az egész közösség magáénak érezte.

---

⁵ Móricz Kálmán: A KMKSZ megalakulása. = Hatodik Síp. 1989. augusztus 19–22.

A pár egybekelése után mindenki azt várta, hogy az ifjú ara mikor esik teherbe, így a mindennapi eseményeket is a gyermekáldás elsőjeleinek tekintették. Ha felborult egy vízzel teli pohár, mindenki tudta, hogy hamarosan „**keresztelő** lesz!”.

A **gyermekáldás** lélektani, társadalmi szempontból jelentős állapotváltozás az asszony életében, viszont a terhesség a régebbi időkben tabutémának számított. A szülők szerint szégyen volt ilyenről beszélni, a leányok pedig nem mertek erről kérdezni. Ha mégis erre került a sor, gyakran azt mondták, hogy a „**Gólya néni**” hozza a gyermeket.⁶ Ebből adódhat, hogy gyakran csak akkor vették észre a fiatalasszony **állapotát**, amikor már **gömbölyödött a hasa**.

Az új családtag megérkezésének jelentős figyelmet szentelnek, ezért a terhességet számos hiedelem kísérte.

Nem kívánt, házasságon kívüli terhességnél a nőt hibáztatták, erkölcstelennek titulálták. A szülővárosomban a mai napig élő hiedelem szerint nem **titkolhatta** el állapotát, mert gyermeke **néma** lesz.

A bába a falu **szülésznője** volt. A terhesség alatt nem volt kulcsfontosságú szerepe, viszont gyógyászati tanácsokat adott a **rosszullétekre**, beszélgetett a leendő édesanyákkal, akár az otthonukba is ellátogatott, egészségi és lelkiállapotuk megfigyelésére.

A leendő családtagnak általában mindenki örült, viszont a gyermekáldás előtt álló nő élete alig változott meg. Mivel a földművelés fontos szerepet játszott az emberek életében, ezért az állapotos asszony nem maradhatott ki a munkából. A paraszti közösségekben az anya nem részesült különösebb kiváltságokban a terhesség ideje alatt. Minden segítő kézre szükség volt, és úgy vélték, a munka jót tesz az anyának. Óva intették, hogy ne emeljen nehezet, féltek attól, hogy elmegy a gyereke. Elgondolásuk szerint minél többet mozgott, annál könnyebben megy majd a **szülés**.

Adatközlőim egyik része odafigyelt a súlyára, mert úgy tudta, hogy a terhesség alatt felszedett kilók hatással lesznek a gyermek egészségére, és ő is túlsúlyosan fog születni. Mások teljesen az ellenkezőjét mondták. Nagymamáik azt tanácsolták, minél szélesebbek a leendő anyák, annál könnyebben hozzák világra gyermeküket.

Az állapotos anya általában azt ette, amit a család többi tagja, de a népi szabályok szerint oda kellett figyelnie néhány dologra. Nem fogyaszthatott

⁶ *Petercsák Tivadar*: Népszokások Filkeházán. Debrecen, A Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Tanszéke, 1985 (Studia folkloristica et ethnographica 16.), 84–88, 84.

tököt, mert kopasz lesz a gyermeke. Ha összenőtt gyümölcs került a kezébe, azt hitték, ikreket vár. Néhányan hagymát ajánlottak az egészséges magzat érdekében, máshol pedig éppenséggel tiltották, mert a „kicsi állandóan fel-fújt lesz”, azaz túl sokat fog mérgeledni és makacskodni. Hallottam olyat is, ha sok hagymát eszik az anya, pattanásos gyereke születik. Egyesek tiltották az eper evését, mert a gyermek szőrösen fog világra jönni. A diót ajánlották azért, hogy erős utódot hozzon világra. Az a hiedelem is járta, hogy az ételt jól meg kellett főzni vagy apróra feldarabolni, hogy a gyermek ne váljon haszontalanná.

Ha a **kismama megkívánt** valamilyen **ételt**, és ha a családtagoknak módjukban állt megszerezni, meg kellett kapnia. Még azt is elnézték ilyenkor neki, ha ellopja, mert abban a hitben éltek, ha nem kapja meg, születendő gyermekén arra az ételre emlékeztető **anyajegy** rajzolódik ki.

Többször előfordul a terhesség alatti **rosszullét**, amire az idősebbeknek külön „csodaszerek” voltak. Aszalt szilvát, zöld gyümölcsöt vagy krétaporos vizet ajánlottak az **émelygés** vagy **hányinger** ellen. Naponta több pohár tejet ivott az, akinek **gyomorégése** volt. Ehhez két **hiedelem** is fűződik. Az egyik szerint, ha ég a kismama gyomra, akkor hajas babája lesz, a másik szerint kislányt hord szíve alatt.

A születendő gyermek **nemével** rengeteget foglalkoztak. Mindig valamilyen apró jelet kerestek, hogy megállapítsák, **fiú-** vagy **lánnygyermeket** vár-e az anya. Mivel a legtöbb család **sokgyermekes** volt, legtöbbször **elsőszülöttként** fiút szerettek volna. Ez számos okkal magyarázható. Az apák büszkélkedhettek, ha fiút nemzettek, hiszen ő „vitte tovább a család nevét”. Régebben a földművelés jelentette az egyetlen létfenntartási lehetőséget. Azt vallották, hogy a fiú az erő és a szorgosság megtestesítője, aki teljes odaadással kiveszi a részét a munkából. A lánygyermek „csak a pénzt hordja el a háztól”.

Tóth Erzsébet csapi lakos is így tervezett, bár ő nemcsak egy segítő férfi-kézre vágyott, hanem elképzelte, ahogy az idősebb fiútestvér vigyáz majd a kishúgára és tanítja őt. Sokféleképpen próbálták meghatározni a leendő családtag nemét.

Környezete figyelemmel kísérte az áldott állapotban lévő arát, hogy milyen ételt kíván meg. Ha gömbölyű alakú gyümölcsöt vagy zöldséget, például szőlőt vagy almát, lánygyermeke fog születni; ha hosszúkást, mint az uborka vagy a kukorica, fiú lesz a gyermek. A hiedelmek szerint, ha a leendő kismama édeset szeretne, kislánya lesz, ha sósat, fia.

A népszokás úgy tartja, ha a terhes nő hasa csúcsos – lánya születik, ha kerek, akkor fia. A csapi Orbán Natália mindhárom gyermekénél igaznak bizonyult a jóslat. Az **utód** nemére utalt még a várandós nő arca is: ha megszépült, fiúgyermeket vár, ha csúnyább lett, pattanásos és **foltos**, lányt.

Azt is beszéltek, ha gyakori a reggelenkénti **rosszullét** a terhesség alatt, az asszonyka leánygyermeket vár, ha ritkább vagy egyáltalán nincs, akkor fiút. Ha a köténye főzés-sütés közben hosszúkasan ég ki, akkor fia születik, ha kerek lyuk lesz rajta, akkor leánya. Azért gondolták így, mert az égések formái megfelelnek a férfi és a nő nemi szerv alakjának.

Elterjedt volt a jegygyűrűs megállapítás is. Adatközlőim egyik része szerint cérnaszálon egy jegygyűrűt forgatott a várandós asszony hasa fölött, mások a tenyerük fölött végezték ezt el. Ha a gyűrű ovális vagy körkörös mozgást végez, a születendő gyermek leány lesz; ha egyenes vonalban mozog, akkor fiú.

Az áldott állapot harmadik-negyedik hónapjában készítették el a **kelen-gyét**. Adatközlőim egyik része úgy tartotta, hogy mindennek kész kell lennie, mire megszületik a kisbaba. A kelengye főleg **vászonból** készült dolgokat tartalmazott: **takarót, pokrócot, pelenkát, lepedőt, kendőt**, amit saját kézzel hímeztek ki. Ide tartozik a **cumi**, a **gyermekágy** és a **játékok** is. Azzal a hiedelemmel magyarázták, ha üresen áll a **babaágy**, mielőtt a baba megszületne, üresen is marad. A meghallgatottak másik része pedig épp ellenkezőleg: úgy tartja, mindent csak szülés után készíthetnek el. Az édesanyát és **magzatát** is féltették a **rontásoktól**.

Először is, térjünk ki a **tiltásokra**, amelyeket az anyának be kellett tartania az esetleges tragédia elkerülése érdekében:

- Ne húzassa ki a fogát, mert meghal a gyermeke.
- Nem bújhat át kötél alatt, mert akkor halva születik csecsemője, nyakára tekeredik a **köldökzsinór**.
- Nem csodálkozhat rá semmire sem, mert **koraszülött** lesz a gyereke.
- Ne akasszon ki szárításra váró ruhát, mert szüléskor a gyermek nyakára tekeredik a köldökzsinór.
- Adatközlőim szerint oda kell figyelni az apróbb mozzanatokra is, amelyek a gyermek természetét határozzák meg. A legfontosabbak:
  - Ha az anya ruhát fehérít, sápadt lesz a gyermek.
  - Ha csorba pohárból vagy bögréből iszik, görbe szájú utódja születik.

- Ha a leendő édesanya vödörből iszik, nagyszájú gyermeke lesz.
- Ha pedig vödörből iszik, és a víz végigcsurog az ajkán, akkor nyálas szájú.
- Lóbálja a lábát, semmirekellő lesz a gyereke.
- Nem gyűlölhet senkit, mert a gyerek az utált személy tulajdonságait fogja megkapni.
- Nem varrhat pénteken, mert gyermeke hazudós lesz.

Néhány tilalmat mindenképp szigorúan kellett vennie a **másállapotban** lévő asszonynak:

- Nem vehet részt temetésen és halottra sem nézhet, mert gyermeke sárga lesz.
- Vigyázzon, nehogy sebet ejtsen magán, mert meglátszik a gyermekén.
- Nem szabad megijednie, mert gyermeke dadogni fog, vagy **születési folt** lesz rajta.
- Ne simogasson macskát, mert szőrös lesz a gyerek.
- Ne aprítson fát a küszöbön, mert púpos gyermeket hoz a világra.
- Nem szabad virágot sem szagolnia, mert gyerekének büdös szája lesz.

Régen a nők a terhesség egész időtartamában ellátták a családot. Amíg ők otthon sűrögtek-forogtak, addig férjük kemény munkával kereste a kenyeret, tehát a nők a férfaktól függtek. Hiába dolgozott az édesapa éjjel-nappal, véleményem szerint sokkal nagyobb szerepe volt a terhesség alatt. Rá is vonatkozott néhány hiedelem, amit be kellett tartania a szerencsétlenség elkerülése érdekében. Tilos volt vemhes állatot levágnia, mert akkor megöli leendő gyermekét. Nem sérthetett meg egy másik terhes nőt, mert akkor felesége nehezen hozza világra kisbabáját.

Napjainkban az apa szerepe megváltozott. A női egyenjogúsáért való harc óta a férfiak már besegítenek a házimunkában, ami régen elképzelhetetlen volt.

Korosztályom néhány képviselője számára még mindig tiltott téma otthon a **fogantatás**, így társaságuk vagy a média segítségével szereztek ismereteket. Gyűjtésem során azt tapasztaltam, hogy bár a modern technológia századát éljük, ahol „mindenki mindent tud”, még mindig előfordulnak a nem kívánt terhességek, és emiatt a házasságok száma is gyarapodik.

Adatközlőim egyik része már másképp kezeli a szexuális felvilágosítást. Tajirova Vanda mesélte, már kisebb korában rákérdezett otthon: „Hogy születtem meg?”. Édesanyja azt válaszolta, hogy a „Gólya néni hozott”.

(Költöző madarunk Hollandiában, Dániában és Észak-Németországban is csecsemőkkel látja el a családokat.)⁷ Mások azt mondták gyerekeiknek, hogy a káposztában találták őket,⁸ de a méhecskékkal való hasonlat is igen népszerű még napjainkban is.

Világunkban a fiatalok sokkal tájékozottabbak e téren, mint száz évvel ezelőtt voltak. Egyre több felvilágosító könyv, videó vagy film hozzáférhető, amelyeket kifejezetten fiatalok számára írtak, készítettek. Az akkori „divattal” ellentétben ma minél később szeretnének férjhez menni a nők. Karrierre, biztonságos anyagi háttérre vágyanak. Először ezt kívánják kialakítani, majd utána férjhez menni és családot alapítani. Ám ha két fiatal egybe akar kelni, rögtön terjednek a pletykák, hogy a lány áldott állapotban van.

Csapon még most is hagyomány **keresztelőt jósolni**, ha felborul a pohár és kiömlik belőle a víz.

A terhességet, megfelelő odafigyeléssel, hamar meg lehet állapítani. A módszer segítségével még számolni sem kell a ciklus napjait, megteszi helyettünk akármelyik, akár online, akár letölthető menstruációs naptár. Nemcsak kiszámolja, de jelzi is a **veszélyesebb napokat**, figyelemmel lehet kísérni a **ciklus** esetleges késését is.

Ha az előbb említett késés bekövetkezik, a nők **terhességi tesztet** vesznek, amely percek alatt megállapítja a nők állapotát. A biztosabb információ érdekében a **nőgyógyászukhoz** fordulnak, aki **ultrahangvizsgálat** segítségével vizsgálja meg őket.

Van, aki a kisbaba nemét régi hagyományok szerint határozza meg. Orbán Natália mindhárom gyermekénél igaznak bizonyult a jóslat, miszerint, ha **csúcsos** a **hasa** – lánya fog születni, ha kerek, akkor fiú. Környezete a véletlenek sorozatával magyarázza, viszont a nő hiszi, hogy ez a valóságos ok. A nők havonta meglátogatják orvosukat, aki rutinvizsgálatokat végez, de akármilyen kérdés vagy probléma felmerülésekor fel lehet keresni. Egyre többen javasolják a **kis-mamatornát**, amelyet csakis szakosodott személyek vezethetnek le. Itt lazító, nyugtató **légzésgyakorlatokat** és nem megterhelő, erősítő mozdulatokat sajátítanak el a nők. Ez nemcsak fizikailag hasznos, hanem ekkor találkozhatnak a

⁷ Kelly, Walter K.: Curiosities in Indo-European Tradition and Folk-lore. London, Chapman & Hall, 1863, 89.

⁸ A franciák szerint a fiúgyermeket káposztában (*dans un chou*), a leányt rózsában (*dans une rose*) találják; ha még nem született meg, akkor 'káposzták között van' (*être dans les choux*). Ez a hiedelem a görög mitológiából ered: Agamemnón felesége, Klütaimnésztra három leányát (Iphianasszát, Khrüsothemisz és Láodikét) rózsaszirmokba, fiát (Oresztészt) pedig káposztalevélbe csomagolta születésük után.

leendő anyukák, és megoszthatják egymással tapasztalataikat is.

Aki teheti, új szobát épített vagy csak átalakít a kicsi számára. Ma már elterjedtek a különböző, gyermekek számára kitalált mintás tapéták, szőnyegek, függönyök. Ezek néhány háztartásban már-már kötelező elemnek számítanak a baba érkezése előtt, s mindenféleképp harmonizálniuk kell egymással.

Hagyomány az is, hogy a kész gyermekszobát „felavatják”. A házaspár vendégül látja a közeli rokonságot és a barátokat, akik szükséges **babaholmi-
kat** visznek ajándékba: ruhákat, játékokat, esetleg olyan tárgyakat, amelyeket eddig a szülőknek nem sikerült beszerezniük.

A közös programok ellenére, szerintem a terhesség már nem olyan közösség-szervező állapot, mint az elmúlt időkben. Talán a kismama környezetében lévők sok jelentéktelen dolgot vettek szemügyre, és lehet, hogy némely dolgokban tévedtek, viszont jobban odafigyeltek az édesanya állapotára. Ma már nem minden nőnek elengedhetetlen a fizikai munka, mégis, egyre kevesebb időt szánnak saját magukra.

1. táblázat. A babavárással kapcsolatos szokások és szakszavak

Szó	Eredete	Példamondat
állapot (← <i>áll</i>) 'közérzet, erőnlét'	származékszó (TESz.1: 138)	Megmagyarázhatatlan volt az állapota.
állapotos (← <i>áll</i>) 'gyermeket váró'	származékszó (TESz.1: 138)	Az állapotos nőre különösen oda kell figyelni.
<i>cumi</i> 'a csecsemőknek szopogatásra adott, zárt végű kis gumitömlő'	hangutánzó szó (TESz.1: 461)	A cumi a legtöbb kisgyermek elválaszthatatlan társa.
<i>ciklus</i> 'két menstruáció közötti időszak'	latin (TESz.1: 434)	A menstruációs ciklus elmaradása jelzi az áldott állapotot.
<i>émelygés</i> (← <i>émelyeg</i>) 'hányinger, rosszullet'	származékszó (a TESz. csak az <i>émelyeg</i> szót tartalmazza [1: 761])	Az idősebb asszonyok aszalt szilvát ajánlottak terhesség alatti émelygés esetén.
<i>fiú</i> 'közvetlen férfiutód'	finnugor örökség (TESz. 1: 925)	Elsőszülöttként a legtöbben fiút szerettek volna.

<i>gólya</i> 'fehér és fekete tollú, hosszú, piros lábú écsőrű költöző madár'	bizonytalan (TESz. 1:1069)	A gólya a várandósság egyik jelképe.
<i>gyermek</i> 'kiskorú személy'	ismeretlen (TESz. 1: 1128)	A gyermek étkezésének mindenki örült.
<i>has</i> 'a törzsnek a mellkas alatti része'	ismeretlen (TESz. 2: 66)	Gyakran csak akkor jöttek rá a másállapokra, amikor már kerekedett a nő hasa.
<i>kelengye</i> 'menyasszonynak hozományul kapott ruha-, asztal- és ágyneműje'	vitatott (TESz. 2: 430)	A kelengye a gyermek számára takarót, pokrócot, pelenkát tartalmaz.
<i>kendő</i> (← <i>kend</i>) 'szőtt, kötött vagy horgolt kelmedarab vmi befedésére'	származékszó (TESz.2:422)	A kendő a kisgyermek megtisztítására használt vászondarab.
<i>kíván</i> 'óhajt, szeretne vmit'	ismeretlen (TESz.2:501)	Amit az anya megkíván, meg kell kapnia.
<i>leánygyermek</i> (← <i>leány</i> + <i>gyermek</i>) 'nőnemű gyermek'	szóösszetétel (TESz.2:734)	Leánygyermeket szegény volt várni.
<i>légzés</i> (← <i>légzik</i>) 'lélegzetvétel'	származékszó (TESz. 2: 740)	A lélegzőgyakorlatok erősítik és megnyugtadják a terhes nő szervezetét.
<i>mama</i> '⟨megszólítás-ként vagy megnevezésként⟩ anya, anyuka'	gyermeknyelvi (TESz. 2: 832)	A mamának sok tiltást kellett betartania.
<i>nem</i> 'nemi jelleg'	bizonytalan (TESz. 2: 1009)	Sokféleképpen próbálták kideríteni, milyen nemű lesz az utód.
<i>néma</i> 'beszélni nem tudó'	szláv (TESz. 2: 1010)	A terhességet tilos volt eltitkolni, mert néma gyerek születik.

<i>pocak</i> 'kövér has'	bizonytalan (TESz. 3: 230)	Úgy tartották, ha a terhes nő pocakja kerek, fiút fog szülni.
<i>pokróc</i> 'durva gyapjúból, szőrből készült vastag szövet'	szláv (TESz. 3: 240)	A pokróc a kelengye egyik része volt.
<i>rosszullét</i> (← <i>rosszul</i> + <i>lét</i>) 'gyengélkedés, betegség'	szóösszetétel (TESz. 3: 449)	Az áldott állapot folyamán nem szenteltek különös figyelmet a rosszulléteknek.
<i>sokgyermekes</i> (← <i>sok</i> + <i>gyermekes</i>)	összetett szó (TESz. 3: 569)	A régebbi időkben a legtöbb család sokgyermekes volt.
<i>takaró</i> (← <i>takar</i>) 'pokróc'	származékszó (TESz. 3: 823)	A takarót gyakran saját kézzel hímezték ki.
<i>terhesség</i> (← <i>teher</i>) 'másállapot'	származékszó (TESz. 3: 876)	A terhesség az egyik legfontosabb esemény egy család életében.
<i>teszt</i> 'vizsgálat'	nemzetközi szó (TESz. 3: 909)	Századunkban már terhességi teszt segítségével kideríthető a másállapot.
<i>titkol</i> (← <i>titok</i>) 'elrejt'	származékszó (TESz. 3: 927)	Az áldott állapotot tilos eltitkolni.
<i>várandós</i> (← <i>vár</i>) 'méhében magzatot viselő'	származékszó (TESz. 3: 1090)	A várandós fiatalasszony nem részesült különösebb bánásmódban.
<i>veszélyes</i> (← <i>veszély</i>) 'kockázatos, ártalmas'	származékszó (TESz. 3: 1126)	Veszélyes a nőnek nehezet emelnie.

b) A szülés folyamatához kötődő hagyományok

Házasság után a fiatalok szokásszerűen a férfi családjához költöztek. A férfi édesanyja volt az egyik legtöbb ismerettel bíró nő a szülés előtt álló kismama életében. Adatközlőim szerint sokan úgy vélték a településen, hogy a felvilágosítás az **anyós** feladata, ő pedig csak akkor tette meg, ha elfogadta a menyecskét. Ismeretes, hogy néhányan úgy vélték, szükségtelen részletesen

elmagyarázni, majd magától rájön mindenre. Ezért voltak esetek, amikor a **szülő asszony** nem is volt tisztában a szülés folyamatával.

Megtörtént olyan is, hogy az idősebb, tapasztaltabb asszonyok beszélgettek el a fiatalasszonnyal a részletekről. Filep Gabriella azt tanácsolta a szülés előtt álló lányának, hogy járkáljon és mozogjon addig, ameddig csak tud, mert az majd megkönnyíti a szülést. Figyelmeztették, hogy ne kiabáljon vagy hangoskodjon, mert kimegy belőle az erő.

Régen mindenki otthon szült. Ez nem járt különleges, széles körű előkészülettel. Csupán kitakarították a házat, rendben tartották, ha szükséges volt, újitást végeztek, a **szülőágyra** friss ágyneműt húztak.

A szülés első jeleinek tartották a **kínlódást**, a hirtelen jött, gyakori fájdalmakat.

Ha elfolyt a nő magzatvize, a közelben lévő családtag értesítette a **bábát**. Rajta kívül a helyszínen tartózkodott néhány idősebb asszony is, akik be tudtak segíteni. Gyakran a gyermekáldás előtt lévő asszony édesanyja és anyósa is jelen volt.

Általában gombos, bő ingben és az évszaknak megfelelő, de általában hosszú szoknyákban járkált a fiatalasszony a terhesség kilencedik hónapjában, mert „akármikor rájöhet a szülés”.

A szülésnél csak nők lehettek jelen, férfiaknak kimondottan megtiltották. Nemcsak a szobát, de a házat is el kellett hagyniuk. Nyílt titok volt, hogy a segítőkön kívül, igazából, senki más nem volt jelen. Ha akadtak gyerekek a háznál, őket átküldték a szomszédba, vagy a szomszédok maguk jöttek el értük, ha meghallották a hírt.

Amire megérkezett a baba, elő kellett készíteni egy tál meleg vizet, ami- ben megmoshatta kezét, majd azt tisztára cserélték, hogy a születendő kisbát is meg tudja **tisztítani**. A bábát hírneve alapján ítélték meg: ha sok eredményes szülést vezetett le, akkor fogadták csak el igazán. Elvárták tőle, hogy kedves, megértő és türelmes legyen a fiatalasszonnyal. Hallottam olyan **szülésznőről** is, akit az egész település kitagadott, mogorva hangneme és stílusa miatt.

Ha jelen volt az emlegetett, szülés levezetésére képzett baba, utasításokat adott a segédkező asszonyoknak. A legtöbb esetben az édesanyjának vagy az anyósna csak annyi maradt, hogy bátorítsa, biztassa a **szülőasszonyt**.

A könnyebb szülés érdekében a kismama hasát **vajjal** vagy **zsírral** kenték be. A szülésznő gyakran hordott magánál szerencsét hordozó tárgyakat, bizonyos „talizmánokat”. A baba elmondott egy imát, mielőtt elkezdődött

volna a kisgyermek világra jövele. Néhány család papot is hívott, aki megáldotta a szülőasszonyt.

Természetesen a nép sok hiedelmet kötött a tárgyakhoz is. Káposztás Ágnes szerint a baltát a szorgalmas munka és a hatalom jelképének tartották, s ismer olyan történetet, amikor a sikeres életadás érdekében baltát helyeztek a szülőnő ágya alá.

A boszorkányok ellen a fokhagyma volt a legelterjedtebb, amelyet vagy az ablak, vagy az ágy mellett tartottak, de az ablakot, az ajtót védték: borsszemekkel, kökényággal, vadrózsával, galagonyával is.⁹

A férfi szerepe a szülés megkönnyítésében abban merült ki, hogy alkoholt kellett fogyasztania, aminek két okát is hallottam: az egyik szerint azért, hogy az édesanyának legyen elég ereje a szüléshez. Dolinai Mariannának pedig úgy mondták, ezzel elkerülhető, hogy a gyermek majd hasfájós legyen.

Adatközlőim egyik része azt mesélte, hogy a **szülési fájdalmakat** nem tartották természetellenesnek, nem féltek tőlük, tenni sem túl sokat tettek ellenük. Viszont arról is beszámoltak, hogy a nagy kínlás elkerüléséért nemcsak a férj, de a szülés előtt álló asszony is ihatott pálinkát, esetleg rumot. Máshol pedig épp ellenkezőleg, óva intették a fiatalasszonyt az alkoholfogyasztástól, mert az majd születési rendellenességet okoz a gyermekben.

Ha sajnálatos módon mégis problémák adódtak, legtöbb helyen az édesanya és a bába közösen imádkozott, szentelt vizet locsoltak a **bajlódó** nőre. Véleményük szerint könnyített fájdalmán, ha mellette volt férje, akit csak ekkor engedtek a **szülőszobába**.

Amikor már kibújt a **kisbaba feje**, a bábaasszony azt mondta, hogy „a nehezen már túl van”. Ezután már nem volt szabad olyan erősen küszködnie, vissza kellett fognia magát, nehogy kárt tegyen az újszülött testén és saját **méhében**.

Amint világra jött a kisgyermek, a bába ollóval elvágta a **köldökzsinórt**, majd az idősebbek megnézték, hány görcs van rajta, mert ez jelentette az asszony további szülésének a számát. Úgy tartották, ha valaki köldökzsinórral a nyakán születik, kötélen végzi.

A kicsit meleg vízben megmosdatták és friss, előre előkészített **vászondarabba** tekerték.

Ha fiút szült az asszony, akkor az édesapa rögtön láthatta. Ha kislányt, csak akkor léphetett be a házba, amikor már mindent eltakarítottak és előkészítettek a hétköznapiakhoz.

⁹<http://murokland.mindenkilapja.hu/html/18073319/render/babonak-szokasok>

A takarítást a bábától várták el, a **méhlepényt** is ő rejtette el. Igyekezett olyan helyre tenni, ahol nem fognak járkalni, legtöbbször elásta egy olyan területen a ház körül, ahol ritka a mozgás. Úgy tartották, ha rálépnek, nem lehet gyermeke annak, akitől származik, s ha egy nő taposott rá, akkor annak sem.

Megmosdatták a nőt, eltávolították róla a vért és a rajta maradt nyomokat. Hogy ne legyen ereszkedett a hasa, szorosan átkötötték egy vászonnal. Úgy tartották, ha rögtön elalszik, akkor soha többé nem ébred fel. Pár órát ébren kellett őt tartani.

A táplálkozással kapcsolatban is megoszlottak a vélemények. Egyesek azt vallották, hogy egy ilyen gyötrelme után az anyuka azt ehet, ami csak jólesik neki, és senkinek sincs joga megfosztani őt az étel örömétől. Mások úgy vigyáztak a kismama testi épségére, hogy könnyű ételt készítettek neki, inkább leveseket.

Általános vélemény, hogy szülés után pálinkát kell inni a **gyermekágyasnak**.¹⁰ Legtöbbször maga a baba hozott magával jó erős itókát, mert úgy tudták, majd az megerősíti az asszonykát.

A **kisgyermek** számára a legveszélyesebb periódus a születéstől a **keresztelőig** tartott. Ekkor fokozottan kellett őrizni a babát és az anyát a rontástól.¹¹ Piros szalagot vagy cérnát kötöttek a gyermek kezére, ami megóvta a gonosz szellemektől. Az ágya fölé rózsafüzért és imakönyveket helyeztek.

Aki először megpillantotta a kisbabát, annak meg kellett háromszor köpködni. Tilos volt „megjajgatni”, mert az balszerencsét hoz.

Ma ezek a hagyományok szinte teljesen elavultak. Az idő során a bábákat felváltották az orvosok, akik ma már férfiak is lehetnek, az **otthonszülés** helyett pedig gyakorlatilag mindenki a kórházat választja. Megkérdezettjeim ezt azzal magyarázták, hogy így érzik magukat és a babát biztonságban, nem tudnák elviselni, ha bármilyen probléma merülne fel szülés közben, és nem lenne közelben orvos, aki segíthetne.

Sok nő már a hetedik hónapban otthagyja munkahelyét, majd **szülési szabadságra** megy. Akik megtehetik és szükségesnek látják, a szülés előtt már hetekkel befekszenek a **kórházba**. Ekkor már pontosan tudják, hogy

¹⁰ *Kapros Márta*: A születés szokásai és hiedelmei az Ipoly mentén. Debrecen, A Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Tanszéke, 1986 (Studia folkloristica et ethnographica 18.), 174.

¹¹ <http://www.szn.ro/szn.php?o=poganytvittunk>

milyen nemű lesz a baba, nincsenek elfoglalva a hétköznapi jelenségek megfigyelésével. Világunkban még azt is ki lehet számolni, szinte napra pontosan, mikor jön világra a gyermek.

Az ágy körül már nem a rokonság, hanem folyamatosan az **ápolónők** sűrögnek-forognak. Ők igyekeznek ellátni a **kismamát**. A családtagok otthagyhathják a telefonszámukat, hogy értesítsék őket, ha esetleg nem lennének ott a szülés kezdeténél. Talán a biztonság sokkal jobban garantált, amikor a kórházi szülést választják, de nem biztos, hogy egy idegen környezetben, ismeretlen emberekkel körbevéve idilli a gyermekáldás.

Akár több családtag is ott lehet a szülésnél, persze csak a higiéniai szabályoknak megfelelő öltözetben. Manapság egyre gyakoribb, hogy az édesapa is jelen van. Ma a nők számára ez különösen fontossá vált, hiszen már szinte lenézik azt a férfit, aki nem vett részt gyermeke születésénél. A húszas éveiben járó, állapotos adatközlőm, Orbán Vanda ugyanezt az elvet vallja. Mindenképp szeretné, ha férje végig mellette volna és fogná kezét ezalatt a fájdalmas, de mégis gyönyörű esemény alatt. Ha a szülésnél nem lesz mellettem, akkor az életben semmiben sem számíthatok rá.”

Míg a normál szülésnél a baba a **hüvelyen** keresztül jön a világra, a **császármetszésnél** ez a méhen és **hasfalon** ejtett **metszésen**át történik.¹² Általában komplikációk esetén alkalmaznak az orvosok császármetszést. Vannak azonban olyan kismamák, akik a fájdalomtól való félelem miatt tudatosan kérik, hogy ezt a módszert használják. Ezzel ellentétben, egyelőre még többen döntenek a természetes szülés mellett.

A gyermeket világra érkezése után megmosdatják, majd az édesanya mellkasára fektetik, hogy szokja annak szívverését. Állítólag, ha majd nagyon nyugtalan lesz, elég „szívére” fektetni a kicsit, s az attól megnyugszik.

A férfi „kötelessége” nem változott azon a téren, hogy innia kell a gyermek és az anya egészségéért. Ma ezt **tejfakasztó bulinak** hívják, amelyet a kicsi születése után tartanak.

A kismama és az apró családtag akár pár nap után már elhagyhatja a kórházat.

---

¹² http://www.csaladinet.hu/hirek/terhesseg/szules/17258/a_csaszarmetszes_folyamata

2. táblázat. A szülés folyamatához kapcsolódó szakszavak

Szó	Eredete	Példamondat
<i>anyós</i> (← <i>anya</i>) 'házastárs anyja'	származékszó (TESz. 1: 161)	Az anyós a férj édesanyja, aki nagy szerepet játszott a szülő asszony életében.
<i>baba</i> 'csecsemő'	gyermeknyelvi (TESz. 1: 209)	A baba születését az egész közösség várta.
<i>bába</i> 'szülésznő'	szláv (TESz. 1: 210)	A bába segítette világra hozni a gyermeket.
<i>bajlódik</i> (← <i>baj</i>) 'nehézséggel küzd'	származékszó (TESz. 1: 218)	A bajlódó asszonynak gyakran édesanyja nyújtott lelki támaszt.
<i>buli</i> 'a játék egy köre vagy játszómája'	német (TESz. 1: 387)	„Tejfakasztó bulit” tartanak a kicsi születése után.
<i>császármetszés</i> 'szülé- szeti műtét, amelynek során az anya hasfalá- nak és méhének meg- nyitásával veszik ki a magzatot' (← <i>császár</i> + <i>metszés</i>)	szóösszetétel (TESz. 1: 484)	Császármetszéshez kell folyamodni, ha probléma akad a szülés közben.
<i>fájdalom</i> (← <i>fáj</i>) 'sajgás, szenvedés'	származékszó (TESz. 1: 828)	A szülés alatti fájdalmat el kellett túrníe a nőnek.
<i>fej</i> 'koponyát, arcot magában foglaló testrész'	finnugor (TESz. 1: 862)	A köldökszinór a kisbaba fejére tekeredhetett.
<i>hüvely</i> 'a szemérem- nyílás és a méh közötti csatorna'	bizonytalan (TESz. 2: 181)	A baba a hüvelyen keresztül jön a világra.
<i>kínlódás</i> (← <i>kín</i>) 'gyötrelmes testi, lelki szenvedés, fájdalom'	származékszó (TESz. 2: 491)	A szülés első jelei a gyakori fájdalom és kínlódás.

<i>köldökszínór</i> (< <i>köldök</i> + <i>zsinór</i>) 'a fejlődő magzatot az anyai szervezettel összekötő szerv'	összetétel (TESz. 2: 606)	A hiedelem szerint ahány görcs van a köldökszínóron, annyi gyereke lesz még.
<i>lepedő</i> (← <i>lep</i>) 'fekvőhely leterítésére használt vászon ágynemű'	származékszó (TESz. 2: 755)	Friss lepedőt húztak az ágyra.
<i>méh</i> 'női szerv, amelyben a magzat kifejlődik'	szláv (TESz. 2: 879)	Vigyáztak, hogy ne sérüljön a méh.
<i>méhlepény</i> 'női szerv, amely a magzat méhen belüli fejlődését biztosítja'	szóösszetétel (TESz. 2: 756)	A méhlepényt a bába takarította el.
<i>metszés</i> 'vágás' (← <i>metsz</i>)	származékszó (TESz. 2: 909)	Császármetszésnél át kell metszeni a hasfalat és a méhet.
<i>szülés</i> (← <i>szül</i>) 'világrahozatal, lebabázás'	származékszó (TESz. 3: 812)	A szülésnél nem lehettek jelen férfiak.
<i>tisztít</i> 'szennyező anyag eltávolításával vmit tisztává tesz'	származékszó (TESz. 3: 925)	Az adatközlők példái között nem szerepel.
<i>vaj</i> 'tejfölből, tejszínből köpült zsiradék'	finnugor (TESz. 3: 1068)	Vajat is felhasználtak a könnyebb szülés érdekében.
<i>vászon</i> 'len-, kender- vagy vékony pamutfonálból szőtt szövet'	ismeretlen (TESz. 3: 1099)	A kisbabát fürdetés után vászonba tekerték.
<i>zsír</i> 'állati vagy növényi eredetű anyag'	szláv (TESz. 3: 1221)	Zsírral kenték be a mama hasát.

c) A szülés utáni szokások

Első gyermek születésénél a kismamának két hét pihenést javasoltak, majd elég volt a fele is. A legtöbben az első hét után már besegítettek a házi teendőkhöz. Az asszony akár a harmadik nap után is nekilátott a munkának. Ha jelezni akarta, hogy még tart a pihenés ideje, nem vetette be ágát. Nehéz szülés esetén egy hónapig is elhúzódott a **gyermekágy**.

Tehát a pihenés időtartama attól függött, volt-e, aki gondoskodik a **gyermekágyas** helyett a családról, helyettesítse őt a munkában.¹³ Akármeddig tartott is a gyermekágy időszaka, minden esetben csak a rokonok és közeli barátok segítségével tudott az újdonsült kismama teljesen felépülni.

A fiatal anyuka és az **újszülött** egészségügyi ellátása a bábára várt. Legálább egy héten keresztül látogatta a családot, ellátta a **csecsemőt**. Ha a kismama édesanyja a közelben lakott, ő is besegített a ház körüli teendőkben, s tanácsokkal látta el leányát. Az anyós is szerepet vállalt ebben, még akkor is, ha nem kedvelte menyét. Filep Gabriella ezzel a kérdéssel kapcsolatban röviden így reagált: „Nem a gyermek tehet arról, hogy ilyen anyja van”. Megtörtént, hogy egy **szülő anya** hazaköltözött a gyermekágy idejére. Ha mégis a férje házában maradt, az is besegített vagy átvette felesége munkáját, de inkább a női hozzátartozókra hárult ez a feladat.

A bábák felé nagy elvárásokat támasztottak. Általában egy közösségben több baba is élt. Néha a **szülő asszonynak** bele kellett egyeznie a család néhány olyan kérésébe is, amelyeket veszélyesnek tartott. Tudta, ha ő nem teljesíti a „feladatát”, akkor majd más fogja, s elveszíti bizalmát az emberek körében.

A bábák mellett a tapasztalt öregasszonyok is értesültek az új családdal kapcsolatos minden hírről. A **szülés utáni vérzést** nem hitték veszélyesnek. Már rendelkeztek ismeretekkel az elállítására, de Illár Erzsébet szerint azt vallották, hogy a rossz vérnek ki kell jönnie, nehogy méreg maradjon a nő testében. **Lábdagadás** megszüntetésére ráolvasással kísért fürdőket, borogatásokat alkalmaztak. Azért, hogy a fiatalasszony lába ne maradjon viaszos, mozsarat tettek mellé az ágyba.

Igyekeztek népi gyógymódok vagy természetfeletti erők segítségével elérni a fiatalasszonyt. Egyrészt azért, mert csak a tehetősebb családok engedhették meg maguknak, hogy orvost hívjanak. Másrészt a legtöbb szülés utáni betegség okozója a nem megfelelően betartott higiéniai szabályrendszer, amelynek ellenőrzése a bábára tartozott, az pedig féltette „munkahelyét”.

¹³<http://mek.niif.hu/02100/02152/html/07/20.html>

Az édesanya legfőbb feladata gyermeke táplálása, a **szoptatás**. Az asszonyok igyekeztek mindent megtenni, hogy megfelelő **tejük** legyen, hiszen szinte az volt a csecsemő egyetlen tápláléka. A hiedelem szerint az anyának addig nem lehet következő gyermeke, ameddig szoptat. Aki hamar szeretett volna újabb csöppséget, nem is szoptatott sokáig, de akadt olyan is, hogy két éven keresztül.

A szoptatás mennyiségét nem vették figyelembe, a gyermek annyiszor evett, ahányszor szeretett volna. Ha valakinek nem sikerült a szoptatás, mert nem volt teje, az szégyennek számított, és megszólták a faluban. Félték a rosszszakaró boszorkányoktól is, mert elvihetik az anyatejét.

A gyermeket világrajötte után is számos babona vette körül. Külön hiedelmek alakultak ki a hét néhány napjára:

- hétfőn született gyermek bajt jelent a családra,
- a kedden született kedves felnőtt lesz,
- szombaton születni torkosságot jelent,
- a vasárnapon születettek lusták lesznek.

Érdekes volt számomra, amikor újabb babonát hallottam a hetes számmal kapcsolatban. A 70-80-as éveiben járó két adatközlőm is édesanyjától hallotta azt, hogy a hetediknek születő gyermek keze hasznos lesz gyógyításra. A néphagyomány szerint a foggal született gyermek tudós lesz.

Eltéréseket vettem észre a gyermekágyas asszony étkezésével kapcsolatban. Ráti Etelka szerint főleg a település bábái és a tapasztalt asszonyok úgy tartották, hogy különösen oda kell figyelni a táplálkozásra, nehogy az anyatejnek valami baja essen. Mások azt az elvet vallották, hogy ilyen szenvedés után pótolni kell az energiát, és ha megtehetik, meg kell kapnia, amit csak megkíván.

Legtöbbször már a szülés előtt megválasztották a **keresztszülőket**, akiket településemen **komának** hívtak. Leginkább az ő feladatuk volt a szülőasszony étellel való ellátása. Tehetősebb családokban elvárták, hogy egy héten keresztül hordja a komatálat, de azt is megértették, ha csak pár alkalommal ment.

A **komaebéd** igen egyszerű volt. Első reggel csak egy kis krumplilevest vitt a **komaasszony**, és sült húst, herőcét (csörögéfánkot), esetleg lekváros vagy túrós lepényt. Második vagy harmadik nap esetleg tyúkot vágott és húsleves vitt. Ehhez főtt húst meg rizskását, pirított tésztát, esetleg tejbekását. A leves mellé palacsintát, rétest vagy mákos csíkot is tettek a **komaedénybe**.¹⁴

¹⁴ Kertész Judit: A születés és a kisgyermekkor folklórja a Szuha-völgyben. Debrecen, A Kosuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Tanszékének kiadványa, 1989, 49.

Az első hét után már az egész rokonság és szomszédság meglátogathatta a gyermekágyast. Természetesen az édesanya és az anyós szerepe volt az egyik legnagyobb, de Soltész Anna elmondása szerint az újdonsült édesanya mindig örült a társaságnak, hiszen mindenki más ötlettel és tapasztalattal látta el. Egy olyan hagyományról is beszámolt, miszerint minden látogatónak le kellett ülnie, különben „elviszi a gyerek álmát”.

Már-már egy rendszer is kialakult, hogy melyik rokon mikor látogatja meg a kismamát, és mikor visz valami finomságot. Nem csupán tanácsokkal látták el a kismamát, hanem az idősebb asszonyok néha elvitték a gyermekáldás előtt lévő leányaikat is.

Több tiltást is be kellett tartania a gyermekágyas asszonynak. Vallásos és tehetősebb családoknál tilos volt addig az utcára mennie, ameddig egy pap meg nem áldotta vagy nem ment templomba, mert „ördöggé” lesz. Ha mégis kénytelen volt utcára lépni, fejkendőket kellett viselnie s eltakarni a szemét.

A **keresztelésig** tartó idő volt a legveszélyesebb mindkét fél számára. Úgy hitték, hogy különösen éjszaka veszélyes egyedül hagyni a fekvő édesanyát, mert gonosz lelkek ólálkodnak a ház körül, akik kárt akarnak tenni a mamában és gyermekében.

Sponták Ágnes az édesanyjától hallott olyan hiedelmekről, amelyeknek az 1920-as években fontos szerepet osztottak. A még megáldatlan fiatalasszonynak nem volt szabad vizet húznia a kútból, mert a víz megromlik. Varrnisem engedték, mert a hiedelem szerint gyermekének gyenge lesz a szeme. Tilos volt kenyérhez érnie, mert egész éven ételhiányban szenved majd a család. Óvakodni kellett, hogy a gyerek ne ijedjen meg, mert dadogóssá válhat. Úgy vélték, ha átlépnek felette, nem fog a baba megnőni.

A gyermekágy időszaka az **anya avatásának templomi szertartásával** ért véget.¹⁵ Nem volt meghatározva, milyen napon és melyik napszakban történjen. A katolikusoknál csak néha szóltak a papnak, hogy „avatatlan asszony” jön majd a templomba. A kismama vitte magával a gyermeket, akit szép ruhába öltöztetett, s a bába vagy a **keresztanya** kísérte el őket. Az édesanya, karján gyermekével megkerülte az oltárt, míg a pap imádkozott értük. A pap nem kapott a szertartásért fizetséget, legfeljebb egy kis édességgel kedveskedtek neki, hálájuk jeléül.

Az evangélikusoknál előre kellett szólni a papnak, s nem is mindig vitték a babát magukkal. A pap pénzjutalmat kapott, s ezt kiegészítették néhány ételkosárral. Ezt a folyamatot **megtisztulásnak** is nevezték.

¹⁵ *Kapros Márta* i. m. 208.

A templomból hazatérve az asszonynak már nem kellett betartania a tiltásokat, nyugodtan varrhatott és merhetett vizet a kútból. Az avatás után megvendégelték a közelebbi hozzátartozókat. A bába is jelen volt, akit általában ekkor fizettek ki, az anyós és a keresztszülők segítségével. A megkínálás során általában süteményeket, húsokat ajánlottak, s a pálinka vagy bor sem maradt ki.

A tiltások az asszony megtisztulása után sem maradtak el. A néphagyomány szerint tilos a **bölcst** üresen **ringatni** vagy egyedül hagyni benne a gyereket, mert meghal. A kiteregetett **pelenkát** naplemente előtt be kellett vinni, hogy ne legyen álmatlan az éjszaka, s a **fürdővizet** este nem volt szabad kiönteni. Az első levágott hajat tilos kidobni, mert akkor a csecsemőből kopasz felnőtt lesz.

Mára ezek a hiedelmek teljesen feledésbe merültek. Mivel a szülés legtöbbször már nem otthon történik, ezért a társadalmi fontossága is csökkent.

A szülés után kórházban töltött 3-5 nap alatt az édesanya és a baba is szakszerű **orvosi ellátásban** részesül.¹⁶ Az orvosok folyamatos, műszeres megfigyelés alatt tartják őket. Általában az **ápolónők** elbeszélgetnek az aggódó kismamával, s hasznos tanácsokkal látják el. A baba megkapja a szükséges **védőoltásokat**, amelyek veszélyes betegségek ellen védik meg.

A kórházban felkészítik a nőt a **tejelválasztásra**. Ma egyre jobban félnek attól, hogy nem sikerül majd a **szoptatás**. Az anyatej a legkedvezőbb táplálék a csecsemők számára, mert tartalmazza azokat a tápanyagokat, amelyekre a fejlődő szervezetének szüksége van.¹⁷ Az orvosok szerint megfelelő folyadékmennyiséget és rostokat tartalmazó ételek bevitelével s a fizikai állapothoz kialakított sétával semmi probléma nem adódhat ebben a kérdésben.

Sajnálatos, de egyre gyakoribb a szülés utáni depresszió. A **hormonváltozás** következtében szomorúakká, ingerlékenyekké válnak a nők. Ezt okozza még a kialvatlanság, a túl sok aggodás is. A kérdéssel foglalkozva, én úgy gondolom, hogy a magány az egyik okozója. Talán sokkal jobb körülmények között élünk, mint a régi időkben, de a kutatásom alapján akkor nem hagyták egyedül a gyermekágyas asszonyt, így arra sem volt ideje, hogy bajain tépelődjön.

Az első világháború után, ahogy a családok egyre tehetősebbek lettek, már nem szorultak rá annyira szomszédaik segítségére. A gyermekágyas asszonyt még ma is meglátogatják a rokonok, viszont ez már csak udvarias szokás.

¹⁶ <http://gendiagnosztika.hu/a-gyermekagyas-idoszak/>

¹⁷ <http://gyakorloapolo.webnode.hu/egeszsegtan/a10-tetel/>

A bába már ismeretlen fogalom a legtöbb ember számára. A kórházban szülés terjedésével módosultak az egyházi előírások, s a **keresztelő szertartásába** olvadt bele az **anya avatása** is, így ennek külön megünneplése is természetsszerűleg elmaradt.¹⁸

Ma már a nők **szülési szabadságra** mennek, amit a gyermek két éves koráig élvezhetnek. De beszéltem olyan nővel is, aki szülés után már egy hónappal munkába állt, a szülési szabadságot pedig férje vette ki helyette. Mindezt azzal magyarázta, hogy jobbak voltak a pénzkeresési lehetőségei.

3. táblázat. A szülés utáni szokásokkal kapcsolatos szakszavak

Szó	Eredet	Példamondat
<i>anya</i> 'olyan nő, akinek gyermeke van'	finnugor (TESz. 1: 159–160)	Az anyának pihenésre volt szüksége.
<i>avatás</i> (← <i>avat</i>) 'egyházi szertartás keretében történő megáldás'	származékszó (TESz.1:202)	Az avatásig különösen óvakodtak a rossz lelkektől.
<i>csecsemő</i> (← <i>csecs</i> + <i>emő</i>) 'egy évesnél fiatalabb gyermek'	szóösszetétel (TESz.1:490)	A csecsemőt először csak a közeli család látogathatta.
<i>ellátás</i> (← <i>ellát</i>) 'gondoskodásban részesítés'	származékszó (TESz.1:748)	A bába kötelessége ellátni az anyukát és gyermekét.
<i>fog</i> 'állkapocsból kinyúló, rágásra használt szerv'	finnugor (TESz.1:935)	Foggal született gyermeket tudósnak jósolták
<i>gyermekágy</i> (← <i>gyermek</i> + <i>ágy</i>) 'szülés utáni időszak'	szóösszetétel	A gyermekágy általánosan egy hétig tartott.
<i>keresztelés</i> (← <i>kereszt</i>) 'keresztségben részesítés'	származékszó (TESz.2:459)	A keresztelés elengedhetetlen a vallásos családokban

¹⁸ Kapros Márta i. m. 210.

<i>koma</i> 'násznagy'	szláv (TESz.2:533)	Komák a keresztszülők, akiket a házaspár választ ki.
<i>komaasszony</i> (← <i>koma</i> + <i>asszony</i>) 'keresztanya, idősebb barátnő'	szóösszetétel (TESz.2:533)	A komaasszony közeli kapcsolatban áll az édesanyával.
<i>láb</i> 'ember, állat járásra szolgáló végtagja'	bizonytalan (TESz.2:689)	Szülés után gyakori volt a lábdagadás
<i>orvos</i> 'az egészség védelmével, a betegségek megállapításával és gyógyításával foglalkozó, egyetemi végzettségű szakember'	vitatott (TESz.2:1097)	Az orvos figyelemmel kíséri az újszülött állapotát.
<i>pelenka</i> 'csecsemő, kisgyermek alsótestére csavart nedvszívó kendő vagy betét'	szláv (TESz.3:148)	A kimosott pelenkát tilos volt sötétedés előtt bevinni a házba.
<i>ringat</i> 'lágyan fel-le, ide-oda mozgat vmit'	származékszó (TESz.3:418)	Ha a babát ringatjuk, könnyebben elalszik.
<i>szabadság</i> (← <i>szabad</i>) 'vmitől való mentesség'	származékszó (TESz.3:641)	A nők munkahelyükről szülési szabadságot kapnak.
<i>szertartás</i> (← <i>szer</i> + <i>tartás</i>) 'ünnepélyes vallásos cselekmény'	szóösszetétel (TESz.3:722)	Az anya megáldása az avatás szertartásán megy végbe.
<i>szoptatás</i> (← <i>szop</i>) 'etetés'	származékszó (TESz.3:783)	A pár napos gyermek egyetlen táplálkozási módja a szoptatás.
<i>tál</i> 'edény'	ugor (TESz.3:826)	A komaasszony egy hétig hordta a komátalat.
<i>táplál</i> (← <i>táp</i>) 'élelemmel ellát'	származékszó (TESz.3:845)	Az édesanya feladata táplálni babáját.

<i>tej</i> 'az anya emlőiben keletkező, fiatal ivadékok táplálására alkalmas folyadék'	iráni (TESz.3:876)	A hiedelem szerint a boszorkányok elvihették az anya tejét.
<i>templom</i> 'fölszentelt hely'	latin (TESz.3:886)	A templomban folyt le a keresztelő.
<i>újszülött</i> (← <i>új</i> + <i>szülött</i>) 'csecsemő, kisbaba'	szóösszetétel (TESz.2:459)	Az újszülött sok veszélynek van kitéve.
<i>választás</i> (← <i>választ</i>) 'elkülönítés'	származékszó (TESz.3:1078)	Vigyázni kell, hogy megfelelő legyen a tejelválasztás.
<i>védőoltás</i> (← <i>védő</i> + <i>oltás</i>)	szóösszetétel (TESz.3:1103)	Védőoltást kapnak a kis gyermekek.
<i>vér</i> 'ember és állat ereiben keringő, a sejtek táplálását szolgáló piros színű nedv'	ősi örökség a finnugor korból (TESz.3:1116)	A vér nem keltett félelmet az emberekben.
<i>vérzés</i> (← <i>vér</i>) 'vérfolyás'	származékszó (ESz.907)	A szülés utáni vérzést természetesnek tartották.

A hiedelmeknek óriási szerepük volt a régebbi társadalomban. Az áldott állapotban lévő nőket nem mentesítették a munka alól, viszont a közösség egyként próbálta meghatározni, milyen nemű lesz a születendő gyermek, s milyen külső és belső tulajdonsággal rendelkezik majd. Ma talán sokkal okosabbak vagyunk e téren, hiszen a módszer segítségével a legapróbb részleteket is megtudhatjuk, de lelkileg az emberek mára sokkal távolabb állnak egymástól. A szülés közben is rengeteg tapasztalt, hozzáértő idős nő mozgott a ház körül: általában a szomszédok vagy a családtagok. Az újszülött világra érkezése után is sorra fölkeresték a kismamát a család egyes tagjai és a közeli barátok, ismerősök, és szívesen segítettek akármiben. A születéssel kapcsolatos hagyományok Csapon jelentős változáson mentek keresztül. Rohanó világunkban a legtöbb hiedelem feledésbe merült.

A születéssel kapcsolatos szavak csoportosítása***a) A születéssel kapcsolatos szakszavak csoportosítása eredetük szerint***

A születéssel kapcsolatos hagyományok kutatása során észrevettem, hogy az általam vizsgált szavak eredetük szerint eltérőek, így célszerűnek tartottam kategorizálni őket.

Tudjuk, hogy a magyar nép letelepedése előtt és után is több néppel is kapcsolatba lépett, s ezektől nemcsak gazdálkodási szokásokat, eszközöket vett át, hanem ezen kapcsolat folytán sok szó is meghonosodott szókincsünkben. A szakszavak eredet szerinti csoportosításánál *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótárát*¹⁹ használtam fel, a jelentések megadásánál pedig Eöry Vilma *Értelmező szótárát*²⁰ is. A következő kategóriákat különböztetem meg:

Ősi örökség a finnugor korból: *anya, fej, fiú, fog, rossz, vaj, vér* (9%).

Ősi örökség az ugor korból: *tál* (1,2%).

Iráni eredetű szó: *tej* (1,2%).

Szláv eredetű szavak: *bába, koma, méh, néma, pelenka, pokróc, zsír* (9%).

Latin eredetű szavak: *ciklus, templom* (2,6%).

Német eredetű szó: *buli* (1,2%).

Nemzetközi szó: *teszt* (1,2%).

Származékszavak: *állapot, állapotos, anyós, avatás, bajlódik, bölcső, ellátás, émelegés, fájdalom, folt, kendő, keresztelés, kínlódás, légzés, lepedő, metszés, ringat, szabadság, szoptatás, szülés, takaró, táplál, tisztít, titkol, választás, várandós, vérzés, veszélyes* (36,4%)

Összetett szavak: *császármetszés, csecsemő, gyermekágy, komaasszony, köldök-zsinór, leánygyermek, méhlepény, rosszullet, sokgyermekes, szertartás, újszülött, védőoltás* (15,5%)

Hangutánzó, gyermeknyelvi eredetű szavak: *baba, cumi, mama* (3,9%)

Vitatott és bizonytalan eredetű szavak: *gólya, hüvely, kelengye, láb, méhlepény, nem, orvos, pocak, vész* (11,6%)

Ismeretlen eredetű szavak: *gyermek, has, kíván, metszés, takaró, vászon* (7,8%)

¹⁹ TESz. = Benkő Loránd szerk.: *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1967.

²⁰ Eöry Vilma: *Értelmező szótár*. Értelmezések, példamondatok, szinonimák, ellentétek, szó-lások, közmondások, etimológiák, nyelvhasználati tanácsok és fogalomköri csoportok. 1–2. Budapest, Tinta Könyvkiadó, 2007.

A magyar szókincsen észrevehető, hogy népünk huzamosabb ideig más népekkel élt együtt, és ez rányomta bélyegét a nyelvünkre.

Az eredet szerinti felosztásban a legtöbb szó származékszó, mely az anyag 36,4%-át alkotja. Nagy számban jelen vannak összetett szavak (15,5%), szláv eredetű kifejezések (9%), Előfordulnak hangutánzó (3,9%), latin eredetű szavak (2,6%) is 5,4%. Munkámban előfordult kis számban nemzetközi, német, iráni és latin eredetű szó is.

b) A születéssel kapcsolatos szakszavak kategorizálása szerkezetük szerint

A nyelv gazdagításának leggyakoribb módja a szóképzés és a szóösszetétel. Ezzel a két szóalkotási móddal tudunk új szavakat létrehozni, melyekkel az alkotott új találmányokat, fogalmakat meg tudjuk nevezni. Ennek megfelelően a nyelvben a szavak csoportokba rendeződnek. Az általam gyűjtött szakszavakat szerkezet szerint A. Jászó Anna,²¹ Bencédy József–Fábián Pál–Rácz Endre–Velcsov Mártonné,²² P. Lakatos Ilona,²³ Keszler Borbála²⁴ munkáira alapozva 4 csoportba különítettem el:

Tőszavak: *anya, baba, bába, buli, ciklus, cumi, fej, fiú, fog, folt, gólya, gyermek, has, hüvely, kelengye, koma, láb, mama, méh, nem, néma, orvos, pelenka, pocak, pokróc, rossz, tál, tej, templom, teszt, vaj, vászon, vér, vész, zsír* (44%).

Képzett szavak: *állapot, állapotos, anyós, avatás, bajlódik, émelygés, kendő, keresztelés, kínlódás, légzés, lepedő, metszés, szabadság, szoptatás, szülés, táplál, terhesség, tisztít, titkol, választás, várandós, vérzés, veszélyes* (28%).

Szóösszetételek: *császármetszés, csecsemő, gyermekágy, kismamatorna, koma-asszony, köldökzsinór, leánygyermek, méhlepény, rosszullét, sokgyermekes, szertartás, újszülött, védőoltás* (16%).

Szószerkezet: *a kismama megkívánt, gömbölyödött a hasa, házasságon kívüli terhesség, keresztelő szertartása, keresztelőt jósol, orvosi ellátás, szülési fájdalom, szülési folt, terhességi teszt, veszélyesebb napok* (12%).

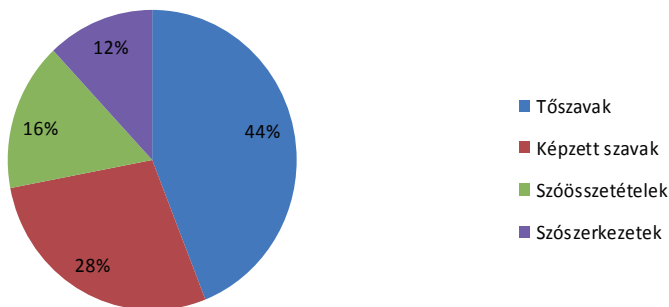
²¹ A. Jászó Anna szerk.: A magyar nyelv könyve. Bp., Trezor Kiadó, 1994. 272–280.

²² Bencédy József – Fábián Pál – Rácz Endre – Velcsov Mártonné: A mai magyar nyelv. Bp., Nemzeti Tankönyvkiadó, 1968, 151–164.

²³ P. Lakatos Ilona szerk.: Grammatikai gyakorlókönyv mintaelemzésekkel és segédanyagokkal. Bp., BölcsészKözlöny, 2006, 68–74.

²⁴ Keszler Borbála szerk.: Magyar grammatika. Bp., Nemzeti Tankönyvkiadó, 2000, 321–323.

A születéssel kapcsolatos szakszavak kategorizálása szerkezetük szerint

Befejezés

A szülés, születés az emberi élet legfontosabb fordulója, ezért minden nép életében kitüntetett helyet tölt be. Kutatásomat adatközlők segítségével végeztem, akik szívesen megosztották velem tapasztalataikat és a történeteket, amelyeket nagyszüleiktől hallottak. Az óvó, védő, jósló és egészségvarázsló babonák végigkísérték az anya és gyermeke életét a terhességtől kezdve a gyermekágyig.

Munkám első fejezetében a témával kapcsolatos bőséges szakirodalmat tanulmányoztam. Ezek közül kiemelném Tátrai Zsuzsanna munkáját,²⁵ Fehér Viktor cikkét,²⁶ továbbá Gönczi Ferenc tanulmányát²⁷.

A születéssel kapcsolatos adatokat három részre osztva tárgyalom: a babavárással kapcsolatos szokások és szakszavak, a szülés folyamatához kötődő hagyományok és a szülés utáni szokások. A régi és a jelenkori hagyományokat összevetve elmondhatom, hogy a születéssel kapcsolatos hagyományok Csapon jelentős változáson mentek keresztül.

A módszernek köszönhetően ma szinte minden kideríthető: mióta tart a terhesség, mikor kerül sor a szülésre, vagy milyen nemű lesz a gyermek.

²⁵ Tátrai Zsuzsanna: Leányélet. Bp., Crea Print Kiadó, 1994.

²⁶ Fehér Viktor: Születés és csecsemőkor. HÍD. 2013. július–augusztus, 7: 130-136.

²⁷ Gönczi Ferenc: Somogyi gyermek. A somogymegyei földművesnép gyermeknevelési módjának s a gyermekek különböző szokásainak leírása. (Csurgói könyvtár.) Kaposvár: Csurgói Református Csokonai Vitéz Mihály R. Gimnázium, 1937.

A földművelő társadalom idején a teherbe esésnek nagyobb figyelmet szenteltek, s az állapotos nők is: mikor a gyermek nemét próbálták kideríteni mindennapi jelenségek alapján vagy mágikus eljárások segítségével akarták elűzni a gonosz szellemeket a gyermekágyas anyától és babájától.

A hagyományok nagy része már elhalványodott: nagyon kevesen hisznek a népi hiedelmekben. A legtöbb családnak ma már maximum 3 gyermeke van, régen pedig előfordult 7 utód is egy családban. A mai generáció fiataljai – főleg a férfiak – nem a földművelésre vannak nevelve, s nagyon kevés az a lány, aki 18 éves korában szeretne férjhez menni. A családalapítás már kezd másodlagossá válni, először a legtöbben biztos anyagi hátteret igyekeznek biztosítani, a karrierjükkel törődve a gyermekvállalás helyett.

A szülés után nem sokat pihenhetett az édesanya, már egy hét után is kiment a mezőre, de vitte magával gyermekét is, aki így ismerkedett meg a körülötte lévő világgal. Napjainkban általában két évig maradnak a nők szülési szabadságon, majd visszatérnek munkájukhoz, s babájukat bölcsődébe adják, így egyre több időt töltenek külön.

A szüléssel kapcsolatos szakszavak eredet szerinti felosztásban 73 szót vizsgáltam, abból 36,4% **származékszó**: *állapot, állapotos, anyós, avatás, bajlódik, bölcső, ellátás, émyelgés, fájdalom, folt, kendő, keresztelés, kínládás, légzés, lepedő, metszés, ringat, szabadság, szoptatás, szülés, takaró, táplál, tisztít, titkol, választás, várandós, vérzés, veszélyes*. A **vitatott eredetű szavak** száma is jelentős, az anyag 11,6%-át alkotja: *golya, hüvely, kelengye, láb, méhlepény, nem, orvos, pocak, vész*. A **szláv eredetű szavak** (9%): *bába, koma, méh, néma, pelenka, pokróc, zsír*. Előfordultak még **ugor- és finnugor kori** szavak és három **hangutánzó** eredetű, továbbá **latin és német eredetű** kifejezés is jelen volt.

Szerkezetük szerint 76 kifejezést vizsgáltam, s négy csoportot különítettem el: **tőszavak**, **képzett szavak**, **szóösszetételek** és **szó szerkezetek**. Legnagyobb arányban a **tőszavak** voltak (*fej, has, gyerek, anya*) 44%, a **képzett szavak** 28%-ban figyelhető meg (*anyós, betegség*), **szó szerkezetek** 16 % (*házasságon kívüli terhesség, orvosi ellátás*), s a **szóösszetételek** aránya 12% (*védőoltás, komaasszony*).

Úgy érzem, sikerült megismernem szülővárosom születéssel kapcsolatos hagyományait, múltját és jelenét. Meglepő számomra, hogy sok hiedelemnek, babonának megmagyarázhatatlanul is valóság alapja van. A világunk fejlődik, de tisztában kell lennünk a hagyományokkal, hogy meg tudjuk őrizni közösségünk társadalmi értékeit.

4. táblázat. A felmérésben részt vett személyek adatai

	<i>Név</i>	<i>Születési dátum</i>	<i>Végzettség</i>	<i>Foglalkozás</i>	<i>Vallás</i>
1.	Tóth Georgina	1969.10.28.	technikum	nyugdíjas	református
2.	Filep Andrea	1971.12.11.	technikum	irodai dolgozó	katolikus
3.	Tóth Erzsébet	1943.12.6.	középiskola	nyugdíjas	református
4.	Básta Mária	1961.9.30.	technikum	vasúti dolgozó	katolikus
5.	Molnár Beáta	1979. 4. 15.	főiskola	magánvállalkozó	katolikus
6.	Orbán Natália	1968. 3. 6	technikum	vasúti dolgozó	református
7.	Orbán Vivien	1997.5.21.	szakközépiskola	tanuló	református
8.	Orbán Vanda	1994. 6.18.	főiskola	tanuló	református
9.	Dolinai Zsuzsanna	1992. 10. 7	egyetem	oktató	református
10.	Dolinai Marianna	1971. 1. 20.	szakközépiskola	magánvállalkozó	református
11.	Filep Gabriella	1940. 4. 16.	technikum	nyugdíjas	református
12.	Ráti Etelka	1923.6.12.	középiskola	nyugdíjas	katolikus
13.	Somogyi-Révész Andrea	1985.7.5	főiskola	háziasszony	református
14.	Soltész Anna	1945.9.16.	középiskola	nyugdíjas	katolikus
15.	Bogáthy Éva	1943.8.29.	technikum	nyugdíjas	református

16.	Sponták Ágnes	1942.10.6.	technikum	nyugdíjas	református
17.	Balogh Valéria	1968.1.26.	egyetem	háztartásbeli	katolikus
18.	Béres Gizella	1969. 4. 21.	szakközépiskola	óvónő	katolikus
19.	Káposztás Ágnes	1943.7.25.	egyetem	nyugdíjas	katolikus
20.	Illár Erzsébet	1945.11.24.	középiskola	nyugdíjas	református

A felhasznált internetes források

<http://www.sznm.ro/sznm.php?o=poganytvittunk>

<http://www.webbeteg.hu/cikkek/terhesseg/1070/a-szules-szuletes-modjai>

http://www.csaladinet.hu/hirek/terhesseg/szules/17258/a_csaszarmetszes_folyamata

<http://murokland.mindenkilapja.hu/html/18073319/render/babonak-szokasok>

<http://mek.niif.hu/02100/02152/html/07/20.html>

<http://gyakorloapolo.webnode.hu/egeszsegtan/a10-tetel/>

<http://gendiagnosztika.hu/a-gyermekagyas-idoszak/>

TÓTHNÉ VERES ESZTER

Gamifikációval a korai idegen nyelv élményszerű megtapasztalásához¹

Bevezetés

Mit is jelent a korai idegen nyelvi fejlesztés? Hasonló, mint a nyelvtanulás vagy teljesen másra kell gondolnunk? Milyen lehetőségek léteznek óvodai kereteken belül, amelyek élményszerűvé tehetik a korai nyelvelsajátítást? Mivel a korai idegen nyelv hatékony elsajátítása napjainkban felértékelődött, így ezekre a kérdésekre próbálok választ keresni jelen tanulmány keretein belül.

Célomnak tekintem az élményszerű, játékos nyelvelsajátítás didaktikai lehetőségeinek feltárását, hiszen ez hozzájárulhat az óvodapedagógusok módszertani repertoárjának bővítéséhez. Amennyiben az óvodapedagógus megfelelő pedagógiai eljárásokat alkalmaz, növelheti a gyermek nyelvtanulási esélyeit. Csak az élményszerű megtapasztalás és megfelelő metodikai eljárás segíthet komplex módon szemlélni a korai intervenciót az idegen nyelv elsajátításában. Arra gondolok, hogy képesek legyenek az óvodapedagógusok hatással lenni a kisgyermek játékos tapasztalatszerzésére, kommunikációs kompetenciáinak fejlesztésére, anyanyelvi és idegen nyelvi ismereteinek bővítésére, a gyermekközpontú szemléletre.

Kutatómunkám célirányosan a gyermekközeli módszertani lehetőségek felkutatásában, az óvodapedagógus vagy a korai idegen nyelvi fejlesztőpedagógus szerepének körvonalazásában és egy olyan módszer alapjainak kidolgozásában rejlik, amely hozzájárulhat az óvodapedagógusok pedagógiájának színesítéséhez a korai idegen nyelv fejlesztése területén. Munkánk akkor lesz eredményes és hatékony, ha a gyermekekkel való mindennapi interakcióban a tevékenységeket párhuzamosan haladva végezzük. Ahogyan ezt Friedrich Fröbel is gondolta; mindezt csak és kizárólag játékba ágyazva, játékból kezdeményezve: „minden jónak forrása a játék. Az a gyermek, aki szívvel, lélekkel, maga tevékenyen, csöndesen, kitartóan, a testi elfáradásig kitartóan játszik, egészen biztosan szívvel-lélekkel, csöndesen, kitartóan dolgozó és a mások s a maga javát önfeláldozóan művelő emberré fog válni.”

---

¹ A szerző a dolgozat írásakor (2016. május) az Eszterházy Károly Főiskola Comenius Kar (ma Eszterházy Károly Egyetem Comenius Campus) hallgatója. Az írást a Petőfi Irodalmi Múzeum – A Magyar Nyelv Múzeuma és az Eszterházy Károly Egyetem Comenius Campus közötti együttműködés részeként jelentettük meg.

A korai idegen nyelvi fejlesztés mérföldkövei

A korai kétnyelvűség a sikeres nyelvtanulás egyik lehetséges feltétele. A korai nyelvtanulással kapcsolat elméletek mérföldkövei hozzájárulnak a mai nyelvelsajátítási folyamatok kialakulásához. Germanisztikai tanulmányaimból hozom Noam Chomsky nyelvész, filozófus gondolatmenetét, aki a nyelvtanulás helyett a nyelvelsajátítás fogalmát vezette be. Szerinte a nyelvelsajátítás természetes és automatikus folyamat. Hasonlóan vélekedik Krashen, aki szerint ez a történés hasonló az anyanyelv-elsajátítás során végbemenő folyamathoz. „A gyermek a kezdeti időszakban befogadja a nyelvet, a második szakaszban pedig produkálja a nyelvet.”² Ez figyelhető meg az anyanyelv elsajátításakor és egy kétkétnyelvű óvodai csoportban. Az óvodába érkezéskor a gyermek befogadja a nyelvet, hallja a célnyelvi kommunikációt, aztán pár hét elteltével elkezd megérteni, majd produkálni azt. Hihetetlen fejlődés megy végbe ez idő alatt. Piaget idézve, aki szerint „a nyelvhasználatot és a megértést az értelmi fejlődés lépcsőfokai határozzák meg, a nyelv is az életkorral fejlődik. A gyermekek gondolkodása cselekvésekhez kötődik, ezért tanulásuk akkor a legsikeresebb, ha az is cselekvésekhez, tevékenységekhez kötődik.”³ Bruner reprezentációs elmélete szerint a gyermek először cselekvéseit követően ismeri meg a környező világ tárgyait, majd ezután „a modell képpé válik anélkül, hogy a tárgyat látná. Későbbi szinten kialakul a szimbolikus kód a külső világról.”⁴ Ezt az utat kell bejárnunk a gyerekekkel, amikor idegen nyelvet „tanítunk”. Gyermekekben egészen másképp gondolkodunk és tanulunk, mint életünk későbbi szakaszaiban. Ez a felismerés alapozta meg a korai nyelvtanulás pedagógiájának mint diszciplinának az önnálósulását.

Comenius (1592-1670) volt az a személy, aki leírta, hogy „a nyelvek tanulásának párhuzamosan kell haladnia a tárgyi ismeretekkel, különösen ifjúkorban, ugyanis hogy amennyit megtanulunk az egyes tárgyakból, ugyanannyit tanulunk meg a nyelvből is, mind megérteni, mind kifejezni.”⁵ Ezzel a kijelentésével Comenius lefektette a tartalomalapú tanulás alapjait, mely kulcsfontosságú szerepet tölt be a jelenlegi korai idegen nyelvelsajátításban. Jelenleg, a 21. században is helytálló az a kijelentés, hogy a tárgyi ismeretekkel együtt fejlődik maga a nyelv tanulása is, legyen az az anyanyelv vagy akár egy tetszőleges idegen nyelv. Az óvodában ez azt jelenti, hogy

² Kovács Judit: A gyermek és az idegen nyelv. Eötvös József Kiadó, Budapest, 2009, 34-35.

³ Uo. 37.

⁴ Bruner, Jerome S.: Új utak az oktatás elméletéhez. Gondolat Kiadó, Bp., 1974, 13-40.

⁵ Kovács Judit i. m. 41.

miközben a gyermek ismeretet, tudást szerez, addig megtanulja az ehhez kapcsolódó magyar, illetve a célnyelven elhangzó kifejezéseket. A gyermeki nyelvtanulásnak három olyan jellegzetessége van, amelynek mindegyike a tartalomalapú tanulás irányába mutatnak. Ezek az alábbiak: „a gyermek értelemteremtő képességgel rendelkezik, a gyermek csak azt tanulja meg az őt körülvevő idegen nyelvből, amit képes felfogni, ezért a gyermek olyan célnyelvi környezetre vágyik, amely számára értelemmel bír.”⁶ Ezt az értelmet pedig a játék által tudja megteremteni a pedagógus, de csak olyan környezetet biztosítva, amelyben a gyermek megkapja a számára felfogható inputot.

Az elmúlt 20 évben nagymértékben növekedett a korai idegen nyelvi fejlesztés iránti igény. A korai idegen nyelvvel, a multikulturalizmussal való ismerkedés színtere ma már az óvoda. Egyre növekedni látszik a szülők igénye a korai nyelvoktatás iránt. Elengedhetetlen megemlíteni az a tényt, hogy az óvodák és az iskolák versengenek a gyermekekért, ezért minél színvonalasabb nevelést, oktatást akarnak felmutatni. Kulcsfontosságúvá vált az iskola előtti nyelvoktatás, a nyelvi fejlesztés, hiszen ez a gyermekek jövőbeli céljainak eléréséhez nélkülözhetetlen. Az idegen nyelvek tanulásának a célja az alkalmazni képes tudás. Az idegen nyelvek tudására készség szinten van szükség. Mivel a nyelvtudás társadalmilag felértékelődött, ezért a két nyelven megvalósított kommunikációs készségfejlesztés egy nagyon aktuális, de rendkívül komplex feladat az óvodában.

Az Óvodai Nevelési Országos Alapprogramja szerint „az óvodai nevelés feladata a gyermek testi és lelki szükségleteinek kielégítése mellett a kommunikációs kompetencia fejlesztése is.”⁷ Mivel egy kétnyelvű óvodai nevelés keretén belül az idegen nyelvi nevelés hasonlóképpen valósul meg az óvodában, mint az anyanyelvi nevelés, ezért az alapprogramban leírt pedagógiai célkitűzések érvényesek mindkét nevelésre. Az Óvodai Nevelési Országos Alapprogramja kimondja, hogy „az anyanyelvi nevelés valamennyi tevékenységi forma keretében megvalósítandó feladat.”⁸ Az anyanyelvi és a célnyelvi nevelésre minden lehetőséget meg kell ragadnia a pedagógusnak, hogy a gyermeket képességeinek és életkori sajátosságainak megfelelően nevelje, fejlessze. A nyelvet csak és kizárólag társas környezetben, interakciók révén vagyunk képesek elsajátítani.

---

⁶Uo. 42-43.

⁷ONOAP Hatályos Jogszabályok Gyűjteménye.http://net.jogtar.hu/jr/gen/hjegy_doc.cgi?docid=99700026.MKM (2015.10.15.)

⁸Uo. (2015.10.15.)

A korai idegen nyelvű fejlesztés nemcsak a nyelvtudás fontossága, a szülők nagyfokú igénye miatt helyeződött át az óvodára, hanem tudományos területen is igazolt, hogy a nyelvtanulást, a nyelvelsajátítást minél hamarabb érdemes elkezdni. Azért fontos ezt megjegyeznünk, mert gyermekkorban még nem tudatosan tanulják az idegen nyelvet, hanem az anyanyelv elsajátításához hasonló módon, az akarattól függetlenül, más tevékenység közben is „ragad a gyermekre az ismeret.”

Az idegen nyelvi fejlesztés komplex feladatnak bizonyul, melynek megtervezése és megvalósítása az idegen nyelvű pedagógusra vár. Ezt a korai idegen nyelvi fejlesztést, kommunikációs készségfejlesztést csak eljátekosítva, gamifikáció alkalmazásával tudom elképzelni.

A gamifikáció szerepe az óvodában

A nyelvtanulást az óvodapedagógus csak hatékony, gyermekközeli metodikai eljárásokkal tudja közelebb hozni a gyermekhez. Mivel a gyermek legfontosabb tevékenysége a játék, az egyetlen, amit tud csinálni, így a gamifikáció bizonyul a legcélravezetőbb módszertani eljárásnak. A játék a gyermek számára az a tevékenység, amely az óvodában az egész nap folyamán jelen van. A játék önkéntessége pozitív érzelmeket vált ki, önmagában hordja célját, és sokoldalúan alakítja a személyiséget. Nem hagyhatjuk tehát figyelmen kívül, de az alapprogram is hangsúlyozza: „a játék a kisgyermekkor legfontosabb és legfejlesztőbb tevékenysége, s így az óvodai nevelés leghatékonyabb eszköze.”⁹

A különböző ismereteket több módon át lehet adni a gyermekek számára, de számomra a leginkább célravezetőbb módszert a játékpedagógiából jól ismert Peter Petersen biológiai játékelmélete adta. Szerinte „a játék egy olyan művelődési alapforma, amelyben a különböző ismeretköröket mozgásos játékkal, színjátszással lehet feldolgozni.”¹⁰ Fontos megemlíteni Comeniusnak is ez irányú törekvését, hiszen ő is az ismeretanyag nagy részét dramatizálással vitte közelebb diákjaihoz. „A drámajáték és dramatizálás nagy hangsúlyt fektet az individuumra, és ezáltal a gyermekek hamarabb megértik a világ történéseit; belső mozgatóikat és azt a szociális uterust, amely körbeöleli őket.”¹¹

⁹ ONOAP Hatályos Jogszabályok Gyűjteménye. http://net.jogtar.hu/jr/gen/hjegy_doc.cgi?docid=99700026.MKM (2015.10.15.)

¹⁰ Maszler Irén. Játékpedagógia. Comenius Bt., Pécs, 2002, 13.

¹¹ Pinczésné Dr. Palásthy Ildikó. A drámapedagógia produkciófelülete és hatásmechanizmusa. Mediárium, 3. évf. 1-2. szám, 2009.

Az idegen nyelven játszott szabály-, báb-, mozgásos és szerepjátékok jó lehetőségül szolgálnak az aktív és passzív szókinsz bővítéséhez. Az említett játéktevékenységek keretein belül a gyermekek megismerhetik és gyakorolhatják a különféle tárgyak, eszközök, élőlények nevét. A játék közben rövid párbeszédnek folynak, amelyek szintén beépülnek a gyermek passzív szókinszébe, ezáltal is erősítve a kétnyelvű identitástudatot. Ezen játékok lehetőséget biztosítanak a kreativitás illetve a metakommunikációs képességek fejlesztésére. A gyermeki tanulás játék közben spontán és utánzáson alapul, örömforrást jelent a gyermek számára. Fontos, hogy ehhez a pedagógus mintaadása, mind viselkedése, mind kommunikációja példaértékű legyen. Egy kétnyelvű óvodai csoportban a szabad játék és a játékba integrált tanulás során a két kultúrához kapcsolódó hagyományokat, játékokat és magát a nyelv szókészletét, ritmikáját ismerhetik meg a gyerekek.

Korai idegen nyelvi nevelés az óvodában

Az óvodáskor ideális az idegen nyelv elsajátítására. Így vall erről Johnson, akinek érvrendszerével teljesen azonosulni tudok. Szerinte a legmarkánsabb elem ebben a tekintetben az a tény, hogy „ebben az életkori szakaszban hosszabb idő áll rendelkezésre a nyelvi tudatosság és a nyelvtanulási tapasztalat megszerzésére.”¹² Pszichológiai kutatások igazolják, tanulmányok bizonyítják, hogy az óvodáskor a legalkalmasabb a nyelvelsajátítás szempontjából, hiszen „a korai idegen nyelvi fejlesztés során nagyobb fokú kreativitásra, eredetiségre tesznek szert, és fejlettebb metanyelvi képességekkel rendelkező emberekké válnak.”¹³

Pinter gondolatát összefoglalva; van egy szenzitív periódus az idegen nyelv elsajátítására. „A fiatal nyelvtanulók jobban tudnak alkalmazkodni az idegen nyelv fonológiai rendszeréhez, fogékonyak a hangok és a nyelv ritmusa iránt, élvezik az új, ismeretlen hangok és az új intonációs minták képzését, valamint kevésbé gátlásosak és aggodalmaskodóak.”¹⁴ Ebben a szenzitív periódusban a gyermek „nyelvi fürdőben” vesz részt. A pedagógus által használt nyelv hangrendszere, intonációja, ritmusa fürdőjében, melynek során a dolgokat a célnyelven, az ahhoz tartozó kifejezéssel kapcsolják össze, és ehhez élmények is társulnak.

¹² Kovács Judit i. m. 22.

¹³ Boeckmann, Klaus Börge; Lins, Sabine; Orlovsky, Sarah Michaela; Wondraczek, Ines: Többsnyelvűség az óvodákban. Módszertani kézikönyv korai nyelvfejlesztéshez. Palatia Nyomda és Kiadó, 2010, 36.

¹⁴ Kovács Judit i. m. 21.

A korai idegen nyelvi nevelést csakúgy, mint „a zenei nevelést a gyermek születése előtt kilenc hónappal el kell kezdeni.”¹⁵ Több szakmai megnyilatkozás ezt támasztja alá. Az óvodai csoportban alkalmazott korai idegen nyelvi nevelés szakmai dokumentuma ugyanúgy az Óvodai nevelés országos alapprogramja, valamint a helyi pedagógia programban deklarált célkitűzések és feladatok. A korai idegen nyelvi nevelésnek irányelve meghatározza az óvodában folyó sajátos pedagógiai munka alapelveit, célját, feladatát. Nagyon fontos tény, hogy „a gyermeknek joga van az anyanyelvéhez, hiszen az alapvető emberi jogok nem engedhetik meg az anyanyelv elnyomását.”¹⁶ Kulcsfontosságú a magyar és a célnyelvű pedagógus nyelvhasználatának megfelelő egyensúlya, melyet a két pedagógus hatékony nyelvszajátítás jegyében valósít meg. Az anyanyelvhez való jog lehetőséget ad a gondolataink kifejezésére, önmegvalósításunkra, amelyet mindkét pedagógusnak biztosítani kell. A kétnyelvű óvodai csoportban az anyanyelv és az idegen nyelv egyfajta kísérője, velejárója a játéknak. Ebben a vonatkozásban fontos említést tenni a játék szubjektív feltételeiről a kétnyelvű csoportban. A két különböző nyelven kommunikáló pedagógus személyisége, a játékos, tanulási légkör, ingergazdag élmények áradata szükséges a gyermek személyiségének két nyelven való fejlesztéséhez. Az élmény a gyermek egész lényét átjárja, „erős érzelmektől kísért lelki jelenség, mely különféle események, történések hatására keletkezik.”¹⁷ Gyakorlott pedagógusként gyakran viszem el sétálni, kirándulni a gyermekeket. Az ilyen alkalmak során átélt élmények másként hatnak. Ilyenkor is két nyelven hallja a csoport az információt. Az idegen nyelven sokszor ismételt, különféle rövid mondatokkal és a témához kapcsolódó mondókákkal tűzdelt kommunikáció elemei beépülnek a gyermek passzív szókincsébe. Az élményszerzés után lehetőséget kell biztosítani a téma feldolgozására, megbeszélésére, emlékezet fejlesztésre. Itt a gyermek képek nézegetésével előhívhatja az élménnyel társult információit, bekapcsolódik passzív szókincse, és akár beszédprodukciója is létrejöhet az adott idegen nyelven. Élménnyé tehetünk minden napot, minden eseményt, hiszen rendkívül tágas az élményszerzés palettája. Az óvodai élet minden mozzanata kínál olyan helyzetet, melyben idegen

¹⁵ *Hajdú Erzsébet*: Gondolatok az autonóm tanulás témaköréhez. = *Kahánné Goldman L.–Poór Z.* (szerk.). Európai dimenziók a hazai nyelvoktatásban. Tallér Kiadó, Veszprém, 1999.

¹⁶ *Boeckmann, Klaus Börge- Lins, Sabine- Orlovsky, Sarah Michaela-Wondraczek, Ines*: Többnyelvűség az óvodákban. Módszertani kézikönyv korai nyelvfelkészítéshez. Palatia Nyomda és Kiadó, 2010.36.

¹⁷ *Kovács György, Bakosi Éva*: Játék az óvodában. Diadakt Kiadó. Debrecen, 2005, 157.

nyelvi beszédkedvük fokozódhat. Az IKT eszközök által nyújtott lehetőségekkel is élhet a pedagógus, hiszen ne feledjük el, hogy a gyerekek digitális bennszülöttek. Vetíthetünk diafilmet vagy videofilmet, de fontos a mértékletesség.

Külön szólnék a hagyományörző ünnepekre való készülődésről, amelyhez nagy segítséget találhatunk Farkas Józsefné *Unsere Feste* c. kötetében. Az ünnepekhez kapcsolódó dalokkal, versekkel színesíthetjük tevékenységünket, megteremtve a két nyelv egyensúlyát. A karácsonyi ünnepkör mellett a Márton napjához kapcsolódó lámpás gyújtása meghatározó a hagyományörzésben. További élményt jelenthet a virágültetés vagy a gyümölcsök, zöldségek kategorizálása, amely a külső világ tevékeny megismerésén túl széles matematikai tapasztalatszerzéshez nyújt élményeket. Arra ügyelnünk kell, hogy az életkori sajátosságok prioritása megmaradjon a különféle tevékenységek során, hiszen „az igazi élmény az, ami beilleszkedik a gyermek lelkivilágába, és maradandó nyomot hagy.”¹⁸ Minden óvodai csoportra igaz, de a kétnyelvű közösségre hatványozottan, hogy az ingergazdag, derűs légkörben nyitottak az óvodások, közvetlenebbek egymással, bátrabban nyilatkoznak meg idegen nyelven is.

A játék szubjektív feltételei mellett említést kell tenni az objektív feltételek megteremtéséről is. „Az objektív feltételek közé a helyet, az eszközöket, valamint az időt soroljuk.”¹⁹ A jól kialakított csoportszobában külön helyet kap a mesesarok, a babakonyha, az építősarok és a mesekuckó. Az idegen nyelvű pedagógus elkülönítetten tud foglalkozni mikrocsoportokban a gyerekekkel, így tevékenykedhet a gyermekekkel együtt a babakonyhában, az építősarokban stb. Mivel a legfejlesztőbb játék a gyermek számára a szabadjáték, így azt gondolom, hogy ennek az igénynek meg kell felelnünk. Mivel a gyermeki kíváncsiságra alapozott, jól előkészített tevékenységben mindenki részt vehet, így ezek a játékok az egész csoport szókincsének a helyes kiejtés gyakorlására tökéletesen alkalmazhatók. Motiválóan hat a részvételre, ha például mindennap más érzékszervvel való megtapasztalásra épülő játékot varázsolunk a csoportba. Játékok színes palettáját mutatja be Farkas Józsefné *101 Spiele. Didaktikus Játékok* c. gyűjteménye. A beszédmegértés fejlesztésére fókuszálhat a pedagógus a szabad játékidőben, amikor odaülhet az egyes gyerekekhez és együtt tevékenykedhet velük, „papagájbeszédet” alkalmazva. Ez alkalmat ad arra, hogy a pedagógus ismétli az adott célnyelven azt,

¹⁸ Maszler Irén i. m. 44.

¹⁹ Kovács György, Bakosi Éva i. m. 151. Ld. még: Óvodai nevelés játékkal, mesével. Szerk. Zilahi Józsefné Budapest, 1996, 23-28.; Stark Gabriella: Óvodai tevékenységek módszertana. Ábel Kiadó, Kolozsvár, 2011, 53-65.

amit a gyermek magyarul mond, és arra reflektál szintén idegen nyelven. A délutáni játékidőn belül memóriakártyákkal játszhatunk különféle játékokat. A KIKUS nevezetű memóriajátékok lehetőséget biztosítanak a szavakkal való személyes „találkozásra”. Ennek időkerete játékonként pár perc, és egyszerre több gyermek is játszhatja. Hasznossága az idegen nyelv gyakorlásán túl a szociális kompetenciák fejlesztését, valamint az akarati tulajdonságok fokozását segíti.

Erik Erikson szemléletében a játék a tapasztalatszerzés gyermeki formája, amely nagy teret, szabadságot és a következményektől való relatív mentességet biztosít a játszó személynek ahhoz, hogy számos helyzetben kipróbálhassa magát, és kötetlenül azonosulhasson különböző tárgyakkal és emberekkel. Mivel a játékban nagy mértékben függetleníthetjük magunkat a realitástól, az módot nyújt arra, hogy ideiglenesen fölébe kerekedjünk a térnek, időnek, okságnak és társadalmi szükségszerűségnek.

A korai idegen nyelvű pedagógus nyelvi modell a gyermekek számára, beszélgetőtárs. A nyelvi célok a feladatokban, a játékokban vannak elrejtve. A pedagógus célja, hogy a gyermeket arra ösztönözze, hogy nyitottá váljon a többnyelvűségre, kedvet kapjon idegen nyelvet tanulni. A pedagógus feladata a nyelv közvetítésén kívül a különféle kompetenciák fejlesztése is, amelyet a spontaneitás és a tervezettség helyes egyensúlyával tud megteremteni. Tehát nem vitatkozhatunk azzal a ténnyel, hogy a korai idegen nyelvi fejlesztést végző óvodapedagógus feladatköre rendkívül komplex. Megnehezíti a helyzetet, hogy a két nyelven nevelő csoportokban a pedagógusok kompetenciái kevésbé körvonalazott, nem ismeretes. Az „egy személy-egy nyelv” módszere az egyik leghatékonyabb pedagógiai stratégiának tűnik, hiszen a gyermeket nyelvi tudatosságra lehet ezzel a módszerrel nevelni. Tudatosítjuk benne, hogy létezik több nyelv azáltal, hogy a pedagógusok egy-egy nyelvet képviselnek, és a foglalkozásokat mindig egy adott nyelven valósítják meg. Ezáltal a nyelvet személyhez kötik, így a beszédprodukció során kevesebb az esély arra, hogy a gyermek a nyelvet keverve használja. Autentikus, azaz valódi, igazi, effektív szituációt teremt meg a pedagógus azzal, hogy a gyerekek úgy tudják, hogy az idegen nyelvű pedagógus nem beszél magyarul. Immerziós, azaz a belemerülés metodikai lehetősége arra teremt lehetőséget, hogy a gyerekek idegen nyelven kérdéseket, kívánságokat, megállapításokat fogalmaznak meg, habár ez még a papagájbeszéddel segítve valósul meg.

A kétnyelvű fejlesztés sikere és hatékonysága a megválasztott metodikai lehetőségektől függ, amelyet a pedagógus a módszertani tarsolyából bármikor előhúzhat. Gyakorló pedagógusként az óvodai csoportban

különböző képességek fejlesztésére különféle módszereket választok, amelyek a gyakorlatban sikeresnek, hatékonynak bizonyulnak. Ezeknek a módszereknek színes palettáját szeretném bemutatni. Elsőként említést kell tenni arról, hogy mi határozza meg a módszerek kiválasztását. Dankó Ervinné szerint „a módszerek, módszeres eljárások megválasztásánál, alkalmazásainak lehetőségeit sokféle összetevő (például fejlesztés tartalma, a gyermek életkora, tudatosság, spontaneitás, a hely, az idő stb.) és nem utolsósorban az óvodapedagógus szabadsága határozza meg.”²⁰ Elsőként a korai idegen nyelvi fejlesztés élményszerű megközelítését veszem górcső alá. „Élményszerű nyelvtanulás középpontjában a többnyelvi környezet tudatos megtapasztalása [áll], az az élmény és a vele járó személyes gazdagodás, amit a nyelvek és a kultúrák találkozása jelent az egyén számára.”²¹ Az élmény maradandóságát vizsgálva elmondhatjuk, hogy „Az élmény maradandóságát az aktív részvételük, az újra átélhetés, az elegendő idő az élmények átélésére, feldolgozására, megisméltetésére, a befogadás mértékének és mélységének gyermekként változó, eltérő mivolta [biztosítja].”²² Kulcsfontosságú szerepet tölt be a gyermek óvodai életében a játék. Fontos, hogy számára ez minél több örömet, flow-t okozzon. Az élményszerű nyelvtanulás, a vizuális szemléltetés segíti a tapasztalatszerzést, a korai tanulást. A tapasztalatokat különféle érzékszervünkkel éljük át, amelynek sokszínűsége biztosítja a nyelvi fejlődést. A Montessori pedagógia a körülöttünk lévő világ és a matematika tapasztalat útján való tanulásához tökéletes metodikának bizonyul. „Montessori eszközökkel, amelyeknek mindegyike a gyermek szenzomotorikus igényeinek megfelel, a gyerek konkrét tapasztalatain keresztül érti meg az absztraktabb folyamatokat is.”²³ Ez az élményszerű tapasztalatszerzésre épülő módszer – amelyet magyar óvodákban nagyon csekély számban alkalmaznak – számos idegen nyelvi fejlesztés lehetőséget rejt magában. A 3 szintű lekción mini kommunikációs panelek elsajátításának színtere. A Montessori-eszközök és a hétköznapi eszközökkel való cselekedtetés (csipeszelés vagy viráglocsolás), a különféle érzékszervek aktivizálása által tevékenységközpontú és gyermekközpontú pedagógiai módszerek

²⁰ Dankó Ervinné: Nyelvi-kommunikációs nevelés az óvodában. Okker Kiadó. Budapest, 2004, 138.

²¹ Dr. Morvai Edit, dr. Poór Zoltán: Korai Nyelvoktatás a magyar oktatási intézményekben, 2006. (2015.10.25) <http://www.nefmi.gov.hu/europai-uniooktatasi-tanulmanyok/tanulmanyok>

²² Maszler Irén i. m. 46-47.

²³ Schäfer, Claudia: Lernen mit Maria Montessori im Kindergarten. Herder, Freiburg, 2008, 114.

bizonyul. Az előkészített környezet elve szintén mérvadó egy óvodai csoportban. Ha az óvodai környezetet előkészítjük (pl. terepasztalt, évszakasztal, a csoport dekorációs elemeit használjuk fel vizuális elemként), akkor az adott témához kapcsolódóan előkészítettük a környezetet. Ezáltal növekszik a gyermek tevékenységi kedve, érdeklődése az adott téma iránt.

A fejlesztő drámapedagógiai játékok rendkívül nagy segítséget nyújthatnak a produktív nyelvhasználat terén. Miért pont a drámajáték? Demeter Lázár gondolatai segítenek a kérdés megválaszolásában, aki szerint a drámapedagógia és drámajáték „az a művészetpedagógiai tevékenység, melynek alkalmával a dráma és a színház eszközrendszerének segítségével, folyamatos együttlét során nevelünk gyermekeket, felnőtteket. Ebben a tevékenységben nem a létrejövő produkció az első, hanem maga a nevelés folyamata, az együttlét, a közös élmény, a játék. A drámapedagógia a XX. századi személyiségközpontú reformpedagógiák egyike. A játék mindig önkéntes, örömszerző és öncélú.”²⁴ A dráma megközelítésének módja pedig nem más, mint a gyermekközpontú szemlélet és „mintha” helyzetek sokasága, mely Neelands szavaival élve „a képzeletbeli közegben létrejövő tapasztalat befolyásolására koncentrál. A képzeletbeli helyzeten belül létrejövő tapasztalatot olyan közegnek véljük, mely a gyerekek számára különösen alkalmas arra, hogy különböző ötleteket, gondolatokat, értékeket, szerepeket és nyelvi megformálási lehetőségeket cselekvésben kipróbáljanak. A dráma tehát sokkal inkább a tapasztalatot szerző, semmint az előadói szerepben lévő gyermekre figyel.”²⁵ Visszakanyarodva tehát és a fentebb hivatkozott gondolatok fényében leszögezhetjük, hogy a szóbeli készségfejlesztés első lépése a hallás utáni megértés. Ehhez pedig játszani kell! Látványos célnyelvi produktumot a gyermek nem tud még felmutatni, de nagyon fontos folyamatok mennek végbe ekkor. A gyermek befogadja a célnyelv hangrendszerét, artikulációját, ismerkedik a szókincsel. A gyermek egy nyelvi fürdőbe merítve tölti minden napjait. A pedagógus minél több időt próbál eltölteni minden egyes gyerekkel, használva a célnyelvi kommunikációt, leegyszerűsített utasításokat, többször ismételt kifejezéseket alkalmazva. Ezek a kifejezések Monika Jäger-Manz „Ich sag dir was!” című szókincsgyűjteményben találhatóak. Ha a pedagógus kellően türelmes, kedves és megnyerő személy, akkor a gyermek biztonságban fogja magát érezni, így a produktív nyelvhasználat terén is megmutatkoznak az eredmények.

²⁴ Demeter Lázár Katalin: Játsoztárs (Drámajátékok és kreativitás a fejlesztőpedagógiában 5-10 éveseknek). Geobook Hungary Kiadó. 2008, 15.

²⁵ Neelands, Jonathan: Dráma a tanulás szolgálatában. Színházi füzetek VI. Magyar Drámapedagógiai Társaság Marczybányi Téri Művelődési Központ, Budapest, 1994, 13.

A bábfigurák palettáját is górcső alá vettem, hiszen „a báb a korai idegen nyelvi fejlesztés egyik legfontosabb motivációs faktora.”²⁶ Egyik közismert báb a Hans Haase báb, amely a játékos nyelvtanulás egyik hatékony eszköze. A Budapesti Goethe Intézet Deutsch mit Hans Haase – in Kindergarten und Vorschule című német nyelvi programját Morvai Edit és Veress Bernadett fejlesztette ki óvodáskorú- és kisiskoláskorú gyerekek német nyelvű fejlesztésére. A másik, kevésbé ismert bábokhoz tartozó módszert 2015 augusztusában egy személyes interjút keretén belül volt szerencsém megismerni. A holland származású Marjanne Wanders 2008-ban kezdte el a Pelikino módszer kifejlesztését, a didaktika lényege a multikulturalizmus közvetítése, hiszen különböző figurák különböző nyelven kommunikálnak. A program célja a gyerekeket idegen nyelvhez szoktatni, az alapvetően fontos 2000 szó elsajátítása. A didaktika alapja a Total Physical Response módszer, nyelvtanulás cselekedetek útján.²⁷ Ezen eljárások, metodikai lehetőségek támogatják a kétnyelvű fejlesztést, hatékonyságuk és sikerük a gyakorlatban tapasztalható.

Drámajátékba integrált német nyelvű játék megtervezése

Röviden ismertetek egy drámajátékba integrált német nyelvi játékot, majd elkészítem egy adott meséhez tartozó magyar és egy német nyelvű komplex tevékenységi vázlatát. Az idegen nyelvi nevelés valamennyi tevékenységi formában megvalósul, ezért ezeket sorjába veszem. Az ismertetett foglalkozás célja az együttes élmény nyújtása kis-középső-nagycsoportos gyerekek számára. Ennek bemutatására imertetem A falánk kis hercysócska, azaz a Die kleine Raupe Nimmersatt című mese nyelvfejlesztési lehetőségeit.

A falánk kis hernyócska

Csodaszép éjszaka volt, a hold csillogó fényével bevilágította az egész égboltot. Egy levélkén egy iciri-piciri tojás feküdt. Lassan kivilágosodott. Szép vasárnap reggel volt, felkelt a nap, kellemes világosságot és meleget árasztva. Ekkor a kis tojás megrepedt, és kikelt belőle egy kicsi és nagyon éhes hernyócska. Útra kelt, hogy keressen magának valami ennivalót. Hétfőn megevett egy almát, de még mindig nagyon éhes volt.

²⁶ Morvai Edit, Veress Bernadett: Deutsch mit Hans Hase – in Kindergarten und Vorschule. Goethe Institut, Budapest, 2010, 5.

²⁷ Az eszközökkel való cselekvés öt lépésből áll: bemutatni, elhalasztani, tesztelni-kombinálni és ismételni. A fogalmak magyar mozaikszava: BETEKINT. A szó szélesebb értelmezés szerint belenéz (az idegen nyelvbe). Jelenleg a program hollandul, angolul és spanyol nyelven létezik.

Kedden elfogyasztott két körtét, de még mindig nagyon éhes volt.
Szerdán felfalt három szilvát, de még mindig nagyon éhes volt.
Csütörtökön behabzsolt négy epret, de még mindig nagyon éhes volt.
Pénteken átrágtá magát öt narancson, de még mindig nagyon éhes volt.
Szombaton felzabált egy csokoládétortát, egy fagyitölcsért, egy uborkát, egy szelet sajtot, egy darab kolbászt, egy nyalókát, egy gyümölcskenyeret, egy virslit, egy tortácskát és egy szelet dinnyét. Ezen az estén bizony nagyon megfájdult a hasa.
- Jaj, mennyit ettem! Mindjárt szétdurranok!
A következő nap újra egy vasárnap volt, amikor a kis hernyócska egy zöld levélen rágtá át magát, ekkor már sokkal jobban volt.
Nem volt már éhes, jól érezte magát, mert jóllakott.
Nem volt többé már kicsike, nagy volt és nagyon kövér.
Ekkor készített magának egy szűk házat, melyet bábnak nevezünk, és több mint két hétig ebben lakott. Végül gondolt egyet, és a báb falába rágott egy lyukat, melyen keresztül kirepült egy csodaszép pillangó.

A mese német verziója:

Die kleine Raupe Nimmersatt

Nachts, im Mondschein lag auf einem Blatt ein kleines Ei.
Und als an einem schönen Sonntagsmorgen die Sonne aufging, hell und warm, da schlüpfte aus dem Ei- knack -eine kleine hungrige Raupe. Sie macht sich auf den Weg, um Futter zu suchen. Am Montag fraß sie sich durch einen Apfel, aber satt war sie noch immer nicht.
Am Dienstag fraß sie sich durch zwei Birnen, aber satt war sie noch immer nicht.
Am Mittwoch fraß sie sich durch drei Pflaumen, aber satt war sie noch immer nicht. Am Donnerstag fraß sie sich durch vier Erdbeeren, aber satt war sie noch immer nicht. Am Freitag fraß sie sich durch fünf Apfelsienen, aber satt war sie noch immer nicht.
Am Samstag fraß sie sich durch ein Stück Schokoladentorte, eine Eiswaffel, eine sauer Gurke, eine Scheibe Käse, ein Stück Wurst, einen Lolli, ein Stück Früchtebrot, ein Würstchen, ein Törtchen und ein Stück Melone. An diesem Abend hatte sie Bauchschmerzen.
Der nächste Tag war wieder ein Sonntag. Die Raupe fraß sich durch ein grünes Blatt. Es ging ihr nun viel besser. Sie war nicht mehr hungrig, sie war richtig satt. Und sie war nicht mehr klein, sie war groß und dick geworden.
Sie baute sich ein enges Haus, das man Kokon nennt, und blieb darin mehr als zwei Wochen lang. Dann knabberte sie sich ein Loch in den Kokon, zwängte sich nach draußen und War ein wunderschöner Schmetterling!

Korcsoport: osztatlan

A csoport létszáma: 23

A csoport életkora: 3-6

Időkeret, eszközök: 10-12 perc

Tanulási terület:

- érzelmi: a meseszereplővel való együttérzés és a szokások (Ringe, Ringe, Reihe c. német dal) megtartásával a biztonságérzet növelése;
- értelmi képességek: figyelem, emlékezet, koncentráció fejlesztése a mese szövegének mondogatásával, mozdulatok kíséretével;
- szociális képességek: együttes, közös játék élményével a baráti érzések, társas kapcsolatok formálása;
- kommunikációs képesség: idegen nyelvi fejlesztés irodalmi és zenei élmény nyújtásával, helyes artikulációra ösztönzés személyes mintaadás-sal;
- német nyelvi képességek: a napszakok váltakozása (szókincsbővítés), gyümölcsnevek (szókincsbővítés), számolás 1-5-ig (gyakorlás), a hét napjai (szókincsbővítés),különbéle élelmiszerek megnevezése (szókincsbővítés), bevezető játék: napsoroló (Montag, Dienstag, Mittwoch, Donnerstag, Freitag, Samstag, Sonntag).

Téma: Egy pici hernyó napról-napra eggyel több gyümölcsöt eszik. A végén annyit eszik, hogy kövér lesz. Házat épít magának, és gyönyörű pillangó válik a történet végén.

Fókusz: beszédprodukció, helyes artikuláció, szókincselsajátítás.

Nevelési cél: Megismerjük a hernyóból pillangóvá válás folyamatát, a napok múlását.

Tématerv: Die kleine Raupe Nimmersatt (A falánk kis hernyócska)

Beszélgetőkör (Reigen): évszakok váltakozása, időjárás jellemzői, egészséges életmód, gyümölcsök, hét napjai

Élmény: séta a parkban, mese dramatizálása, Die kleine Raupe Nimmersatt video megtekintése: <https://www.youtube.com/watch?v=0CFzWQL-oLA>

Gyűjtőmunka: Eric Carle: Die kleine Raupe Nimmersatt mesekönyv és video (Rolf Zuckowski zene), Kis kukac (kleine Raupe) báb, kellékek (gyümölcsök, élelmiszerek), KIKUS memóriakártya (gyümölcsök, élelmiszerek), kirakó (kicsi, nagy), Die kleine Raupe naptár

Építőközpont: kis kukac és nagy báb házát megépítjük

Szerepjáték: terítés, éttermi rendelés (szerepek vállalása: pincér, szakács, vendég), ételek, italok készítése

Metakommunikációs játékok: Szoborjáték, Azt gondoltam, hogy..., Mondjuk el, mi a szabálya

Kommunikációs, szókinszépítő játék: nagy dobókocka (6 oldalán 6 különböző étel, evőeszköz), KIKUS memóriakártya, kisebb-nagyobb Die kleine Raupe kirakó, Mi van a takaró alatt? (taktilis játék), kóstolás (ízérzék fejlesztése; alapján melyik gyümölcs lehet)

Manipulációs asztal: meseképek fóliából, mesekártyák, óriás dobókocka (rajta gyümölcsökkel), Meine kleine Raupe Naptár

Mozgás: karikagyakorlatok (karika: gyümölcs funkció), mozgások utánzása: pete (babzsák földre rakása futás közben), hernyó (Hernyók, be a házba!, Hernyók, ki a házból!), báb (kúszómozgás), pillangó (repül)

Művészeti központ: teremdíszítés (kukac, pillangó), meseillusztrációk vegyes technikával, színházi kellékek készítése (gyümölcsök és élelmiszerek), szerepjáték kellékei: pénz, szakácssapka, A kis kukac készítése mozaikdíszítéssel, saját mesekönyv készítése színezéssel/festéssel, kis kukac gyurmából, pillangó készítése különböző technikákkal

Ének-zene (mozgással kísérvé): Wir haben Hunger..., Ich habe eine Banane..., Lied der Marktschreier..., Apfelbaumlied, Schmetterling, du kleines Ding...

Mese-vers: Die kleine Raupe Nimmersatt mese, Szutyjev: Az alma (németre fordított: Der Apfel c. német mese), Meine kleine Raupe vers, Der Apfel vers, Robert Reinick: Vom schlafenden Apfel c. vers, Aus einem Apfel, oh wie nett ujj-játék, Schöne rote Äpfel, schöne gelbe Birnen c. vers

Külső világ tevékeny megismerése: petéből hogyan lesz pillangó (pete, hernyó, báb, lepke) –átalakulás folyamata, gyümölcsök kategorizálása nagyság, forma szerint (alma formához kötődő mondóka: Apfel, Apfel, kugelrund, schnell pack ich dich in den Mund), egészséges és nem egészséges élelmiszerek csoportosítása, kis kukac kis ház, nagy kukac nagy ház (hozzárendelés)

A Reggeli körben /Morgenkreis-ban valósul meg az évszakokhoz kapcsolódó ismeretanyag; versek, mesék, mondókák, énekek, énekes játékok, körjátékok, mozgásos játékok, táncok átadása. A különböző életkor nem jelent problémát, hiszen a gyerekek segítik és ösztönzik egymást. A spontán nyelvhasználat elve érvényesül.

Összegzés

Dolgozatomban a korai idegen nyelv élményszerű megtapasztalásának lehetőségeit vizsgálom. A téma komplex, így az elméleti és gyakorlati kifejtést még bővíteni szeretném.

Elméleti ismertetőmben megemlítem Comenius tartalomalapú tanulását, Peter Petersen biológiai játékelméletét. Munkám alapját az említett elméleti megközelítések képezik, melyek segítettek abban, hogy feltérképezem a szakirodalomban létező és a gyakorlatban alkalmazott eljárásokat, módszereket. Ezáltal körvonalazódni látszik számomra a pedagógus és a két nyelven nevelt gyermek fejlesztése a korai idegen nyelvi nevelés vonatkozásában. Megítélésem szerint a korai idegen nyelvi fejlesztés kulcsa a pedagógus. A korai idegen nyelvi nevelés – akár immerziós, akár témaközpontú programot alkalmazva – csak akkor lehet sikeres, ha azt a két, különböző nyelven kommunikáló pedagógus személyisége, a játék, a tanulási légkör, az ingergazdag élmények sokasága manifesztált. Ehhez a szakirodalom színes, széles módszertani lehetőségeket kínál. Hatékonnak bizonyuló metodikák a tartalom és a nyelv együttes tanulása, azaz a tartalomalapú nyelvtanulás (CLIL) nyelvelsajátítási programja, az immerzió, azaz a belemerülés koncepciója, az „egy személy – egy nyelv” nyelvelsajátítási módszere. A „papagájbeszéd”, a tudatosan felépített tematika, az interakcióba, szituációba, illetve tevékenységbe ágyazott nyelvelsajátítás, a Hans Hase és Pelikino módszer bábjai mind hozzájárulhatnak a gyermek idegen nyelvi fejlődéséhez.

Fontosnak gondolom a pedagógusok módszertani repertoárjának bővítését. A drámapedagógia eszköztárát, azon belül a drámajátékot találtam, vagy a drámapedagógia talált meg engem. Jelen munkám kicsi részében egy a drámajátékba integrált német nyelvű játékot mutatok be, hogy képet kapjon az olvasó arról, hogyan gondolom bővíteni módszertáramat. Végül, de nem utolsósorban gyakorlati példán keresztül mutatom be az élményszerű nyelvelsajátítást. A Die kleine Raupe Nimmersatt (A kis falánk hernyócska) projekten belül felépítettem egy tématervet, amely átöleli az Óvodai Nevelés Országos Alapprogram által meghatározott tevékenységi formák mindegyikét. E tématerv hozzájárul a korai idegen nyelvi nevelés komplex megközelítéséhez, projektszerű feldolgozásához.

BALOGH FRUZZSINA

***Az ének-zene tanításának megújulási lehetőségei
az általános iskolákban******Tantárgyi koncentráció az ének-zenével, az alternatív
zenepedagógia alkalmazásával¹***

Régóta foglalkoztatott a kérdés, hogy vajon milyen irányba halad a mai iskolai zenei nevelés-oktatás, milyen módosítások történtek gyerekkorom óta. Azzal szembesültem, hogy immár több évtizede gyakorlatilag semmit sem változott hazánkban az ének-zene oktatása, csak az óraszám csökkent drasztikusan, és nyilván a gyerekek összetétele változott. Rengeteg cikket olvastam ezzel kapcsolatban, továbbá a közvetlen környezetemben, valamint a hospitálások, tanítási gyakorlatok során is olyan impulzusok értek, amelyek hatására jutottam el ennek a témának a tanulmányozásához. Késérően tapasztaltam, hogy manapság egyre kisebb jelentőséggel bír a gyerekek életében az értékes zene, az ének-zene órák egyre jobban veszítenek népszerűségükből, s a tanítók is csak nagy nehézségek árán tudják tanítani ezt a tantárgyat. A művészeti oktatás általános iskolákban való háttérbe szorítása indított el ezen az úton, hogy a mostani feltételek mellett megoldást találjak arra, hogy hatékonyabb zenei nevelést tehessünk lehetővé.

Az általam vizsgált problémakör a következőkből tevődik össze:

- Napjainkban az ének-zene órák negatív szemléletét erősíti az állam által lecsökkentett órák száma, valamint a pedagógusokra és a gyermekekre háruló megvalósíthatatlanul magas követelményrendszer.
- A forgalomban lévő tankönyvek magasabb heti óraszámra készültek, a dalanyag elavult.
- „A megkopott tananyag és a növendék világképe nagyon távol állnak egymástól.”²
- Idejeműlt tananyagok, módszerek, eszközök használata jellemző, és nagyjából az elérhetetlen, megkövült elméleti oktatáson van a hangsúly.

¹ A szerző a dolgozat írásakor (2016. május) az Eszterházy Károly Főiskola Comenius Kar (ma Eszterházy Károly Egyetem Comenius Campus) hallgatója. Az írást a Petőfi Irodalmi Múzeum – A Magyar Nyelv Múzeuma és az Eszterházy Károly Egyetem Comenius Campus közötti együttműködés részeként jelentettük meg.

² Csató Mónika: Alternatív ének-zenei nevelési program.

http://fidelio.hu/klasszikus/2009/10/07/alternativ_enek_zenei_neveles/ 2015. 10. 22.

- Már egyre több gyermekből hiányzik a zeneszeretet.
- Magyarországon egyre elterjedtebb a negatív zenehallgatási minta.
- A művészeti iskolák anyagi támogatását nagymértékben lecsökkentették. A magas tandíjak elveszik a lehetőséget a szegényebb családok gyermekeinek művészeti képzésétől.
- A tanítóképzésben nagyon kevés idő áll rendelkezésre az ének-zene tanítás módszertanának elsajátítására és a hangszerstanulásra.
- A pedagógusok részére nehezen és ritkán elérhető, alacsony színvonalú zenei továbbképzéseket biztosítanak.

Leendő pedagógusként reálisan fel kellett mérnem a helyzetet, hogy mi az, amiben segítséget tudok nyújtani, és melyek azok a dolgok, amelyeknek megvalósításához még fel kell nőnöm, és szakmai tudásra kell szert tennem. Bizonyos lépésekhez nem elég egy jó elgondolás, hanem mindenekelőtt a szakma összefogása és az állam közreműködése szükséges.

Célok, elvek és a hipotézis meghatározása

Dolgozatomban olyan alternatív megoldásokat szeretnék bemutatni, amiket könnyedén beépíthetünk a zenei nevelésbe. Céлом, hogy a gyerekek mai zenéről alkotott elképzeléseit és életkori sajátosságait figyelembe véve egy új, modern, élményközpontú oktatás révén ismertessük meg a tanulókat a zene világával. Elengedhetetlennek tartom a gyerekek igényeihez igazodó dalanyag és tananyag biztosítását. Keresem a választ arra, hogyan tudjuk a gyerekeket igényes zenehallgatóvá nevelni, hogyan tudjuk az idő hiányát kiküszöbölni és egyúttal beilleszteni az ének-zenét a többi tantárgy tananyagába. Elvem, hogy minden gyerek számára ugyanúgy lehetőséget kell biztosítanunk a zene megszerettetésére, a bennük rejlő lehetőségek kibontakoztatására, az önkifejezésre, a tehetséggondozásra, hangszerstanulásra a külön órák anyagi terhe nélkül. Így akik a tanórákon keresztül kedvet kapnak komolyabb zenei tanulmányokhoz, már tapasztalataik és önismeretük révén, szabadon válogathassanak a tanórán kívüli zenei képzések közül. „Legyen a zene mindenkié!” – írta Kodály Zoltán.³

Ezért tűztem ki kutatásom fontos céljaként, hogy felmérjem a mai alsó tagozatosok zenei nevelésének alternatív lehetőségeit.

---

³ *Fischer Anna*: „Legyen a zene mindenkié!” – 130 éve született Kodály Zoltán.
<http://www.bien.hu/otthon-kikapcsolodas/erdekesssegek-nagyvilag/legyen-a-zene-mindenkie-130-eve-szuletett-kodaly-zoltan/115017> 2015. 10. 22.

A következő kérdésekre keresem a választ a dolgozatomban:

- Milyen kapcsolat fűzi a mai magyar gyerekeket a zenéhez?
- Mit jelent számukra ez a fogalom?
- Milyenek napjaink zenehallgatási szokásai, és milyen hatások formáltak ilyenekké?
- Hogyan vélekednek a kisgyerekek és a pedagógusok az énekórákról?
- Milyen tényezők határozzák meg az énekórákhoz való viszonyulást?
- Mivel foglalkoznának szívesen az énekórákon a tanulók?
- Milyen a pedagógusok és a szülők hozzáállása a zenei neveléshez, tehetséggondozáshoz?
- A tanórákon kívül mennyi gyermek végez zenével kapcsolatos tevékenységet?
- Melyek a legnépszerűbb tanórán kívüli zenei tevékenységek?
- Hogyan változnak ezek különböző szociális színtereken?
- Miért elengedhetetlen egy gyermek életében a zenei nevelés?
- Milyen alternatív lehetőségei vannak a zenei nevelésnek?
- Hogyan tehetjük hatékonyabbá a zenei nevelést a gyerekek igényeit figyelembe véve?
- Hogyan tudjuk az ének-zenét más tantárgyakkal összekapcsolni?

Tény, hogy a hatékony zenei nevelés nem tud megvalósulni a szűkre szabott tanórai környezetben, ezért fordulok elsődlegesen az alternatív megoldásokhoz.

Arra keresem a választ, hogyan lehet modern, játékos, érdekes, élményközpontú zenei nevelést biztosítani az alsó tagozatos kisgyermekek számára az ének-zene órákon s egyéb iskolai foglalkozásokon, kapcsolatot teremtve a többi tantárggyal. Dolgozatomat ennek a témakörnek a tanulmányozására építem, tapasztalataimra hagyatkozva, a szakirodalomból merítve, kiegészítve az általam készített felmérések eredményeivel és pedagógusok véleményével.

Mint ahogy olvasható, rengeteg kérdés megfogalmazódott bennem és foglalkoztatott az ének-zene tanításával kapcsolatban. A következőkben a leglényegesebb kérdést szeretném megválaszolni, amely – úgy gondolom – szeretőágzó dolgozatom kulcsfontosságú eleme.

***Tantárgyi koncentráció az ének-zenével,
az alternatív zenepedagógia alkalmazásával***

Lényeges megismernünk azokat a jeles alternatív képviselőket, akik olyan speciális módszereket dolgoztak ki, olyan érdekes és új ötleteket osztottak meg velünk, amelyeknek nagy hasznát tudjuk venni az ének-zene tanításában, és a tantárgyi koncentrációt is elősegítik. Fontos megemlítenem Shinichi Suzuki, Justin Bayard Ward, Edgar Willams, Maurice Martenot, Maria Montessori, Carl Orff, Kokas Klára, Szabó Helga és Kovács Sándor nevét.

Mind egyetértünk abban, hogy a tanítás elengedhetetlen alkotórészét képezik a játékok. Bátran válogassunk a zenei játékok sokszínű tárházából, alkalmazzuk mi is ezeket, hiszen játszva tanulnak a gyerekek a leghatékonyabban. Arra is felhívják a figyelmünket, hogy a művészetek elsajátítása ne öncélból történjen, hanem elsősorban törekedjünk ezzel saját életünk és más emberek életének gazdagítására. „Ha a zenében nincs mögöttes tartalom, átélt őszinte életérzés, akkor nincs is mit művészileg kifejezni.”⁴

Hasznos módszerek, eszközök, elvek melyeknek egy részét már ismerjük és alkalmazzuk is tanításunk során. Mégis, a felmerülő kérdésekről – „Hogyan tudnánk az ének-zene oktatásának nagyobb és szabadabb teret adni?” – sokunknak csak halvány elképzelései vannak. Bolyki György szerint: „Nem az énekórák számát kell megnövelni, hanem más órákra kell a zenét bevenni.”⁵ Ezzel a gondolatmenettel teljes mértékben tudok azonosulni. Az alternatív zenepedagógusok is többnyire úgy vélik, hogy az ének-zene tárgy és más tantárgyak együttműködésének kedvező hatásai vannak. Legfőbbképpen a humán neveléssel tudjuk szorosabban összekapcsolni a zenei nevelést.

A tananyag-koncentrációt az ének-zene tárggyal a következőképpen látom kivitelezhetőnek:

1. Rajz és vizuális kultúra, valamint technika és életvitel:

A művészeti tevékenységek során, ha a gyerekeknek a tananyag tartalmához és hangulatához kapcsolódó instrumentális zenét játszunk, inspiráló hatással lehet rájuk a munkájuk végzésében. Ez segít az ellazulásban, így érzéseik

⁴ *Ferge Béla*: Értékes, vagy csak divatos? Kincskeresés a zene világában. Nyitott szemmel könyvek kiadója (Élj inkább alapítvány), Szekszárd, 2011, 143.

⁵ *Végh Dániel*: Bolyki György: „Énekelni nem csak énekórán lehet!” 2015. 10. 22. http://fidelio.hu/eduart/2010/10/27/bolyki_gyorgy_enekelni_nemcsak_enekoran_lehet/

könnyebben felszínre kerülhetnek, szabadabban szárnyalhat a képzeletük, ezáltal a fantáziájukat is aktivitásra sarkalljuk. Azonban fontos, hogy megfelelő hangerőt biztosítsunk számukra, hiszen a túl hangos zene elvonhatja a figyelmüket a feladatukról. Rendkívül jól alkalmazhatók ezeknél a tantárgyaknál Kokas Klára és Maurice Martenot módszerei: a gyerekek zenehallgatás során rajzban, festésben ábrázolhatják zenei átélésüket vagy akár a hangok mozgását.⁶

2. Magyar nyelv és irodalom:

Sok megzenésített gyermekverssel és más költeménnyel találkozhatunk, amelyet felhasználhatunk motivációként az óráink során. Halász Judit, Gryllus Vilmos, Sebő Ferenc és a Kaláka együttes megzenésített versei, a „gyermekdalok és mondókák”, a „KerekMesék” című youtube-csatorna, vagy az Apacuka zenekar játékos dalai kiválóan megfelelnek erre a célra. Egy jó előadásmód, egy kellemes feldolgozás sokkal érdekesebbé teszi a verstanulást, és eredményesebbé teheti a tananyag feldolgozását.

Szabó Helga *Énekes improvizáció az iskolában* könyvében ötletekkel szolgál, miként is csempészhetjük be sokféleképpen az improvizációt a tanórákba, nem csak az ének-zenében. Segítségünkre lehetnek Weöres Sándor nagyszerű, muzsikáló verssorai. A gyerekek az órákon verseket, kitalált szövegeket ruházhatnak fel sajátos ritmussal és dallammal.⁷ A ritmusos szövegmondással is lehet kísérletezni, hiszen a rap műfaj nagyon népszerű manapság a gyerekek körében.

Az irodalom részét képezheti a mesék dramatizálása is. A gyerekek többsége imádja a mozgást, a színjátszást, az improvizálását, azokat a lehetőségeket, amikor szabadon szárnyalhat képzelete, és megoszthatja társai-val szellemes, egyéni gondolatait. Ezért nem szabad megfélemlenünk Carl Orff Schulwerk nevű zenés színházi műfajáról sem, amely az ének, a mozgás, a beszéd és hangszeres játék elemeit olvasztja egybe.⁸ A tanult meséket így tudjuk érdekesebbé varázsolni. Kokas Klára tanításában, komplex esztétikai programjában is megjelenik a mesék szövése, gondolatok kifejtése (verbális kifejezés), kommunikációs gyakorlatok (non-verbális is) végzése, önkifejező mozgások mellett dramatizálással keltik

⁶ *Kis Jenőné (Kenesi Éva): Alternatív lehetőségek a zenepedagógiában. Tárogató kiadó, Budapest, 1994, 19. és 79.*

⁷ *Kis Jenőné* i. m. 82.

⁸ *Kis Jenőné* i. m. 20.

életre a szárnyaló fantáziájuk szülte történeteket, énekelnek, és el is játszószák dalaikat. Ez az összetartozás örömének megteremtését is eredményezi.⁹

A versek ritmusosságát vagy a szótagolást nem is tudnák hatásosabban érzékeltetni, mint az Orff-hangszerek segítségével. Ezek az „idiofon” hangszerek, melyek rugalmas szilárd testük rezgése révén hoznak létre hangokat, a ritmusok megtapasztalására, észlelésére alkalmasak leginkább.¹⁰ Ilyen a claves, a maracas (rumbatök), a kasztanyetta, a csörgőkarika, ujjcintányér, fadob, száncsengő, quiro, bongo stb. Megoldásként szolgálhatnak saját testritmusaink is, pl. taps, csettintés, füttyülés, dobbantás stb. Akár saját hangszereket is készíthetünk erre a célra egyszerűen, pl.: a kockasajt kerek dobozába kavicsot vagy rizst tehetünk, amelyet bevonhatunk színes csomagolópapírral.

3. Matematika:

A matematika, ha elsőnek furcsán is hangzik, szoros kapcsolatban áll az ének-zenével. Ha a két tantárgy metodikájából indulunk ki, tudjuk, hogy a matek alapja a számsor, az éneké a hangsor. Itt a számokkal, ott a hangokkal lehet kombinálni. Ahogy vannak egyszerűbb matekfeladatok, vannak egy hangszerre írt, néhány hangból álló, egyszerű dallamvezetésű zenék. Minél bonyolultabb egy matematikai feladat, annál összetettebb dallamvilágú egy zenemű. Vagy gondoljunk csak a ritmusok értékére, a dalszövegekben megjelenő sorok, szavak és szótagok számára, az ütemmutatóra, a dalok ritmusvilágára! Mindezek a számokhoz és számoláshoz kapcsolódnak. A törtek tanításakor is párhuzamot vonhatunk a törtek és a ritmusértékek között. Sőt a számok elnevezéseit és a szorzótáblát zenés formában jobban elmélyíthetjük a gyerekekben.

4. Testnevelés:

A legtöbb kisgyerek nagyon aktív, mozgékony, lelkes és kíváncsi, rengeteg energiával rendelkezik. Megfigyelhetjük, hogy testük bármilyen ritmusra ösztönösen működésbe lép. A tánc és a ritmus iránti mozgásszeretet már gyermekkorunktól bennünk él. A kicsik imádnak mozogni, és kell is, hogy mozogjanak egészségük megőrzése érdekében. A fárasztó tanulás és az egész napos ülés mellett felüdülés bármiféle mozgásforma számukra. Éppen ezért tartom lényegesnek, hogy a gyerekek táncoljanak zenére, ismerjenek meg egyszerű táncle-

⁹ *Kis Jenőné* i.m. 79.

¹⁰ *Tarnóczy Tamás*: Zenei akusztika. Zeneműkiadó, 1982. (idiofon hangszerek)
https://hu.wikipedia.org/wiki/Idiofon_hangszerek 2015. 10. 22.

péseket és ezekhez kapcsolódó zenei stílusokat, játsszanak körjátékokat, néha a hagyományos gimnasztikát váltsa fel a sokkal érdekesebb és élvezetesebb ritmikus gimnasztika vagy egy könnyed aerobik. Egyre több modern zenés-táncos mozgásforma áll a rendelkezésünkre, melyek gyermekbarátok (pl.: zumbatic, grand up kid's). Nem véletlen, hogy több zenepedagógus programjának is része a zenehallgatás során végzett mozgás-kompozíciók improvizálása, a testritmusok alkalmazása. Bátran beilleszthetjük a mindennapos testnevelés-órákba. Émile Jaques Dalcroze technikája alkalmazza az euritmiát is, amelyben a hallási érzékelés mozgássá való átalakítása nyilvánul meg. Így a tanulók tapasztalatot szerezhetnek saját testükről, hogy miként válhat az a zenei önkifejezés eszközévé, és a hallott zene hogyan változhat látvánnyá.¹¹ Ez nem csupán a testi nevelést szolgálja, hanem a lélek ápolását is, a feszültségoldást, ami a mai leterhelt akár érzelmileg sérült gyermekek számára nélkülözhetetlen lenne. A Kovács-módszer is hasznunkra válhat, hiszen különböző speciális, mégis egyszerű játékos mozgásgyakorlatok alkalmazásával megalapozhatjuk a hangszeres funkciókat, ezáltal előzetesen beidegződhetnek a hangszerjáték alapmozgásai. Nem csupán a hangszerjátékban részt vevő szerveket készítjük ezzel elő, hanem komplex módon bekapcsoljuk az egész szervezetet és az idegrendszert. A személyiség állapotára és fejlődésére is jótékonyan hat.¹²

5. Környezetismeret:

Ugyancsak színesebbé tehetjük egy jól megválasztott muzsikával a megadott témakörünket. Pl.: Tűzzel kapcsolatos dalok gyűjtése. A természet hangjainak bemutatása, az énekes madarak és más állatok hangjai, a környezetünk zajainak és a csendnek a megismertetése mind a zene témaköréhez tartozik. Beilleszthetjük a környezetismeretbe a hangutánzás élményét is. Érdekes elfoglaltságnak tekintik a kicsik az állathangok, természeti jelenségek leképztetését. Edgar Williams módszerében és Maria Montessori zenepedagógiájában pont ezek a fontos elemek jelennek meg. Nélkülözhetetlen a zaj, a hang, a csend megkülönböztetésére nevelés. Az utóbbit azért tartják fontosnak, mert „csak a csend felfedezése után van a gyermek hallása előkészítve az érzékelési nevelésre.”¹³ Az állatok világának tanulmányozásakor didaktikus céllal beépíthetjük Prokofjev Péter és a farkas című, gyermekeknek írt szimfonikus

¹¹ Kis Jenőné i.m. 12.

¹² Dr. Pásztor Zsuzsanna: Új utak a zeneoktatásban. A fizikai gondozás eszméjének térhódítása a zenében az általános oktatásban. Trefort Kiadó, Budapest, 2007.

¹³ Kis Jenőné i. m. 19-20.

meséjét is, amelyben a mese szereplőit egy-egy hangszer személyesíti meg (pl.: a kismadár-fuvola). Az állatok valódi hangjának megismertetésével párhuzamosan észrevétlenül megtaníthatjuk a gyerekeket az egyes hangszerek jellemző, egyedi hangzására is.

6. Idegen nyelv:

Az idegen nyelvek tanítása is megköveteli a játékos, látványos, mozgásos, felfedeztető tanítási módszereket. A zene és játék együtt önfeledt, könnyed nyelvtanulást biztosít. A gyermek játszva tanul szavakat, kifejezéseket, nyelvtani szerkezeteket, verseket, dalokat, mondókákat. Az idegen nyelvű dalok tanulása közben sokkal könnyebben rögzülnek a szavak, a jelentések, és a kiejtés is hallhatóan javul. A mozgás és az ének, a zene összekötése itt is megjelenik az idegen dalok éneklésében és egyidejű eljátszásában. Az angolórák közkedvelt játékos dalai, a Head and shoulders song, Walking-walking vagy az Incy wincy spider s a mára már nemzetközivé vált ünnepi muzsikák (Happy birthday) mind alkalmasak erre. Az ének-zene tantárgy integrálásának célja az idegen nyelvű órákba az is lehet, hogy a tanulók megismerjék és megszerezsek más kultúrájú országok népeinek szokásait, hagyományait, dalait, játékait és táncait. Amellett, hogy a gyermek élvezettel, észrevétlenül tanul, bővülnek ismeretei a világról és nagymértékű fejlődésen esik át.

7. Informatika:

A számítógép világa nagyon közel áll a fiatal generációhoz. Akik ebbe a technikai fejlettségbe születnek, nagyon könnyen boldogulnak az informatikával. A zenét ebbe a környezetbe is be tudjuk illeszteni könnyedén, sőt új lehetőségek nyílnak számunkra a zeneoktatásban. A technikai vívmányok által kibővíthetjük a gyermek zenei ismeretkörét. Az oktatásban számos eszköz a rendelkezésünkre áll. Fontos feladatunk, hogy a gyerekeket rávezessük ezek helyes használatára. A tanuló kedvére böngészgethet a világháló sokrétű zenei tárházában, persze szigorúan csak a tanító irányítása alatt. A pedagógus rávezethetné figyelmüket a dalkeresőkre, népzenei bázisokra. Ezeket a gyerekek otthon is használhatják. Megtaníthatnánk őket, hogyan bányanak különféle video- és zenemegosztó felületekkel. Útmutatás híján céltalanul és gyakran bután használják ezeket.¹⁴ A gyerekek saját hangjukkal, hangszínükkel, hang-

¹⁴ *Fehér Anikó*: Ki mire tanítható? (Kell-e rendszerváltás a zeneoktatásban, avagy „hej, nem szeretem az idők járását...”)
<http://www.parlando.hu/2009-6-05-FeherAniko.htm> 2015. 10. 22.

jelenségekkel ismerkedhetnek meg hangfelvételek készítése során. A különböző zeneszerkesztő programok segítségével az improvizációs készséget is fejleszthetjük. A manómuzsika játékos szoftver egy olyan gazdag forrása az interaktív, azonnal ellenőrizhető feladatoknak, a multimédiás ritmusgyakorlatoknak és hangfelvételi lehetőségeknek, amely felkelti a gyerekek érdeklődését az igényesebb, gondolatébresztő zene iránt.¹⁵

Dolgozatomban összességében arra kerestem a választ, hogy vajon mi a hatékony zenei nevelés titka. Mindenekelőtt szükség van egy hozzáértő, sokoldalú, szakmailag felkészült, a gyerekek életkori sajátosságait ismerő és igényeit figyelembe vevő, saját kreatív ötletekkel rendelkező, lelkes és hiteles zenepedagógusra, aki halad a korral, de ugyanakkor nem feledkezik meg a régi értékekről sem. Olyan személyre, aki él a technikai újításokkal, képes az állandó megújulásra, és a hangszeres élőbemutatást is fontosnak tartja. Ugyanakkor nem ijed meg az idő hiányától, hanem a meglévő lehetőségeiből próbálja kihozni a maximumot. Mint ahogy rávilágítottam, a kitűzött céljainkat a tantárgyi koncentrációval tudnánk a legkönnyebben és a leghatékonyabban elérni, amihez minden feltétel adott. Leginkább a pedagógusok összefogására lenne szükség. Minden esetben a gyerek érdekeit kell szem előtt tartanunk, ezért semmiképpen se elégedhetünk meg a zenei nevelés-oktatás mostani kiábrándító helyzetével.

---

¹⁵ *Manómuzsika* program: <http://www.profi-media.com/id-47-manomuzsika.html>
2015. 10. 22.

DRENGUBÁK ESZTER
*A sátoraljaújhelyi Hétszínvirág Óvoda
pedagógiai programjáról¹*

„Minden gondolatunk, minden tervünk azt célozza:
hogy lehetne benneteket vidámabbá, életrevalóbbá,
műveltebbé, derekabbá
tenni.”
Karácsony Sándor

Bevezetés

Az Eszterházy Károly Főiskola Comenius Karának végzős óvodapedagógus hallgatójaként a nyolchetes külső gyakorlatot a sátoraljaújhelyi Hétszínvirág Óvoda Szlovák és Német Nemzetiségi Óvoda, Bölcsőde intézményében végeztem. Ennek során speciális (szakmai) kompetenciám fejlődését magam is megtapasztaltam. Bővült a pedagógus hivatáshoz kapcsolódó tárgyi tudásom, a gyermekek és nevelésük iránti pozitív attitűdömet tovább erősítették a sikeres feladat- és problémamegoldások, a be- és elfogadó intézményi környezet. Készségeim, képességeim a valódi élethelyzetekben intenzíven fejlődhettek. Persze a gyakorlat – megítélésem szerint – nemcsak a pedagógus hivatáshoz kapcsolódó szakmai kompetencia fejlődésére volt jótékony hatással, hanem a személyes, a kognitív és a szociális kompetenciám minden összetevőjére is.

A gyakorlati helyszínen végzett tevékenység előbbiekben megnevezett előnyeinek túl elősegítette a szakdolgozatom megírását is, ugyanis azt a témát választottam, amely egy óvoda pedagógiai programjának bemutatásáról, elemzéséről szól. Ezt az írást tehát a gyakorlatom helyszínéül megnevezett óvoda pedagógiai programját bemutató, elemző szakdolgozatom részleteiből állítottam össze.

---

¹A szerző a dolgozat írásakor (2016. május) az Eszterházy Károly Főiskola Comenius Kar (ma Eszterházy Károly Egyetem Comenius Campus) hallgatója. Az írást a Petőfi Irodalmi Múzeum – A Magyar Nyelv Múzeuma és az Eszterházy Károly Egyetem Comenius Campus közötti együttműködés részeként jelentettük meg.

Az óvoda bemutatása

A sátoraljaújhelyi Hétszínvirág Óvodát 1999-ben alapították Sátoraljaújhely Város Önkormányzata Képviselő Testületének határozata alapján. Az intézmény fenntartója az önkormányzat. Az óvoda hivatalos neve: Sátoraljaújhelyi Hétszínvirág Óvoda Szlovák és Német Nemzetiségi Óvoda, Bölcsőde. Tagintézményei a következők: Hétszínvirág Művészeti Óvoda, Diana Művészeti Óvoda, Károlyfalvi Művészeti Óvoda, Kazinczy-kert Művészeti Óvoda, Tündérvirág Bölcsőde. Az alábbiakban röviden bemutatjuk a tagintézményeket.

A Hétszínvirág Művészeti Óvoda Sátoraljaújhelyen, a Dózsa György utca 24. szám alatt helyezkedik el. Ez a székhelye is az egyesített intézménynek. Ezenkívül a nemrég épült Tündérvirág Bölcsőde is az óvoda területén található.

A téglalap alakú épületet 2015 nyarán egy pályázat keretében felújították, amelynek köszönhetően ma egy modern és tetszetős épületet láthatunk. A kétszintes épületben nyolc óvodai csoport működik, amelyekben a gyermekek létszáma átlagosan 24-25 fő. Minden csoporthoz két szakképzett óvodapedagógus és egy szakképzett dajka tartozik. Az óvodapedagógusok heti váltásban, a dajkák kétheti váltásban dolgoznak délelőtt és délután. A szlovák és német nemzetiségi nevelés a Nevetni, felfedezni, csodálkozni nemzetiségi program alapján történik, amelynek célja, hogy a gyermekek megismerjék nemzetiségük nyelvét, kultúráját, értékeit, hagyományait. A nemzetiségi nevelésben egy szlovák és egy német csoport óvodásai részesülnek. A pedagógiai munkát két-két nemzetiségi óvodapedagógus szakirányon végzett pedagógus végzi.

A bölcsőde 48 férőhelyes, négy csoport található benne, amelyekben 20 hónapos kortól 3 éves korig zajlik a nevelés. Minden csoporthoz két szakképzett bölcsődési gondozó tartozik. A bölcsődében is az Óvodai nevelés a művészetek eszközeivel című alternatív program és a bátorító nevelés alapján dolgoznak. Az óvodához udvar is tartozik, ahol a kisebbek és a nagyobbak is játszhatnak az életkoruknak megfelelő játékeszközökkel.²

A Diana Művészeti Óvoda Sátoraljaújhelyen, a Miklósy utca 2. (régén Partizán utca) szám alatt található. 1952-ben alakult két csoporttal. Jelenleg nyolc csoport működik benne, csoportonként átlagosan 22-25 fő gyermekkel. 1999-ben csatolták a Hétszínvirág Óvodához, ennek megfelelően tagintézmény lett. Mint a székhelyen, itt is két óvodapedagógus és egy szakképzett dajka

²http://www.hetszinvirag.eu/kezdooldal/kozeteteli_lista (2016. április 23.)

tartozik egy-egy csoporthoz. Az óvoda specialitása, hogy sajátos nevelési igényű gyermekeket nevelnek benne integráltan. A nevelő munka a Kompetencia alapú óvodai nevelés 2007 és az SNI gyermekek nevelésének irányelve alapján történik. A pedagógiai program célja, hogy a gyermekek elfogadják a másságot, egyenlő bánásmódban részesüljenek, s hogy megtanulják, hogyan kellebben társaikat is részesíteni. A pedagógusok egyéni fejlesztésben részesítik a rászoruló gyermekeket, felkészítik őket a társadalomba való beilleszkedésre. A zenei nevelésnek kiemelt szerepet biztosítanak, ennek megfelelően szoros kapcsolatot ápolnak a helyi zeneiskolával és egykori óvodásaikkal, akik zeneiskolások lettek. Gyakran rendeznek velük közös fellépéseket, bemutatókat.³

A Károlyfalvi Művészeti Óvoda Károlyfalván, a Rákóczi Ferenc utca 60. szám alatt található. 1992-ben jött létre a régi iskolaépületben. Az óvodában egy csoport működik, átlagosan 24 fő gyermekkel. A csoportot vezető nemzetiségi szakirányon végzett két óvodapedagógus a német nyelvet és kultúrát ismerteti meg a gyerekekkel. Emellett az Óvodai nevelés a művészetek eszközeivel alternatív program szerint nevelik az óvodásokat. 2007-ben munkájuk elismeréseként megkapták az Óvodai Nevelés a művészetek eszközeivel programmal dolgozó nemzetiségi óvodák Országos Bázisóvodája címet.⁴

A Kazinczy-kert Művészeti Óvoda Széphalmon, a Kazinczy utca 273. szám alatt egy osztatlan csoportban 25 fővel tartozik a Hétszínvirág Óvodához. Az óvodában az alternatív program mellett az anyanyelvi nevelés fontosságát hangsúlyozzák a széphalmi mester, Kazinczy Ferenc hagyatékaként. Az óvodás gyermekeknek heti egy alkalommal hittant, angol nyelvi foglalkozást, úszásoktatást és sószoba használatát is biztosítják.⁵

Az óvoda helyi nevelési programja

Az Óvodai nevelés országos alapprogramjáról című 363/2012 (XII. 17.) Korm. rendelet pedagógiai szabadságot biztosít. „Az Alapprogram szerint az óvodai nevelésben megjelenhetnek a különböző – köztük az innovatív – pedagógiai törekvések, mivel az Alapprogram biztosítja az óvodapedagógusok pedagógiai nézeteinek, értékrendjének és módszertani szabadságának érvényesülését, megkötéseket csak a gyermek érdekének védelmében tartalmaz.”⁶

³ <http://www.hetszinvirag.eu/karolyfalva/partizan> (2016. április 23.)

⁴ <http://www.hetszinvirag.eu/karolyfalva> (2016. április 23.)

⁵ <http://www.hetszinvirag.eu/szephalom> (2016. április 23.)

⁶ <http://www.kozlonyok.hu/nkonline/MKPDF/hiteles/mk12171.pdf> (2016. május 3.)

Minden óvoda nevelőtestületének saját pedagógiai programot kell készítenie. Lehetősége van saját programot írni, de átvehet és adaptálhat kész pedagógiai programot is. Általános elvárás, hogy a program feleljen meg az Alapprogramban foglaltaknak.⁷ 2004-ben az egyesített – s ezt nevében is kifejező – óvoda nevelési programját alapjaiban átdolgozták annak érdekében, hogy választ tudjanak adni a kor pedagógiai kihívásaira. Az alábbiakban megnevezett programokat emelték be helyi programjukba.

- Nagy Jenőné: Óvodai nevelés a művészetek eszközeivel. Alternatív program.
- Bodonyi Edit (ford.) Nevetni, felfedezni, csodálkozni. Alternatív program nemzeti és kisebbségi etnikai nevelést folytató óvodák számára.
- Az oktatásért felelős miniszter által kiadott személyiségfejlesztő, tehetséggondozó, felzárkóztató program.
- Kompetencia alapú óvodai programcsomag
- 32/2012. (X. 8.) EMMI rendelet a Sajátos nevelési igényű gyermekek óvodai nevelésének irányelve ... kiadásáról

E programok magas szintű és komplex nevelésre biztosítanak lehetőséget az óvodáskorú gyermekek számára.

Az Óvodai nevelés a művészetek eszközeivel program mottója: „Tisztellek téged, fontos vagy nekem, csakis rád figyelek és segítek neked, ha szükséged van a segítségemre!” Az alternatív program lényege, hogy a művészetek által nyújt felejtethetetlen élményt a gyermekek számára. A pedagógusok a magasabb rendű érzelmek kibontakoztatására, a képességek fejlesztésére, valamint a gyermekek és a művészetek közötti erős érzelmi kötődés kialakítására törekszenek.⁸ Ezáltal elősegítik, hogy a gyermekek önmagukat kifejezzék, saját elképzelésüket megvalósítsák. Ennek következtében a 3-6 évesek nyitottabbá és befogadóbbá válhatnak.

A Hétszínvirág Óvoda Alfred Adler bátorító nevelését alkalmazza. Az individuálpaszichológia atyjaként ismert osztrák orvos, pszichiáter gyermekként maga is megtapasztalta egy betegségből kifolyólag a tehetetlenség érzését, a kisebb-, illetve alsóbbrendűséget. Nevéhez fűződik a kisebbségi komplexus fogalma. Az óvoda pedagógusai törekszenek arra, hogy a gyermekek érezék: elfogadják őket testileg, lelkileg, szellemileg, ezáltal önmagukat is jobban el tudják fogadni. Buzdítani és bátorítani kell őket, megerősíteni pozitív

⁷ http://net.jogtar.hu/jr/gen/hjegy_doc.cgi?docid=A1200363.KOR (2016. május 3.)

⁸ Nagy Jenőné: Csak tiszta forrásból. Óvodai nevelés a művészetek eszközeivel alternatív program. Útmutató a program megvalósításához. Szolnok, 2002, 6.

adottságaikat, jó készségeiket, képességeiket. Ugyanakkor azt is el kell fogadtatni velük, hogy hibázhatnak, de a hibát ki lehet javítani, és tanulni kell belőlük. Ha a pedagógus bízik a gyermekben, jó eséllyel a gyermek is hinni fog saját magában.

Az óvoda tagintézményeiben az óvodai élet a tevékenységekben (régbben foglalkozásoknak nevezték), azok apróbb mozzanataiban és a szokásokban tér el. A szokások természetesen csoportonként változhatnak, de mindegyik csoportban az alternatív művészeti program szerint történik a nevelő munka. Reggel például a gyermekek a csoportszobába érve köszönnek az óvodapedagógusnak, a társaiknak és a dajkának, majd a „Megérkeztem falra” teszik a jelüket, hazamenetel előtt pedig leveszik. Ez azt a célt szolgálja, hogy megjegyezzék, felismerjék a jelüket, és hogy tudatosuljon bennük, aznap hányan vannak az óvodában, melyik társuk hiányzik. Ezzel is éreztetik számukra, hogy minden egyes gyermek fontos, mindenkit számon tartanak. Hagyomány, hogy minden gyermek, amikor elsőként megkapja az óvodai jelét, kap hozzá egy mondókát, rövid dalocskát, amit az óvodapedagógussal elmond a jele felrakásakor. Ezáltal a gyermekek könnyebben megjegyzik a jelüket, kialakul első óvodai kötődésük. A csoportszobában, az öltözőben, a mosdóban is különböző piktogramok segítik a gyermekek tájékozódását. Esztétikusan elhelyezett táblákon mutatják például a helyes öltözködés, a tisztálkodás, a zsebkendő használatának lépéseit. Érdeklőség, hogy dicsőségtáblákon megjelenítik a gyermekek elért eredményeit. Például az „Én már magamtól fel tudok öltözni” táblára felteszik azoknak a gyermekeknek a jelét, akik már képesek erre. Jellemző, hogy a magyar nyelv állandósult szókapcsolatait, a szólásokban, közmondásokban megformálódó bölcs tanításokat is ábrázolják a gyerekek. Az óvodapedagógus humorral is oldhatja a gyermekek szorongását stb.

A hagyományok ápolását és továbbadását feladatának tartja a nevelőtestület. Arra törekednek, hogy a régmúlt hagyományait, lakóhelyük kultúráját, szokásait is bemutassák, szemléltessék, magyarázzák az óvodásoknak. Ebben a szülőkre és a nagyszülőkre is támaszkodnak. Hangsúlyozzuk, hogy megítélésünk szerint az óvodai nevelés csak akkor lehet eredményes, ha az elsődleges nevelési szintér, azaz a család és a másodlagos nevelési szintér, az óvoda pedagógusai, dolgozói összefognak, együtt működnek. A tagintézmények erre rengeteg lehetőséget biztosítanak. Egyrészt az óvodapedagógusok törekednek a szülőkkel napi kapcsolatot tartani. Másrészt rendszeresen szerveznek olyan programokat, rendezvényeket, amelyeken a gyermekek a szüleikkel közösen alkotnak, szerepelnek stb., például a jeles napok megünneplése alkalmával.

A csoportszobákban a négy saroknak megfelelően négy kuckót alakítanak ki. Van itt mesekuckó, énekes sarok, alkotó sarok, kockázó sarok. A mesekuckóban a gyermekek mesepárnán, szőnyegen ülve hallgathatják a mesét. A kellemes környezet a képeskönyvek, a bábok, a kosztümök, a gyermekek által készített mesealbumok esztétikus elrendezéséből fakad. A meghitt légkört gyertyagyújtással fokozzák. A gyermekek bármikor félrevonulhatnak ebbe a kuckóba, nézegethetik a könyveket, saját élményeiket megoszthatják egymással, akár saját meséjüket is elmondhatják a társaiknak. Az énekes sarokban egyszerre hat gyermek fér el. Különböző hangszerek, énekes könyvek, népviseleti ruhák, zenés fellépésekről szóló emlékek díszítik a sarkot. A gyermekek a tevékenységen kívül is énekelhetnek, új dalokat találhatnak ki egyedül vagy közösen, feleleveníthetik kedvenc dalukat, mondókájukat. Az alkotó sarok a rajzolás, festés és egyéb vizuális tevékenység helyszíne. Sokféle technikát kipróbálhatnak itt a gyerekek. Az erre alkalmas eszközök itt mind megtalálhatók. Ehhez a sarokhoz tartozik még a mini galéria, ahol a gyermekek alkotásait elhelyezik. A kockázó sarokban sokféle különböző anyagú építőjáték található. A csoportszobákban van még évszakupolc, amelyen az aktuális évszakban jellemző tárgyakat, növényeket sorakoztatják fel. A projektpolc tematikusan mutatja be a gyerekek alkotásait.

A csoportban térfelelősöket szokás választani. A csoportszoba sarkait táblán lévő piktogramok jelzik. Minden héten választanak egy-egy térfelelőst, aki a rendrakást követően ellenőrzi az egyes sarkokat, hogy mindent rendben talál-e. Ez egyfajta jutalom és felelősség is a gyermekek számára, amelyre mindig örömmel vállalkoznak, hiszen azt érzik, hogy fontos megbízatásuk van, és bíznak a megítélésükben.

Az óvodákban a külső világ tevékeny megismerése tevékenység John Dewey projektpedagógiai módszerével zajlik. A gyermekek kéthetes projektben dolgoznak. Az évszakokhoz kötődően kiválasztanak egy témát, amelyben két hétig tevékenykednek. A projekt beindítása a probléma felállításával és a gyűjtőmunkával kezdődik. A gyermekek a szülők bevonásával a témához kapcsolódó tárgyakat, könyveket stb. gyűjtenek, majd a projekt első napján az összegyűjtött anyagokat áttekintik, beszélgetnek róluk, s amit lehet, felteszik a projektpolcra. A téma feldolgozása, a megvalósítás során élményeket és tapasztalatokat gyűjtenek. Ezek az élmények mikrocsoportos séták (korcsoportra bontva), élményszerző kirándulások, képek, könyvek nézegetése által keletkezhetnek. Fontos, hogy minden érzékszervet bevonjanak a megismerésbe, s a gyermekek saját maguk tapasztalják meg a rácsodálkozás élményét.

Ezt követően az élmények és tapasztalatok feldolgozása történik akár vizuális kereteken belül, játék közben, énekes, dalos játékokban, mozgásban. A projekt lezárásában felelevenítik az élményeket, tapasztalatokat, ismereteket és rendszerezik. Az aktuális projekt tervét az öltözőkben a szülők számára is elérhetővé teszik, hogy otthon is beszélgessenek, mondókázzanak, énekeljenek a témáról a gyermekekkel, így a gyermek ismeretei a két szocializációs színtér résztvevői által egyaránt bővülnek. Az öltözőkben projektfalat alakítottak ki, amelyen a gyermekek alkotásai, átélt történetei elevenednek meg képekben, rajzokban.

Az alternatív program kiemeli a játék fontosságát. Biztosítja, hogy a gyermekek a csoportba érkezésüktől kezdve játszhatnak az általuk választott játékokkal. Az óvodapedagógus is ajánlhat számukra játékot, kezdeményezhet is különböző játékokat. A tevékenységek idején is lehet játszani, a gyermekek részt vehetnek a tevékenységekben, ám vissza is térhetnek a játékaikhoz.

A verselés, mesélés tevékenység keretében egy mesét – természetesen az aktuális projekt témájához illőt – két héten keresztül mond a pedagógus napi rendszerességgel. Az első napi mesélést követő napokon az óvodapedagógus sorra felölti a különböző meseszereplők jelmezét. A mese elhangzása után a gyerekek és a pedagógus beszélgetnek a meséről, a szereplőkről, azok tulajdonságairól, és szólást, közmondást kapcsolnak a történethez. A második héten a gyermekek elevenítik meg a mese szereplőit, és eljátsszák a cselekményt a csoportszobában.

A verselésnek is a mesekuckó a helyszíne. Az óvodapedagógus a korcsoport(ok)nak megfelelően választja ki a témákhoz kapcsolódó verseket. Ezeket személyes kontaktus keretében egyenként tanítja meg a gyermekeknek, akikkel folyamatosan szemkontaktust tart a verselés során. A pedagógus testi közelsége, gyermekre való odafigyelése, a kuckó árasztotta meghitt hangulat a gyermek érzelmi életére, tevékenységben megnyilvánuló tanulására pozitív hatással van. A vers gyakorlása már páros vagy mikrocsoportos munkaformában történik. Az altatás kezdetén az óvodapedagógus mesét mond, a háttérben pedig halk altatódal szól. Ezekkel igyekeznek elősegíteni a gyermekek ellazulását.

Az ének, zene, énekes játék tevékenység az énekes sarokban történik. A tevékenységben egyszerre hat gyermek vesz részt, korcsoportonkénti bontásban. Az óvodapedagógus a korcsoportnak és a témának megfelelően választja ki a zeneanyagokat és határozza meg a képességfejlesztést.

Az egyéni fejlesztésre így több lehetőség nyílik, mint frontális munkaformában. A kiscsoportosok höcögtetőket tanulnak, az óvodapedagógussal ölbeli játékokat játszanak. A nagyobb gyerekek is szívesen vesznek részt a kisebbek höcögtetésében. A dalos játék és az új dal megismerésére az udvaron van lehetőség, rossz idő esetén a tornaszobában vagy a csoportszobában. A dalos játékban igyekeznek minden gyermeket bevonni, szerepeltetni.

A rajzolás, festés, mintázás, kézi munka tevékenységben az óvodapedagógus korcsoport szerint a projekthez kapcsolódóan két témát és hozzájuk két technikát ajánl fel a gyermekek számára. Mindenki saját maga választja ki, hogy melyiket fogja kipróbálni. Az új technikát az óvodapedagógus lépésről lépésre mutatja be minden egyes gyermeknek külön-külön. A felügyelet, segítségnyújtás biztosítása érdekében az alkotó sarokban is egyszerre csak hat gyermek munkálkodik. A tevékenység befejeztével a gyermekek alkotásait a mini galériában helyezik el, ahol megcsodálják egymás alkotásait és beszélnek is róluk. Ezáltal a gyermekek megtanulják, gyakorolják a véleményalkotást, megtanulják egymás műveit elfogadni, befogadni, értékelni. A társak dicsérete fokozza az önbizalmat, kritikájuk fejlesztheti az önkritikát. Ennél a tevékenységnél is fontos a motiváció és az, hogy a gyermekek alkotás közben saját egyedi elképzeléseiket valósítsák meg. Az óvodapedagógus szerepe az említetteken kívül az is, hogy bátorítsa a gyermekeket egyéni elképzeléseik megvalósításában, s ha igénylik, nyújtson segítséget, ötletet számukra.

A mozgás, mozgásos játékok tevékenység három részből tevődik össze. Az első részben a gyermekek járásgyakorlatokat végeznek, hogy elsajátítsák az esztétikus, szép mozgást. A járásgyakorlatok ritmikus zenére történnek. Különböző alakzatokkal stb. színesítik a gyakorlatokat többek között a tértájékozódás fejlesztése céljából. A második részben a mozgáselemek megtanítása történik. Az óvodapedagógus a gyermekekkel együtt készíti elő a tornaszereket. Minden gyermek kap valamilyen feladatot. A mozgáselemek gyakorlása a projekttemához illő történetbe ágyazottan történik, játékosan. A harmadik rész a mozgásos játék, amelybe az óvodapedagógus is bekapcsolódik. A gyermekek egyenpólót és -nadrágot viselnek, hogy ezáltal is megerősödjön bennük az összetartozás tudata. A Hétszínvirág Óvodában nem találkozunk mindennapos testnevelés fogalmával, itt a mozgásos tevékenységeken kívül a gyermekek az udvari játékok után mindennap kocognak, futnak. Az óvodapedagógus is meghatározhatja a körök számát, de a gyermekek egyéni célokat is kitűzhetnek. Ez alkalmas arra, hogy a gyermekek a kitartásukat, állóképességüket, akaratukat fejlesszék. A zenés mozgásos percek lényege,

hogy a gyermekek együtt éljék át a mozgás nyújtotta kellemes érzést. A különböző kézi szerek (szalag, bot, karika) használata még sajátosabb hangulatot ad az együttmozgásnak.

A pedagógusok hangsúlyt fektetnek a tehetségígéreték gondozására, ezért úgynevezett tehetségműhelyeket hoztak létre. A műhelyben nagycsoportos (5-7 éves) gyermekek vesznek részt. Az óvodapedagógus feladata, hogy felfedezze a tehetségígéretet – amelyben segítenek neki a Gyermektükör dokumentumai –, azonosítsa, hogy miben tehetséges a gyermek, és szorgalmazza a belépését a neki megfelelő tehetségműhelybe. A tehetségműhelyek a következők: meseműhely (dramatikus játékok helye), nemzetiségi nyelvi műhely, zeneműhely, sport- és mozgásos műhely, logikai és matematikai műhely, térbeli és vizuális műhely (barkácsolás, képalkotás, kézműves). Minden nagycsoportos tagja valamelyik műhelynek. Azonban a műhelynek más célja is van. Azok a gyermekek, akik valamelyik területen gyengébben teljesítenek, itt lehetőségük van felzárkózni. Ezért a tehetségműhelyekben differenciálás és egyéni képességfejlesztés is történik.

A már említett mini galéria mellett az óvodákban kialakítottak úgynevezett ovigalériát. Az ovigalériában az állandó kiállítás mellett időszakos kiállításokat is rendeznek, ahol helyi művészek, óvodások, iskolások műveit állítják ki. A kiállításokat ünnepélyes keretek között nyitják meg, ahol az óvodapedagógusokon kívül a nagycsoportosok is részt vesznek. Itt a gyermekek a megnyitó után megcsodálhatják az alkotásokat, elmondhatják a véleményüket, találkozhatnak a művészekkel. Később pedig a csoport többi tagjával is megtekintik a kiállításokat, a nagycsoportosok pedig elmesélik, milyen volt a kiállítás megnyitója stb.

Napjainkban egyre több óvoda nevelőtestülete választ valamilyen alternatív programot. A szülők igénye is fokozódik az efféle programok iránt. Leendő óvodapedagógusként én is támogatom ezek megvalósítását az óvodában, mert tapasztalom, hogy a Z generáció gyermekeinek nevelésében más eszközökre, módszerekre is szükség van, mint a saját óvodás koromban. A pedagógusoknak alkalmazkodniuk kell az új igényekhez, helyzetekhez, azonban a hagyományokat is tovább kell örökíteniük. A gyermekek mindenképp felett álló érdekét mindig figyelembe kell venniük.

Összegzés

A Hétszínvirág Óvoda pedagógiai programjának elkészítésekor a nevelőtestület figyelembe vette a helyi társadalmi helyzetet és az igényeket. A nevelés fő irányvonalául a művészeti ágak nevelésbe való bevonását választották. Ennek az alternatív programnak és a projektmódszernek köszönhetően a gyermekek az óvodás kor végére sokoldalúan tudják megközelíteni a feladatokat és a problémákat. Az intézmény pedagógusainak szakmai kompetenciája, el- és befogadó személyisége, személyes, szociális és kognitív kompetenciája szintén hozzájárul ehhez. Az óvodások érzelmi életének optimális fejlődését a harmonikus, nyugodt környezet, a derűs légkör biztosítja.

Egybefüggő, nyolchetes gyakorlatom során tapasztalatot szereztem a pedagógiai program mindennapokban való megvalósulásáról. Láttam, hogy a művészet minden tevékenységben megjelenik. Láttam, hogy biztosítják az óvodás korú gyermekek számára az elemi igényükből fakadó játéktevékenységet. Összességében a 3-6 évesek az óvodába lépéstől a távozásukig gondosan megtervezett komplex nevelésben (a tevékenységekbe ágyazottan) részesülnek. Úgy gondolom, a Hétszínvirág Óvoda és pedagógiai programja megfelel korunk elvárásainak, képes az alkalmazkodásra és a megújulásra. Remélhetőleg sok-sok szülő és gyermek választja az óvodás kor eltöltésének helyszínéül.

JUHÁSZ ADRIENN

*Hátrányos helyzetű gyermekek tanulási motivációjának
növelése a „játékosítás” módszerével¹*

Iskolai gyakorlatom során azt tapasztaltam, hogy a hátrányos helyzetű gyermekek érdeklődését nehéz felkelteni a tanulás iránt a hagyományos módszerekkel. A motiválatlanság okai mögött például a család érdektelensége áll. Többször tapasztaltam már, hogy egy gyermek sikeresen teljesít az iskolában vagy egy versenyen, de nem örül a helyezésnek, nem akarja folytatni az elkezdett munkát. Ezeknek az eseteknek a többségében kiderült, hogy a szülő nem dicsérte, nem jutalmazta a gyermeket, nem tartotta fontosnak az iskolában elért sikereket, ezért motiválatlan lett a tárgy vagy a foglalkozás iránt. Lakóhelyem környékén sok hátrányos helyzetű gyerekkel találkozom, szeretném, ha kiegyensúlyozott felnőttekké válnának, megtalálnák majd azt a hivatást, amelyet örömmel végeznek. Ehhez viszont arra van szükség, hogy elsősorban az iskolában érjenek el sikereket, motiváltak legyenek a tanulás iránt.

A motiváció növelésére egy új, a gazdaságból eredő módszer alakult ki, ez a gamifikáció vagy játékosítás. A játékosítás a játékelemek alkalmazását jelenti, az élet játékon kívüli területein, hogy a folyamatokat még érdekesebbé és lebilincselőbbé tegye. Manapság egyre többet hallani a módszerről az oktatás területén. Az oktatásban jobban motiválhatók a tanulók a tananyag, az órai munka játékos környezetbe helyezésével, pontrendszerek, IKT-eszközök alkalmazásával. A hátrányos helyzetű gyermek kíváncsisága jobban felkelthető, elkötelezettebb lehet a módszer segítségével a tanulás iránt, jobban motiválhatók az elektronikus, színes eszközökkel, könnyebb a figyelmüket fenntartani az órán. Nagyon jó eszköz a motiválásra az, ha a tanulók azonnal visszajelzést kapnak a munkájukról egy elektronikus pontrendszer segítségével, hiszen képességeik elmaradása miatt pontatlanabban érzékelik a verbális visszajelzéseket, az önmaguk tudásáról, képességeiről nincs biztos képük. Ez a módszer segít a folyamatos visszacsatolásban, hogy saját tudásukról realisabb képet kapjanak, és az önszabályozás mechanizmusát stabilabb alapokra helyezzék.

---

¹A szerző a dolgozat írásakor (2016. május) az Eszterházy Károly Főiskola Comenius Kar (ma Eszterházy Károly Egyetem Comenius Campus) hallgatója. Az írást a Petőfi Irodalmi Múzeum – A Magyar Nyelv Múzeuma és az Eszterházy Károly Egyetem Comenius Campus közötti együttműködés részeként jelentettük meg.

A jelenlegi tanulmányban arra kerestem választ, hogy a pedagógusok tisztában vannak-e a játékosítás fogalmával, hallottak-e már róla, illetve alkalmazták-e már, milyen attitűddel rendelkeznek a tanítók és a tanulók az IKT-eszközök alkalmazása iránt.

Hátrányos helyzetű tanulók motiválása

A pedagógia szemszögéből a hátrányos helyzet azokat a gazdasági, társadalmi és kulturális körülményeket jelöli, melyek az iskolai előrehaladás szempontjából a többséghez képest kedvezőtlen helyzetet eredményeznek. Hátrányos helyzetű a gyermek, ha a helyzete a szokásosnál, átlagosnál nehezebb körülményeket idéz elő, mely kihathat a személyiségfejlődésére, tanulására, életminőségére.² Kevésbé felkészült arra, hogy meg tudjon felelni az iskolában a korcsoportjával szemben támasztott követelményeknek, mivel adottságai, személyisége, nevelhetősége negatív irányban jelentős eltérést mutat a vele egy korcsoportban lévő többi gyermek adottságaitól, személyiségétől, nevelhetőségétől.³

A hátrányos életkörülmények a tanulók egy részénél az átlagnál gyengébb iskolai teljesítményt vagy a tanulással kapcsolatos motiváció hiányát eredményezhetik.⁴

A motiváció mindenféle emberi tevékenységnek az alapja. A motiváció, a motívumok adnak késztetést, energiaforrást például a gondolkodáshoz, tanuláshoz, társas aktivitáshoz. Régi felismerés, hogy a motiválás segíti a tanulást, ezen keresztül pedig a készségek, képességek fejlődését.⁵

Motívumokon a személyiség azon komponenseit értjük, melyek viselkedésünk viszonyítási pontjaiként funkcionálnak, melyek alapján tudatos vagy tudattalan döntést hozunk egy viselkedés megkezdéséről, folytatásáról.⁶

A tanulási motiváció kutatása arra a kérdésre keresi a választ, hogy miért tanulunk. Tanulási motivációnkban szerepet játszik például saját képességeink megítélése, az egyes tantárgyakhoz fűződő viszonyunk, a tanuláshoz

² Réthy Endréné, Vámos Ágnes: Esélyegyenlőtlenség és méltányos pedagógia. A gyakorlati pedagógia néhány alapkérdése. Bölcsész konzorcium, HEFOP Iroda, Budapest, 2006.

³ Illyés Sándor: Rendszerfunkciók és hátrányos helyzet. OM-OKT, Budapest, 2000.

⁴ Báthory Zoltán, Falus Iván: Pedagógiai Lexikon, I-III. Keraban, Budapest, 1997.

⁵ Józsa Krisztián, Fazekasné Fenyvesi Margit. A DIFER programcsomag alkalmazási lehetősége tanulásban akadályozott gyermekeknél, II. rész. Gyógypedagógiai Szemle, 3. sz. 161-176.

⁶ Józsa Krisztián: Az elsajátítási motiváció pedagógiai jelentősége. Magyar Pedagógia, 1. sz, 2002, 79-104.

kapcsolódó rövidebb és hosszabb távú céljaink, mindemellett átélt sikereink, kudarcaink és azok okainak megítélése, és fontos szerepe van alakulásában mind a családi, mind az iskolai társas környezetnek, valamint annak a kulturális közegnek, amelyben felnövünk.⁷

A tanulók más és más motiváltsággal mennek az iskolába. Az elsős tanulók izgatottak, de ez csalódásba csaphat át, ha az első hetekben rájönnek, hogy nem egyből tanulnak meg írni, olvasni és számolni. A motiváció nagy hatással van a későbbi eredményekre, és az eredményekhez vezető útra. Fontos, hogy a diákokban kialakuljon az önálló tanulás képessége. Ez hosszadalmas folyamat, de hozzájárul a tanuló személyiségének alakulásához. Ebben a pedagógusnak és a gyermek környezetének, attitűdjeinek is nagy szerepe van.

A hátrányos családi környezet az iskola szempontjából fontos készségek, képességek fejlődéséhez nem nyújt megfelelő feltételeket, az ebből származó kezdeti sikertelenségek miatt ezek a tanulók elfordulnak a tanulástól. A kezdeti sikertelenségek előmozdítják a negatív tanulási énkép kialakulását, amely ezután önbeteljesítő jóslatként működik tovább.⁸

A hátrányos környezetben a készségek és képességek egyenlőtlenül fejlődnek, tanulási zavarok, akár tanulásban akadályozottság alakulhat ki. A fejlődést akadályozó környezetnek többnyire alapvető karaktere a szegénység, mely a legtöbb esetben tartós, állandósult állapot. A gyermekek szüleinek jövőképe általában pesszimista, beletörődnek sorsukba, önigazoló teóriákkal érvelnek.⁹ Sokuknál működik az ún. Pygmalion-effektus: a feléjük közvetített csekély elvárások önbeteljesítő jóslatként hatnak.¹⁰ A környezet érdektelensége miatt a gyermekek motivációs szempontból is veszélyeztetettek lehetnek: ha a környezetükben a tanulásnak, a tudásnak nincs értéke, akkor a tanulási motivációjuk sem fejlődik, mert nem kap szociális megerősítést.¹¹

A hátrányos helyzetű gyermekek egy részénél számolhatunk tanulásban akadályozottsággal. Ezeknek a gyerekeknek a tanulási motivációja gyenge

⁷ Józsa Krisztián, Fejes József Balázs: A szociális környezet szerepe a tanulási motiváció. = A szociális kompetencia fejlesztésének elméleti és gyakorlati alapjai. Szerk. Zsolnai Anikó, Kasik László, Tankönyvkiadó, Budapest, 2010, 134-162.

⁸ Fejes József Balázs: Roma tanulók motivációját befolyásoló tényezők. Iskolakultúra, 11. sz. 2005, 3-156.

⁹ Lányiné Engelmayer Ágnes: A szegénységkutatás és a hajléktalan-kérdés gyógypedagógiai és szociálpolitikai összefüggései. Gyógypedagógiai Szemle, 22. sz. 1992, 43-55.

¹⁰ Józsa Krisztián: Az elsajátítási motiváció. Műszaki Kiadó, Budapest, 2007.

¹¹ Józsa Krisztián: Tanulási motiváció és humán műveltség. = Az iskolai műveltség. Szerk. Csapó Benő, Osiris Kiadó, Budapest, 2002, 239-268.

és nehezen alakítható. Nehézséget jelent a fogalmak megértése, emiatt pontatlanul értelmezik a verbális visszajelzéseket, többnyire csak formális következtetéseket alkotnak. Nem jutnak el a személyükre értendő egzakt következtetéseikig. Nincsenek pontos ismereteik saját tudásukról, képességeikről, jobban kiszolgáltatottak a felnőtt környezet véleményének. Az ingatag, hiányos önismeret maga után vonja a tanulási motiváció néhány összetevőjének bizonytalan működését is.¹²

A tanulási motívumok alakulásában fontos szerepe van a tanulók munkájára adott értékelésnek. A tanulók többségénél a segítő, formáló visszacsatolás segíti leginkább a tanulási motiváció erősödését.¹³ A tanulásban akadályozott gyermekek esetében kiemelt fontosságú, hogy az értékelési módszereket képességeikhez, fejlettségi állapotukhoz igazítsuk. Ezzel segíthetjük őket a folyamatos visszacsatolásban, hogy saját tudásukról realisabb képet kapjanak, és az önszabályozás mechanizmusát stabilabb alapokra helyezzék.¹⁴

Hátrányos helyzetű tanuló lehet roma származású is. Az ő tanításuk és motiválásuk, másfajta módszereket igényel. A magyarországi roma kisebbség felemelkedésének útja az iskolán keresztül vezet, halljuk gyakran, a valóságban azonban a roma tanulók többsége sikertelen a magyar iskolarendszerben, a kötelező oktatás által kínált lehetőségeket a roma társadalom nem tudja kiaknázni.¹⁵ Jellegzetes eltérések alakulhatnak ki a roma és nem roma gyermekek tanulási motívumrendszere között, a tanulási motívumok kialakulásának alapját az öröklött elsajátítási késztetés képezi.¹⁶

¹² Gaál Éva: A tanulásban akadályozott gyermekek az óvodában és az iskolában = Gyógypedagógiai alapismeretek. Szerk. Illyés Sándor, Budapest, ELTE BGGYFK, 2000.

¹³ Hidi S: An interest researcher's perspective: the effect of extrinsic and intrinsic factorson-motivation = Intrinsic and extrinsic motivation: the search for optimal motivation and performance. Szerk. Sansone, C. – Harackiewicz, J. M. Academic Press, San Diego, California, 2000, 309-339.

Réthy Endréné: Teljesítményértékelés és tanulási motiváció. Tankönyvkiadó, Budapest, 1989.

¹⁴ Józsa Krisztián, Fazekasné Fenyvesi Margit: A DIFER programcsomag alkalmazási lehetősége tanulásban akadályozott gyermekeknél. I. rész. Gyógypedagógiai szemle, 2. sz. 2006a, 133-141.

¹⁵ Polónyi István: A cigány népesség demográfiai, iskolázottsági és foglalkoztatási helyzete – s az abból adódó oktatáspolitikai következtetések. = A cigányság társadalomismerete. Szerk. Reisz Terézia – Andor Mihály: Iskolakultúra, Pécs, 2002, 133-150.

¹⁶ Józsa Krisztián: Az elsajátítási motiváció és kognitív kompetencia fejlesztése. Magyar Pedagógia, 1. sz, 2002, 79-104.

A romák kultúrájukból adódó különbségei a többségi társadalomhoz és valószínűleg a tanáréhoz képest befolyásolják az iskolával, tanulással szembeni attitűdöt. Az eltérő kultúra, eltérő értékeket, normákat diktál. A Goldman-féle jéghegymodell érzékelteti a családi szocializáció hatását a motivációra. A modellben a jéghegynak a képzeletbeli vízszint feletti része mutatja a kultúra legfelsőbb rétegét, azok a normák, értékek, amelynek az ember tudatában van, akaratával tudatosan képes befolyásolni, módosítani. Ezzel szemben a jéghegy víz alá merülő nagyobb része a fiatalkori szocializáció során olyan mélyen rögzül egyéniségünkben, hogy nem vagyunk tudatában, a reakcióink mögött meghúzódó kulturális hátteret tudatosan felidézni vagy módosítani azonban még ekkor sem könnyű, legtöbbször mindössze arra ébredünk rá, hogy “valamilyen érthetetlen okból másképp gondolkodunk”, mint a más kultúrában nevelkedett társaink.¹⁷

A különböző kultúrákból származó tanulási motívumok felismerése segítség lehet a roma tanulók számára. Ilyen eltérések például az időkezelés, a rendszer, fegyelem eltérő kezelése. A roma családok időkezelése eltér a nem romákétól. A család életének strukturátlansága miatt az időélmény és az időfogalom nem vagy alig alakul ki. A roma családok rugalmasan kezelik az időt, nem kötött napirendben élik az életüket, ami megnehezíti az iskola időköztöttségeihez való alkalmazkodásukat.¹⁸ A roma gyermekek nincsenek túlzott szülői fegyelem alá vonva. Az egész napjukat maguknak szervezik, addig vannak a barátoknál, ameddig akarnak, ezért nem alakul ki az a fajta időérzékük, amely segítené őket a rendszerezett életmódban.

A roma és nem roma tanulók közötti motivációs eltéréseket a továbbtanulási szándék is magyarázhatja, amely a szülők iskolai végzettségétől függ.¹⁹ Ezenkívül a továbbtanulás anyagi vonzatai sem mellékesek, a cigányság jelentős része nehéz anyagi körülmények között él.²⁰ Az iskolai tanulás nem jelenik meg pozitív értéként azért sem, mert a szülők nem bíznak abban, hogy a befektetés az iskolai tanulásba megtérülne.²¹

¹⁷ URL: http://www.interkulturalis.hu/pagesMO/Alapfog_jeghegy.html. [letöltés dátuma: 2016.11. 05.]

¹⁸ Forray R. Katalin – Hegedűs T. András: *Cigány gyermekek szocializációja*. Aula Könyvkiadó, Budapest, 1998.

¹⁹ Nagy József: *XXI. század és nevelés*. Osiris Kiadó, Budapest, 2000.

²⁰ Andorka Rudolf, Spéder Zsolt: *A szegénység Magyarországon 1992-1995*. Esély, 4. sz. 1996, 25-52.

²¹ Girán János, Kardos Lajos: *A cigány gyerekek iskolai sikertelenségeinek háttere*. Iskolakultúra, 10. Melléklet. 1997.

Nagy problémát jelent az előítélet. Amikor a domináns etnikummal, kultúrával kerül szembe, bénító szorongás jellemzi a cigányságot, ami a teljesítménykésztetés alapvető akadálya lehet. A szorongás, a félelem kialakulásában pedig elsősorban nem is az iskoláé a felelősség, hanem a társadalomé, amely a cigányságot és az iskolát körülfogja.²²

Fontos a pedagógushoz, közösséghez fűzött viszony, mert befolyásolhatja a tanulási motívumrendszerét. Az óvodában és az alsó tagozatban is szoros viszony figyelhető meg a tanuló és a pedagógus között. A gyerekek kimutatják érzéseiket, kötődésüket, a tanítókat szünetekben is többször megölelik, fogják a kezüket, segíteni szeretnének. A roma gyerekek számára különösen fontos a kötődés. Többször megfigyeltem már, hogy jobban engedelmeskednek annak a tanítónak, aki kedvesen beszél velük, nem zárkózik el az érintésektől, megöleli tanítványait.

A szociális közeg elismerése szorosan összekapcsolódik a tanulás gyakorlati értékével is, amely különösen fontos helyet foglal el a tanulási motívumok között: ennek az egyetlen motívumnak a hiánya képes ellensúlyozni az összes többi szándékos tanulási motívum pozitív hatását.²³

Fontos, hogy a roma származású gyerekeknél a motiváció két irányból történjen, egyrészt a gyermek, másrészt a szülők, közösség oldaláról.²⁴

Különböző motivációs eljárások alkalmazásával ezeknek a tanulóknak is fel lehet kelteni az érdeklődését, aktivitásra bírhatók, elősegítve számukra a tananyag megértését, könnyebb elsajátítását. Ha az érdeklődés felkeltése és fenntartása sikeres, akkor a tanulók odafigyelnek a tananyagra, megpróbálják elsajátítani azt, és a kezdeti sikeres tevékenységük szorgalommal is párosulva otthoni tevékenységükre, másnapra való felkészülésükre is pozitív hatással lehet.

A tapasztalatok szerint a hátrányos helyzetű tanulók esetében sokkal gyakrabban kell motiválni, és változatosabb motiválási eljárásokat kell alkalmazni, mert ők azok, akik eleve hamarabb ráunnak dolgokra, kevesebb témakör érdekli őket, illetve sokszor nem tudják követni az óra menetét, lemaradnak. A megfelelő és változatos motivációs eljárásokkal – egyben érzékelve, hogy az óra mely szakaszaiban és milyen intenzitással kell alkalmazni azokat – jelentős mértékben növelhető az óra hatékonysága. A motiválás differenciálásával

²² Hegedűs T. András: Motiválhatók-e a cigány gyerekek? *Educatio* 2. sz. 1993, 211-220.

²³ Nagy József: XXI. század és nevelés. Osiris Kiadó, Budapest, 2000.

²⁴ Fejes József Balázs: Roma tanulók motivációját befolyásoló tényezők. *Iskolakultúra* 11. sz. 3-13. 2005.

fokozható az érdeklődő és aktív tanulók figyelme, munkájuk nem szakad félbe. A tanulási tevékenységből kimaradókat egyénre szabottan vagy csoportos formában motiváljuk. A hátrányos helyzetű tanulók különleges figyelmet igényelnek ebből a szempontból, odafigyeléssel, türelemmel jelentős javulás érhető el teljesítményükben.²⁵

IKT-eszközök

Az IKT az információs és kommunikációs technológiákat jelöli. Az IKT alkalmazásával kapcsolatos készségek a legalapvetőbb szinten a multimédiás technológiájú információk keresését, értékelését, tárolását, létrehozását, bemutatását és átadását, valamint az internetes kommunikációt és a hálózatokban való részvétel képességét foglalják magukban.²⁶

A modern technikai eszközökről sokaknak csak a számítógép és az interaktív tábla jut az eszükbe. Az IKT azonban magában foglal minden digitális technológiát. Sok esetben türelmetlenek vagyunk, ha a digitális eszközök megismeréséről, alkalmazásáról van szó, pedig a most iskolába kerülő gyerekek már digitális bennszülöttek, a felső tagozatos diákok pedig digitális bevándorlók.²⁷ A digitális bennszülöttek azok, akik a digitális világba születtek, nem kell tanulniuk az eszközök használatát, teljesen természetes nekik az eszközök használata. A digitális bevándorlók azok, akiknek tanulniuk kellett az IKT-eszközök használatát, mert előbb születtek ezeknél.²⁸

A gyerekek otthonosan mozognak a technikai, digitális eszközök világában. A probléma akkor jelentkezik, amikor rájövünk, hogy a diákok nagyrészt nem a tanulás segítésére, a szabadidő hasznos eltöltésére használják ezeket az eszközöket, hanem ezekkel az alkalmazásokkal társadalmi életet élnek. Ezeknek az eszközöknek az ésszerű elsajátítása a közoktatásra komoly feladatot ró. Változik a tudásanyag, az információ hozzáférése. Nélkülözhetetlen az információs és kommunikációs technikák alkalmazása.²⁹

---

²⁵ Márton Sára, Venter Görgy: Hátránykompenzáló gyakorlat. = Az iskolai szocializáció funkciói. Szerk. Bábosik István, Torgyik Judit, Eötvös József Könyvkiadó, Budapest, 2009.

²⁶ NAT Nemzeti Alaptanterv

²⁷ Marc Prensky: Digital Natives, Digital Immigrants. 2001, idézi: URL: http://tanarblog.hu/attachments/2787_PILAkademia_bevezeto.pdf [letöltés dátuma: 2016. 04.25.]

²⁸ URL: http://tanarblog.hu/attachments/2787_PILAkademia_bevezeto.pdf [letöltés dátuma: 2016.05.20.]

²⁹ Bedő Ferenc: A digitális nemzedék és lehetséges hatása az oktatásra. URL: <http://www.osztalyfonok.hu/cikk.php?id=1019> [letöltés dátuma: 2016. 05.15.]

2003-tól a Nemzeti Alaptantervben (NAT) az informatika az alsó tagozaton is megjelenik önálló tantárgyként: az első tantervi követelmények már a 4. évfolyam végén olvashatóak. „A fő cél az információs társadalomban otthonosan mozgó, az információt munkája során felhasználni és létrehozni tudó ember képzése.”³⁰

Az alsó tagozaton az informatika hagyományos tantárgyszerű megjelenésének nincs értelme mindaddig, amíg a tanulók olvasása és írása kialakul. A játékos oktató programok a kezdeti bevezetésre kínálnak megfelelő megoldást. Javasolt, hogy csak azokat az informatikai ismereteket oktassuk, amelyek valóban ahhoz szükségesek, hogy a számítógépet mint oktatási segédeszközt majd más tárgyak segítéséhez alkalmazzhassuk.³¹

Az IKT-eszközök nagymértékben hozzájárulhatnak az oktatás színesebbé, élvezetesebbé tételéhez, a tananyag könnyebb elsajátításához és a tanultak hosszabb távon való tárolásához.

A számítógép-használatnak rengeteg előnyös oldala van:

- Fokozza a munkakedvet.
- Teret enged a fantáziának.
- A tanulók a géppel szembeni hibázást jobban elfogadják, mint a pedagógussal szembenit, ezáltal oldódik a frusztrációjuk.
- Növeli a figyelmet, a programok nagyobb koncentrációt igényelnek.
- Önállóságra szoktat.
- Alkalmazása új pedagógiai szituációt teremt, amely oldja a szorongást.

IKT-eszközök és hátrányos helyzet. Számítógép a roma családokban

Az esélynövelésben nagy szerepe van a hátrányos körülmények között élő társadalmi rétegek infokommunikációs eszközökhöz, internethez való hozzáféréseinek biztosítására. A World Internet Project program világszerte kutatásokat végzett az internethasználatról, aminek hatására Magyarországon is megvalósultak a témában felmérések. A hátrányos helyzetű roma lakosság körében találtak a legalacsonyabb internethasználat-mutatókat, amelyeket nem az érdeklődés hiánya, hanem a materiális szempontok hátróztak meg.

---

³⁰ Uo.

³¹ NAT Nemzeti Alaptanterv

A hátrányos helyzetű csoportok eleve hátránnyal indulnak az információs technológiák ismerete és használata terén is. A digitális megosztottság a meglévő társadalmi különbségekhez nagyon hasonló társadalmi mutatók szerint szerveződik.³²

Ebben az időben az információs társadalom szélesítése érdekében és az esélynövelés érdekében különböző programokat indítottak, amelyek biztosították a hozzáférést.³³ Ilyen volt például a Wifi falu program. A roma szülők az iskolai problémák megoldását, jobb tanulmányi előmenetelt láttak a számítógép- és internethasználatától, ami túlzó, misztikus elvárásnak bizonyult.³⁴ A magasabb társadalmi rétegbe tartozó roma fiatalok között a high-tech be rendezések használata magasabb, mint a nem romák között, maga az eszköz birtoklása presztízsertékű számukra. A felmérések szerint a roma fiatalok inkább játékokra, internetezésre használták a számítógépet, mint tanulásra, tehát alaposabb felvilágosításra lenne szükségük a lehetőségekről és a korlátokról.³⁵

A támogatásoknak köszönhetően a hátrányos helyzetű csoportoknál is rohamosan nőtt az internethasználat. A mobilkommunikációban számos, az ingyenes információcsere lehetőségével kecsegtető alkalmazás vált széles körben hozzáférhetővé, másrészt a közösségi portálok és az azokba telepített üzenetküldő szolgáltatások népszerűek lettek. A közösségi oldalakat a 15-29 évesek 69 százaléka használta 2012-re. A kapcsolatépítő portálok a legfiatalabbak számára a legvonzóbbak. A változások a Gutenberg-galaxist sem hagyják érintetlenül, sajnos a nyomtatott könyvek számát, csökkent, de a vizsgálat idejére átlagosan 4 e-bookkal gyarapodott a fiatalok könyvtára.³⁶

2012-es vizsgálatban a roma fiatalok médiahasználata növekedett. A Z generációhoz tartozó fiatalok roma almintájának kommunikációs és médiahasználata vonatkozásában megállapították, hogy a szocio-ökonómiai helyzet szerinti törésvonal a hátrányos és halmozottan hátrányos helyzet.

---

³² Székely Levente, Kollányi Bence: Hátrányos helyzetű társadalmi csoportok az információs társadalomban. Társadalomtudományi folyóirat. 6. évf. 2. sz. 2006, 48-67. URL: http://epa.oszk.hu/01900/01963/00017/pdf/infotars_2006_06_02_048-067.pdf [letöltés dátuma: 2016.05.20.]

³³ Uo. 48-67.

³⁴ Kollányi Bence, Kurucz Erika: Fapados internet szolgáltató a végeken. 2008. URL: file:///D:/Users/Admin/Desktop/Fapados_2008_2_kollanyi_bence_kurucz_erika.pdf [letöltés dátuma: 2016.05.20.]

³⁵ Uo.

³⁶ Kitta Gergely: Médiahasználat a magyar ifjúság körében. Magyar Ifjúság – Tanulmánykötet. VIII. Médiafogyasztás, 2012, 250-281.

E két tényező jelentősen befolyásolja az eszközöket, amelyekhez a fiatal hozzáfér, azok mennyiségét és minőségét, illetőleg a tartalmakat, amelyekre igényük van. Eltérések az általános mintára vonatkoztatott megállapításokhoz képest a hátrányos helyzetű roma mintában, hogy az otthoni médiahasználatban nem a számítógép, hanem a telefon és televízió dominanciája figyelhető meg; nem vagy csak nagyon korlátozottan jelenik meg a tudományos témák iránti érdeklődés.³⁷

Az oktatás elsődleges színtere az integrációnak, és a felfelé irányuló mobilitás előfeltétele, ezért a roma gyerekek iskolai oktatásának minősége és eredménye fontos a társadalmi integráció szempontjából.³⁸

Játékosítás, gamifikáció

A „játékosítás” vagy „gamifikáció” alatt értjük azt a folyamatot, amelynek során a játékokban meglévő, pszichológiailag motiváló elemeket és mechanizmusokat egy nem játékszerű közegbe építjük be, azzal a céllal, hogy az adott folyamatokat érdekesebbé és hatékonyabbá tegyük. A gamifikáció kiváló eredménnyel alkalmazható az élet minden területén, különösen a munkahelyi környezetben, a sales és a marketing területén, valamint az oktatásban, ahol a játékosított módszerek és fejlesztések jelentős pozitív hatásokat eredményezhetnek. „Tágabb értelemben játéknak hívunk minden olyan tevékenységet, amelyben kikapcsolódás vagy élvezet céljából veszünk részt.”³⁹

A tanulók többségének természetes az elektronikus eszközök használata, nem mindegy viszont, hogy mire használják. Manapság rengeteg készségfejlesztő játék, oktatócsomag áll a pedagógusok rendelkezésére. Ezekkel az oktatást színebbé, egyszerűbbé tehetik, de egy idő után sajnos ezek sem keltik fel a gyerekek érdeklődését. Azokat a játékokat kell bevinnünk az oktatásba, amelyekkel otthon is szívesen játszanak a tanulók.

Sokan minden számítógépes játékot veszélyesnek tartanak, szerintük a gyerekek agresszívan viselkednek majd tőlük a későbbiekben. Az agresszió fizikai és fantáziái formája is van. A fantáziában megélt agresszió minden ember lelki életében megtalálható. A számítógépes játékok segítenek „megélni” a fantázia agresszióját, ezáltal csökkenti az esélyét, hogy fizikai agresszió történjen.

³⁷ Németh Boglárka: Cigány fiatalok kommunikációjának és médiahasználatának vizsgálata. Tanulmány. Tudománykommunikáció a Z generációnak. Pécs, 2013.

³⁸ Kollányi Bence, Kurucz Erika: Fapados internet szolgáltató a végeken. 2008. URL: file:///D:/Users/Admin/Desktop/Fapados_2008_2_kollanyi_bence_kurucz_erika.pdf [letöltés dátuma: 2016.05.20.]

³⁹ Gabe Zichermann, Joselin Linder: Gamification- Az üzleti játékok forradalmasítása. Z-Press, Budapest, 2013.

Egyes források szerint tehát a számítógépes játékok az agresszió egy megélési formáját segítik. Így előfordulhat, hogy az agresszív játékok valójában levezetik a feszültséget.

Tóth Dániel pszichológus több kutatásban is részt vett, amely azt mérte fel, milyen összefüggés van a videojátékok és a gyerekek agresszív viselkedése között. Alátámasztotta, hogy ez az állítást nem bizonyították, de átfedések vannak. Kisgyerekek körében is végeztek kutatásokat. Náluk egy agresszív játék agresszívbabb viselkedést eredményezett, de ennek okát nem a játékban kell keresni. A kisgyerekek ugyanis mindent utánoznak. Ha agresszív viselkedést látnak, akkor azt fogják utánozni.⁴⁰

Az agresszió egy másik levezetési módja valamilyen kreatív lehetőség kihasználása. A játékok egy csoportjában nemcsak az öldöklés, egy másik karakter elpusztítása a cél, hanem logikára is szükség van a pálya teljesítéséhez, feladat megoldásához. Ez oldja a feszültséget, kezeli az agressziót. Naponta jelennek meg új játékok, amelyekbe számos stratégiai és logikai elemet építenek.

Azokat a játékokat kell bevinnyünk órákra, amelyekkel a gyerekek ott-hon is szívesen játszanak. Ilyen játék lehet az úgynevezett Classcraft, amely a World of Warcraft rendszerére épül. A virtuális világban három kaszt szerepel: varázsló, gyógyító és harcos. Az osztályban három csoportot alakítunk ki. A tanító eldöntheti, milyen szempontok szerint választja ki a csoport tagjait, ezzel is fejlesztheti a gyerekek képességeit, a közösség kialakulását. A pedagógus kivetíti a virtuális világot, kezdődhet a feladatmegoldás. A gyerekekből pillanatok alatt „hősök” válnak. A játék során a csapatok életerőt, tapasztalati pontokat és varázserőt gyűjthetnek. A karakterek fejlődhetnek, ez nyomon követhető. Ha valakinek elfogy az életereye, a többi csapat segítheti, vagy bónuszfeladatokért visszaszerezheti. Az izgalom nem kicsi, hiszen helytelen válasz esetén a csapat veszít pontot. A szülők is részesei lehetnek a kalandoknak, ezzel felkelthető a szülők érdeklődése is, mert sajnos akad példa arra, hogy a szülő nem követi nyomon gyermeke fejlődését, jegyeit az iskolában. Minden órára egy kis történetet írhatunk, amellyel elkezdődik a kaland.

Az online környezetet arra is használhatjuk, hogy azonnali visszajelzést adjon a gyerekek munkájáról. Korábban említettem, hogy a hátrányos helyzetű gyerekek nem tudják megfelelően értékelni saját teljesítményüket, ezért a sikereiket sem élik meg. Az ebből a célból kifejlesztett szoftver segít abban, hogy a tanulók azonnal tudatában legyenek a munkájuk minőségének.

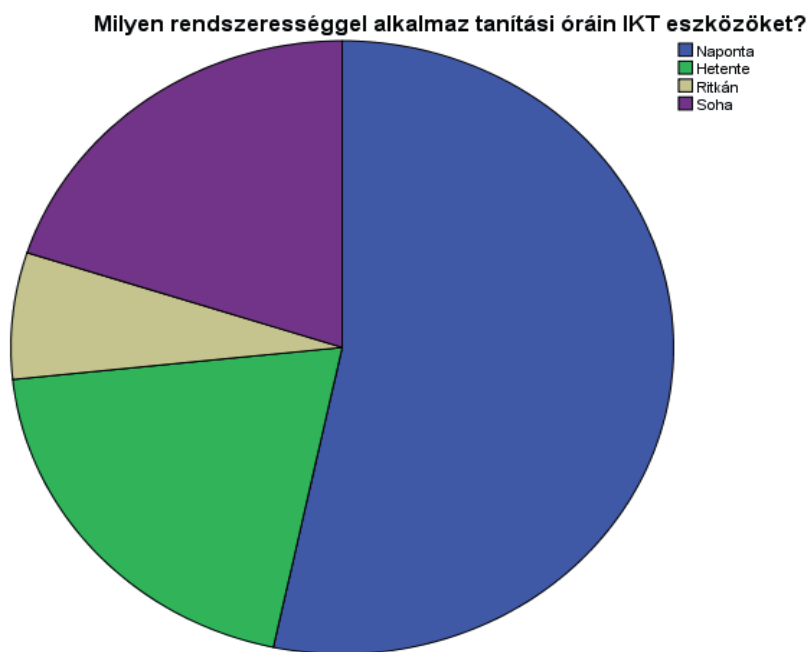
⁴⁰ URL: <http://elteonline.hu/tudomany/2016/05/11/nagyon-sok-ember-eli-ugy-az-ele-tet-mint-egy-nem-jatekos-karakter-interju-toth-daniel-pszichologussal/> [letöltés dátuma: 2016.05.15.]

A gamifikációban ugyanaz a környezet, játékos elemekkel gazdagítva. Ez a módszer szintek, pontok rendszerére épül. Az osztályozásnál jegyek helyek pontok vannak, amelyek a végén meghatározott időközönként vagy mennyiség után lesznek jeggyé váltva. Felállítunk egy pontrendszert, amelyben a pontszámokat jegyekre váltjuk (például 50 pontot kell gyűjtenie a tanulóknak ahhoz, hogy elégséges érdemjegyet kapjon). Pontot bármiért kaphat, mínuszok viszont nincsenek. A negatív értékelés indirekt jelentkezik. A házi feladatot elkészítéséért kap egy pontot a tanuló, ha nem készíti el a házi feladatát, nem kap pontot. Ezzel érezheti, hogy neki is lehet annyi pontja, mint a többi gyereknek, ha akar és elvégzi a feladatát. Ez a pontrendszer a feleleteknél is megmaradhat. A tanuló nem tudott felkészülni az órára, de kimegy felelni, és összeszedi minden lehetséges tudását, de még így sem ér el két pontot, akkor is kap egy pontot, amely hozzáadódik a többi ponthoz, ha viszont meg sem próbálja, vagy semmit nem tud mondani a tananyagról, nulla pontot kap, ezzel nem veszít, de nem is növeli a pontjai számát. Fontos, hogy a pontot és a hónap végén kapott jegyet a pedagógus mindig fejtse ki szóban, mutasson rá a hibákra, a fejlődésre, a jól végzett munkára.

A tanulókat kevésbé érdekli manapság, ha fekete pontot vagy egyest kapnak. Ez azért sem jó megoldás, mert arra is látunk példát, hogy az egyébként tehetséges gyermek azért kap elégtelen érdemjegyet, mert a magatartásával probléma volt, nem csinálta meg a házi feladatot, de a tárgyban tehetséges lenne. Ezáltal motiválatlan lesz, kevésbé fogja érdekelni a tananyag. A tanulóknak folyamatos jutalmazásra és azonnali visszajelzésre van szükségük. Igaz ez egy első vagy második évfolyamos gyermekekre is. Erre lehet kézenfekvő megoldás a Classdojo.com. Ennél az alkalmazásnál a tanító azonnal értékelhet, nem jelenthet gondot, hogy nincs meg a gyerek füzet, vagy az udvaron vannak, de mire bemennek a tanterembe, elfelejtődik a megígért piros pont. Minden diák választhat magának egy virtuális figurát, vagy a tanító adja ki. A tanító bárhol adhat pontot a gyerekeknek, egy kirándulás alkalmával is. Az alkalmazásba beírhatjuk, mire adtuk a pontot, a gyerekeknek fontos a kifejtett, szöveges értékelés. A szülők is regisztrálhatnak az oldalra, nekik is fontos, hogy lássák, mire kapta a gyerekekük a pontokat.

Az iskolában fontos lenne, hogy a gyermek a tanulást ne érezze fárasztónak, unalmasnak, élvezze, amit csinál. Ezzel a módszerrel az unalmat felválthatná az izgalom. Ezzel elérhető lenne, hogy a tanulók nyugodtan mennének iskolába, hiszen egy jól megválasztott játékkal tanulni lehet.

Mi nem a gamifikáció? A gamifikáció nem annyiból áll, hogy játékosítok egy problémát, és reménykedem benne, hogy jól fog elsülni a végén. A gamifikáció komoly gondolkodást kíván a pedagógus részéről, hogy a tanulóknak igazán élményben legyen részük. A gamifikáció nem az, hogy mindenből játékot csinálunk. Amikor gamifikálunk, játékosítunk, a környezetet tesszük játékosá.

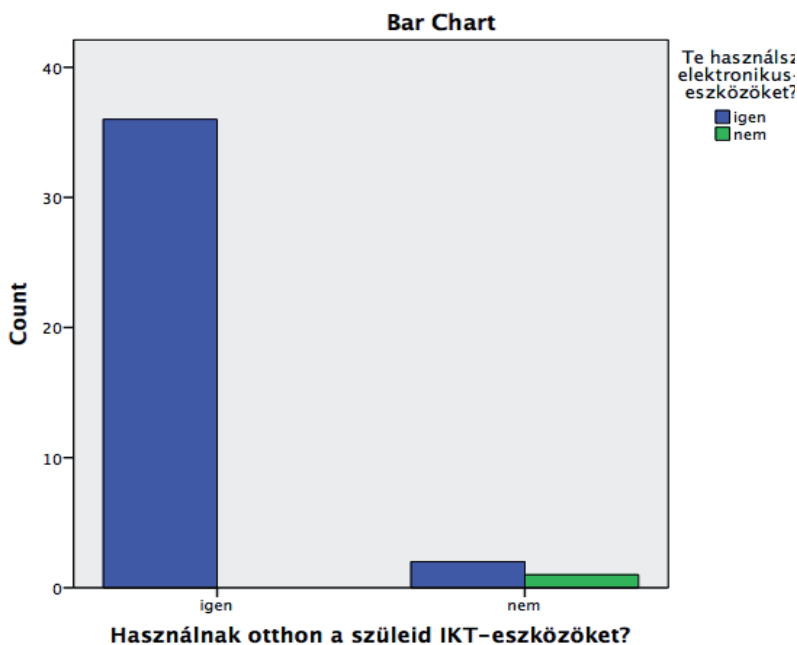

1. ábra: IKT-eszközök alkalmazásának rendszeressége

A játékosítás, gamifikáció fogalmával továbbképzések során már a megkérdezettek 40%-a találkozott, de még a klasszikus értelemben nem használták a módszert. Ma már egyre több konferencia foglalkozik a módszerrel, publikációk jelennek meg a témában.

A pedagógusok kérdőívének eredményéből kiderült az is, hogy a vizsgálatban azok a pedagógusok használják gyakrabban IKT-eszközöket, akik az otthonukban, szabadidős tevékenységben is élnek vele. Érdeklődnek az új módszerek iránt, amelyek jobban ébren tarthatják a hátrányos helyzetű tanulók figyelmét.

A második ábra a szülők és a gyermekek IKT-használatának összefüggéseit mutatja:

2. ábra: szülők IKT-eszköz használata

A hátrányos helyzetű gyermekek válaszaiból kiderült, hogy szeretik, használják a technikai eszközöket, és rendelkeznek vele. Többségüknek az otthonában is van számítógép, okostelefon, van internethozzáférés. Több program keretében lehetőség nyílt a hátrányos helyzetű családoknak és azon belül külön a roma családoknak is internetes hozzáféréshez jutni.

A megkérdezett gyermekek nagy része használ infokommunikációs eszközöket, közülük két családban nincs számítógép. Azok a gyerekek nem használják a számítógépet, internetet, akinek a szülei sem, a különbség szignifikáns, $\chi^2=12,316(1)$ $p<0,01$. Az adat a szülői modellhatásnak köszönhető, a gyermekek „digitális bennszülöttként” születnek.

Azt is megtudtam a gyerekekkel készített kérdőívből, hogy otthon is gyakran játszanak számítógépes játékokat a gyerekek, és órán is nagyon szeretik a digitális táblát, mert színes, érdekes.

A kérdőívek, interjúk elemzése után tehát azt találtam, hogy a pedagógusok nagyrészt nem találkoztak még a játékosítás fogalmával, gyakorlatával, de

szívesen használnak IKT-eszközöket. A hátrányos helyzetű tanulók érdeklődnek az elektronikus eszközök iránt, használják otthonukban is a számítógépet, és szívesen tanulnának játékos számítógépes programok segítségével.

Összefoglalás

A gamifikációs módszer lényege az azonnali értékelés. A tanulók rengeteg módon szerezhetnek pontokat, amelyek egy adott idő után összeadódnak egy jeggyé. Ezáltal csökken a stressz, a megfelelési kényszer, mert ha egy dolgozat nem a kívánt eredményt hozza, pontokat szerezni szinte bármivel lehet, mint például a házi feladat, beadandó dolgozat, kiselőadás stb. Fontos, hogy a tanulókkal megszeretessük a tanulást, ami a megfelelő motivációval lehetséges. A motiváció a pontozási rendszerben rejlik. A tanulók megmutathatják, mennyi mindent lehet kihozni egy tantárgyból. A képességek nem mindig a dolgozatok százalékos eredményétől függenek. A sikeres dolgozat megírásához rengeteg tényező hozzájárul, a gamifikációs módszer nem ront az átlagon, megfelelő szorgalommal csak emelni, feljebb jutni lehet.

Az eddig leírtakból talán kitűnik, hogy az oktatásban új módszereket kell alkalmaznunk. A tanulók nem elég motiváltak, elkötelezettek a tanulás iránt, és gondoljunk csak bele, hogy ha így haladnak, milyen lesz a felnőttkori életük. A pedagógusokon nagy felelősség van a gyermek jövőjét illetően. Ez egy nehéz, de nagyon szép feladat. Meg kell tanítanunk a gyerekekkel, hogy az etnikai vagy értelmi értelemben különböző társaiknak ugyanannyi segítségre, megértésre és szeretetre van szükségük. Azt kell elérnünk, hogy egy belső késztetés hatására, természetes módon, fogadják el társaikat, és segítsék őket, mert ha az osztály kirekeszt egy tanulót, az hatással lehet lelki és szellemi fejlődésére egyaránt. Azzal, hogy a csoport elfogadja a hátrányos helyzetű, SNI-s vagy lassabban haladó tanulót, biztonságot és segítséget nyújt neki a továbbhaladásban, a fejlődésben. A pedagógusnak is rengeteget kell dolgoznia azon, hogy a gyermek akarjon és szeressen tanulni. Ebben lehetnek segítségére az IKT-eszközök és a hozzájuk tartozó programok, valamint a játékosítás, hiszen minden ember szeret játszani, és minden embernek szüksége is van a játékra.

A mai gyermekeken áll a jövőnk, de ők nem tudnak addig fejlődni, amíg szorongva mennek iskolába, és az iskola nem fedezi fel a bennük rejlő tehetséget. A játékosítás vagy gamifikáció az új generáció nyelve. Élünk ezzel a lehetőséggel, mert amellet, hogy a diákok tényleg örömmel járhatnak iskolába, élvezhetik a tanulást. A pedagógusoknak is nagy segítséget nyújt, hogy az oktatás könnyű, színes és érdekes legyen.

BALÁZS GÉZA

*Lőrincze Lajos öröksége a magyar nyelvtudományban
és kultúrában*

Fölemelő érzés fölidézni Lőrincze Lajos szellemét Pápán, a református kollégiumban, Lőrinczével vagy „lőrinczéül” mondhatnám: „Megnől az ember szíve...”¹ De hadd kezdjem egy lehangoló tapasztalattal. Az elmúlt hetekben sok helyen megfordultam, előadásokat tartottam fiataloknak, alapvetően kiválasztott, jó iskolába, középiskolába, egyetemre járó fiataloknak, s rákérdeztem, hogy ki volt Lőrincze Lajos. Senki sem tudta. Természetesen úgy 30-40 évtől fölfelé mindenki tudja, aki magyarul beszél, hogy ki volt Lőrincze Lajos. Nekünk annyira természetes,

hogy ismerjük a magyar tudomány és kultúra jeles 20. századi képviselőit, hogy rá sem kérdezzünk a fiataloknál, hallottak-e róluk, meséljük-e róluk. Ha így viselkedünk, feledésre vagyunk ítélve.

Grétsy Lászlót megkérdeztem, hogy hogyan mutatná be röviden Lőrincze Lajost a fiataloknak. Grétsy tanár úr ezt válaszolta: A második világháború

¹Lőrincze Lajos: Megnől az ember szíve. Barátok – emlékek – találkozások. Új Horizont, Veszprém, 1993, 29.

utáni évtizedekben ő volt „a” nyelvész. Rejtvények meghatározásai között olvashattuk ezt: „Ismert nyelvészünk”, s akkoriban kivétel nélkül mindenki tudta, hogy róla van szó. Hogy ki volt ő? Az a már eleve rokonszenvet keltő megjelenésű, barátságos, mindenkivel kedves nyelvész, nyelvjáráskutató, de elsősorban nyelvművelő, aki a második világháború utáni nehéz időkben mint anyanyelvünk őre, a nyelv szépségeinek, értékeinek megmutatója egyszerre mindenkire tudott szólni, legfőképpen a rádió révén, s ezáltal alig néhány év alatt valószínűleg nemzeti intézménnyé vált. A rádióhallgatók hamar megismerték s megszerették Édes anyanyelvünk című ötperceit, amelyek ráadásul a leghallgatottabb időpontokban, szombaton, illetve vasárnap hangzottak el. Azt mondhatnám, népszerűsége szinte sorsszerű volt.²

Én most tehát mesélni fogok a fiataloknak és persze a kevésbé fiataloknak Lőrincze Lajosról. Egyébként folyamatosan ezt teszem, hiszen jó ideje nekem adatott meg a lehetőség, hogy rádióban és tévében, hasonlóan Lőrincze Lajoshoz, hirdessem az ígét.³ És milyen érdekes, én is 5-5 percben tehettem (Duna televízió) és tehetem (Kossuth rádió).

„De jó földszagú példái vannak”

Hogyan lett nyelvész Lőrincze Lajos. Elmondja ő maga is: „Nyelvész én nem úgy lettem, hogy egyszer csak megvilágosodott: márpedig csak az lehetek (...) Inkább a sorsom hozta úgy: olyan helyen születtem, hogy már második gimnazista koromban szentgáli dialektusban készíthettem el egyik iskolai írásbelimet. Első egyetemi szemináriumai dolgozatomat Laziczius Gyulának írtam a szentgáli tájszavakról. Emlékszem tanárom mosolyára: ’De jó földszagú példái vannak’ – dicsérte meg, amint nem magamnak, hanem földijeimnek köszönhetek.”⁴

Lőrincze Lajos első tudományos munkája a Földrajzi neveink élete, azt mondhatjuk, hogy leginkább névkutatónak készült. Ám a Pápán eltöltött két tanári év után a Magyarágtudományi Intézetbe, majd az 1949-ben létrehozott Nyelvtudományi Intézetbe hívták, s itt két új téma felé fordult az érdeklődése: a nyelvjáráskutatás és a nyelvművelés irányába. Bekapcsolódott a magyar nyelvatlasz (Magyar nyelvjárások atlasza) munkálataiba. Lőrincze Lajos igen aktív gyűjtő volt: 76 magyarországi, 22 romániai, 12 jugoszláviai, 4-4 ausztriai és szovjetunióbeli településen, összesen

² Grétsy László: „Nemzeti intézménnyé vált”. Emlékezés Lőrincze Lajosra. Grétsy Lászlót kérdezi Balázs Géza. Édes Anyanyelvünk, 2015/3. 3.

³ 2015-ben a Kossuth rádió Tetten ért szavak című műsora sorozatban idézi fel Lőrincze Lajos emlékét, és beszámol az ünnepi év eseményeiről.

⁴ Lőrincze Lajos 1993, i. m. 36.

118 kutatóponton végzett gyűjtést, bejárva szinte az egész magyar nyelvterületet.⁵ A magyar nyelvatlasz egyik legaktívabb munkatársának számított.

Nescimus hungarice loqui

A nyelvjárásgyűjtés mellett érdeklődése nagyon hamar a nyelvművelés felé fordult. Ennek is megvoltak korábbi gyökerei nála, mert egyetemista korában az első egyetemi „jó kiejtési” versenyt, amelyet Kodály Zoltán ösztönzésére indítottak (a budapesti tudományegyetemen), Lőrincze Lajos nyerte. Mondhatnánk, hogy ő volt az első Kazinczy-díjas, de akkor még nem volt ilyen díj.

Amikor Lőrincze Lajos bekapcsolódott a magyar nyelvművelésbe, akkor a nyelvművelés ügye igen rosszul állt Magyarországon. A jelentős magyar nyelvészek ugyanis nem foglalkoztak nyelvműveléssel, csak nyelvészeti kutatásokkal. Ezért a két világháború közötti időszakban a nyelvművelés főleg lelkes nem nyelvészek (írók, költők, tudósok), valamint amatőrök kezébe került. Harsány, sok esetben túlzó, purista (nyelvtisztító) nyelvművelés uralkodott, amelyre természetesen volt igény, de legalább annyira riasztó is volt. Hiszen ki szereti azt, ha folyamatosan figyelmeztetik, hogy anyanyelvüként nem beszél helyesen, sőt esetleg rámondják, hogy nem tud magyarul. Révai Miklós más korban még figyelmeztetésül, felrázásként leírhatta, hogy *Nescimus hungarice loqui* (nem tudunk magyarul), ám túlzó megállapítása természetesen nem állja meg a helyét, s módszertanilag sem helyes, ha ilyesmivel riogatjuk a népet.

Szemben a negativitással: emberközpontú, pozitív

Lőrincze Lajos mint képzett nyelvész a nyelvművelésnek ebben a túlzó áramlatában (a második világháború után) kapcsolódott be a nyelvművelésbe, és elmondható, hogy nyelvészeti működésének csaknem fél évszázada alatt a nyelvművelést tudományos rangra emelte, és megteremtette a nyelvművelés vonzó, általa használt jelzővel emberközpontú és pozitív módját. Miből állt ez? Elsősorban abból, hogy a nyelvművelés addig hiányzó elméleti alapjait teremtette meg. Talán nem tudják, de én Csokonai Vitéz Mihály nyomán bármikor bebizonyítom, hogy „Magyarországon mindenki nyelvész”, vagyis mindenkinek van véleménye, tanácsa az anyanyelvével kapcsolatban. (Lásd: az íráshoz kapcsolat mellékletet.) Ezzel nincs semmi baj addig, míg ezek nem válnak babonává, azaz tévhitté, és nem kezdik el hivatalosan is hirdetni.

---

⁵Kiss Jenő: Lőrincze Lajos és a nyelvjáráskutatás. Magyar Nyelvőr, 129. évf. Emlékszáma Lőrincze Lajos születésének 90. évfordulójára, 2005, 35.

Lőrincze Lajos fellépésekor már javában éltek ilyen, hivatalos szintre emelt nyelvi babonák. Említék néhányat, mert még ma is fel-feltűnedeznek:

- magyartalan a fog-os jövő idő, el fogok menni,
- magyartalan a főnévi igenév + létige szerkezet: nyitva van/zárva van,
- kötőszóval nem kezdünk mondatot,
- a magyar nem szereti a hosszú összetett mondatokat stb.

Ezekre az állításokra a mai nyelvész azt mondja: diagnózis nélküli terápia. Vagyis úgy mondanak véleményt egy nyelvi jelenségről, hogy azt alaposan megvizsgálják. Lőrincze Lajos tehát – látva a nagy érdeklődést az anyanyelv iránt, látva a nyelvi babonákat – elméleti alapra helyezte a nyelvművelést. A nyelvművelés alapelveit pedig a következő rendszerben helyezte el: Mi a nyelvművelés? Tömör válasz (az értelmező szótár alapján, ám Lőrincze Lajos kiegészítésével: az alkalmazott nyelvtudománynak az az ága, „amely a nyelvhelyesség elvei alapján, a nyelvi műveltség terjesztésével igyekszik segíteni a nyelv egészséges fejlődését. (Új bekezdés) A nyelvművelés célja és tartalma nem örök és változatlan, hanem idő és hely függvénye; legidősebb feladatait mindig az adott társadalom szükségletei határozzák meg.”⁶ Ezután definiálja a nyelvváltozást, a nyelvfejlődést és a nyelvromlást. Majd máig érvényes módon határozza meg a nyelvművelés alapfogalmát, a nyelvi normát. Lőrincze halála után valóságos nyelvinorma-vita indult el a magyar nyelvtudományban, tanulmányok, könyvek születtek a kérdéssről, és mindezt áttekintve azt mondhatjuk, hogy túl sok újat nem mondtak. Lőrincze Lajos az elméleti alapozásban foglalkozott a nyelv szokás, az egyéni ízlés, a nyelvérzék, a logika, a célszerűség, tájnyelv, jóhangzás, nyelvtan, az író és a nyelvi norma kérdésével is, s többnyire máig érvényes válaszokat adva.

Tehát Lőrincze Lajos egyik nagy öröksége, hogy az addig kevésbé tudományos nyelvművelést tudományos rangra emelte.

A nyelvtudomány szakmai kérdései mellett mindig nemzeti ügynek tekintette a nyelvművelő munkát...

Lőrincze Lajos nyelvészeti munkásságának összegzése

Graf Rezső egy kisebb tanulmányban összegzi Lőrincze Lajos munkásságát. Mint írja, a magyarságközpontú és egységes nyelvpolitika folytatásának programját hagyta ránk örökül.

De lássuk csak ennek összetevőit! Először a programját:

- Azt hirdette, hogy az anyanyelv az alapja nemzettudatunknak, a magyarsághoz való tartozásunknak minden helyzetben, minden korban.
- Munkásságát mindig nyelvpolitikai tevékenységnek is tekintette...

⁶Lőrincze Lajos: Mai nyelvművelésünk főbb kérdései. 71-120. = Fábíán Pál és Lőrincze Lajos: Nyelvművelés. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 1999, 73.

- A nyelvhasználatból való tudatos törődést különleges nemzetmentő mozgalomban minősítette a XX. századi történelmünk sajátos alakulása miatt; mert az anyanyelv megőrzését a magyarság jövője, fennmaradása egyik nélkülözhetetlen zálogának hitte és tartotta.
- E szándékának következetesen tanújelét adta több mint négy évtizedes munkássága során... tanácskozásokon, előadásaiban vagy a határokat is átvéelő katedrájáról: rádiós ötperceiben.
- Munkájáról szólva... azt hangsúlyozta: amit ő tesz, amit ő művel, az nem pusztán nyelvéseti feladat.

Munkásságának lényegét a következő címszavakban lehet összefoglalni:

Összekötő kapocs: Több is a mi anyanyelvünk, mint kifejező vagy közvetítő eszköz. Nekünk ez a nyelv, amelyben leginkább érezzük a szavak varázsát, jelentésük finom árnyalatait... Ez árasztja az otthon melegét, ez köt össze bennünket múltunkkal, történelmünkkel...

Közösségszervező erőforrás: Magyar nyelvünk valóban legfőbb kincsünk, összetartó erő. Összetartozásunknak, magyarságunknak nemcsak legfőbb jele, szimbóluma, hanem tényezője is. De ahogy a nyelv is megtartója a közösségnek, ugyanúgy a közösség (csoport, nép, nemzet) összetartója a nyelvnek. A közösségben, népben, nemzetben él a nyelv.

A szülőföldhöz való tartozás: Nem cél, hanem eszköz a szülőföldhöz való kapcsolódás erősítéséhez.

Nyelvvédelem: Sohasem szabad elfeledkezni arról, hogy a nyelvi leépülés mögött a kisebbségi ember élete, sorsa, leépülése is ott van előzményként, indító okként, magyarázatként. A nyelvvédelem, a nyelvmegőrzés, a nyelvápolás tehát a kisebbségi életben fokozottan politikai kérdés.

Viták: Voltak, vannak és nyilván lesznek is viták elvi kérdésekről és a részletekről is. De ezek a viták nem tették és teszik kérdésessé: (...) nyelvünk, kultúránk, hagyományaink szeretete, ápolása nem másodlagos kérdés társadalmunkban és művelődési politikánkban.

Közös felelősség: A viták során a megoldások keresése mindannyiunk feladata: íróké, irodalomtörténészé, történészé, néprajzosoké – s a nyelvészeké is. ... nem feledkezhetünk meg annak a két alapvető közösségnek a felelősségéről sem, amelyek minden ember életére tudatformáló hatásúak ... már a kezdetektől, ezen belül az anyanyelvhez való kötődésnek alakulásában is: a családról és az iskoláról.⁷

---

⁷ Graf Rezső vál. és szerk.: Anyanyelv és nemzet. Lőrincze-breviárium. Magyar Nyelv és Kultúra Nemzetközi Társasága, Budapest, 1999, 12-31.

A rádiós nyelvművelő

A nyelvészet mellett legalább annyira jelentős Lőrincze Lajos másik öröksége: a magyar kultúrában, vagy mondjuk úgy: a magyar nyelvkultúrában. Lőrincze Lajos volt az első igazi nyelvész, aki a 20. század nagy tömegkommunikációs vívmányát, a rádiót jól tudta használni nézeteinek, a magyar nyelv ügyének népszerűsítésére. Bár a Magyar Rádióban már az 1930-as években is voltak tudományos ismeretterjesztő műsorok, előadások, de ezek még nem tudtak átütő sikert hozni. Valószínűleg azért, mert rádiós egyéniségnek születni kell – ennek inkább, mint nyelvésznek. Lőrincze Lajos személyisége „predesztinálva” volt a tudományos ismeretterjesztésre. Tudott népszerűen, az emberek nyelvén szólni, ráadásul ezt barátságos, kedves hangvétellel, stílussal tette. Kodály Zoltán javaslatára a Magyar Rádió 1952-ben indította el az Édes anyanyelvünk című anyanyelvi sorozatát – s ezt Lőrincze Lajos haláláig, tehát 1993-ig vezette. Az Édes anyanyelvünk rádiósorozat a nemcsak a magyarországi, hanem a határokon túli magyarság ma azt mondanák: kultikus műsora lett. Olyan időben, amikor a határok nehezen voltak átjárhatók, még a rokonok sem mindig találkozhattak, Lőrincze Lajos hangja, üzenete a rádióhullámok segítségével átléphette a határokat. S a magyar nyelv ügyén-ürügyn nemcsak nyelvi ismereteket nyújtott, nemcsak nyelvi tanácsokat adott, hanem egyfajta láthatatlan szállal összekapcsolta a magyarságot. És ő volt az a nyelvész, aki szinte először jutott el a tengerentúlra a diaszpóra magyarságához, azokhoz, akik kényszerűségből mentek el Magyarországról a 20. század szörnyűségei elől menekülve, de a magyar táj, a magyar kultúra és nyelv iránti szeretetük megmaradt, és a magyar nyelv ügyén ők is kicsit be tudtak kapcsolódni a magyar közösségbe. Ennek lett később az intézménye az Anyanyelvi Konferencia – a Magyar Nyelv és Kultúra Nemzetközi Társasága, amelynek 20 éven át volt elnöke Lőrincze Lajos.

És Lőrincze Lajos – mások mellett – ott volt minden, máig ható anyanyelvi ügy, mozgalom születésénél. Ott volt a győri Kazinczy-rendezvényeken (amelynek most lesz az 50. évfordulója), természetesen ott volt az 1967-ben indult magyar nyelv hete rendezvényeinek elindításánál (ennek jövőre lesz fél évszázados jubileuma), ott volt az 1979-ben alapított, modern szempontú nyelvi ismeretterjesztő folyóirat, az Édes Anyanyelvünk alapításnál (az idén lépett a 37. évfolyamába). A 25. évfordulón többen értékelték Lőrincze Lajos tevékenységét.⁸

Biztosak lehetünk abban, hogy Lőrincze Lajos varázslatos, vonzó személyisége nélkül a mai magyar nyelvművelő mozgalom nem lenne ilyen, talán nem is létezne.

---

⁸25 év anyanyelvünk szolgálatában. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2004.

A magyar nyelvstratégia felé

De mi a helyzet a mai magyar nyelvműveléssel? Lőrincze Lajos bizonyára csodálkozna, hogy a rendszerváltás után milyen éles viták kereszttüzébe került a nyelvművelés. Hadd tegyem rögtön hozzá, az ő személyét közvetlenül nem bántották, ám ha a nyelvműveléssel kapcsolatos kritikákat, sőt a nyelvművelésre szórt átkokat sorba szedjük, közvetve mégis csak Lőrincze Lajosnak is jutna belőle. Ám annál inkább jutott a sokszor túlzó, bántó és csúszató kritikákból azoknak, akik a Lőrincze-örökség jegyében kívánták folytatni ezt a tevékenységet. Kaptak hideget-meleget, nevezték őket dilettánsoknak, diszkriminálóknak, álnyelvészeknek, s mára elértük, hogy Lőrincze Lajos nyelvművelő osztályát felszámolták a Nyelvtudományi Intézetben, hogy a „nyelvművelés” a tudományban szitokszó lett, a nyelvművelés nem tartozik az önmagukat „értvényesnek” definiáló nyelvészek tevékenységébe, s a Magyar Tudományos Akadémiának, melyet mégis csak a magyar nyelv művelésére hoztak létre, nincs egyetlen nyelvművelő tagja sem. (Igaz, Lőrincze Lajos és utóda, Grétsy László sem lehettek az Akadémia tagjai, de talán kárpótolta őket az ELTE, amely mindkettejüknek címzetes egyetemi tanári, illetve professzor emeritusi rangot adott – ezek a legmagasabb egyetemi fokozatok.)

Amikor néhányan láttuk, hogy mivé lesz a magyar nyelvművelés a hivataltal tudományban, elhatároztuk, hogy nem hagyjuk elveszni mindazt, amit elődeink felépítettek. Nem pusztán az irántuk érzett tiszteletből, hanem a magyar nyelv és kultúra elválaszthatatlan egysége és jövője miatt sem. Az 1990-es évektől módszeresen elkezdtuk felépíteni a Lőrincze tanár úr és mások által lerakott biztos alapokon a modern, a szociolingvisztikai és antropológiai szempontoknak, sőt a nemzetközi irányzatoknak is megfelelő új magyar nyelvművelést, amelyet először egy 1995-ben megrendezett konferencián már magyar nyelvstratégiaként hirdettem meg. Az erről szóló monográfiámat az Akadémia elnöke személyes bevezetővel jelentette meg 2001-ben. 2000-ben megalapítottuk a Magyar Nyelvstratégiai Kutatócsoportot, 2006-ban a Magyar Nyelvi Szolgáltató Irodát, és fáradhatatlanul dolgoztunk. Kutattuk a ma nyelvét, a digitális nyelvi világot, a mai magyar nyelvi változásokat, sorra rendeztük a konferenciákat, könyveket adtunk ki, és következetesen folytattuk az összes elkezdett anyanyelvi rendezvényt. Minden anyanyelvi társadalmi mozgalommal jó kapcsolatot alakítottunk ki, így értelemszerűen az Anyanyelvápolók Szövetségével és a Magyar Nyelv és Kultúra Nemzetközi Társaságával is. Könyveinkben nemzetközi példákat is hoztunk a nyelvművelésre, bebizonyítottuk, hogy szinte mindenhol van valamiféle nyelvművelés (ha nem is nevezik annak), tehát a magyar tudományból és kultúrából való negligálása jogtalan. Munkálkodásunk következtében ma már biztos alapokon

áll a megújult nyelvnművelés. A kormány 2014-ben, nyelvstratégiám meghirdetésének 20. évében meg is alapította az általunk szorgalmazott a Magyar Nyelvstratégiai Intézetet. Igaz, ehhez jelen pillanatban nincs közünk (sőt, mintha ismét téves irányba mennének a dolgok), de letagadhatatlan, és büszkén vallhatjuk, hogy törekvéseink végül is intézményesültek, elvi akadály a nincs annak, hogy a magyar nyelvi kultúrát erősítő törekvések hatékonyabbak legyenek, s így nyelvi kultúránk, magyar nyelvünk hosszú távon fennmaradjon, a legjobb értelemben vett népszerű, vonzó nyelvnművelés segítségével. S ahol erős nyelvi kultúra van, ott van hazaszeretet, van kreativitás, és hitem szerint összefogás is. Van tehát intézmény, most már csak nagyon okosan kell cselekedni.

Azt hiszem, hogy Lőrincze Lajos örölné ennek. Amikor tehette, ő is alapított nyelvnművelő osztályt, különféle nyelvnművelő fórumokat. Ezért őt tekintjük a 20. századi magyar nyelvnművelés megújítójának, tudományos megalapozójának, s mindenkinek, aki a magyar nyelv ügyéért tesz, vagy tenni kíván, tőle kell elindulnia – az emberközpontú, pozitív nyelvnműveléstől.

Epilógus

És akkor most emeljük meg még egy kicsit a megemlékezést. Egyfajta ars poétikát így fogalmazott meg Lőrincze Lajos:

„Magyar nyelvünk valóban legfőbb kincsünk, összetartó erő. Összetartozásunknak, magyarságunknak nemcsak legfőbb jele, szimbóluma, hanem tényezője is. De ahogy a nyelv is megtartója a közösségnek, ugyanúgy a közösség (csoport, nép, nemzet) összetartója a nyelvnek. A közösségben, népben, nemzetben él a nyelv. Kívüle nagyon nehezen.”⁹

Vallotta, hogy az anyanyelv köt össze bennünket: itthon élőket és a haza határain kívülre rekedteket.

Ebben az évben, Lőrincze tanár úr születésének 100. évfordulóján több alkalommal és többen is szólhatnak róla, olyanok is, akik nálam jobban ismerték. Én annyit ígérhetek, hogy mint a magyar nyelvstratégia kidolgozója és gondozója, valamint Lőrincze tanár úr egykori egyetemi tanszékének, az ELTE Mai Magyar Nyelvi Tanszéknek a tanára, vezetője mindent el fogok követni azért, hogy elődeinkről ne feledkezzünk el, mert ha ők nem lettek volna, akkor mi sem lennénk most itt. Együttal viszont figyelmünket mindenképpen az utánunk jövő nemzedékekre kell irányítanunk, mert valahol itt, közöttük vannak már a jövő Magyarországnak felelősségteljes értelmiségei,

⁹ Graf Rezső i. m. 13.

akik, bízzunk benne, hogy tovább viszik a lángot: a magyar nyelv és kultúra fenntartásának és szeretetének az ügyét. És, ha lehet, ne forduljon elő ismét az, hogy emlékezetünkben és nyelvi kultúránkban szakadékok legyenek.

Melléklet

Mindenki nyelvész! Tudákos állat az ember...

Tudták, hogy Magyarországon mindenki költő? Igen. Tudták, hogy mindenki doktor? Nem? És tudják, hogy mindenki nyelvész? Azt sem? Hamarosan megtudják. Akkor kezdjük azzal, hogy mindenki doktor... Tóth Béla adta közre ezt a debreceni anekdotát:

„Csokonai Vitéz Mihály, a híres költő és Budai Ézsaiás, a nagy tudós között egyszer, barátságos beszélgetésben, az a kérdés is szóba került, vajon micsoda mesterember van Debrecenben legtöbb?

– Alkalmasint csizmadia, tímár vagy csapó – vélekedett a professzor.

Csokonai elmosolyodott:

– Hát én tudom, hogy Debrecenben legtöbb a doktor.

– Ugyan ne szóljon, édes öcsém-uram! – mondotta a tudós professzor.

– Hova gondol? Hiszen egész Debrecenben nincsen több hat orvosdoktor-nál, meg tizenöt kirurgusnál?

– Márpedig én csak azt vallom, hogy Debrecenben legtöbb a doktor, és ha a nagytitizteletű úr nem áttallja, hát fogadjunk tíz font jó verpeléti dohányba, hogy nekem van igazam.

Budai Ézsaiás nevetve tartott oda a tenyerét:

– Hát fogadjunk, öcsém-uram...

Másnap reggel jó Vitéz Mihály bekötötte az orcáját fehér kendővel, mint aki-nek a foga fáj, és elindult a piac felé. Alig tette ki a lábát, a következő tanácsokat adták ismerősei:

– A foga fáj a ténsúrnak? Meleg hamut rá, nem segít egyéb.

– Hideget rá, Miska, hideget! Tapasztalásból tudom, mert nekem is sok bajom volt a fogammal.

– Zsálya használ arrúl, nemzetes uram!

– De már csak jobb a kőrisbogár!

– Székfűolaj kell arra, Vitéz uram!

– De bizony fodormenta olaj!

– Majoránna olaj!

– Hallgasson kendtek, Sári néni! A fogfájásnak csak egy orvossága van: fekete kutya szőre, égett borba főve!

No, én meg azt mondom, hogy a gőzölés használ!

Végül szembejött vele maga Budai Ézsaiás is:

– A foga bomlik öcsém uramnak? Nohát én csak annyit mondok, hogy az ellen csak egy jó orvosság van: a borbély hideg vasa.

Csokonai ezt felelte:

– Nagytiszteletű urammal együtt éppen százhetvenkilenc doktorom akadt ma reggel, és ha akarnám, lenne még ezer is. Mert Debrecenben mindenki doktor. Kérem hát azt a tíz font jó verpelétit.

– Nagy lurkó vagy, öcsém, de igazad van – mondotta nevetve Budai Ézsaiás –, csak legyen elég börböncéd, küldöm a dohányt, és pedig húsz fontot, mert megéri a tanulság, hogy milyen tudákos állat az ember!” Ezek után könnyű bizonyítani azt, hogy Magyarországon, és nemcsak Debrecenben, nemcsak Pesten és Budán, hanem mindenhol, ahol magyar él, mindenki nyelvész:

- A magyar nyelv a legszebb a világon.
- A magyar nyelv a legnehezebb a világ nyelvei között.
- Magyarul mindent el lehet mondani.
- Egy nyelven sem tudjuk ilyen árnyaltan kifejezni magunkat. (Zárójelben tegyük hozzá: ez igaz, ha nem tudunk egyetlen nyelvet sem.)
- Magyar nyelvre mindent le lehet fordítani, de a magyar irodalmat nem lehet jól idegen nyelvre lefordítani, ezért nem ismernek bennünket.
- A magyar helyesírás nehéz és folyton változtatják.
- A halló magyar szó és magyarok terjesztették el a világban.

Hogy is mondta az anekdota szerint kétszáz éve Debrecenben Budai Ézsaiás tudós professzor Csokonai Vitéz Mihálynak: „Nagy lurkó vagy, öcsém, de igazad van – mondotta nevetve Budai Ézsaiás –, csak legyen elég börböncéd, küldöm a dohányt, és pedig húsz fontot, mert megéri a tanulság, hogy milyen tudákos állat az ember!”

Hivatkozott irodalom:

25 év anyanyelvünk szolgálatában. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2004.

Balázs Géza: Magyar nyelvstratégia. MTA, Budapest, 2001.

Graf Rezső vál. és szerk.: Anyanyelv és nemzet. Lőrincze-breviárium.

Magyar Nyelv és Kultúra Nemzetközi Társasága, Budapest, 1999.

Grétsy László: „Nemzeti intézménnyé vált”. Emlékezés Lőrincze Lajosra.

Grétsy Lászlót kérdezi Balázs Géza. Édes Anyanyelvünk, 2015/3. 3.

Kiss Jenő: Lőrincze Lajos és a nyelvjáráskutatás. Magyar Nyelvőr, 129. évf.

Emlékszám Lőrincze Lajos születésének 90. évfordulójára, 2005, 36-39.

Lőrincze Lajos: Megnől az ember szíve. Barátok – emlékek – találkozások.

Új Horizont, Veszprém, 1993.

Lőrincze Lajos: Mai nyelvművelésünk főbb kérdései. 71-120. = Fábíán Pál és Lőrincze Lajos: Nyelvművelés. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 1999.

H. VARGA GYULA
Lőrincze Lajos és a rádiós nyelvművelés

Az 1960–70–80-as években Lőrincze Lajos nevét az egész ország ismerte. Többben, mint az összes nyelvészét együttvéve. A rádióbeli *Édes anyanyelvünk* című nyelvművelő, ismeretterjesztő műsorán nemzedékek nőttek fel. Neve fogalommá vált, pedig műsorai mindössze 5 percig tartottak.

Mi volt a varázsa a rádiós nyelvművelő Lőrincze Lajosnak? Mi volt az oka a műsor, főleg pedig Lőrincze Lajos óriási népszerűségének? Mert kijelenthetjük: mindmáig ő minden idők legsikeresebb, legelfogadottabb, legismertebb rádiós nyelvművelője.

Az előzmények – a rádiós nyelvművelés

Halász Gyula. A rádióban meglepően korán megjelent a rádiós nyelvművelés. Igaz, ennek kedvezett a két világháború közötti nagy nyelvvédő hangulat is, melynek legfőbb orgánuma a Magyarosan c. folyóirat volt. A magyar rádiózás még a 10. évfordulóját sem ünnepelte, amikor Halász Gyula földrajztudós, író, műfordító, nyelvművelő, a rádió irodalmi osztályának a lektora megindította az *Édes anyanyelvünk* című műsorsorozatot. A nyelvművelő – főleg nyelvvédő – előadások 1938-ban kötetbe gyűjtve is megjelentek 242 oldalon ugyancsak *Édes anyanyelvünk* címmel. A műsort a források

rendre 1934 és 1938 közé teszik, jóllehet a szerző az utószóban azt írja, hogy nyelvművelő előadásait már tíz éve írja a rádiónak, s már a századiknál tart. Egyetlen bizonytalan forrás utal a műsor folytatására: „Az esztendő [1946] közepén már a *Rádió Szabadegyeteme* is működött, egyik rovata az Édes anyanyelvünk, Halász Gyula vezetésével” (Eke,¹ ezt veszi át szó szerint Kövesdy²).

A tudós és némi írói vénával is bíró Halász rendkívül szellemesen és élvezetes stílusban rendezi össze és pellengérez ki a nyelvhasználatban tetten érhető fonákságokat, rengeteg, főleg a sajtóból vett – de nemegyszer saját – példával szemléltet, és győzi meg az olvasót. Lendületes stílusa, humora üde olvasmány volt ebben az időben a nyelvészek száraz, gyakran túlságosan is szakszerű fejtegetései mellett. Ma kissé túlhaladottnak tűnnek ezek a hibákat gyűjtögető, a mércét megmondó szemlélet és gyakorlat, ám a maga korában éppen hogy újszerű volt: nem kioktatott, hanem felvilágosított. „Halász Gyula nem iskolamesteri típus, és a nyelv öserdejében oly csodálatos biztonságu tájékozódásával inkább az a szeretetre méltó vezető, aki a helyes ösvényre csodálatos könnyedséggel vezet rá. Megmutatja, hogy az út, amit eddig tettünk, kanyargós, időt és energiát fecsérlés volt, s végül mégis az egyetlen célhoz vezetett volna.”³ Az elsőség tehát mindenképpen a Halász Gyuláé, de ez a műsor még nem az a műsor volt. Ekkoriban a rádió még nem terjedt el, hallgatói és hatóköre meglehetősen szűk lehetett. Lemérhető ez azon is, hogy a műsornak sokkal gyengébb visszhangja volt, mint a kötetnek. A nyelvművelő írások gyűjteményét szinte mindenki nagy elismeréssel fogadta. Illyés Gyula – akinek ugyancsak szívügye volt az anyanyelv ápolása – a Nyugatban köszöntette és méltatta az immár kötetben is olvashatóvá vált cikkeket, melyekből – mint írta – rengeteget tanult. Az irodalmár Keményfy János a Magyarosan hasábjain üdvözölte: „Ez a könyv az idei könyvnapnak állítólag legnagyobb sikere volt. Tán még ennél is nagyobb siker, hogy az újságok egyre-másra magasztalva írtak róla, jóllehet a könyv főképp a hírlapok nyelvbotlásait pellengérez ki.”⁴ A Kalangya című délvidéki folyóirat első oldalán harangozta be mint a könyvnap könyvét: „Hangban, tartalomban merőben új ez a könyv. A maga eredeti, egyéni

¹ Eke Károly: Ismeretterjesztés. = Kollega Tarsoly István (főszerk.): Magyarország a XX. században. III. kötet. Kultúra, művészet, sport és szórakozás. Szekszárd, Babits Kiadó, 1996–2000, 451–453.

² Kövesdy Zsuzsa: Nyelvi ismeretterjesztés a rádióban. Édes Anyanyelvünk, 2. sz. 4. old, 2014.

³ Kázmér Ernő: Halász Gyula: Édes anyanyelvünk. (Nyugat-kiadás) Kalangya, VII. évfolyam 8–9. szám, 1938, 426–428, 427.

⁴ Keményfy János 1938. Halász Gyula: Édes anyanyelvünk. Budapest. Nyugat Kiadó és Irodalmi R. T. kiadása. Magyarosan 7–8: 164–165.

módján mutat rá a nyelvünkbe beférkőzött tömérdek félszeregre, pongyolaságra, az idegen észjárásból eredő henye mondatfűzés terjengősségére.” Ugyanebben a számban Kázmér Ernő részletesen is bemutatta a kiadványt.⁵

Zsirai Miklós. Talán kevesen tudják, hogy Lőrincze Lajos rádiós műsorának volt még egy előzménye. Zsirai Miklós akadémikust, egyetemi tanárt nem csak a finnugor nyelvészet nemzetközi hírű tudósaként tartjuk számon. Tevékenykedett ő a nyelv művelés területén is, 1932 és 1936 között – hol mással, hol egyedül – szerkesztette a Magyarosan c. nyelv művelő folyóiratot. Arról csaknem megfedkezett az utókor, hogy az 1950-es évek elején a rádióban népszerűsítette a magyar nyelvet. A feldolgozott témák – Nyelvünk helye a nyelvek világában, A magyar nyelv alkata, Nyelvünk kialakulása, Hogyan beszéltek őseink?, A vizsolyi biblia, A magyar népnyelv stb. – azt mutatják, hogy ezek a műsorok kevésbé nyelv művelő, inkább ismeretterjesztő jellegűek voltak. A rádióadások anyaga a rendszerváltás táján került elő Zsirai hagyatékából, és Fábián Pál rendezte sajtó alá 1995-ben *Nyelv és rádió* címmel.

Édes anyanyelvünk – Lőrincze Lajos műsora

A történet

Halász Gyula megszűnt sorozatát később – Kodály Zoltán tanácsára – Lőrincze Lajos folytatta. Az előzményekről és a folytatásról Illyés Gyula így vallott: „A nem perzekútori, hanem szép szavú: írói rangú nyelv művelést – Halász Gyula és Kosztolányi mozgalmát – Lőrincze Lajos és gárdája remek összejáttékkal országos figyelem és taps közepette szélesítette soha nem remélt hatásúvá az olvasók körében”.⁶ Tegyük hozzá: elsősorban a rádióhallgatók körében.

Lőrincze Lajos nyilatkozataiból, életrajzi adatokból és egyéb forrásokból tudjuk, hogy Édes Anyanyelvünk című nyelv művelő műsorának első adására 1952. október 15-én került sor. 1955-ben a vasárnap reggeli műsorsávban találjuk, 1961-től már hetente háromszor hangzott el a népszerű ötperces nyelv művelő adás. Maga Lőrincze azt írja az Édes anyanyelvünk című gyűjtemény előszavában, hogy a műsor kezdetben hosszabb (15–20 perces) előadásokból állt. Eleinte még nem rendszeresen, hanem 3-4 hetente került sorra, majd 1954-től rövidült ötpercesekre, ekkortól többnyire azonos időben sugározták.

⁵ Kázmér Ernő i. m.

⁶ Péter László: A nyelvápoló [Illyés]. Tiszatáj, 2002. november.

Az egyes adásokban felolvasott írások zöme Lőrincze Lajos tollából származtak, de „bedolgoztak” neki az intézeti kollégái és más, főleg pesti nyelvészek is. Híven mutatja ezt az *Édes anyanyelvünk* c. kötet szerzői gárdája: Ferenczy Géza, Kálmán Béla, Károly Sándor, Kovalovszky Miklós, O. Nagy Gábor, Papp László, Rácz Endre, Szende Aladár, Tompa József stb., legalább húszan segítettek munkájában, mondhatnánk – némi túlzással –, a korabeli nyelvészek zöme. (Az 1968-as, *Nyelvőrségen* c. kötetet a szerző kizárólag saját ötperceséből állította össze.) Mivel a rövid írásokat mindig Lőrincze olvasta föl a rádióban, így óhatatlanul az ő hangjához és nevéhez kötődött a műsor.

Egy 1982-es tévéinterjúbán Lőrincze így vallott műsoráról: „Amiről azt hittem, hogy csak futó »kaland«, próbálkozás lesz, a rádiós előadások, életem lényeges része lett. [...] Jólesett tudomásul venni, hogy az *Édes anyanyelvünk* több alkalommal a leghallgatottabb műsor volt, jólesnek a szép levelek, a meleg kézszorítások. Úgy gondolom, az én öt perceim, harmincéves munkám is erőteljesen hozzájárult a magyar nyelv iránti érdeklődés felkeltéséhez és folyamatos, tartós ébrentartásához.”⁷

Ugyanott azt nyilatkozta, hogy a rádióval mindig korrekt volt a kapcsolata, nem szóltak bele semmibe, ő sem kifogásolt semmit. Bár sajnálta, amikor megváltoztatták a műsor helyét, mert szerinte a hallgatók hozzászóltak, hogy „a déli harangszóval együtt jár az »édes anyanyelvünk«”. (Uott.)

Teltek az évek és az évtizedek, változott a világ, de az *Édes anyanyelvünk* című rádióműsor maradt a helyén változatlanul. Generációk nyelvszemléletét formálták, alakították ezek az ötpercesek. Hogy a mintegy kétezer elhangzott előadás ne csupán a rádió hangarchívumában maradjon meg, Lőrincze Lajos időnként válogatott belőlük, és nyomtatásban is megjelentette. Elsőként – akárcsak elődje, Halász Gyula – ő is a műsor címét adta a 120 cikket tartalmazó gyűjteménynek. Az 1961-ben megjelent kötet még ugyanabban az évben megérte második, majd 1972-ben a harmadik, javított, némileg módosított kiadást (114 cikkel). A következő, *Nyelvőrségen* c. ötperces gyűjtemény 1968-ban látott napvilágot, benne 169 írással. Az említett tévéinterjúbán szót ejtett terveiről is: az *Édes anyanyelvünk* anyagából még kiadhatónak vélt 3-4 kötetre valót.

A rendszerváltás után a nyelvművelés, a nyelvi ismeretterjesztés pozíciói meggyengültek. Ehhez hozzájárult a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat lassú elsorvadása, a nyelvművelést és a nyelvművelőket ért éles támadások a nyelvészek egy csoportja részéről – és Lőrincze Lajos betegsége (1991), majd

⁷ *Lőrincze Lajos*: 1982. Mit műveltem? 1982. = *Balogh Ferencné*: Lőrincze Lajos. Emlékezés és bibliográfia. Veszprém megyei bibliográfiák 3. Veszprém, 1998.

halála (1993). Bár a rádióban megszűnt a nyelvi osztály – vele együtt a márványtermi nyelvművelő konferenciák – a nyelvi ismeretterjesztés még mindig tartotta magát. Életben maradt az Édes anyanyelvünk és a mozgalommá fejlődött Beszélni nehéz. Megemlíthetjük még a Magyarán szólva c., harmincéves műsort és folytatását, a még másfél évtizedig élő Értsünk szót! c. műsort.

Egyik munkájában Balázs Géza⁸ az Édes anyanyelvünk című rádióműsor történetében három korszakot különít el: a Halász Gyula-féle szakaszt (1928–30-tól kb. a háború kitöréséig), a Lőrincze Lajos vezette, leghosszabb időszakot (1952–1993) és az utolsó, a csapatmunkával fenntartott időszakot. A műsort végül – az azonos nevű nyelvművelő lapban – Balázs Géza *Miért érdekes? Legyen a sírján a virág...* című írásában így temeti el: „2007. szeptember 30-án a 8 óra 30 perckor kezdődő ötperces adással véget ért a Magyar Rádió leghosszabb ideje tartó anyanyelvi műsorsorozata, az Édes anyanyelvünk. A virágnevekről esett szó.” (I. m.) Szimbolikus befejezés... A Lőrincze utáni időszak anyagából válogatódott össze a *Kedves hallgatóim!* című kötet (szerk.: Kövesdy Zsuzsa). Mellesleg ugyanez év május 25-én szűnt meg a 31 éves Beszélni nehéz c. műsor is.

Az Édes Anyanyelvünk sikere

„Kedves Hallgatóim!” – mindig ezzel a megszólítással indította rádiós ötperceseit. Lőrincze Lajos a sikerét, népszerűségét vitathatatlanul a rádióműsorainak köszönheti, az tette közismertté. Az 1968-ban megjelent *Nyelvőrészen* c. kötet fülszövegében ezt olvashatjuk: A Magyar Rádió és Televízió közvélemény-kutató osztályának nemrég közölt jelentése szerint „legnépszerűbb »rövid« rádióműsorunk: az *Édes anyanyelvünk*”. Hétről hétre sok százezren hallgatják meg ezeket a szakszerű és mégis érdekes fejtegetéseket nyelvünk múltjáról és jelenéről, szépségeiről és szeplőiről (Lőrincze 1968). Balázs Géza egy tanulmányában még 2005-ben is a 10 leghallgatottabb műsor közé helyezi.⁹

A műsorról később Lőrincze így vallott: „... induláskor féltem a feladat nagyságától; lelkiismeret-furdalásom volt: vajon vállalhatom-e. Ma már – az érdeklődés és az eredmények láttán – nem tudnám lelkiismeret-furdalás nélkül abbahagyni.”¹⁰

⁸ Balázs Géza: *Miért érdekes? Legyen a sírján a virág...* Édes Anyanyelvünk 5. sz. 5. o., 2007.

⁹ Balázs Géza: *Anyanyelvművelés. Valóság*, XLVIII. évfolyam 5. szám, 2005. Interneten elérhető: <http://www.valosagonline.hu/index.php?oldal=cikk&cazon=575&lap=0>

¹⁰ Lőrincze Lajos i. m.

A műsor felülmúlhatatlan sikeréről elmélkedve arra a következtetésre juthatunk, hogy varázsát, hihetetlen népszerűségét több tényező, külső körülmények és személyes adottságok szerencsés összejárása, egybeesése adta.

Külső körülmények. Lőrincze Lajosra a legjobbkor talált rá a rádió. A rádiózás igazi virágkorát az 1950–60–70-es évek jelentették.

A háború előtt a rádióhallgatók száma dinamikusan, a háború után robbanásszerűen nőtt. A KSH adatai szerint a rádió-előfizetők száma 1934-ben és 1938-ban – Halász Gyula műsorának kezdetén és végén – 340 ezer, illetve 419 ezer. A háború utáni időkben az előfizetők (és a rádiókészülékek) száma így alakult: 1950: 620 ezer; 1960: 2 millió 224 ezer; 1970: 2 millió 530 ezer.¹¹

A 70-es években lényegében minden családban volt rádiókészülék, később több is. Így vált a rádió előbb a szabadidő-eltöltés modern eszközévé, majd a mindennapi élet természetes tartozékává.¹² A 70–80-as években a rádióhallgatás egyre inkább a háttérrádiózás irányába tolódott el. És fölfutott a nagy rivális: a televízió, előfizetőinek száma a 70-es évek vége felé – egészen pontosan 1978-ban – haladta túl a rádió-előfizetőkét.

Az 50–60-as években a rádiónak nem volt vetélytársa, az egész ország a rádiót hallgatta. Az pedig, hogy az Édes anyanyelvünk a vasárnap reggeli, majd déli műsorsávba került, kimondottan jót tett a hallgatottságnak. Erre Margócsy József így emlékezik: „A közvélemény-kutatás, a szerkesztői tapasztalatok felhasználásával, nem utolsósorban az érkező hallgatói levelek hatására 1955 júliusában áttértek az ötperces műsorokra: vasárnap reggelenként, immáron minden héten. Ez a változtatás egyszerre magasra emelte a »hallgatottságot«. Az iskolák kívánságára a vasárnapi műsort hétköznapon megismételték, hogy jobban bekapcsolhassák a nyelvi nevelésbe. 1961-től már hetenként háromszor került sorra egy-egy ötperc – egyidőben a külföldön élő magyaroknak szóló adásban.”¹³ A műsor hallatlan népszerűsége tett szert, Lőrincze Lajos nevét határon innen és határon túl mindenki megismerte. Legtöbbször csak a hangját hallották, személyesen, „élőben” nem ismerhették, de aki egyszer hallotta, hangjáról azonnal fölismerte.

¹¹ *Tüske Ferenc*: Hullámtér avagy a magyar kereskedelmi rádiózás kialakulásának története. Puskás Hírmondó, Szeged, 2000. [http://www.visszaaradiohoz.hu\(cikk.phtml?cim=hullamtar.html](http://www.visszaaradiohoz.hu(cikk.phtml?cim=hullamtar.html)

¹² *Romsics Ignác*: Magyarország története a XX. században. Osiris Kiadó, Budapest, 2010.

¹³ *Margócsy József*: Egy emberközpontú nyelvművelő (bevezető gyanánt). 1998. = *Balogh Ferencné* (szerk.): Lőrincze Lajos. Emlékezés és bibliográfia. Veszprém megyei bibliográfiák 3. Veszprém, 1998, 13–30.

Meleg hangon emlékezik Lőrincze népszerűségére a pálya- és munkatárs, a nyelvtörténész Benkő Loránd. A magyar nyelvatlasz hazai, erdélyi, vajdasági gyűjtőmunkálatai során sok időt töltöttek együtt, és mindenütmegtapasztalhatta kollégája hírnevét. „Az anyanyelvünk ügyében kifejtett fáradhatatlan munkásságának megbecsülésében bőven és méltán kárpótolta őt egy más jellegű, színterű értékelés: a hazai társadalomban, sőt a magyar nyelvközösségben széleskörűen kelt ismertsége, illetőleg ami ennél jóval több, elismertsége, az őt hallgató és olvasó közönség élénk rá figyelése, befogadó szeretete. Fontos kiemelni, hogy joggal támadt népszerűségét milyen szerénységgel, emberi és tudósi visszafogottsággal élte meg. Rendszeres rádiós szereplése folytán ismertsége már az ötvenes évek közepén túllépte a hazai tért.”¹⁴

Személyes adottságok. Lőrincze Lajos, az első kiejtési verseny győztese a hangjával, tiszta kiejtésével, enyhén dunántúli beszédével, főleg pedig higgadt, közvetlen stílusával, toleráns, be- és elfogadó szemléletével belopta magát a hallgatók szívébe. A rádióhallgatók megkedvelték, szerették őt.

Korábban idézett tévéinterjújában ezt olvashatjuk: „Azt mondja valaki a minap: szeretem a maga fejtegetéseit. Megnyugtató, tapintatos minden magyarázata. Elgondolkoztam, miért is tudom hitelesen csinálni, amit csinálok. 1. Szeretem a munkámat. 2. Hiszek abban, amit csinálok, s amit mondok. 3. Mindig az igazság érdekel, azt szeretném feltárni és 4. érthetően, vonzóan átadni, hogy más is úgy higgye. 5. Tárgyilagos voltam és vagyok, az elfogultságok, dogmák ellen harcolok.”¹⁵ (Lőrincze 1982.)

A műfaj. Feltehetőleg a kényszer hozta, hogy ilyen rövidre apadt az adásidő, azonban Lőrinczének sikerült kialakítania egy új műfajt, az ötperces nyelvművelést. Ő maga így nyilatkozott erről: „Sikerült olyan formát kialakítani, amely szórakoztatva tanít, egyesíti a nyelvi, irodalmi, művelődési tanulságokat, olyan szemléletet elfogadtatni, amely távol áll az elvakult sovínizmustól, hagyományörző, de a nyelvi fejlődést megértő, s nyitott a nyelvi szépségek iránt.”¹⁶

Minden egyes adásra egy-egy, öt percben kifejthető témát dolgoz föl (megszólítás, névadás, szólás stb.), ezért könnyen követhető, nem bonyolódhatott bele hosszadalmas tudományos fejtegetésekbe. Gyakran indult ki

¹⁴ Benkő Loránd: Lőrincze Lajossal. Magyar Nyelvőr, Emlékszáma Lőrincze Lajos születésének 90. évfordulójára, 2005, 11–15, 13.

¹⁵ Lőrincze Lajos i. m.

¹⁶ Uo.

konkrét, aktuális tényből, egy levélíró kérdéséből, akkor zajló eseményből, olvasmányélményből. Ezt követi a terjedelmesebb kifejtés: érvelés, példák a nyelvjárásokból, a szótárakból, az írók, költők műveiből. Széles példatára meggyőzte a hallgatóságot, ráébresztette arra, hogy a nyelv milyen gazdag, változatos és változékony, állandóan mozgásban van. Ezért adott időben más-képpen kell megítélnünk bizonyos nyelvi jelenségeket, mint korábban. Nem egy hibáztatott nyelvi formáról példák sokaságával igazolta, hogy az nem hiba, sokkal inkább nyelvi babona.

Nyelvszemlélet. Kétségtelen: hosszú, kitartó, aprólékos nyelvművelő tevékenységében végig határozott nyelvszemlélete vezérelte. És az, hogy a nyelv-művelésnek milyen utat, stratégiát és módszereket kell választania, követnie. A Magyar Nyelvőr Lőrincze-emlékszámban Pusztai Ferenc így summázza Lőrincze hatását: „Lőrincze Lajos nyelvművelő munkásságának tudomány-történeti rangját fáradhatatlan nyelvművelő tevékenysége mellett elsősorban az adja meg, hogy munkálkodása mindvégig határozott szemléleti alapokra támaszkodott, mondhatnánk, szemléletében volt igazán tudatos. Méghozzá oly mértékben, hogy kezdeményezően vállalta, majd végigvitte a magyar nyelvművelésben a *szemléletváltozást*, s ennek eredményeként a nyelvművelés gyakorlatának megújítását.”¹⁷

Mert műsorsorozatával Lőrincze új nyelvszemléletet alakított ki. Ebben is előkészítője volt Halász Gyula, aki a harcias nyelvvédelem helyett a békésebb, derűsebb nyelvtisztítást választotta. Amiben viszont Lőrincze továbblépett: őt nem a hibakeresés, a határozott bíráló, a nyelvi mindentudás vezérelte. Higgadt, megértő és megengedő, mindig rendkívül körültekintő, szakmailag és módszertanilag fölkészült nyelvművelő szólt – nem a szakemberekhez, nem a hivatásos nyelvhasználókhoz – az egyszerű, laikus nyelvhasználóhoz. Ahhoz, aki eddig saját nyelvérzékét abszolutizálva értékelte a nyelvi formákat, s most rádöbrent, hogy minden viszonylagos. Nem a tudálékos, a tudományos fejtegetésekben elmélyedt kutató, hanem a mindennapi nyelvhasználat szokásaira, újdonságaira és fonákosságaira érzékeny, világos stratégiával bíró, a nyelv mögött az azt használó embert figyelő, elkötelezett népművelő beszélt a rádióban. Egyik eredménye a műsornak: ráterelte a hallgatók figyelmét saját és környezetük

¹⁷ Pusztai Ferenc: Lőrincze Lajos előtt és után. Magyar Nyelvőr, Emlékszámban Lőrincze Lajos születésének 90. évfordulójára, 2005, 62–64, 62.

nyelvhasználatára. Másrészt – példaadással is – ránevelte hallgatóit arra, hogy saját maguk legyenek képesek e nyelvi jelenségek körültekintő megítélésére.

Értékelése

Lőrincze Lajosnak életében és halálában egyaránt sok-sok elismerésben volt része. Tekintélye, szaktudása, sokoldalú és sokirányú tevékenysége, a nyelv ügye iránti elkötelezettsége – követői és bírálói részéről egyaránt – megkérdőjelezhetetlen. Rádiós tevékenységéről szólva nem feladatunk egyéb, nagy horde rejű érdemeit részletezni, csak megemlítjük a Magyar Nyelvőr című folyóirat szerkesztését, a sok-sok ismeretterjesztő előadását az általa elindított „magyar nyelv hete” rendezvényein, az ugyancsak általa alapított Édes Anyanyelvünk c. nyelvművelő lap körüli bábáskodását, a határon túl magyarok körében végzett nyelvápoló tevékenységét stb., stb.

A Nyelvőr már említett Lőrincze-számában Pusztai Ferenc¹⁸ így méltatta tevékenységét: „Lőrincze Lajosból katedra nélkül vált a nemzet magyar nyelv tanárává, tudományos alapossággal, de sohasem tudálékosan, a rá jellemző ízes dialektusban válaszolt a hozzá intézett kérdésekre. Azt vallotta, hogy a nyelvművelés tárgya nem elsősorban a nyelv, hanem az ember. Vádolták nyelvi liberalizmussal, az új nyelvi alakzatok és az idegenszerűségek befogadása iránti túlzott engedékenységgel, de ő úgy vélte: a változás hozzátartozik a nyelv életéhez, s ha a változás már társadalmi méretű, akkor el kell fogadnunk. Azt vallotta, hogy meg kell tanítani a beszélők széles tömegeit arra, hogyan foglaljanak állást a nyelvben felbukkanó új jelenségekkel kapcsolatosan”.

Persze akadtak bírálók is. Pusztai Ferenc előbb idézett kitétele is utal rá, hogy – a konzervatívabb felfogású szakemberek és laikus nyelvművelők közül – többen szemére vetették túlzott engedékenységet, liberális nyelvszemléletét. Érdekes módon a másik irányból is kapott bírálatot: „A »nyelvközpontú« szemlélet az erős központosítással, az »emberközpontú« az engedékenyebben központosító hatalom törekvéseivel egyeztethető jól össze – de a nyelvészettel egyik sem, bármennyire szerették is sokan Lőrincze Lajos »ízes beszédét« és többnyire szelíd tanácsait. A jámborabb elv és gyakorlat mögött ugyanaz a nyelvi ideológia áll, és ugyanazokra a nyelvről kialakított laikus mítoszokra épül, mint a kétségkívül vérmesebb változat. Talán nem szúr, vág és aláz porig, mint az, de ettől még nem lesz tudományos értelemben védhetőbb, és nem töri meg a nyelvi diszkrimináció újratermelődését sem.”¹⁹

---

¹⁸ Uo.

¹⁹ Sándor Klára: Édes anyanyelvünk és édesanya-nyelvünk – tizenhetedik rész. Galamus, 2012. január 8. www.galamus.hu/index.php?option=com_content&view=article=111269

Minden kritika fontos. Csak sajnálhatjuk, hogy ez a jó szándékú, Lőrincze halála után kilenc évvel megfogalmazott bírálat kissé megkésett. Mennyivel hasznosabb lett volna, ha mindjárt a műsor indulásakor – vagy legalább a 10., 20. vagy 30. évfordulón – hangzik el. Lőrincze szelíd, toleráns, megértő egyéniségét ismerve, minden bizonnyal figyelembe veszi, s ettől műsora még jobb lehetett volna.

Összegzés

Lőrincze Lajos vitathatatlanul a 20. századi magyar nyelv művelés legnagyobb és legnagyobb hatású alakja. Igen találóan mondta Német G. Béla, hogy Lőrincze Lajos valójában népművelő, nyelvi népművelő volt. Nem a tudományos kutatás, az elméleti nyelvészkedés volt az erénye, hanem az apró-munka. Nemzedékeknek adott példát ahhoz, hogyan kell egy-egy apró nyelvhasználati jelenség környezetét, hátterét földeríteni, hogyan célszerű értékelni a jelen nyelvhasználat kontextusában.

Lőrincze Lajos nem panaszkodhatott az elismerésekre. Tevékenységét, fáradhatatlan munkáját különféle kitüntetésekkel, díjakkal ismerték el. Amikor abbahagyta az Édes anyanyelvünk c. rádióműsort, a Magyar Rádió Arany-mikrofon díjjal értékelte negyvenéves rádiós nyelv művelő tevékenységét.

De legalább olyan elismerés volt számára a rádióhallgatók ragaszkodása hozzá és műsorához. Tervezte, hogy könyvet ír a hallgatók reagálásáról, de ez az elgondolás nem valósult meg. „Hézagpótló lenne a készülő könyv: *Kedves hallgatóim!* (A hallgatók, levélírók rendszere, mi fájt a népnek nyelvi téren.)”²⁰ Erre azonban már nem maradt energia és erő.

Nagy szerencse, hogy Lőrincze Lajos rádiós ötperceseinek van folytatása: a Balázs Géza vezette *Tetten ért szavak*. Sőt, ez a műsorsorozat túlteljesíti a Lőrincze-féle adásokat is azzal, hogy minden hétköznapi jelentkezik. Nagy dolog ez manapság. Lőrincze Lajos büszke lehet rá a túlvilágról: van folytatója munkájának. Balázs Géza elárulhatná az utókor számára, hogyan sikerült megmenteni és a mindennapos műsoridőt kiharcolni. Már csak azért is, hogy ha 2059-ben (Balázs Géza 100. születésnapján) valaki meg akarja írni a *Tetten ért szavak* történetét, ne kelljen sokat utánajárnia...

²⁰ Lőrincze Lajos i. m.

Felhasznált irodalom

- Balázs Géza: Anyanyelvművelés. Valóság, XLVIII. évfolyam 5. szám, 2005.
Interneten elérhető: <http://www.valosagonline.hu/index.php?oldal=cikk&cazon=575&lap=0>
- Balázs Géza: Miért érdekes? Legyen a sírján a virág ... Édes Anyanyelvünk 5. sz. 5. o., 2007.
- Balogh Ferencné (szerk.): Lőrincze Lajos. Emlékezés és bibliográfia. Veszprém megyei bibliográfiák 3. Veszprém, 1998. Interneten elérhető: <http://mek.oszk.hu/00000/00022/index.phtml>
- Benkő Loránd: Lőrincze Lajossal. Magyar Nyelvőr, Emlékszám Lőrincze Lajos születésének 90. évfordulójára, 2005, 11–15.
- Halász Gyula: Édes anyanyelvünk. Nyugat Kiadó és Irodalmi R. T. kiadása, Budapest., 1938. Újabb kiadása: Halász Gyula: Tudd, hogy mit beszélsz! Sajtó alá rendezte és az előszót írta: Szűts László. Móra Ferenc Könyvkiadó, 1991.
- Illyés Gyula: Édes anyanyelvünk. Halász Gyula könyve. Nyugat, 1938. 6. szám.
- Kázmér Ernő: Halász Gyula: Édes anyanyelvünk. (Nyugat-kiadás) Kalangya, VII. évfolyam 8–9. szám, 1938, 426–428.
- Kövesdy Zsuzsa (szerk.): Kedves hallgatóim! Válogatás a Magyar Rádió Édes anyanyelvünk című műsorából. Szerzők: Balázs Géza, Bencédy József, Deme László, Fábián Pál, Grétsy László, Szathmári István. Tinta Kiadó, Budapest, 2003.
- Kövesdy Zsuzsa: Nyelvi ismeretterjesztés a rádióban. Édes Anyanyelvünk, 2. sz. 4. old, 2014.
- Lőrincze Lajos: Emberközpontú nyelvűművelés. Budapest, Magvető Kiadó, 1980.
- Lőrincze Lajos: 1982. Mit műveltem? = Balogh Ferencné (szerk.): Lőrincze Lajos. Emlékezés és bibliográfia. Veszprém megyei bibliográfiák 3. Veszprém, 1998.
- Margócsy József: Egy emberközpontú nyelvűművelő (bevezető gyanánt). = Balogh Ferencné (szerk.): Lőrincze Lajos. Emlékezés és bibliográfia. Veszprém megyei bibliográfiák 3. Veszprém, 1998, 13–30.
- Péter László: A nyelvapoló [Illyés]. Tiszatáj, 2002. november.
- Pusztai Ferenc: Lőrincze Lajos előtt és után. Magyar Nyelvőr, Emlékszám Lőrincze Lajos születésének 90. évfordulójára, 2005, 62–64.

Romsics Ignác: Magyarország története a XX. században. Osiris Kiadó, Budapest, 2010.

Sándor Klára: Édes anyanyelvünk és édesanya-nyelvünk – tizenhetedik rész. Galamus, 2012. január 8. www.galamus.hu/index.php?option=com_content&view=article&id=111269

Tüske Ferenc: Hullámtér avagy a magyar kereskedelmi rádiózás kialakulásának története. Puskás Hírmondó, Szeged, 2000.

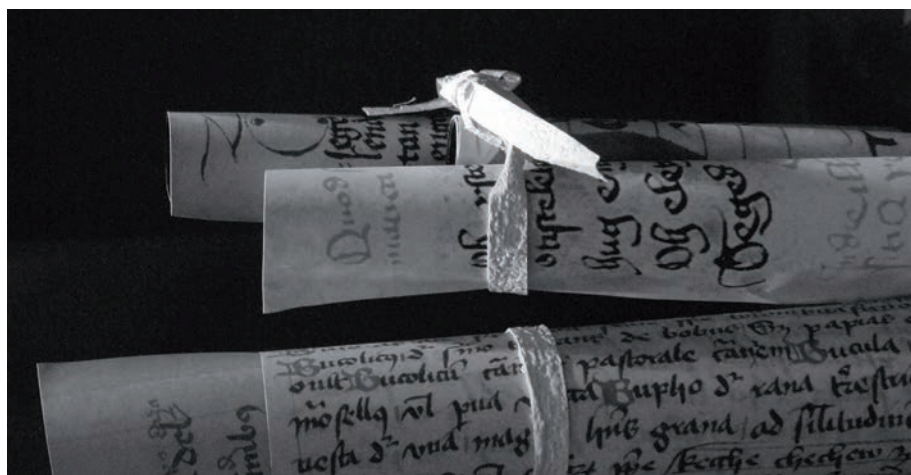
<http://www.visszaaradiohoz.hu/cikk.phtml?cim=hullamter.html>

Zsirai Miklós: Nyelv és rádió. Rádióelőadások 1947–1951 „Zsirai Miklós emlékének.” Tizenkilenc elfeledett népszerűsítő nyelvészeti rádióelőadás. A szerző kéziratos hagyatékából sajtó alá rend. Fábián Pál. Kiadta a Magyar Rádió, 1995.

Internetes források

Lőrincze Lajos állami díjas nyelvész. <http://www.mtva.hu/hu/sajto-es-fo-toarchivum/5886-lorincze-lajos-allami-dijas-nyelvesz-akinek-edes-anya-nyelvuenk-cimu-radios-musorat-evtizedekig-milliok-hallgattak-20-eve-halt-meg>

Földes Anna: Rendhagyó nyelvművelő órán Lőrincze Lajosnál. http://www.c3.hu/~eufuzetek/index_2021.php?nagyra=20_21/2021_A13_LorinczeLajos.html

KEMÉNY GÁBOR

Lőrincze Lajos az írói nyelvhelyességről és a lektorálásról

1. 1970 januárjában – Rákos Sándor „baráti erőszakának” engedve – Lőrincze Lajos előadást tartott az Írószövetség egyik szakosztályának ülésén író és nyelvész kapcsolatáról, és ott felvetette az azóta is aktuális, mindig aktuális kérdést: ha az irodalom nyelve az élő nyelv szokás legmagasabb rendű formája, amely azonban túl is mutat a nyelv szokáson azáltal, hogy az író újítja, gazdagítja, fejleszti a nyelvet, akkor „minden jó, amit az írók írnak?”.

Ez a szónokinak vélhető kérdés szinte magában foglalja a választ: nem minden jó. Lőrincze erre mindig adott példát is szolgáltatott „irodalmunk egyik legkiemelkedőbb egyéniségének” két művéből. Nem árulta el, hogy az előző évben elhunyt Tersánszky J. Jenőről van szó, de aki nagyon akarta, azonosíthatta az idézeteket (bár akkor még nem volt internet). Az előadás ennek ellenére – vagy éppen ezért – visszhangtalan maradt.

Lőrincze azonban nem hagyta ennyiben a dolgot, és nyolc évvel később újból belenyúlt a darázsfészekbe: jegyzetei alapján írásba foglalta és meg is jelentette egykori előadását az *Élet és Irodalom*ban *Rejtély* címmel. Ebben a cikkében már néven is nevezi az író, és megmondja, hogy annak *Rossz szomszédok* és *Nagy árnyakról bizalmasan* című könyveiből veszi a példákat.

Mit kifogásolt Lőrincze Lajos Tersánszky stílusában? Egy szóval megnevezve: a pongyolaságot (bár ezt a minősítést, tapintatból, nem írta le). Több tucatnyi példájából itt csak néhányat idézhetek: *talpán járó* (= talpraesett), *gyöngye dongájú* (= vékony dongájú), *hadonászni jött* (= hadonászni támadt kedve), *rátart valamire* (= igényt tart valamire). Az ismétlődő ragok csak az utolsó helyen vannak kitéve: *tiszteletdíj vagy előlegből* (= tiszteletdíjból vagy előlegből), *felesége, a bábáról* (= feleségéről, a bábáról). Ez utóbbi voltaképpen régiesség, a 19. század végéig – a tömörítés eszközeként – elég gyakori volt.

Mi az a „rejtély”, amelynek megoldását Lőrincze ebben a cikkében keresi? Nem is egy rejtély van itt, hanem mindjárt három:

- honnan vette nyelvi leleményeit az író?
- mi a funkciójuk ezeknek a szabálytalanságoknak?
- ezektől vagy ezek ellenére nagy író, stílusművész Tersánszky?

A választ Lőrincze nem adja meg, de azt sugallja, hogy a művelt nyelvhasználat normájától való eltérések nem növelik (vagy ezeknek nem mindegyike növeli) a szépirodalmi alkotás stilisztikai értékét. Nem ártott volna tehát a kéziratokat nyomdába adás előtt tapintatosan lektorál(tat)ni nyelvhelyességi szempontból.

Lőrincze cikkére már a hetilap következő számában válasz érkezett Rab Zsuzsa, a jeles költő és műfordító tollából. Véleményének, azazhogy ellenvéleményének lényegét már vitacikkének címe is magában foglalja: „*Rút-ságokkal volt gyönyörű...*” (így folytatódik: „... mint minden műremek”, idézet Zelk Zoltán verséből). Rab Zsuzsa több kifogásolt esetben (pl. *talpán járó, gyöngye dongájú*) megvédi az író, a menthetetlen lapszusokról azonban hallgat. Álláspontját ebben a cikk közepe táján elhelyezett egysoros bekezdésben összegezi: „Áldassék a lektor!”, mármint azért, hogy nem rendszabályozta meg Tersánszkyt. Befejezésül abban jelöli meg a nyelvészek feladatát, hogy megfigyeljék a nagy írók újszerű nyelvi fordulatait, és „azokból szűrjék le és fogalmazzák meg a nyelv- és stílusfejlődés új normáit”. Tehát a javítás helyett az okulásra esik a hangsúly.

A vitához Lengyel Balázs is hozzászólt *Az eleven Tersánszky* címmel. Véleménye valahol félúton áll Lőrinczéé és Rab Zsuzsáé között: a „speciális stílszándék” nem szentesíti egytől egyig a szabálytalanságokat, de az író korábbi remekműveiben a netáni pongyolaságokat bőven ellensúlyozza „közbeszédként ható nyelvalkotásának pazar gazdagsága”. A *Nagy árnyakról bizalmasan*, ez a kései „melléktermék-könyv” valóban tele van „nyelvi tűrhetetlenségekkel”, ez azonban nem csökkenti Tersánszky stílusának eredetiségét, elevenségét, azt a sajátos „antiirodalmisságot”, amely a szerző szerint az író fő erénye.

A vita Lőrinczének Rab Zsuzsa ellenvéleményére reflektáló, *Lektorálás* című cikkével zárult. Ebben fenntartja korábbi álláspontját, és Arany János példáját idézi, aki szintén „lektorálta” *Az ember tragédiáját* – és ezzel csak használt neki. „Áldassék a lektor!” – mondja Lőrincze is, de őszерinte nem azért, mert nem avatkozott bele a szövegbe, hanem azért, mert kijavította, amit ki kellett. Például Éva legelső megszólalása az eredetiben így hangzott: „Ah, milyen

édes, milyen szép az élni”. Ebből lett Arany javító tolla nyomán ez a hallatlanul zenei, az olvasó emlékezetébe nyomban bevésődő verssor: „Ah, élni, élni: mily édes, mi szép!” Persze nem minden mai lektor, irodalmi szerkesztő Arany János (enyhén szólva), de ettől még nem utasítható el elvileg a szépirodalmi művek (értelemszerűen: a szépprózai művek) nyelvi-nyelvhelyességi lektorálása.

Az ÉS-beli vita fő kérdése tehát ez volt: kell-e, s ha kellene is, szabad-e a kiadói lektornak beleavatkoznia az író szövegébe? (Boldog idők, amikor ez volt a probléma! Ma a legjobb írók új művei jelennek meg sajtóhibák tömegével, mert a kiadó ahhoz sem veszi a fáradságot, hogy a szerző által az alkotás hevében óhatatlanul elkövetett elütéseket korigálja. Most én nem mondok se szerzőt, se kiadót...)

2. Nem kívánok, mert talán nem is tudnék, állást foglalni Lőrincze Lajos és Rab Zsuzsa egykori vitájában. Ehelyett egy kis nyelvészeti játékra invitálom kedves hallgatóimat: mit szólna Lőrincze Lajos két mai magyar regénynek, mégpedig a múlt év két legsikeresebb (és egyben minden bizonnyal legsikerültebb) alkotásának bizonyos nyelvhasználati sajátosságaihoz? Példákat mutatok be annak jelzésére, milyen kényes kérdés az írói nyelvhelyesség, és milyen óvatosan, megfontoltan szabad csak állást foglalni az írók nyelvhelyességi „hibáinak” kérdésében.

2.1. Az egyik könyv, amelyről szólni kívánok, Péterfy Gergely Kazinczy-regénye, a *Kitömött barbár*. Ennek a műnek a prózapoétikai és esztétikai értékeit az irodalmi kritika részletesen méltatta, ezekkel a megállapításokkal, melyeknek nagy részével egyetértek, most nem foglalkozom.

A regény egyes szám első személyű elbeszélés (ún. Ich-Erzählung), de narrátora nem Kazinczy, hanem a felesége, Török Sophie. Ő beszéli el Kazinczy ifjúkori barátságát a fekete bőrű udvaronccal és tudóssal, Angelo Solimannal. De az emlékezés kiterjed egész későbbi közös életükre, a széphalmi otthont-eremtésre, a rosszindulatú rokonsággal való torzsalkodásra egészen az 1831-es kolerajárványig és az író haláláig. Péterfy tudatosan kerüli az archaizálást, úgy beszélteti Török Sophie-t, mintha kortársunk lenne, persze egy olyan kortársunk, aki választékosan, gazdagon beszéli a magyar nyelvet.

Ebben a gazdag választékosságban azonban feltűnik néhány olyan mozzanat, amely meglepheti és elgondolkodtatja az olvasót. Különösen ha ez az olvasó majdnem egy nemzedéknyivel idősebb az írónál. Mintha Kazinczy hitvese ilyenkor nem azt a nyelvi normát követné, amelyet én ismerek, hanem egy következő generációnak a normáját. Ez persze nem baj, de szemet szúr.

Az első ilyen jelenség a *férfi* szónak következetesen magas hangú ragozása, pl. „Úgy tettem, mintha az idősebb *férfitől* várnék épp biztatást” (a dőlt betűs szavakat itt és a továbbiakban én emeltem ki, K. G.). A *férfi* szó korábbi alakja, mint ismeretes, a *férfiú* (< *férj* + *fiú*) volt, emiatt toldalékolása hagyományosan mély hangú: *férfiak*, *férfias*, *férfival*, *férfitől* stb. A kötőhangzó a mai nyelvhasználatban is megmaradt *a*-nak (*férfiak*, *férfias*), a ragok azonban egyre inkább magas hangú változatukban kapcsolódnak a *férfi* szóhoz. Hadd szemléltesse ezt egy sajtónyelvi példa, mégpedig egy olyan műfajból (műkritikából), amely, legalábbis elvben, választékosabb nyelvezetet használ: „Nagy Kriszta Tereskova képzőművész legújabb, Úgy szeretnék beszélni veled, mint férfi a *férfivel* című kiállítása a leheletnyi Liget Galériában látható. A provokatív alkotó saját meztelen testével üzeni, szerinte napjainkban igenis aktuális téma a feminizmus. Vallja, hogy a *férfinek* nem kell magát attól kevesebbnek éreznie, hogy a nő több lett” (Mészáros Márton: A nő újradefiniálásra, Népszava, 2015. jún. 30. 5). Ezt érzi természetesnek, ennél fogva ezt alkalmazza Péterfy is. Akár Török Sophie nevében beszél, akár a magáéban.

Mi lenne a véleménye erről Lőrinczének? Szerintem az, hogy ha a nyelvi gyakorlat eltolódott a magas hangrendű toldalékok felé, akkor az írónak joga van (sőt különösképpen neki van joga), hogy ezt kövesse. Vagy ne kövesse, ha így látja jónak. Az ilyesmit ne akarjuk „kijavítani”.

A következő jelenség az *aki* vonatkozó névmás használata gyűjtőnév után: „A *kancellária* [...], *aki* jó gondviselőként nyomon követi a birodalom polgárainak sorsát.” Ezt a nyelvhelyességi szakirodalom, beleértve a – Grétsy Lászlóval együtt – általam szerkesztett Nyelvművelő kézisztárt is, határozottan elmarasztalja, s az *aki* helyett az *amely* névmást ajánlja: *a kancellária, amely* ... Most azonban felötlik bennem, hogy az, aki ilyenkor az *aki* névmást alkalmazza, az intézményt mint emberek csoportját fogja fel: *a cég, a bank, a szövetkezet, aki* ... Minden bizonnyal ilyen a *kancellária* is, az is egyes emberekből áll. Péterfy tehát a mai nyelvhasználók logikáját követte a korábbi gyakorlattal szemben. Ehhez joga volt, bár szerintem a *kancelláriának*, ennek az ellenszenves intézménynek a „megszemélyesítése” nem illik Török Sophie szájába. Vagyis inkább stilisztikai természetű az aggályom, mint grammatikai.

Harmadik, egyben utolsó példaként a népies és enyhén régies *egyházi* szónak újabb értelemben való alkalmazását említhetem. Az *egyházi* eredetileg olyan egyházközségi alkalmazottat jelent, aki rendben tartja a templomot, ha kell, harangoz is, egyszóval megbecsült, de alacsonyabb rangú tagja az egyházi szervezetnek. Ilyen feladatkört tölt be például Petőfi komikus

eposzában, *A helység kalapácsában* „a fondor lelkületű egyházfi”, aki nem véletlenül viseli a Harangláb nevet. Az újabb sajtónyelv azonban már nem ebben az értelemben használja az *egyházfi* szót, hanem papot, sőt főpapot ért rajta. Ezt láthatjuk Péterfy regényében is, amikor az elbeszélő Pyrker egri érseket „tehetségtelen és tökkelütött *egyházfi*”-nak nevezi. Felróhatjuk-e ezt a szerző hibájául? A nyelvművelő szakmunkák szerint kétségtelenül. De megfontolandó, hogy az *egyházfi* szónak minden ilyen alkalmazásakor gúnyos mellékléte van. Nemcsak Péterfy Gergelynél, hanem mindazoknál, akik az utóbbi időben a sajtóban és a szépirodalomban ezt a szót ilyen értelemben használták (pl. Bächer Iván is több cikkében és *Ruccanások* című könyvében). Feltehető, hogy ezek az írók nem azért nevezik a magas rangú papokat *egyházfinak*, mert nem tudják, hogy ez a szó hagyományosan mit jelent, hanem azért, hogy kifejezésre juttassák lebecsülésüket az illetők iránt. Nem lehetetlen, hogy idővel a szótárban is helyet kap ez a jelentés, természetesen „gúnyos, pejoratív” stílusminősítéssel. Voltaképpen minden új jelentés a réginek valamiféle kiterjesztése vagy módosítása, többnyire pejoratív irányban.

Hogyan ítélte volna meg Lőrincze Lajos az *egyházfi* szó jelentésének ezt a játékos, ironikus elcsúsztatását? Nem tudhatjuk, mert az ő idejében még nem fordult elő. A magam véleményeként azonban azt mondhatom, hogy ha tudatos stíluszándék rejlik mögötte, elfogadhatjuk. Ezzel persze nem akarom felmenteni azokat, akik ilyen tudatosság nélkül, pusztán tájékozatlanságból élnek vele ebben az újabb értelemben.

2.2. A 2014-es év másik nagy könyvsikere Dragomán György, az erdélyi születésű, de az 1980-as évek végétől Budapesten élő és dolgozó prózaíró *Máglya* című regénye volt.

A *Máglya* szintén én-elbeszélés: egy tizenhárom éves kamaszlány mondja el egyes szám első személyben az 1989-es román forradalom utáni hónapok eseményeit, amelyek szorosan összefonódnak testi és szellemi felnőtté válásával. De a regénynek van egy másik főszereplője is, a „boszorkányos” nagyanya, aki időnként átveszi az elbeszélés fonalát, és belső monológjával egy másik drámai eseménysor, az 1944-es deportálások emlékét is beleszövi a történetbe.

Az erdélyi magyar miliő felidézését szolgálják az ottani közbeszédben általános használatú, román eredetű jövevényszavak (pl. *apartment* 'lakás', *blokk* 'panelház', *blokknegyed* 'lakónegyed, lakótelep', *borkán* 'befőttessüveg', *foncsika* 'papírdarab, fecni', *fűss* 'vízhatlan ruhaanyag, ill. az abból készült kabát', *kalo-rifer* 'fűtőtest', *motorina* 'gázolaj, dízelolaj', *pix* 'golyóstoll', *punga* 'műanyag

bevásárlószatyor', *szukk* 'üdítő') és a román szó tükörfordításaként meghonosodott *márciuska* 'március 1-jén, a tavasz kezdete alkalmából ajándékozott díszes kitűző'. Ezek a szavak a szövegben elszórtan, nem túl gyakran fordulnak elő, épp elegendő mennyiségben ahhoz, hogy a román nyelv folyamatos hatásának kitett erdélyi magyar városi beszélt nyelv jellegét érzékeltessék. De nem olyan sűrűn, hogy idegenszerűségükkel zavarják a másfajta nyelvi közegben iskolázódott olvasó műélvezetét. Ezeket tehát vétek lett volna „kilektorálni” a regény szövegéből.

Kényesebb kérdés a román mintára kialakult, de az erdélyi magyar közbeszédben általános használatú *jön, hogy...* szerkezet alkalmazása. Ez bizony a magyarországi olvasó számára határozottan idegenesen hat. Tegyük azonban rögtön hozzá, hogy ez a kifejezés a 443 oldal terjedelmű regényben összesen háromszor fordul elő: „csak meg kell nézni a nagyanyámat, na, az aztán olyan csúf, hogy ha csak rágondolnak, már *jön, hogy felsírjanak*”; „ahogy a tévén meglátta, hogy szétlőtték a fejét [ti. a diktátornak], hát istenbiza *nem jött, hogy higgye...*”; „jajistenem, hát visszajöttünk, *nem is jön, hogy elhiggye*”. Választékos magyarsággal ezek körülbelül így hangoznának: *már sírhatnakuk van, nem akaródzott elhinnie, nem tudja vagy nem akarja elhinni*. Nem újabb keletű kontaktusjelenségről van szó, hiszen már a nagybányai születésű Tersánszky-nál is előfordul: *hadonászni jött, azaz hadonászni támadt kedve*. Ezt, mint kedves hallgatóim bizonyára emlékeznek, Lőrincze is megemlíti (és hibáztatja).

De a két eset között fennáll egy lényegi különbség: Tersánszky a román mintájú kifejezést „saját jogon” használja, Dragomán viszont valamelyik szereplője beszédének közvetett, szabad függő beszédként való idézésében. Vagyis a *jön, hogy...* szerkezet a román nyelv hatása alatt formálódó beszélt nyelviséget tükrözi. Az írónak ezt az eljárását nem kifogásolhatjuk. Ez azonban nem jelenti azt, hogy örömünkre szolgálna, ha az ottani magyarság írott nyelvében is gyökeret verne ez az idegenszerűség. Ettől azonban – a kifejezés kollokvialis jellege miatt – aligha kell tartanunk.

Találkozhatunk a regény szövegében a szerző szűkebb anyanyelvi környezetének, a kelet-magyarországi regionális köznyelvnek a jelenségeivel is. Ilyenek az *á* utáni *o*-zás (*lábos, lábom*) vagy az *ö ~ e* magánhangzós alakváltozatok közül az *e* hangzósoknak az előnyben részesítése (*az emberek feje felé 'fölé' lóttek, peckeli 'pöcköli', pergelt 'pörkölt'*). Szórványosan feltűnnek olyan alak szerinti tájszavak is, mint a *csihány* 'csalán', *csiklint* 'csiklandoz', *dürücköl* 'dörgöl, dörzsöl'.

A szintaktikai jelenségek közül a *meg kell kérjem* már nem is számít igazi regionalizmusnak, mivel a budapesti köznyelvben is terjedőben van a *meg kell kérnem* rovasára. Erősebben nyelvjárási színezetű a *rámarkol valamire*, pl. „*Rámarkolok a rajzok darabjaira*”. A *valaminél fogva* helyett következetesen a *valamitől fogva* vonzat jelenik meg: *a farkuktól fogva, a lábától fogva, a korától fogva*. Ebben a néhány esetben a szerző (és a kötet kiadói szerkesztője) mérlegelhette volna a regionális alaknak az összmagyar nyelvszokáshoz való igazítását: *a farkuknál, a lábánál, (a) koránál fogva*.

3. Mit szolt volna mindehhez száz éve született mesterünk, Lőrincze Lajos? Nem tudhatjuk. De munkásságából, állásfoglalásaiból azt a következtetést szűrhetjük le, hogy még a legjobb stílusú, biztos nyelvérzékű íróknak is érdemes (lenne) publikálás előtt kikérniük egy-egy hozzáértő olvasó véleményét. Aki éppenséggel lehetne a kiadói szerkesztő is. Hogy azt a csúnya szót, hogy „lektor”, ne is használjam. Hiszen az írók tudatában a „lektor” meg a „cenzor” nem esik messze egymástól. Ennek ellenére szerintem is „Áldassék a lektor!”, de csak akkor, ha jól végzi a dolgát. A „jól” itt körülbelül azt jelenti, hogy olyan tapintatosan, hogy még a szerző sem veszi észre, nemhogy az olvasó.

Források:

Dragomán György: Máglya. Magvető, Budapest, 2014.

Péterfy Gergely: Kitömött barbár. Pesti Kalligram, Budapest, 2014.

Szakirodalom:

Lengyel Balázs: Az eleven Tersánszky. Élet és Irodalom, 1978. szept. 9; 36. sz. 4.

Lőrincze Lajos: Rejtély. Élet és Irodalom, 1978. júl. 22; 29. sz. 15. (Kötetben is: Lőrincze 1980: 167–179.)

Lőrincze Lajos: Lektorálás. Élet és Irodalom, 1978. szept. 16; 37. sz. 4. (Kötetben is: Lőrincze 1980: 180–191.)

Lőrincze Lajos: Emberközpontú nyelvművelés. Magvető, Budapest, 1980.

Rab Zsuzsa: „Rútságokkal volt gyönyörű...” Élet és Irodalom, 1978. júl. 29; 30. sz. 2.

PUSZTAY JÁNOS

Anyanyelv, apaország és (ön)tudat

A házad itt állt, szerteszállt,
ezt látod, érted. Azt nem érted,
hogy hazád éppen így ért véget,
a csoda, hogy addig is állt.
(Illyés Gyula: *Nem volt elég*)

A költő – tudatosan vagy ösztönösen, de mindenképp – hatásosan kapcsolja össze a *ház* és a *haza* képét, fogalmát. A *haza* főnév egyébként a *ház* szó régi latíviszi (azaz hová kérdésre felelő) alakjából származik – szófajváltás révén. A *ház* – mintegy rímelve „az én házam az én váram” gondolatra – egyszersmind a *haza* is, ahova *hazamegy* az ember. Mint ahogyan – külföldről – *haza* utazunk, ha visszatérünk szülőföldünkre, szülőházánkba, ahol anyanyelvünkön beszélhetünk. Már a latinban is megtalálható a fogalomnak a *ház*, *otthon* szóval való összefüggése (lásd *domus* ’ház, haza’), amire germán nyelvekben is találunk példákat: ld. német *Heim* és *Heimat*, angol *home/land* (ez utóbbiban ma már többnyire speciális – például ’őshaza’ – jelentésben), a svéd *hem/land*, de szláv nyelvben is, lásd a szlovák *domovina* szót.

Beszédes kifejezések: anyanyelv, szülőföld, szülőháza. Vessünk mindegyikre egy-két pillantást.

Anyanyelv

A gyermek a (szülő)anyjától tanulja meg az első és egész életében meghatározó nyelvét – valószínűleg innen származik az anyanyelv kifejezés. (Ritkább az ’apanyelv’ kifejezés. Ilyen például a latin *patrius sermo*.) Nem magyar felismerés ez, a világ számos népe kapcsolja össze első nyelvét az anyával. Álljon itt néhány európai példa: görög *μητρική γλώσσα* (*mitrikí glóssa*) (*μητέρα* ’anya’ (*mitéra*)), német *Muttersprache*, angol *mother tongue*, holland *moertaal*, izlandi *móðurmál*, dán *modersmål*, norvég *morsmål*, svéd *modersmål*, francia *langue maternelle*, olasz *madrelingua*, román *limbă maternă*, spanyol *lengua materna*, szlovák *materinský jazyk*, cseh *materština*, horvát *materinji jezik*, macedon *majчин јазик*, bolgár *majчин език*, szerb *матерњи језик*, szlovén *materinščina*, walesi *mamïaith* (*iaith* ’nyelv’, *mam* ’anya’), ír *mháthairtheanga* (*máthair* ’anya’, *teanga* ’nyelv’).

Az európai kultúrkörön kívül is ismert ez a kifejezés, lásd például török *ana dil*, szuahéli *lugha ya mama*, vietnami *tiếng mẹ đẻ* (*mẹ* ’anya’), indonéz *bahasa ibu* (*bahasa* ’nyelv’, *ibu* ’anya’).

A finnugor nyelvcsaládon belül több kifejezést is találunk, valószínűleg attól függően, mely nyelv és kultúra hathatott az adott finnugor nyelvre, természetesen nem kizárva a belső, független fogalomalkotás lehetőségét sem. Az európai kultúrkörhöz tartozó észt, finn és magyar az anyanyelv kifejezést használja: észt *ema/keel*, finn *äidin/kieli*, magyar *anya/nyelv*.

Egyes oroszországi finnugor népek a nemzetközi gyakorlatnak megfelelően 'anyanyelv'-nek is nevezik nyelvüket, például a komik: *mam kyy* (мам кыв) és az udmurtok: *anaj kyl* (анай кыл), ám ezt a kifejezést észt, finn hatásra kialakított neologizmusnak tartják.

Az oroszországi finnugor népek körében elterjedtebb az a megoldás, hogy a *nyelvet* és a *hazát* etimológiailag összekapcsolják oly módon, hogy mindkét elnevezés jelzője végső soron a 'szülni' igére vezethető vissza. Ilyen például a mordvin *šačema käl'* (шачема кяль), mari *šočmo jylme* (шочмо йыламе), komi *čužan kyy* (чужан кыв) – tkp. 'szülő nyelv'. Ennek az eljárásnak a mintája az orosz nyelvben keresendő, lásd *rodnoj jazyk* (родной язык, ahol a язык 'nyelv', a родной végső soron a *rodi-t'* [роди-ть] 'szülni' igére vezethető vissza). Ez a kifejezés más keleti szláv nyelvekben is megtalálható, például az ukránban: *ridna mova* (рідна мова) és a fehéroroszbán: *rodnaja mova* (родная мова), hasonlóképpen például a két ma is élő balti nyelvben, a litvánban: *gimtōji kalbà* és a lettben: *dzimtā valoda*.

Az 'anyanyelv' két legáltalánosabb megnevezése mellett találni olyan megoldásokat, mint a komi *as kyy* (ас кыв) 'saját nyelv', vagy az erza *t'iriin kel'* (тиринь кель), ahol a *t'iriin* (тиринь) 'hazai, szülő-, édes-, anya-' (lásd ebből a *t'iriica* (тириця) 'nevelő, tápláló, eltartó' szót), s e szavak végső soron a *t'irams* (тирямс) 'nevel, táplál, eltart, ellát' igére vezethetők vissza.

Szülőföld, szülőhaza

Ahogy a nyelv az anyához és a szüléshez kapcsolódik, úgy kapcsolódik talán legáltalánosabban a haza az apához. Így fűződik össze a nyelv és a haza, mintegy igazolva azt a modern meghatározást, hogy a nyelv egyszersmind területi jog is, s a terület, a szülőföld elvesztése végső soron az anyanyelv elvesztésével is jár, ahogy látjuk ezt Nyugat-Szibériában.

A *föld* kapcsolódhat – speciális jelentésben – az *anyához* is, lásd a magyarban *anyaföld*, vagy az oroszban a 'kontinens, földrész' kifejezésre a *mat'erik* (материк < *mat'*, *mat'er-* [мать, матер-]) szót. A mari nyelvben azonban az *awa/mlande* (авамланде) összetett szó jelentése 'haza' (tkp. anyaföld). Az ehhez a kifejezéshez hasonlítható *anyaország* szó létezik – sajátos jelentésben – a magyarban is. Az *anyaország* a – többnyire az etnikai – hazán kívül

kisebbségben élők számára az az ország, amelyben nyelvük az államnyelv, s amelyben etnikai közösségük többségben él. És kapcsolódik a *haza* – a nyelvhez hasonlóan – a *szülő* szóhoz is, amely a *szülni* igéből származik, lásd magyar *szülőföld*, *szülőhaza*, vagy a szláv nyelvekben, így az oroszban a *rod'ina* (родина) 'haza' <<<*rod'i-t'* (родить) 'szülni', *rodnoj kraj* (родной край) 'szülőföld' (kraj [край] 'vidék, táj'), s nyilván orosz hatásra több oroszországi finnugor nyelvben is, például mari *šočmo ver* (шочмо вер) 'szülőföld (szülő hely)', *šočmo el* (шочмо эл) 'ua. (szülő ország)', erza-mordvin *šačema mastor* (шачема мастор) 'ua.', komi *čužan mu* (чужан му) 'ua.', *čužanin* (чужанин) 'ua. (szülő hely)'.

Ám a legtöbb kifejezés az *apa* szóhoz kapcsolódik. A kifejezések egyik csoportjában az *apa* szó jelző, a másik megoldásban az *apa* szóból képzik a 'haza' jelentést. Néhány példa: görög: πατρίδα, latin *patria*, *patrie*, román: *patrie*, német *Vater/land*, angol: *father/land*, orosz *ot'čestvo* (отечество), *otčizna* (отчизна) < *otčij* (отчий) 'apai, atyai' < *ot'ec* (отец) 'apa', észt *isa/maa*, finn *isän/maa*. Az oroszországi finnugor nyelvekben – feltehetően orosz mintára, tükörfordításként – jöttek létre olyan kifejezések, mint a *mariača/mlande* (ачамланде) 'haza (tkp. apaföld)', a komi *aj mu* (айму) 'ua.', udmurt *atykaj muzjem* (атыкай музъем) 'ua.'

A *szülő(k)* szó a magyarban és több más nyelvben is végső soron a 'szülni' igéből származik, például az oroszban *rod'iteli* (родители). (Ezzel szemben például a németben a 'szülők' jelentésű szó az 'idősebb, öregebb' szóval függ össze (*die Eltern*, lásd *alt* 'öreg, idős'), s valószínűleg ennek mintájára alakul ehhez hasonlóan az észtben és a finnben is a 'szülők' kifejezés, lásd észt *vanemad* (< *vanem* 'idősebb, öregebb' többes szám alanyeset < *vana* 'idős, öreg'), finn *vanhemmat* (< *vanhempi* 'idősebb, öregebb' többes szám alanyeset < *vanha* 'idős, öreg').

Némely oroszországi finnugor nyelvben az összefoglaló 'szülők' fogalmat – valószínűleg a Volga-vidéki törökségi nyelvek hatására¹ az 'apa-anyá' kifejezéssel jelölik, s ezt a formát használják a 'szülőföld' elnevezésére is. Így, például az erza-mordvinban, a 'szülőföld' szó szerint 'apa-anyá-föld': *at'ań-awań mastor* (атянь-авань мастор).

Az udmurtban ismert a *вордскем шаер* (*vorskem šajer*) 'szülőföld' – tulajdonképpen 'nevelő föld' kifejezés is, lásd fentebb az erza 'nevelő nyelv' kifejezést.

¹ Berezcki Gábor: A Volga-vidék nyelveinek areális kapcsolatai. = Balázs János (szerk.): Areális nyelvészeti tanulmányok. Tankönyvkiadó, Budapest, 1983, 207-236.

Miért fontos ez a kérdés?

A világban erőteljes globalizációs tendenciák uralkodnak, amelyek káros hatást fejtenek ki elsősorban a kis lélekszámú közösségek nyelvére és kultúrájára. Az angol nyelvvel kapcsolatban ki is alakult a *killer language* (gyilkos nyelv) kifejezés. Persze, nem csak az angol nyelvet illehetjük ekképpen, hanem a többnemzetiségű és így többnyelvű országok uralkodó, többségi nyelvét is. A világ mintegy hatezer nyelvét körülbelül kétszáz államban beszélik, tehát a világ valamennyi országa többnyelvű – némelyikük többé, mások kevésbé. (A nyelvek számát tekintve Európa a legszegényebb kontinens.) A többségi nyelv kiszoríthat endemikus nyelveket éppúgy, mint anyaországgal rendelkező nemzetiségi nyelveket. Előbbire az oroszországi finnugor nyelvek, utóbbira, a határon túli magyarok nyelve hozható fel példának. Azonban itt nem csupán arról van szó, hogy a globalizáció hatására – meg a nyelvet beszélő közösségek kis lélekszámából következően (az egy nyelvre jutó beszélők átlagos száma kevesebb mint tízezer) – belátható időn belül eltűnik a nyelvek legalább fele, de egyes előrejelzések szerint akár a 80-90 százaléka is, s velük rengeteg, a nyelvhez kötődő ismeret, tudás, információ, hanem a nyelv és az öntudat összekapcsolódása révén tudatváltás is bekövetkezik.

Vannak népek, amelyek anyanyelvük ismerete, használata nélkül is erős öntudattal rendelkeznek – elegendő a skótokra vagy az írekre gondolni. S vannak népek, amelyek használják anyanyelvüket, ám öntudatuk gyenge – erre példaként több oroszországi finnugor népet említhetünk.

A szerteágazó kérdéskör minden részletét lehetetlen egy rövid írásban áttekinteni. A vélemények megoszlanak abban a tekintetben, hogy a nyelv szükséges velejárója-e az identitásnak: mind *pro*, mind *contra* idézhetők vélemények. Az általam áttekinthető, s elsősorban a finnugor népekre vonatkozó vélemények többsége szerint a nyelv az egyik, ha nem a legfontosabb identitáshordozó, s fordítva: a nyelvi identitás az etni(ci)tás kialakulásának lényeges alapja.² Ezt az álláspontot tudományos elemzésekben éppúgy megtaláljuk, mint politikai megnyilatkozásokban.

A politikai megnyilatkozásokra álljon itt két példa. Az akkori észt miniszterelnök, Juhan Parts, a Finnugor Népek IV. Világkongresszusán, Tallinnban 2004 augusztusában tartott beszédében kiemelte – évszázados észt tapasztalatokra hivatkozva – az anyanyelvnek a nemzeti identitás megőrzésében játszott szerepét.³

² Rannut, Mart – Rannut, Ülle – Verschik, Anna: Keel – võim – ühiskond. Tallinn, 2003, 61.

³ Parts, Juhan: Нам понятна тревога родственных народов. – Финно-угорский вестник 3 (34), Joskar-Ola, 2004, 70-76, 74.

Még a talán leginkább eloroszosodott finnugor nyelvű nép, a mordvinok etnikai hazájának, a Mordvin Köztársaságnak akkori elnöke, N. I. Merkuskin szerint is nemzetképző tényező a nyelv.⁴

Parts egyúttal hangsúlyozta, hogy egy nép kulturális öntudata az anyanyelvi képzéssel kezdődik.⁵ Éppen ennél a tulajdonságánál fogva válhat a nyelv a nemzeti kohézió és szolidaritás erős eszközévé.⁶

A finnugor népekre vonatkozó tudományos vizsgálatok következtetései közül idézem a finn Sirkka Saarinen véleményét, aki szerint a nyelv lényeges tényezője az identitásnak. Ha egy nép feladja a nyelvét, előbb vagy utóbb beleolvad a környező többségbe.⁷ Hasonló eredményt mutat egy 2003-as, az udmurtok körében végzett szociológiai felmérés is, amely szerint Udmurtiában az identitás legfontosabb kritériuma a nyelv. Erre a következtetésre jutottak az erősen veszélyeztetett kis balti finn nép, a vepszék között is.⁸

A népek identitásának megvallása egyszersmind a többi néptől való elhatárolódás egyik módja is. Ezt érzékletesen tükrözik a népek belső, és a más népekre vonatkozó külső elnevezések. A nyelv inkább a más népeket jelölő – negatív – elnevezésekben kap szerepet, bár a fentebb már idézett komi *as kyy* (ас кыв) 'saját nyelv' az én/mi-tudat pozitív kifejezésével függ össze.

Az identitást jelző belső, saját elnevezések gyakran az 'ember, férfi' jelentésű szavak, például a komik, udmurtok, marik és az északi-szamojédok esetében: a *komi* szó etimológiailag a magyar *hím* szóval függ össze, az *udmurt* népjelölés második eleme, a *murt* 'ember' jelentésű iráni eredetű szó, a jurák-szamojédok (nyenyecék) belső elnevezése, a *ńenec?* jelentése 'ember', illetve ugyancsak a jurák-szamojédok használta önmegjelölés a *ńenej ńenec?* 'igazi ember'. (Természetesen léteznek egyéb önelnevezési megoldások is, például földrajzi, tájegységi megjelölés: *maa-meess* 'észti' (tkp. 'földi ember'), hasonlóan a déli-szamojéd szölkupok belső elnevezése, a *söl'kup* 'földi ember', vagy a paleoszibériai népek közé sorolt, az eszkimókkal rokon aleutok belső

⁴ Merkuskin: Меркушкин, Н.И.: Выступление. = Национальное самосознание мордовского (мошкинского и эрзянского) народа: настоящее и будущее. Szaranszk, 2005, 3-9, 6.

⁵ Parts, Juhan i. m. 72.

⁶ NećakLük, Albina: Global language of science from a national language perspective. 7 = De Cillia, Rudolf – Krumm, Hans-Jürgen – Wodak, Ruth (Hrg.): *Die Kosten der Mehrsprachigkeit. Globalisierung und sprachliche Vielfalt. // The Cost of Multilingualism. Globalisation and Linguistic Diversity*. Wien, 2003, 156-158, 156.

⁷ Saarinen, Sirkka: Language and culture of the Uralic Peoples. – *Finno-Ugrian Bulletin* (18), Joskar-Ola, 2000/2:63-64, 63.

⁸ Saloniemi, M-R. – Saloniemi, A. – Jaatinen, T.: Vepsänmaantulevaisuus – eksotiikka ja elämysmatkailua? = Saressalo, Lassi (ed.): *Vepsä. Maa, kansa, kulttuuri*. Tampere – Helsinki, 2005, 242-247, 246.

neve, az *unangan* jelentése 'partlakók'. A csukcs-kamcsatkai nyelvcsaládba tartozó itelmenek vagy kamcsadálók belső neve, az *itelmen* jelentése 'élő, létező'.

A népek külső elnevezései a másságot hangsúlyozzák ki, sokszor a nyelvvel kapcsolatosan. Közismert a végső soron görög eredetű *barbár* szó, amelyik eredetileg a nem indoiráni népeket jelölte, a *barbara*- 'dadogó' szóval van kapcsolatban; a baszkok a baszkul nem beszélő spanyolokat, franciákat jelölik az *erdaldun* szóval, amely az *erdara* 'félnyelv, érthetetlen beszéd' jelentésű szóból származik; a magyarban szláv jövevény *német* szó eredeti szláv alakja a *nemec* 'német' a *nem(a)* 'néma' szóból származik jelentése 'néma ember', amit természetesen a kommunikáció szempontjából kell érteni.⁹

Más vélemények szerint viszont a nyelv az etnikai identitás szempontjából nem szükségszerű tényező. Kultúrák és etnikai csoportok akkor is fennmaradhatnak, ha ősi nyelvüket már nem használják vagy nem ismeri.¹⁰ Az etnikai identitás azonban ebben a puha értelmezésben is kapcsolatban marad a nyelvvel, ti. az etnikai identitás addig marad fenn, amíg legalább érzelmi kötődés fűzi az egyént vagy a csoportot ősei nyelvéhez.¹¹ Másképpen fogalmazva: az etni(c)i-tás egyik jellemzője a nyelvnek mint lényeges kulturális vonásnak a megléte akkor is, ha a nyelv használatát tekintve marginális és ismerete egyre csökken.¹² Sok – főként városlakó – komi-permják az anyanyelv ismerete nélkül is komi-permjáknak vallja magát.¹³

A nemzeti identitás megvallása és az anyanyelv

Az etnikai önmeghatározás s az attól nem független öntudat – legalábbis néhány finnugor népnél szerzett tapasztalatok alapján – függ az adott etnikai csoport létszámától, mégpedig fordított arányt mutatva. Azaz, minél nagyobb az etnikai csoport létszáma, annál kevésbé fontos az etnikai önmeghatározás.

Az öntudatra ébredésnek lehetnek anyagi okai. Az orosz állam az 1980-as évek végétől néhány évig jelentős összegekkel támogatta a korábban felszámolt szölkup települések újjáépítését. Ennek hatására sokan vallották immár

⁹ Pusztay János: *Nyelvrokonság és nemzeti tudat*. – Dissertationes Savarienses 5, Szombathely, 1995.

¹⁰ Ld. például Eastman, Carol M.: *Language, Ethnic Identity and Change*. = Edwards, John (ed.) *Linguistic Minorities. Policies and Pluralism*. London, Academic Press, 1984, 259-276.

¹¹ Uo. 265.

¹² Rannut, Mart – Rannut, Ülle – Verschik, Anna i. m. 61.

¹³ Lallukka, Seppo: *National-Russian linguistic Patterns in Komi-Permyak age and residential groups*. = *Die sprachliche Situation bei den uralischen Völkern*. Specimina Sibirica 12, Szombathely, 1997, 103-119.

szőlőkupnak magukat, hogy hozzájuthassanak az állami támogatásokhoz.¹⁴

A Murmanszk megyében élő komik külön entitásként – izsmai komik – kérték bejegyzésüket, elszakadva a tulajdonképpeni komiktól, akik a Komi Köztársaságban élnek. Az izsmai komik ezáltal részesülhettek az északi népeknek nyújtott kedvezményekből. A Komi Köztársaságban élő réntartó izsmai komik is elhagyták a köztársaságot, s az északi szomszéd Nyenyec Autonóm Körzetben regisztráltatták magukat – így ők is részesülhetnek a kedvezményekből.¹⁵

Az ún. északi kedvezmény, azaz a Sarkkör tájékán élő népeknek nyújtott jelentős támogatás következménye volt az a meglepő és valószínűtlen adat, hogy a manysik (vogulok) és a hantik (osztjákok) létszáma 1989-2003 között mintegy 30-50 százalékkal nőtt, ami ilyen kis létszámú népek esetében természetes úton egyszerűen lehetetlen. Az északi kedvezmény elnyerése céljából azonban az újszülötteket valamely északi nép tagjaiként anyakönyvezték, függetlenül attól, hogy a szülők művelték-e az adott nép nyelvét, kultúráját és hagyományait.

A nemzeti identitás ilyen érdekelvű megvallása azonban tartalmilag üres kategória.

Esettanulmányok

Marik

Még 1999-ben készült egy szociológiai felmérés a nyelv és a nemzeti tudat összefüggéséről a marik körében. Ennek kérdései és a válaszok:

- Mi köti össze önt saját nemzetiségének tagjaival?

- nyelv	75,8%
- népszokások	57,6%
- történelmi múlt	21,4%
- jellemvonások, lélektan	17,3%
- vallás	14,9%
- külső vonások	11,7%
- semmi	1,4% (Katajeva i. m. 89.)

- Hogy viszonyul ahhoz, hogy ön mari?

- büszke vagyok rá	37,8%
- elégedett vagyok vele	37,2%

¹⁴ Puszta János: A narimi szőlőkupoknál. – *Néprajzi Hírek* XXII, 1993/1-2:75-78.

¹⁵ Sabajev: Шабаяев, Ю.П.: К вопросу о новом национализме» финно-угров России. – In: *История, современное состояние, перспективы развития языков и культур финно-угорских народов*. Sziktivkar, 2005, 566-569, 567.

- közömbös	17,6%
- nem vagyok nagyon elégedett vele	1,2%
- nem vagyok elégedett vele	0,3%
- nem tudok válaszolni	3,5%
- nem válaszolt	2,4% (Katajeva i. m. 89-90.)
- Érdekli önt a mari kultúra és a történelem?	
- nagyon érdekel	23,6%
- érdekel	61,4%
- nem nagyon érdekel	11,9%
- nem érdekel	2,3% (Katajeva i. m. 90.)

Komik

A Komi Köztársaságban élő komik önmeghatározásában az alábbi tényezők játszottak szerepet:

- nyelv	79,6%
- a haza érzése	75%
- a közös történelmi sors	34,7%
- közös történelmi sors, hagyományok, szokások együttesen	61,6%.

A Moszkvában és környékén élő komik esetében ugyanezen tényezők sorrendje:

- a haza érzése
- a közös történelmi sors
- a nyelv (Konjukhov i. m. 58).

Udmurtok

Egy 2003-ban végzett szociológiai felmérés szerint:¹⁶

- az udmurtok 60,9%-a büszke az udmurt nemzeti hovatartozására (az Udmurtiában élő oroszok körében az arány 65%, az udmurtiai tatárok körében 83,9%),
- a nemzeti önmeghatározás az udmurtok 12,7%-ának nagyon fontos, 35,5%-ának fontos (összesen 48,2%) – az összesített arány az oroszok esetében 32,8%, a tatárok esetében 60,3%,
- a saját néphez való kötődés szempontjai:

- szülők, saját nemzetiséghez tartozó rokonok	76,8%
- nemzeti nyelv	71,8%
- nemzeti köztársaság (Udmurtia)	65,6%
- közös eredet, közös történelmi sors	47,1%
- nemzeti kultúra	46,7%

¹⁶ Szociológia – udmurt: Национальные отношения в Удмуртской Республике (az Udmurt Köztársaság Oktatási Minisztériumától kapott kézirat), 2003.

A nemzeti hovatartozás kérdésére adott pozitív válaszok viszonylag alacsony értékeket mutatnak – ellentétben például az Udmurt Köztársaságban élő társak értékeivel.

Az identitás gyengülése

Elégé általános az a vélemény, hogy az oroszországi finnugor népek körében alacsony a nemzeti tudat foka. A mordvinokról maga az egyébként mordvin származású köztársasági elnök, a fentebb már idézett Merkuskin állapítja meg: fejletlen a nemzeti öntudat, erős az asszimiláció.¹⁷

Mi idézi elő az identitás gyengülését, elvesztését? A mordvin Jermuskin az anyanyelv elhagyását a kisebbségi érzéssel magyarázza.¹⁸ Ez a kisebbségi érzés a több évszázados kisebbségi létből, a többségi társadalom részéről nap mint nap, év mint év megélt megaláztatásból fakad. A többség sovinizmusa előbb-utóbb megteszi a maga hatását, a nemzetiség tagjai egyre nagyobb mértékben mondanak le előbb egykori anyanyelvükről, majd határolódnak el egykori identitásuktól.

Összefoglalásul és iránymutatásul a korábbi észt köztársasági elnöknek Lennart Merinek a Szent Galleni Egyetemen 2001. május 19-én elhangzott beszédéből idézek egy fontos gondolatot. Meri szerint a kis országoknak „a nagy államokénál sokkal nagyobb mértékben kötelező feladata a saját nyelv, kultúra és életvitel védelme”.¹⁹

Hangos gondolkodás

A nyelv és identitás összefüggése – amint az fentebb már szóba került – bonyolult kérdés. Ehhez szolgáltatok a továbbiakban néhány, akár ellentmondást is hordozó adalékot.

Nemzetiségi faluban lakva, de a többségi nemzethez tartozva, akár elsajátítva a nemzetiség nyelvét, megtanulva dalait, a hangszerükön való játékot, mégsem válik az egyén az adott nemzetiséghez tartozóvá. Ugyanakkor a nyelv ismerete nélkül is vallhatja magát bárki egy adott közösséghez tartozónak – főleg, ha valamilyen érdeke fűződik hozzá.

Az identitástudat lehet örökölt, lehet felvett és jellemzően érzelmi alapú azonosulás.

¹⁷ Merkuskin i. m. 7.

¹⁸ Jermuskin: Ермушкин, Г.И.: К проблеме изучения и функционирования мордовских языков за пределами Республики Мордовия. = *Проблемы и перспективы развития восточных финно-угорских языков*. Szaranszk, 2003, 22-28, 22.

¹⁹ Meri, Lennart: Väikeriikide roll Euroopa kultuurruumis. = Meri, Lennart: *Riigimured*. Tartu, 2001, 238-241, 241.

A helyzet népenként, s talán egyénenként is különböző lehet. Az oroszországi finnugor népek körében szerzett tapasztalataim alapján kimondható, hogy a nyelv elvesztésével fokozatosan gyengül, majd megszűnik az eredeti közösséghez tartozás tudata és érzése. A folyamat ekként írható le: az *eredeti egynyelvűség* > *kétnyelvűség* > *új egynyelvűség* analógiájára és hatására: *régi identitás* > *identitásválság* > *identitásváltás*, azaz az egykori szilárd *nemzetiségi öntudatot* előbb *elbizonytalanodás*, esetleg *kettős öntudat* (a kis- és a nagy közösséghez való egyidejű tartozás tudata) váltja fel, ami idővel *többségi öntudat*ba torkollik.

A folyamat egyik lehetséges lefolyása: a vegyes házasságban az eredeti – kisebbségi – anyanyelv a második nemzedékben fokozatosan visszaszorul, a családban többségi nyelvhasználat válik kizárólagossá. Ennek következménye a többségi nyelvű iskola választása, az eredeti anyanyelv elhagyása, s a többségi identitás vállalása.

Ez a folyamat erős politikai nyomás hatására is kialakulhat vagy felerősödhet. Aktuális esemény a legújabb oroszországi nyelvtörvény-módosítás, amelynek értelmében csak az állam hivatalos nyelvén garantálják az oktatást (bár részlegesen lehet a kisebbségi nyelveken is, de ezt nem garantálják). Emiatt felmerül a többségi nyelv magas szintű elsajátításának igénye, ami a nemzetiségi nyelv és kultúra tanításának rovására elégíthető ki. A nemzetiségiek a többségi nyelvet fogják megadni anyanyelvükként, hogy megkaphassák a garantált oktatást. A végső következmény ismét csak az identitásváltás.

A szovjet időszakban nemzetiségi területeken számos esetben úgy szervezték meg az oktatást, hogy a gyerekeket kiszakították a családokból, internátusokba kényszerítve őket, s ritkították a családdal való kapcsolattartást. Következmény: az anyanyelv, az eredeti kultúra elfelejtése, s ezzel párhuzamosan az új nyelv és kultúra elsajátítása. Az állam kinevelte a maga janicsárjait.

Gyakori tapasztalat, hogy a (finnugor) anyanyelv szerepéről, helyzetéről és jövőjéről szervezett konferenciákon a résztvevők öntudatos, az anyanyelvet és kultúrát védő előadásokat tartanak, de este már a *Moszkva-parti esték* című szirupos orosz slágert és társait éneklik mondván „ez is a miénk...”

A véleménynyilvánításkor, a kritikai észrevételek megfogalmazásakor azonban tudomásul kell venni, hogy egy mindig a többségi nemzethez tartozó, a kisebbségi létet soha nem megtapasztalt személy csak nagyon nehezen tudja belehelyezni, beleélni magát egy kisebbségi sorsra kárhoztatott személy és közösség helyzetébe.

Teendők

Számos teendő van,²⁰ de mindegyiknek feltétele, hogy az érintett népek közreműködjenek azok megvalósításában.

Mindenekelőtt nyelvmentő programokra van szükség, mert a nyelv – mint fentebb arról már esett szó – összefügg az identitással, még ha nem is mindig annak legfőbb hordozója.

Nagyon fontos az iskolai oktatás nyelvének kérdése. Az oktatás nyelve magas presztízsű, s az iskolai nyelvhasználat a nyelv fejlődésére (például a szükséges szakszókincs kialakítására) is kedvező hatással van.

Az irodalom jelentős segítséget nyújthat a nemzet egybetartásához, vagy a nemzet szintjét még el nem ért népek esetében a nemzet kialakulásához. Ennek feltétele megint csak a fejlett nyelv, az alkotó értelmiség megléte, valamint olyan politikai, gazdasági és kulturális, műveltségi viszonyok, amelyek lehetővé teszik, sőt elvárják az irodalom működését. Az oroszországi finnugor irodalmak esetében gátló tényező, hogy a zömmel falusi lakosság számára szinte elérhetetlenek az anyanyelvükön írt irodalmi alkotások, mert a csekély példányszám távoli településekre való kiszállítása üzletileg nem éri meg a privatizált könyvterjesztőknek. Legalább erkölcsi támaszt nyújthat az alkotóknak, hogy a jó két évtizede magyar kezdeményezésre, Domokos Péter professzor indítványára létrehozott „A finnugor irodalmak asszociációja” rendszeresen megszervezi nemzetközi kongresszusait, amelyeken az Oroszországon kívüli alkotótársak, kutatók megismerkedhetnek a finnugor népek irodalmával, ez utóbbiak művelői pedig az észet, finn és magyar irodalommal, valamint megtagasztalhatják az alkotásaik iránti érdeklődést.

A nyelvmentő programok egyszersmind identitáserősítő programok is. Ám ezek mellett egyéb identitáserősítő programokat is kell szervezni, például kultúrájuk ismertté tétele érdekében, hogy a gyenge identitású népek lássák, nyelvük, kultúrájuk másoknak fontos, tehát nekik maguknak is legyen fontos.

Mindez a tevékenység egyszersmind aktív hozzájárulást jelenthet a világ nyelvi-kulturális sokszínűségének megőrzéséhez.

---

²⁰ Puszta János: *Nyelvével hal a nemzet*. A Magyarságkutatás könyvtára XXVIII, Teleki Alapítvány, Budapest, 2006.

Zárszó gyanánt

Ahogy az anya és az apa együvé tartozik, úgy tartozik együvé az anyanyelv és a haza. És ezen nem változtathat az sem, hogy egyesek felfogása szerint nem kell megkülönböztetni az anyát és az apát, elegendő egyes és kettes számú szülőnek nevezni őket. Mint ahogy az ilyen felfogás szerint nem kell megkülönböztetetten beszélni anyanyelvről sem, elegendő az első nyelv és a második, harmadik stb. nyelv megkülönböztetés is. Így azután ki lehet dobni mint avított fogalmakat az olyan kifejezéseket, mint az *anyanyelv*, *szülőföld*, ez utóbbit annál is inkább, mert a föld nem szül, mondhatni.

A fentebb bemutatott, tartalmilag és érzelmileg egyaránt fontos összefüggéseket semmisítheti meg az az irányzat, amely el akarja törölni az emberek nemi osztályozását. Az anya és az apa megkülönböztetése helyett tehát megjelenik az egyes és a *kettes szülő*, ennek nyomán majd – ahogy Balázs Géza és Minya Károly közelmúltban napvilágot látott könyvének szellemes címe (*Kettesnyelvünk*) is jelzi – az *egyesföld*, *egyesország* és *kettesnyelv*. (Csodálom, hogy a feministák még nem tiltakoztak a rájuk nézve kedvezőtlen sorrend miatt.)²¹

Irodalom

Bereczki Gábor: A Volga-vidék nyelveinek areális kapcsolatai = Balázs János (szerk.): Areális nyelvészeti tanulmányok. Tankönyvkiadó, Budapest, 1983, 207-236.

Eastman, Carol M.: Language, Ethnic Identity and Change. = Edwards, John (ed.) Linguistic Minorities. Policies and Pluralism. London, Academic Press, 1984, 259-276.

Jermuskin: Ермушкин, Г.И.: К проблеме изучения и функционирования мордовских языков за пределами Республики Мордовия. = Проблемы и перспективы развития восточных финно-угорских языков. Szaransk, 2003, 22-28.

Katajeva: Катаева, Р.: Особенности развития национальной школы в Республике Марий Эл. Опыт, проблемы, перспективы. = Языковая ситуация и языковая политика в финно-угорских республиках Волго-Камского региона // Die sprachliche Situation und Sprachpolitik in den finnisch-ugrischen Republiken der Volga-Kama-Region. Specimina Sibirica 22, Szombathely, 2005, 76-94.

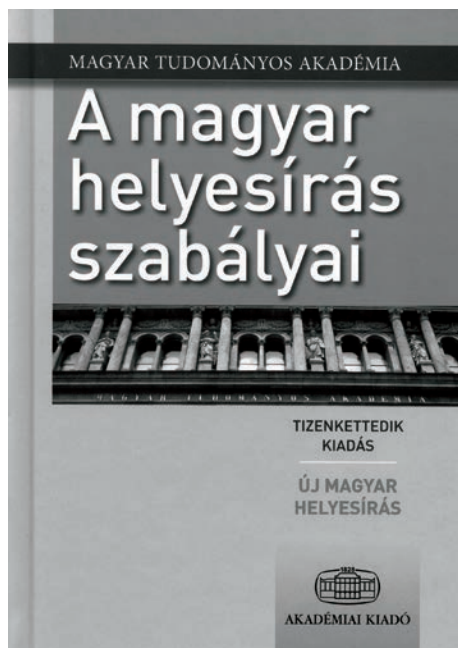
²¹ Írásom az e-nyelv-ben 2015. március 1-jén megjelent dolgozatom alaposan kibővített változata.

- Konjukhov, A.: Historic consciousness of Komi People (a sociological approach). = Die Wege der finnisch-ugrischen Völker zur politischen, kulturellen und sprachlichen Autonomie. Specimina Sibirica 8, Szombathely, 1993, 53-63.
- Lallukka, Seppo: National-Russian linguistic Patterns in Komi-Permjak age and residential groups. – In: Die sprachliche Situation bei den uralischen Völkern. Specimina Sibirica 12, Szombathely, 1997, 103-119.
- Meri, Lennart: Väikeriikide roll Euroopa kultuurruumis. = Meri, Lennart: Riigimured. Tartu, 2001, 238-241.
- Merkuskin: Меркушкин, Н.И.: Выступление. = Национальное самосознание мордовского (мокшанского и эрзянского) народа: настоящее и будущее. Szaranszk, 2005, 3-9.
- Nećak Lük, Albina: Global language of science from a national language perspective. = De Cillia, Rudolf – Krumm, Hans-Jürgen – Wodak, Ruth (Hrg.): Die Kosten der Mehrsprachigkeit. Globalisierung und sprachliche Vielfalt. // The Cost of Multilingualism. Globalisation and Linguistic Diversity. Wien, 2003, 156-158.
- Parts, Juhan: Нам понятна тревога родственных народов. – Финно-угорский вестник 3 (34), Joskar-Ola, 2004, 70-76.
- Pusztay János: A narimi szölkupoknál. – Néprajzi Hírek XXII, 1993/1-2, 75-78.
- Pusztay János: Nyelvrokonság és nemzeti tudat. – Dissertationes Savarienses 5, Szombathely, 1995.
- Pusztay János: Nyelvével hal a nemzet. A Magyarországtudatás könyvtára XXVI-II, Teleki Alapítvány, Budapest, 2006.
- Rannut, Mart – Rannut, Ülle – Verschik, Anna: Keel – võim – ühiskond. Tallinn, 2003.
- Saarinen, Sirkka: Language and culture of the Uralic Peoples. – Finno-Ugrian Bulletin (18), Joskar-Ola, 2000/2:63-64.
- Sabajev: Шабаев, Ю.П.: К вопросу о новом национализме» финно-угров России. = История, современное состояние, перспективы развития языков и культур финно-угорских народов. Sziktivkar, 2005, 566-569.
- Saloniemi, M-R. – Saloniemi, A. – Jaatinen, T.: Vepsänmaan tulevaisuus – eksoitiikka ja elämysmatkailua? = Saressalo, Lassi (ed.): Vepsä. Maa, kansa, kulttuuri. Tampere – Helsinki, 2005, 242-247.
- Szociológia – udmurt: Национальные отношения в Удмуртской Республике (az Udmurt Köztársaság Oktatási Minisztériumától kapott kézirat), 2003.

DR. MINYA KÁROLY

Változások a helyesírási szabályzatban
A magyar helyesírás szabályainak 12. kiadása

A helyesírás görögül *ortográfia*, a magyar megfelelője kezdetben az *igazán írásnak tudománya* szó szerkezet volt, majd a nyelvújítás korában Révai Miklós alkotta meg a *helyesírás* kifejezést.

A helyesírás nem jogszabály, a használata senkire sem kötelező, voltaképpen az Akadémia ajánlása azok számára, akik magyar nyelvű szöveget írnak – főként a nyilvánosság számára. Ugyanakkor a szabályzatot széles körben normaként fogadják el, presztízs értékű, összetársadalmi elfogadottságú. Másodlagos szankcionálás alapja az iskolában van (például az érettségi dolgozatban), ugyanakkor elengedhetetlen a figyelembe-

vétele az igényes könyvkiadásban, sőt adott esetben a bíróságokon hivatkozási alapul szolgál. Érdekesként még megemlíthetjük, hogy az interneten vitába kerülő személyek között a legerőteljesebb sértések közé tartozik a másik helyesírásának a leminősítése.

Régi téves közhely, hogy a magyar helyesírás állandóan változik, tehát megtanulhatatlan. Az első helyesírási szabályzat 1832-ben jelent meg *A' magyar helyesírás és szóragasztás' főbb szabályai* címmel. Rögtön észrevehető, hogy abban az időben a szakszókincs még hiányos volt, a *szóragasztás* a toldalékolást és a szóösszetételt jelentette. Sajnos a két világháború között az Akadémia elkövette azt a hibát, hogy a szabályzatot lenyomatról lenyomatra (évenként) módosította, és elbizonytalanította a közönséget. Sőt a 1900-as évek elején ketté is szakadt a helyesírás, mivel két helyesírás volt érvényben, egy iskolai és egy akadémiai, és csak 1922-ben vált egységgé. 1984-ben a 11. kiadással helyesírásunk átlépett a reformhajlandóságú helyesírások közül a hagyományörző helyesírások közé. Azonban nem teljesen hagyományörző, így például az angol helyesíráshoz képest a nyelvkövető írásgyakorlatok egyike a magyar.

Nézzünk néhány konkrét változást a 20. századból!

1901-ben változott a *higgyen*-ről a *higgyen* szóalakra; 1922-ben megszűnt a *cz* használata a köznevekben, például a *czicza* helyett már a *cica* alak lett a helyes; 1954-ben bevezették a *dz* alaktani kettőzését, tehát nem az *edzzük*, hanem az *eddzük* írásmód vált helyessé. Az 1984-es szabályzatból csupán egyetlen módosítást emelek ki. A szabályzat 10. kiadásában (amely 1954-től 1984-ig volt érvényben) igen szubjektív értelmezésre adott okot az anyagnévi kifejezésekre vonatkozó szabály. A 169. pont ekképp fogalmazott: Ha a főnév tulajdonságjelzője szintén főnév, az alkalmi és a hosszabb kapcsolatban a főnévi jelzőt különírjuk: *alumínium edény*, *keramit burkolat*, *nylon* (sic!) *harisnya* stb. - Egybeírjuk azonban a jelzett főnévvel a főnévi tulajdonságjelzőt akkor, ha a kapcsolat rövidebb és megszokottabb: *aranygyűrű*, *fakard* stb. Tehát a megkülönböztetés alapja az „alkalmi és hosszabb”, valamint a „rövidebb és megszokottabb”. Igen ám, de kinek mi hosszú, illetve megszokottabb! Viccesen úgy fogalmazhatunk, hogy egy agglégénynek az alumíniumedény szokványos eszköz, hiszen feleség híján maga sertepertél a konyhában, az aranygyűrű pedig, főleg ha karika, teljesen idegen számára. Nem csoda, hogy a 11. kiadásban egyértelműsítették ezt a szabálypontot. Az anyagnévi jelzőt, ha egyszerű szó, egybeírjuk a nem összetett főnevekkel: *alumíniumedény*, *bőrcipő*, *üveg pohár* stb. - Ha azonban az anyagnévi jelzős kapcsolatnak valamelyik vagy mindkét tagja összetett szó, az anyagneveket különírjuk jelzett szavától: *arany karikagyűrű*, *papír zsebkendő*, *műanyag ablak* stb.

A helyesírástudás szinteződése igen fontos, ha valaki arra a kérdésre akar választ kapni, hogy mennyire kell ismernie a szabályokat. Három fokozatot különböztethetünk meg. Az első az általános és középiskolai oktatás során elsajátított ismereteké, a második a magyartanároké, szerkesztőké, lektoroké és a korrektoroké, a harmadik pedig a szakmai helyesírás ismerőié, például a földrajzi nevek írását a topográfusoknak kell a legjobban ismerniük.

Mi okozza a legnagyobb gondot a helyesírásban? Elsősorban az egybe- és különírás, különösen két főnév egybe- vagy különírása. Itt kell megemlíteni, hogy a Google egyáltalán nem alkalmas a helyesírásunk ellenőrzésére. Például a *sífelszerelésbolt* egybeírandó (jelöletlen birtokos jelzős összetétel), ez az interneten egybeírva egyetlen egyszer sincs, különírva pedig 158 alkalommal. Ha az internetes keresőket használjuk, legfeljebb egy-egy idegen szó fonetikus átírásáról tájékozódhatunk. Például a *selfie* angol helyesírással 479.000-szer, a *szelfi* 197.000-szer szerepel. A legnagyobb gondot a

mozgószabály okozza, azonban létjogosultságát csak két példával kívánom szemléltetni. Nem ugyanaz a *mérges gombaszakértő*, mint a *mérgesgomba-szakértő*, és nem ugyanaz az *ortopéd cipőkészítő*, mint a *ortopédcipő-készítő*. Azonban ennek az ismerete csupán a második szint tudásanyagához tartozik. A kételemű földrajzi nevek helyesírása is igen nagy fejtörést okozhat, ezért semmiképpen nem kell, hogy szerepeljen a közoktatásban például a *Csörnőc-Herpenyő vízfolyás* vagy a *Szandaváralja-patak* tulajdonnév.

Tüzes reformerek mindig akadnak, ha a helyesírásról van szó, és gyakran „bombázzák” az Akadémiát a javaslataikkal. Például az *ly* eltörlését szokták említeni, mondván, hogy egy igen kis szóanyag helyesírásának a megtanításába kell igen nagy energiát befektetni. Hangay Zoltán tanulmánya szerint a Magyar nyelv értelmező szótárában 2061 *j*-vel és 871 *ly*-nal írandó kifejezés található. Ez a szótárban található összes kifejezés 5%-a.¹ Ugyanakkor az ellenzők érvelései között szokott szerepelni az is, hogy kopott már ki hangunk, például a zárt *ë*, és ezzel együtt a betű is eltűnt. Ugyanígy kellene az *ly* esetében is eljárni, mivel az *ly* ejtése, ami az *lj* hangkapcsolatnak felel meg, mára kikopott, és úgy ejtjük, ahogy a *j*-t. Mindennek ellenére mind a szakemberek, mind a nagyközönség hagyományörző, és legalább 80%-uk meg kívánja tartani az *ly*-t a magyar betűk sorában. Az új szabályzatot megalkotó bizottság a helyesírás állandósága mellett tört lándzsát, véleménye szerint a kikristályosodott írásgyakorlat lényegének fenntartása napjainkban sokkal fontosabb társadalmi érdeké vált, mint bármikor ezelőtt. Írásrendszerünk nagyobb mérvű átalakítása ezért nem látszott észszerűnek. Ezért sem lehetséges az *ly* feladása és *j*-vel való (hangtanilag egyébként indokolt) helyettesítése.

A helyesírás mindig pezsgő vitákat vált ki mind a szakmai körökben, mind az írástudók és -használók körében. Ezt bizonyítja, hogy a Magyar Nyelvi Szolgáltató Irodához érkező kérdések 70-80%-a.

Azt szokták mondani, hogy a helyesírást egy emberöltő után célszerű felülvizsgálni, és ahol szükséges, módosítani. 30 év után jelent meg a 11. kiadás és 31 év múlva a 12. „A szabályzat nem lehet örök, nem maradhat változatlan, hiszen folyton változik maga a nyelv és részben a nyelvről való felfogásunk is. Ezért időről időre szükség van a mindenkori szabályzat módosítására, a nyelv változásaihoz való hozzáigazítására. Természetesen nem minden áron,

---

¹ Hangay Zoltán: Valóban súlyos probléma-e a magyar helyesírásban a *j* hangú szóállományoknak a két betűje? 1996. = O. Bozsik Gabriella–V. Raisz Rózsa–Zimányi Árpád (szerk.): *Helyesírási kultúránk fejlesztéséért*. Eger, 47–54, 1996, 48.

de amikor és ahol valóban célszerű, sőt szükséges, akkor és ott igen. Fontos ugyanis, hogy egy nemzetnek, egy nyelv- és népközösségnek legyen szilárd alapokon nyugvó, a hagyományt, de a nyelvben végbemenő, illetve az utóbbi két-három évtizedben végbement változásokat, valamint a jelen írásgyakorlatot egyaránt figyelembe vevő szabályzata. Úgy tűnik, hogy húsz-harminc évenként – lényegében azt mondhatjuk: emberöltőnként – szükség van erre. Negyedszázad egy nyelv életében nem nagy idő, de ahhoz már több mint elegendő, hogy bizonyos helyesírási változtatásokat indokoltá, szükségessé tegyen. A Magyar Nyelvi Bizottság 2003-ban úgy látta, hogy elérkezett az az idő, amikor már nem elég csupán a szóanyagot módosítani, bizonyos szavakat elhagyva, másokat bevéve, ismét másokat – de ezek közül minél kevesebbet – eddigi írásának megváltoztatásával módosítani, hanem szükséges a szabályzatot tüzetesen átvizsgálni, a szabályzati pontokat bizonyos mértékben átalakítani, s a szabályzatot néhány új ponttal bővíteni”.²

Ezért a Magyar Nyelvi Bizottság 2003 novemberében határozatot fogadott el arról, hogy megkezdje *A magyar helyesírás szabályai* című akadémiai helyesírási szabályzat 12. kiadásának az előkészítő munkálatait. A munka több mint tíz évig tartott, azonban ezt természetesnek kell tekintenünk.

Most pedig nézzük a változásokat! A szabályzati rész változásai a következő pontokban adhatók meg:

1. Nyilvánvaló hibák kijavítása
2. A szöveg pontosítása
3. A *sok*, *kevés* helyett listák adása
4. Egyes részek átszerkesztése
5. Korábban szabályozott kérdések kivétele a szabályozás alól
6. Bizonyos szabályok enyhítése, fakultatívvá tétele
7. Szabálypontok bővítése, kiegészítése, új szabálypontok
8. Szabályváltozás

Az utolsó négy pontot érdemes részletezni, ezek alapján ismerhetők meg elsősorban a változások.

Korábban szabályozott kérdések kivétele a szabályozás alól:

Az asszonynevek írásáról szóló rész.

A géptípusok stb. betű- vagy szó- és számjelzésének kapcsolásáról szóló rész.

A postai címzésre vonatkozó szabálypont.

---

² Keszler Borbála: *A helyesírási szabályzat 12. kiadásáról*. Kézirat, 2015, 4.

Bizonyos szabályok enyhítése, fakultatívvá tétele

Az ingadozó kiejtésű *h* végű szavak ragos alakjait kétféleképpen is lehet írni (pl. *dűhvel* ~ *dűhhel*, *méhvé* ~ *méhhé*).

Bizonyos közszavak nagybetűvel kezdhetők hivatalos iratokban (pl. *Alpes-res*, *Eladó*, *Szerző*).

Nem írja elő a szabályzat az eddig kötelező kisbetűs írást a következő esetekben:

– az intézmények kisebb egységei megnevezésének írásában (pl. *műszaki osztály* v. *Műszaki Osztály*);

– a rendezvények programok nevének írásában (pl. *mátészalkai fényes napok* v. *Mátészalkai Fényes Napok*).

Az *elseje*, *elsején* stb. szóalakok számjegyes írásakor nem kötelező a *j*-t kiírni (pl. *1-én* ~ *1-jén*, *1-i* ~ *1-ji* ~ *1-jei*).

A számjegyekkel írt óra és perc közé kettőspontot is lehet tenni a korábban megengedett ponton kívül (pl. *10.35* ~ *10:35*)

Szabálypontok bővítése, kiegészítése, új szabálypontok

A betűrendbe soroláskor, ha csak kis- és nagybetű vonatkozásában van különbség két egység között, a kis kezdőbetűs megelőzi a nagy kezdőbetűs tételt (pl. *vas*, *Vas*).

A szótagszámláláskor a képző – az *-i* kivételével – beleszámít a szótag-számba (pl. eddig: *gépjármű-vezetői*, most: *gépjárművezetői*).

A mozik, vendéglők eszpresszók, üzletek, fürdők, temetők, lakóparkok, szállodák, panziók, termek stb. neve lehet intézménynév is, pl: *Corvin Budapest Filmpalota*, *Platán Panzió*, *Derkovits Terem* stb.

A kötőjellel kapcsolt összetett szó összetételi taggá válásakor kötőjelet használunk (pl. *Oscar-díj-átadás*, *C-vitamin-adagolás*, *sakk-készlet-gyűjtemény*).

Ha egy eredetileg kötőjellel kapcsolt földrajzi köznévi utótagot tartalmazó földrajzi név közterület nevébe kerül, a kötőjeles írásmódot egybeírás váltja fel (pl. *Csörsz-árok* – *Csörszárok utca*).

A tárgynevek közé tartoznak a nemzeti ereklyék, a járművek, a fegyverek, a hangszerek, a híres drágakövek stb. nevei (pl. *Kalasnyikov*, *Szent Jobb*, *Titanic*, *Apollo*, *Kövér Berta*).

Szabályváltozás

A tulajdonnevek toldalékolásakor egységesen nem érvényesül az egyszerűsítés, a korábban az egyszerűsítés alá tartozó magyar utónevek körében (pl. *Bernadettel* → *Bernadett-tel*), illetve a korábban nem szabályozott esetekben sem (pl. *Blikk-kel*, *Szerelmes szonett-tel*).

A „képzőszerű utótag” kategóriájának megszüntetése: a korábban idetartozók közül a *-beli-t* képzőnek, az összes többit (*-fajta, -féle, -nemű, -rét, -rétű, -szerű stb.*) szabályos utótagnak tartjuk, ennek folytán nem egyszerűsítünk (pl. *viasszerű* → *viaszszerű, ésszerű* → *ésszerű*).

Szemelvény a megváltozott helyesírású szavakból

árboc

BÚÉK

búra

e-mail v. ímél

e-mail-cím v. ímélcím

feketedoboz

internet

lánytojás

nyitvatartás (= üzemidő)

osztályozóértekezlet

paralimpia

PIN-kód

spray v. spré v. szpré

standard v. sztenderd

státus v. státusz

szabadvers

kémiaszakkör

szó végi

tajszám

tenyérbemászó (= pimasz, ellenszenves)

valószínűségszámítás

vegyesúszás (sportág)

vendéglátóipari

zsoldoshadsereg

Zárógondolat: mindenki annyit tanuljon meg a helyesírásból, amennyire szüksége van, amennyit elvárnak tőle.

Felhasznált irodalom

A magyar helyesírás szabályai. 12. kiadás. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2015.
 Hangay Zoltán: Valóban súlyos probléma-e a magyar helyesírásban a *j* hangú szóállománynak a két betűje, 1996. = O. Bozsik Gabriella–V. Raisz Rózsa–Zimányi Árpád (szerk.): *Helyesírási kultúránk fejlesztéséért*. Eger, 47–54, 1996.
 Keszler Borbála: A helyesírási szabályzat 12. kiadásáról. Kézirat, 2015.
 Szathmáry István: *A magyar helyesírás alapjai*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 1995.

DÉNES ÁGOTA

Így tanítom a nyelvtant – hátrányos helyzetben

„Kevésbé az a fontos, hogy mit tanulnak a gyerekek az iskolában, inkább az, hogyan tanulják, mert ez meghatározza a tudásuk felhasználását egész életük során.”

(Max Plancot)

A nyelvtantanítás szerepe az anyanyelvi nevelésben

Az anyanyelvi nevelés alapvető feladata az anyanyelvi kompetencia fejlesztése oly módon, hogy a tanulók életkoruknak megfelelő szinten birtokolják a szóbeli és írásbeli kommunikáció önálló és kreatív használatának képességét. A nyelvhasználatnak lényegi összetevője a nyelv grammatikájának ismerete. Nyelvtani fogalmak képzése nélkül nem tudnánk elvégezni a többi (nyelv-helyességi, helyesejtési, helyesírási) ismeret, norma vagy szabály tudatosítását.

A nyelvtan fogalma

- A nyelvtan a nyelvtudomány egyik ága;
- a nyelv szerkezetének leírása, szabályokba foglalása;
- a görögök a grammatikát a helyes beszéd és a helyes írás tudományaként határozták meg. Ez a megállapítás napjainkban is helytálló. A nyelvtantanítás célja az, hogy megtanítsuk diákjainkat helyesen beszélni és írni.

A grammatikák típusai

- Tudományos grammatikák (referenciagrammatikák).
- Az **iskolai nyelvtanok** az adott iskolatípus igényeihez igazodva leegyszerűsítik a tudományos nyelvtanok anyagát. A tanítóknak tudniuk kell az alsó tagozaton tanított tananyagot tudományos szinten is.

A nyelvtan tanításának célja

- Tudatosabbá teszi az ösztönös nyelvhasználatot, vagyis megteremti a szóbeli és írásbeli szövegalkotáshoz szükséges elméleti alapokat.
- Megalapozza a tanulók helyesírásának biztonságát.
- Könnyebbé teszi a szövegértés és a szövegalkotás összetettebb műveleteit.
- Fejleszti a logikus gondolkodást, megalapozza a többi tantárgy tanulását.
- A biztos anyanyelvhasználat és -ismeret segíti az idegen nyelvek tanulását.

A nyelvten tanításának módszertani elvei

- Az alsó tagozaton erősen leegyszerűsített nyelvtenokat tanítunk. A **tudományosság elve** feladatként jelöli ki azoknak az egyszerűsített ismereteknek a rendszerezését, amelyek érthetőek, ugyanakkor összhangban vannak a nyelvtudomány megállapításaival. Az utasításokat és a definíciókat úgy kell megfogalmazni, hogy érthető, pontos és nyelvtanilag helyes legyen.
- A **rendszeresség elve** a tananyag felépítésének logikai rendjét jelenti. A nyelvtani ismeretek tanításakor a magyar nyelv rendszerére vonatkozó alapvető összefüggések megismertetésére törekszünk.
- A tanítandó ismeretek tartalmát és terjedelmét az életkori sajátosságokhoz, a kisiskolások terhelhetőségéhez kell igazítani (téma, problémafelvetés, megfogalmazás stb.) Erre vonatkozik az **érthetőség elve**.
- A **tanulói aktivitás elvét** korszerű tanítási-tanulási stratégiák alkalmazásával, változatos munkaformákban, az önálló ismeretszerzéshez szükséges egyéni tanulási módszerek kialakításával valósítjuk meg. A tanulói tevékenységre építő gyakorlatok segítik a tanultak sokoldalú alkalmazását, az önálló feladatmegoldás rutinjának kialakulását.
- A nyelv maga is absztrakció, a nyelvten pedig a nyelven nyugvó absztrakrt rendszer. A nyelvtani ismeret elsajátítása koncentrált figyelmet kíván a tanulóktól. Ebből következik, hogy a nyelvten tanításában különösen nagy jelentősége van a **szemléletességnek** (az elvont fogalmakat konkrét dolgokhoz kötjük) és az **érdekesség** elvének. Az érdekes, játékos, feladatok motiválják, oldottabbá, könnyebbé teszik a tanulási tevékenységet.
- Az anyanyelvi kompetenciákat az egyéni sajátosságok figyelembevételével fejlesztjük. Lehetőséget kell biztosítanunk a **differenciált képességfejlesztéshez**, a felzárkóztatáshoz és a tehetséggondozáshoz
- Tanításunk lényege az, hogy tanítványaink alkalmazzák a megismert nyelvtani, nyelvhelyességi, helyesírási alapismereteket. Tehát **teljesítményképes tudáshoz** kell juttatnunk őket. A megszerzett tudást rendszeres és következetes gyakorlással, ismétléssel (nyelvtani egy-szeregy) tudjuk felszínen tartani.

- Az **anyanyelvi integráció** jegyében a nyelvtani feladatok gyakran kapcsolódnak az olvasókönyvekhez. A szemelvények nyelvtani tények szerinti vizsgálata a tanítási folyamat bármely szakaszában (ismeretszerzés, rögzítés, gyakorlás, alkalmazás) hatékony eszköze lehet a nyelvtan tanításának. A **tantárgyi koncentráció** érvényesül azokban a feladatokban, amelyekben indukciós szöveggként az ének-könyv, környezetkönyv stb. szövegrészletét használjuk fel.
- A nyelvhasználatot illetően **egységes iskolai szemléletnek** kell érvényesülnie. Minden pedagógusnak (nemcsak anyanyelvi órán) meg kell követelnie a helyes beszédet és a helyesírást. Tapasztalataim szerint a felső évfolyamokon általában nem érvényesül az egységes eljárás, ezért különösen nagy az alsó tagozaton tanítók felelőssége.

Hátrányos helyzetű gyermekek az osztályban

Az „átlagos” tanulók mellett gyakran találkozunk valamilyen szempontból hátrányos helyzetű gyermekekkel. Általános megközelítésben a **hátrányos helyzet** konkrét élethelyzetekben megjelenő esélyegyenlőtlenségnek a negatív oldala. A hátrányos helyzetű, halmozottan hátrányos helyzetű gyermek fogalmát a gyermekek védelméről és a gyámügyi igazgatásról szóló törvény szabályozza, amely a család társadalmi-gazdasági helyzetével van összefüggésben. A rossz életkörülmény szociális hátrányt idéz elő, amelyből **nyelvi hátrány** is fakadhat. A kisgyermek családi környezetben, analógiás úton sajátítja el a szókincs alapvető készletét, a mondatalkotás alapjait, a mondatfűzés jártasságát. Az alacsony iskolai végzettségű szülőktől elsajátított nyelvi minta és az iskola által elvárt nyelvhasználati mód különbözősége súlyos nehézségek forrása a gyermek számára. Nyelvi hátrány eredhet abból is, ha a gyerekek nyelvi szocializációjából hiányzik az írott nyelvvel, az írásbeliséggel kapcsolatos nyelvi minta. A nyelvi hátrányos helyzetű gyermekek többségének a szülők kicsi korukban nem olvastak mesét. A gyerekek a szüleiket szinte sohasem látják írni és olvasni. Természetesen minden családban van tévé, okostelefon, számítógép internettel. A tévéműsorok közül leggyakrabban a soha véget nem érő sorozatokat, valóságshow-kat nézik. Ez a tény a tanulók nyelvhasználatára is befolyással van. Kiválóan ismerik a szereplőket, előszeretettel használják a nyelvi mintának nem nevezhető, szellemesnek vélt beszédet.

Az iskolába lépő hátrányos helyzetű tanulók nyelvhasználati jellemzői

Beszédtechnikai jellemzők

A gyerekek légzéstechnikájának legfeltűnőbb vonása, hogy szövegformálás közben a levegővel nem tudnak gazdálkodni. Ott és akkor vesznek levegőt, amikor az elfogy.

Artikulációs bázisuk nyelvjárás-specifikus. Ami természetesen nem hiba, de azt jelzi, hogy a köznyelvi kiejtést az iskolában kell elsajátítani, főleg helyesírási vonzata miatt.

Általában nagy hangerővel és gyorsan beszélnek. Hanglejtésük (főleg versmondáskor) kántáló. A mondatok végét rendszerint nem lefelé irányuló dallammal érzékeltetik, hanem lebegtetik, vagy felfelé vezetik a dallamot.

Meglehetősen sok gyereknél tapasztalható hosszan elnyúló, nehezen javítható pöszeség.

Szókincs és szóhasználat, nyelvi szerkezetalkotás

Iskolába lépéskor gondot okoz a relációs szókincs (mennyiségi, hasonlósági fogalmak; térbeli viszonyítások; időfogalmak) elégtelensége, a szinonimitás, a többjelentésű szavak, az azonos alakúság, az elvont fogalmak értelmezési hiányossága. A megfelelő mennyiségű relációs szókincs az olvasástanítás elengedhetetlen feltétele. Az elvont fogalmak ismerete a hétköznapi életben is, és az egyes tantárgyak esetében is fontos.

A tanulók szövegalkotásának sajátossága összefüggésben van az előzőekben ismertetett jellemzőkkel. Beszéd közben gyakran tartanak szünetet, mondataikat többször újrakezdi, átalakítja. Gyakoriak a grammatikailag megszerkesztetlen mondatok, a nyelvhelyességi szabályokat sértő toldalékolási és egyeztetési problémák. Mondatalkotásban az egyszerű mondatok használata jellemző. Az és kötőszó használatával gyakran halmoznak egymásra egyszerű mondatokat. A szegényes szókincs a gyakori szóismétlésben is megmutatkozik.

Mi lehet a megoldás?

Apró lépésekben haladás az anyanyelvi nevelés minden területén; hatékony módszerek alkalmazása, amelyek segítik a nyelvi hátrányok kompenzációját. A hátrányos helyzetű tanulókat ugyanarra a tananyagra kell megtanítani, mint a többieket. A különbség a bánásmódban van. Több bátorításra, sikerélményre van szükségük. A tananyagot kisebb lépésekre célszerű lebontani, az anya-

got jobban elő kell készíteni. Jobban figyelembe kell venni a gyerekek tanulási stílusát, egyénileg is sokat kell velük foglalkozni. Az órákat körültekintően, kiegyensúlyozottan kell megtervezni, figyelembe véve a gyerekek érdeklődését. Az előzőket összegezve az anyanyelvi nevelés

- játékos formában,
- a tanulók közreműködésére építve,
- változatos munkaformákban,
- problémák felvetésére,
- a megoldások keresésére,
- a tanulói készségek, képességek fejlesztésére irányuljon.

Az új nyelvtani ismeret tanítása több lépésből álló feladat: 1. az előkészítés (az új anyag beillesztése a tanítási folyamatba, motiváció, az óra céljának meghatározása), 2. az új anyag bemutatás, 3. az elemzés és az általánosítás, 4. az új ismeret nyelvi megfogalmazása, 5. az új ismeret megszilárdítása.

Az új anyag bemutatására, szemléltetésére a **nyelvtani példaanyag** (indukciós anyag) szolgál. A nyelvtankönyvek példaanyaga gyakran kevésnek bizonyul, ezért ki kell egészíteni. A tanító maga is összeállíthat példaanyagot, de nagyon jó motiváció, ha a tanulókat bevonjuk a gyűjtésbe. Tényanyagot gyűjthetünk cselekedtetéssel (igék, helyhatározó-ragos főnevek tanulása-kor), olvasmányokból, beszélgetéssel (közös élmény felelevenítése fényképek segítségével, más órán tanult ismeretek alkalmazása).

A következőkben egy órarészletet fogok bemutatni.

Tananyag: igeidők (3. osztály).

Indukciós anyag gyűjtése: irányított beszélgetés a tanulók napirendjéről (a környezetismeret anyagához kapcsolódik).

A beszélgetés során elhangzott igék három oszlopba (csoportalkotás) kerülnek a táblára:

felkeltem	tanulunk	tornászni fogunk
mosakodtam	figyelünk	átmegyek majd
megettem	beszélgetünk	meg fogom nézni
megérkeztem	ülünk	játszani fogok
késett	írunk	majd megírom
becsengettek	nyelvtanozunk	fel fogom hívni
volt	van	lesz

A következő lépés a **nyelvtani fogalomalkotás**:

- Megállapítjuk, hogy ezek a szavak cselekvést, történést, létezést jelentenek → **igék**
- 1. oszlop: a cselekvés, történés, létezés már végbement → **múlt idő**
- 2. oszlop: a cselekvés, történés, létezés most megy végbe → **jelen idő**
- 3. oszlop: a cselekvés, történés, létezés majd később megy végbe → **jövő idő**

A tábla képe:

MÚLT IDŐ	JELEN IDŐ	JÖVŐ IDŐ
felkeltem	tanulunk	tornászni fogunk
mosakodtam	figyelünk	átmegyek majd
megettem	beszélgetünk	meg fogom nézni
megérkeztem	ülünk	játszani fogok
készt	írunk	majd megírom
becsengettek	nyelvtanozunk	fel fogom hívni
volt	van	lesz

Az általánosítás megfogalmazása a tanulók feladata, gondos irányítás mellett ez sikerül is.

A nyelvtani gyakorlás

Az ismeretek rögzítéséhez **folyamatos gyakorlásra** van szükség. Fontos alapelve, hogy csak a megértett ismereteket szabad gyakoroltatni. A változatosság és a sokoldalú készségfejlesztés érdekében meg kell találni az egyensúlyt a szóbeli és az írásbeli, az egyéni és a közös feladatok között. Gyakorlás során azonos sémákat kell kialakítani, ugyanakkor törekedni kell a változatosságra is. Érdekes, játékos feladatokkal elkerülhetjük, hogy a gyakorlás monotonná, unalmassá váljon.

Játékos feladatok tervezésekor a következőket kell figyelembe venni:

- a nyelvi anyag legyen a középpontban;
- biztosítani kell a tárgyi feltételeket;
- minden tanuló részt vehessen benne;
- változatos munkaformákban történjen;
- az értékelés, jutalmazás ne maradjon el.
- „Játszani is csak komolyan lehet.”

Játékos feladatok**Titkosírás**

oélywftlybcós

(nyelvésztábor)

áoáoélywí kúnyíbylsz

(anyanyelvi juniális)

Megoldókulcs: az adott betűt az ábécében előtte állóval kell helyettesíteni.

Rejtvény

Első betűje az **s** után következik.

Második betűje a **4. magánhangzó** az ábécében.

Harmadik betűje a **q** előtt van

Negyedik betűje a **gy** és az **i** között van.

Ötödik betűjével kezdődik az ábécé.

Hatodik betűje előtt a **k** van.

Hetedik betűje a **n** és a **p** elhelyezkedő rövid magánhangzó.

Nyolcadik betűje az **n** után következik.

(*Széphalom*)

Szógyűjtő staféta

Adott szabály alapján:

a) Mindig legyen a szavakban **j** !

papagáj, jegy, gyűjt, tojás, saj, talaj...

b) Mindig legyen a főnevekben hosszú mássalhangzó!

asszony, reggel, meggy, csillag, sakk...

c) A melléknevek hosszú magánhangzóra végződjenek!

savanyú, keserű, hosszú, olcsó, jó...

A tanulóknak kell felismerni a szabályt:

d) *Budapest, Bodri, Balaton...*

e) *szépít, gyorsít, készít...*

f) *felolvas, felépít, felragyog...*

g) *bolha, citrom, Ábel...*

h) *szebb, jobb, okosabb...*

i) *játszunk, tudjuk, hallgatjuk..*

A miniszter macskája...

félénk, a neve Frici.

torkos, a neve Tódor.

lusta, a neve Lukrécia

A miniszter kutyája...

A miniszter tengerimalaca...

A hottentották királya...

unatkozik. Mit csináljon öfelsége? (igék)

világot akar látni. Hová utazzon el a király? (főnevek)

mit olvasson? (t- ragos főnevek)

A játékból senki sem esik ki. Aki nem tudja folytatni vagy téveszt, zálogot ad.

Mit érdemel az a bűnös?

A zálogkiváltás lehetőségei:

- Nyelvtani fogalom felidézése.
- Helyesírási szabály felidézése.
- Példák sorolása.

Itt járt a kakukk

Minden sorban van egy oda nem illő szó, ezt kell megtalálni. A választást mindig indokoltatni kell. Esetenként megfelelő magyarázattal több megoldás is elfogadható. A gyerekek (csoportok) egymásnak is írhatnak ehhez hasonló feladatokat.

- a) *beír, beszél, bemutat, bejelent, bedob*
- b) *beton, benzin, becsületes, betű*
- c) *cipő, erdő, erő, levegő, bő*
- d) *jó, forró, holló, olcsó, kiváló*
- e) *hosszú, bosszú, asszony, vessző*

Memórijáték

- köznév-tulajdonnév párokkal
- ellentétes jelentésű szavakkal
- rokon értelmű szavakkal
- a *j* és *ly* párosítása képekkel

Nyelvtani dobókocka+szókártya

Dobókockák: (az aktuális tananyagnak megfelelően): toldalékos, igekötős, az ige száma és személye. A tanulónak először szavakat, majd mondatokat kell alkotniuk. A legügyesebbek egyszerű szövegeket is írhatnak.

Ország, város (a főnevek gyakorlásához)

3. osztályban a következő kategóriák szerepelhetnek: ország, település, fiú, lány, híres ember, állat, növény tárgy.

A tanulók csoportokban vagy párokban dolgoznak. Az ország nevekhez és a településnevekhez atlaszt is használhatnak, a híres ember pedig csak magyar személy (író, költő) lehet.

Versen

Ki tud 5 perc alatt több olyan szót gyűjteni a gyermekmagazinokból (Tápancs, Tudorka), amelynek helyesírása eltér a kiejtéstől?

A gyakorlás céljának megfelelően gyűjtethetünk mondatfajtaikat, szófajokat, szókapcsolatokat stb.

Összegzés

Az iskola sok területen képes a hátrányok kompenzálására, viszont a család szerepét átvállalni nem tudja, értékredjébe nincs beleszólása. Az oktató-nevelő munka eredménye csak a jövőben körvonalazódik, adódnak nehézségek, de sikerek is. A feladat kettős: nagyobb célok elérése ösztönözi a jó képességű tanulókat, sok türelemmel segíteni a gyengébbeket.

A témához kapcsolódó szakirodalom**Elméleti szakirodalom**

Kiss Jenő: Társadalom és nyelvhasználat. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 1995.

Réger Zita: 1990. Utak a nyelvhez. Nyelvi szocializáció-nyelvi hátrány. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1990.

Módszertan

Adminkné Jászó Anna: Anyanyelvi nevelés az ábécétől az érettségiig. Trezor Kiadó, Budapest, 2001.

Kernya Róza (szerk.): Az anyanyelvi nevelés módszerei, Kaposvár-Budapest, 1995.

Szakdolgozat

Dénes Ágota: A nyelvi fejlődés zavarainak megjelenési formái a kisiskolás korban. Pannon Egyetem, Veszprém, 2008.

Didaktikus játékgyűjtemény

Esztergályos Jenő: Oktatójátékok kisiskolásoknak. Apáczai Kiadó, Celldömölk, 2004.

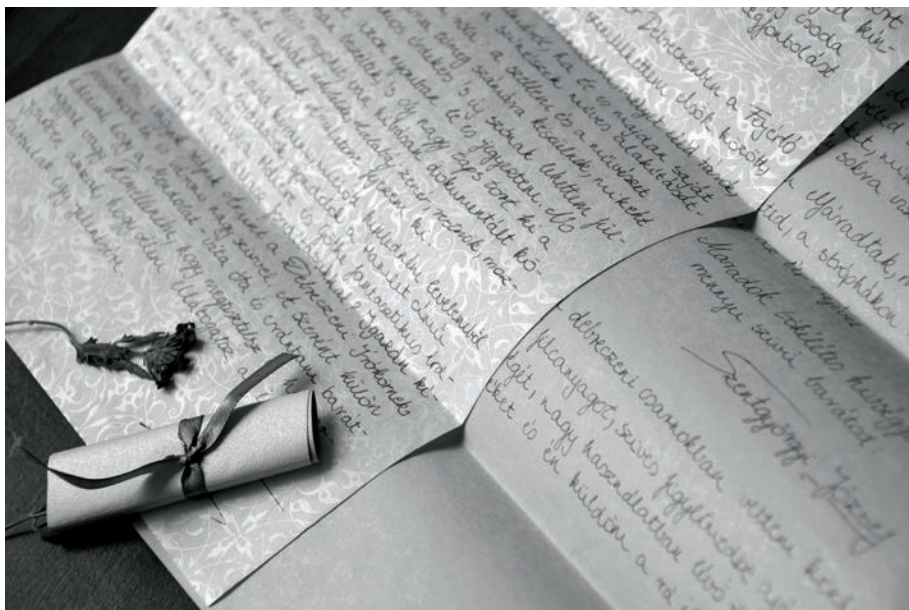
Fisher, Robert: Tanítsuk gyermekeinket játékosan gondolkodni. Műszaki Könyvkiadó, Budapest, 2000.

Török Enikő: 404 drámajáték. Editura Hoppá! Könyvkiadó, Marosvásárhely, 2005.

SZATHMÁRY-KIRÁLY ÁGNES

A kézzel írás divatjáért

Mint egy műalkotásra, úgy nézünk az egy évszázaddal ezelőtt kelt levélre. A látvány azt az érzést kelti bennünk, hogy az üzenet feladójának zakatolt a szíve, ahogy gondolatait papírra vetette. A tartalma ismerete nélkül, a lendületes vonalvezetést látva is szenvedélyt érezni a sorokon. Amikor a levél, képeslap volt az egyetlen lehetőség két távol élő ember kommunikációjára, akkor szinkronban dolgozott a kéz, az agy és a szív: a gondolatok és érzelmek minden betűkerekítésen nyomot hagytak. A drága papír és tinta miatt csak az és akkor ragadott tollat, akinek mondandója volt. A történetek érzelmek sokaságát váltották ki a levélíróból. Az érzelmek pedig lendületet adtak a betűk kötésének; láncot fűztek belőle. Ahogy egykor, úgy ma is a folyóírás az egyik legmeghittebb üzenethordozó. Ennek élményét veszi el a mai felnövekvő generációtól az az oktatási rendszer, amely az izolált karakterek vagy nyomtatott írásjelek használatára tanítja és szoktatja a gyerekeket. „Aki csak menetelni tanul meg, nem fog salsát táncolni.”¹ Magyarországon még a folyóírást tanítják a kisdiákoknak. Bár a gyerekeknek négy évük van rá, hogy készségszinten elsajátítsák a rendezett, viszonylag gyors tempójú, helyesírási kritériumoknak

¹ Stephanie Müller német oktatáskutató

megfelelő folyóírást, az elvárások miatti frusztráció ez idő alatt is ott van a gyerekek jó részében. A „született digitális gyermekek” hamarabb programozzák át a televíziót, mint tanulnak meg cipőfűzőt kötni. A szépíráshoz nélkülözhetetlen finommotorika sokaknál fejlesztésre vár. Az a hat-hétéves gyerek, aki ma Magyarországon beül az iskolapadba, sajnos közel sem érzi az írásórakon a szenvedélyt, sokkal inkább a katonás rendet. Nem is a helyesírás elsajátítása jelenti számukra a kihívást, hanem a szépírás. Kezük még nincs kész a grafomotorikus mozgások pontos kivitelezésére. Nemcsak az „a” betű kerekítésénél, és a „k” kötésénél, de szinte valamennyi betű és szó leírásánál gondot okoz a vonalközben maradni. Már ekkor „kilóg a lóláb”: ha már nem lesznek rákényszerítve a tollhasználatra, messzire dobják majd azt. Tudják, hogy van más lehetőség, amit az érintőképernyőn és klaviatúrán történő, az izmokat kevésbé igénybevevő „pötyögés” jelent. Annak tudatában, hogy szöveg így is létrehozható, nem hajlanak a hagyományos forma használatára. Vajon hat-e majd rájuk az idősebb generációk érve, miszerint használni a tollat azért is érdemes, mert miközben fejlesztjük, finomítjuk a mozdulatainkat, frissen tartjuk agyunk azon részét is, amely az olvasásért, tanulásért és kreativitásért felel? Nem lesz-e az akarat ellenére görcsös teher a tollat vezetni a papíron szinkronban a gondolatokkal, a heves érzelmekkel? Vajon kamaszkorban, amikor bimbóznak a szerelmek, visszaterelhetők-e a kézíráshoz, ha találkoznak a Nyíri Péternek, A Magyar Nyelv Múzeuma vezetőjének ezen soraival? *„Kiválasztjuk a papírt, az íróeszközt, a tinta színét, leülünk egy kényelmes helyre, s fényt gyújtunk. A félhomályos szobában szelíden lobog a gyertya, rejtelmes illata körüllegli az író, akinek a tolla lágyan gördül végig a papíron – egy-egy betű egy-egy szerelmes szívdobbanás. Az üres papír megtelik, az oldalak egymásra simulnak, s a borítékra rákerül a szeretett név. Éjjelente a levél útjáról álmodunk, havas éjszakában robog a vonat, szorgos kezek emelik a zsákokat, majd nekiindul a hírvivő, s mi epedve várjuk, hogy koppanjon a levélláda. A szerelmesek nagy barátja a postás, aki kapunk elé érve táskájához nyúl. S mi rohanunk kifelé, sebesen, izgalommal, vágyakozón, tekintetünk nyomban a boríték bal felső sarkára ugrik, aztán boldogan szaladunk be a szobába, hogy kettesben maradjunk a levéllel és írójával. És e gyakori levélváltások nyomán is, a leírt szavak-sorok tintatestének mélyén születik egy új élet, egy új család, egy új nemzedék. A jövő... Erre is képes a kézírás.”*

A Magyar Nyelv Múzeumában azt szeretnénk, ha nem kellene vissza-találniuk a kézíráshoz; mert soha nem is fordítottak neki hátat. A valós problémákra épülő pesszimista jövőkép ellenére mi Széphalmon hiszünk abban, hogy kellemes programokkal, érdekes pályázatokkal újra divatba hozható a kézzel írás. Amikor sokan körülöttünk úgy gondolják, hogy már meg

vannak számlálva a kézzel írás napjai, hatalomra tör az sms, az e-mail és a chat az üzenetváltásban, mi hisszük, hogy még sincs okunk temetni a folyóírást. Mindig lesznek, akik képesek megtenni azt a felfedezést, hogy a kézírás hátrahagyásával éppen önkifejezésük lehetőségének egyik módját vetnék el. A grafológiában járatlan szem is felfedezi a szépen kerekített betűkben a pedantériát, precizitást, a rend szeretetét; de a vonalvezetésből az izgága, kreatív személyiség is felismerhető. Írásmódunkon túl másképp is felfedhetjük egyéniségünket tollal papíron. Kiváló példákat találunk erre A Magyar Nyelv Múzeuma vendégkönyvében. Személyiségének árulkodó jelét hagyta neve mellett a szép hangú, Kossuth- és Liszt Ferenc-díjas népdalénekes, Sebestyén Márta. Az aláírás részét képező violinkulcs-énekesmadár görbéje nem váltana ki ilyen hatást látványával, ha számítógépes szerkesztővel készült volna. Ennek a szignónak a látványa is lehet mások számára inspiratív. Befelé fordulásra ösztönöz, arra, hogy keressük magunkban, ami egyedi, vagy amit meg akarunk mutatni egyéniségünkéből. Majd tollat kell ragadni és papírra vetni; először akár éppen Kazinczy földjén, a vendégkönyvben.

Kézírás volt, van, lesz

Az aláírást egy egyedi vonalvezetés is különlegessé teheti. Főként ma, ami-kor szemünk a szövegszerkesztők leggyakrabban alkalmazott betűkészletéhez szokott. A széphalmi múzeumban található egy fal, amelyen híres írók, költők kézjegyei olvashatók. Egyes diákcsoportok szívesen időznek előtte, izgalmas felfedezéseket tesznek, amikor felismerik a szignóban a híres

ember nevét. Arra is volt már példa, hogy versek kézírata előtt percekig állnak, pedig átfuthatnák a mellette elhelyezett gépelt változatot. Értéke van a kézzel írt szövegnek számukra is. Ez biztat minket olyan programok, tevékenységek kitalálására és megvalósítására, melyek révén maguk éreznek vágyat képességeik, készségeik kipróbálására. Nem prédikálni szeretnénk a kézzel írás jelentőségéről, hanem cselekvésre sarkallni a hozzánk betérő látogatókat.

Úgy tűnhet, hogy a legifjabb generáció többsége beéri az alkotás felületességével, a virtuális világ múló termékeivel, és lekötöni őket hagyományos módszerekkel lehetetlen. Ez vezetett oda, hogy az elmúlt években a múzeumi informatikában, a kiállításokon is megjelentek a multimédiás eszközök. A számítógépeken, okostelefonokon szocializálódott nemzedék tagjai naponta órákon át használják ezeket a gépeket. Kizökkeníteni őket a virtuális világukból másfajta élményt nyújtó dolgokkal lehet. Amikor elérhető közelbe kerül egy nád- vagy mártogatóstoll, mindenki azt érzi, hogy nem mulaszthatja el kipróbálását. Ezt az izgalmat láttuk csillogni a látogatóink szemében négy éve. 2012 őszén egy teljes napot szentelt A Magyar Nyelv Múzeuma a kézzel írásnak. Folyt a tinta mindenhol, de az élmény mindenkit kárpótolt. Tapasztalat, hogy ezeknek a tolltechnikáknak a kipróbálása együtt jár azzal, hogy a látogatók meg akarják ismerni a korabeli írásmódot is. A négy évvel ezelőtti program látványossága volt az ellipszisen alapuló, árnyalt vonalú, kötővonalal ellátott, dőlt betűs szépírással megalkotott 18. századi levél. Nem a tartalma volt lenyűgöző – hiszen avatatlan szem nehezen tudja olvasni a kétszáz éve kelt sorokat –, hanem a vonalvezetés, a betűkerekítés, a technika, amivel az írója megalkotta azt. Pedig ő sem volt művész, csak egy iskolázott közember. Ezt a levelet Postamúzeumtól kaptuk kölcsön számos más olyan kellékkel – viasznyomó, blanketta, levélmérleg, postásegyenruha, sárga-fekete postaláda a monarchia korából – egyetemben, amelyekkel Kazinczy és kortársai találkoztak levélváltáskor. A kölcsönzött tárgyakból nyílt időszaki tárlat kapcsán Kisfaludi Júlia, a Postamúzeum igazgatója mesélt a program résztvevőinek az írott üzenet kétszáz évvel korábbi kalandos útjáról, a feladótól a címzettig. A közönségben sok olyan diák ült – és meg merem kockáztatni, hogy néhány olyan fiatalabb tanár is –, aki még sosem adott fel saját kedvére levelet vagy képeslapot, és soha nem is kapott így baráti üdvözetet.

Azt is szeretnénk volna megmutatni az iskolásoknak, hogy a kézzel írt sorok nemcsak a tartalmuk miatt váltanak ki érzelmet. Helyzettől függően elég a látványuk. Arra kértük őket, hogy gondoljanak a nagymama buktájára. Az ízélményt előhívva – azon túl, hogy szájukban összefutott a nyál – szívüket melegség járta át. A bukta asszociációja a nagymamával kapcsolatos érzelmeket is felszínre hozta. Előrevetítettük nekik azt az élményt, amikor majd a családi

receptkönyvben meglátják a nagy kézírásával készült bejegyzést. A betűk, sorok ugyanúgy kiváltják majd a szeretet érzését. Éppen ezért lett négy évvel ezelőtt a másik időszaki kiállításunknak a címe „Receptekkel üzen a múlt”. A múlt évszázad elején nyitott receptfüzet nagy kincs néhány családban. Generációk öröklik egymástól. Grafit, töltőtoll, golyóstoll váltja egymást. De nemcsak a tolltechnikák változása mutat érdekességet. Hogy megmutathassuk a bennük rejlő különlegességeket, felhívást tettünk közzé. A zsírfoltos, megsárgult, a régi iskolai tanterv szerinti írást idéző jegyzeteket szerte az országból küldték a múzeumbarátok. A 20. század fordulójától napjainkig változatos képet mutatott a különbözően iskolázott háziasszonyok kézírásaiból álló gyűjtemény. A grafológia és gasztronómia mellett az etnográfia művelőinek is igazi „csemegék” voltak a kiállított receptekben. A falusi asszonyok receptfüzetei nem minden szempontból felelnek meg a helyesírás szabályainak. A hosszú ékezetek és a kettős mássalhangzók hiánya szembetűnő. Ennek oka sokszor az alacsony iskolázottság. Annál nagyobb azonban néprajzi értékük. Kiderül ugyanis belőlük, hogy a múlt században melyek voltak azok az alapanyagok, amelyekből a legtöbb étel készült a vidéki háztartásokban. Az asszonyok, akiknek a betűvetés nem volt mindennapos tevékenységük, receptkönyveiket pedánsan vezették, törekedtek a szépíráásra, hogy az ételek elkészítésének legpontosabb leírásával továbbörökíthessék háziasszonyként megszerzett tudásukat. Változatosságot mutat a több generáció által vezetett füzetek az ételek megnevezését illetően is. Míg a dédmamák, nagymamák a szomszéd, rokon nevét írják a recept mellé – attól függően, kitől kapták –, a mai tulajdonosok bloggerek, médiasztárként ünnepezt gasztronómia-szakemberek neveit, televíziós műsorok címeit jelölik meg a sütemény, saláta, főétel stb. forrásaként.

Mindkét, kézírást népszerűsítő ideiglenes tárlatban – a postatörténeti és a receptgyűjtemény – többségében folyóírással találkozhattak a nyelvmuzeum látogatói. Ha nem is minden bemutatott korszak levél- vagy receptírói salsáztak (lásd: Stephanie Müller), mindenesetre élményként élték meg az alkotás perceit, bennük volt a lelkesedés, a szenvedély, az elkeseredettség vagy éppen a közöny, és ezt nemcsak mondataikkal üzenték a címzettnek, hanem írásmódjukkal, a papíron hagyott nyomokkal: illattal, könnycseppel, elfolyt tintával, levélhez mellékelte préselt virággal vagy a füzet gerincében megbúvó liszttel, amely azért került oda, mert az ihlet dagasztás közben jött. A 2012-es program tudatosította bennünk, hogy mennyire képes ámulatba ejteni a 21. század emberét a kézzel írt szöveg. Mivel más keretek között ritkán találkozhatnak eredeti, hiteles dokumentumokkal, tárgyakkal, ezért a múzeumokra mint közművelődési intézményekre vár a feladat, hogy élményt kreáljanak a kézírásból.

Teremtsünk divatot!

2012-ben indítottuk el, és azóta ötödik alkalommal írjuk ki az *Írj levelet Kazinczy Ferencnek!* elnevezésű országos pályázatunkat. A Magyar Nyelv Múzeuma elsősorban az olvasni vágyó, jó képzelőerejű, kreatív gyerekeket szólítja meg, akik maguk is jeleskednek a történetmesélésben. A levélíró pályázat esetében feltételezünk egyfajta kíváncsiságot is az alkotók részéről. „Bele kell lesniük” Kazinczy és egy – meghatározott – barátja, ismerőse magánlevelezésébe: miről írtak egymásnak, mi volt a véleményük az adott témáról. „Be kell nyitni a házukba”, megismerni családjukat, körülményeiket, anyagi helyzetüket, lehetőségeiket, kapcsolataikat. Azaz olvasniuk kell különböző történelmi, szépirodalmi forrásokat. A gyerekek először „profiloznak”. Megalkotnak egy Kazinczy-képet, majd ezt a fantáziájukkal kiegészítve megírnak egy 18-19. századi levelet korabeli nyelvezettel. De ha mégsem bújnak a széphalmi mester vagy egyik pályatársa bőrébe, hanem mai gyerekként válaszolnak, akkor is szükségük van a képzelőerejükre és az előzetes nyomozásra. Mindez nem megy noszogatásra. A diákok csak akkor profitálnak a pályázatból, ha az alkotás élményszerzés és örömforrás is egyben. Számos olyan információ birtokába jutnak közben, amelyet a tankönyvekben nem találnak meg. Korábbi években volt már téma a tudományos műveltség, az idegennyelv-tanulás, a divat, a határon túli magyarság, az „emember”-ről alkotott kép. Idén a tájszavak jelentőségével, a színházzal és a képzőművészettel kapcsolatos valós Kazinczy-leveleket válogattunk, amelyre várjuk a diákoktól a kézzel írt alkotásokat. A verseny fővédnöke Grétsy László, nyelvész, professor emeritus. Az ő neve és a zsűritagoké (Balázs Géza nyelvészprofesszor, Czifra Mariann és Nyiri Péter irodalomtörténészek) garancia arra, hogy egy magas színvonalú, a szakma által is figyelemre méltó megmérettetés ez a pályázat. Kezdetben ígéretünkhöz híven minden levélre kézzel írt választ küldtünk a nyelvújító és felesége nevében. Majd annyira népszerű lett ez a verseny, hogy kicsi lett az apparátus a választlevelek megírásához. Ma már a diákok megelégszenek a levélírás és az esetlegesen elért helyezés örömeivel.

A kiírás minden alkalommal egyértelműen a levél tartalmát helyezi előtérbe, sosem kérjük az igényes külcsínt. Mégis egyre több pályamű érkezik viaszpecséttel ellátott, merített vagy vízjeles papíron mártogatós tollal írva. Ez azt mutatja, hogy a fiatalok nem összecsapják a leveleket kötelező jelleggel, hanem az elejétől a végéig mindent, tartalmat és látványt egyaránt megterveznek, és megélik az alkotás folyamatát. Nemcsak alkotni, hanem adni is akarnak. Tekinthetjük ezt egyfajta tisztelgésnek Kazinczy munkássága előtt. Ahogy nyelvújítónk pályatársai is kellő figyelemmel voltak arra, hogyan

és milyen üzenetet juttatnak el koruk – Németh László szavaival élve – „irodalmi telefonközpontjába”, úgy a mai fiatalok is ezt teszik csaknem kétszáz évvel később. Közben pedig megízlelik a kézzel írás örömét. Nekünk pedig reményt ad arra, hogy a résztvevő diákok ezután a személyes levelezésük egy részét is kézzel írják majd.

Másik levelezéshez kapcsolódó program a *Tollkapocs*, amely a fiatalok egymás közötti levélváltását szorgalmazza a magyar diaszpórák bevonásával. A nyelvmuzeum egy adatbázist hozott létre. Ebben életkor, lakóhely, érdeklődési kör alapján találhatnak levelezőpartnerre a diákok.

Azokra a fiatalokra is rá akartuk irányítani a figyelem, akik esetleg kevésbé szorgalmasak, de ügyes kezűek, képesek összpontosítani: vállalják a szöveg-hű, pontos másolást nyomtatott szövegről ékes kézírással. Ők bekapcsolódhatnak a *Betűvetők* című szépíró versenybe. Hasonló szépíró versenyek vannak országszerte, de többségüket az általános iskola alsó tagozatosai számára hirdetik meg. Mi a felső tagozatosokra és a középiskolásokra koncentrálunk. A 2015-ben indított verseny első fordulójára 217 kézzel írt szöveg érkezett a pályázóktól, akik közül több mint ötvenen kerültek be a döntőbe. A zsűrizésben részt vett Buzogány Dezső. A kalligráfia hazai jeles képviselője egy gyakorlati foglalkozásra csábította a gyerekeket a verseny szünetében: az írás-fejlődés elméleti megismerése után nagy elánnal láttak neki a diákok saját nevüket kanyarítani a papírokra lúdtollal, nád- és különböző hegyű mártogatós tollakkal.

A pályázatok, versenyek mellett a diákoknak a múzeumpedagógiai foglalkozásokon is lehetőségük nyílik, hogy megismerkedjenek a kézzel írás különböző technikáival a barlangrajzoktól a székely rovásíráson át a latin betűs folyóírásig. Alkalomadtán előkerül a múzeum legmókásabb berendezése, a tükkörírásdoboz. Mindenki bátran kezd neki, és kevés látogató tudja még a nevét is leírni. Van, akinek sokadik nekifutásra sem engedelmeskedik a keze; van, aki a kacagástól nem fejezi be. A módszer azért jó, mert rámutat a kéz-szem koordináció fontosságára, illetve arra, hogy a látvány becsaphatja az agyunkat, más ingereket küld a kéznek (jobb-bal, fel-le irányú mozgástévesztés).

A leglátványosabb kézírásra csábító hely A Magyar Nyelv Múzeumában az úgynevezett Íráspont. Létrehozásával egy éveken át dédelgetett terv valósult meg a Széphalmi Szó-Kincs-Tár(s) elnevezésű TÁMOP-program keretében. A Koczka István által tervezett és kivitelezett új enteriőrben a látogatók olyan közegbe érkeznek, amely berendezésével, hangulatával betűvetésre csábítja őket. Íráspontunk képeket villant fel a tollforgatás sok évezredes történetéből, miközben lehetőséget kínál arra, hogy látogatóink kipróbálják a különféle írástechnikákat. Installációnk az íróasztallal, régi iskolapaddal, a példaként szolgáló képeslapok és levelek tömkelegével, valamint az alkotást segítő tárgyakkal azt a környezetet idézi meg, amelyben az írás szertartássá válhat. Az installációhoz szolgáltatás kapcsolódik: a töltőtollal megírt leveleket, képeslapokat bélyeggel ellátva lepecsételhetik és bedobhatják látogatóink egy postaládába; majd néhány napon belül, „Széphalom” pecséttel a családtagok kezhez kapják ezeket az üzeneteket. Így nemcsak azok a látogatóink élvezhetik a régi korok írástechnikái nyújtotta élményt, akik részt vesznek A Magyar Nyelv Múzeuma nívódíjas múzeumpedagógiai foglalkozásain, hanem korosztálytól függetlenül bárki. Miután az Íráspontot látogatóink birtokba vették, látványosan megnőtt a múzeumban eladott képeslapok száma. Élvezik, hogy átgondolhatják, mi az a néhány sor, amely ráfér a lapra és feltétlenül el akarnak mondani. Élvezik a csendet, a lelassulás érzését, melyet a kommunikációnak ez a késleltetett formája okoz.

A „golyóstoll-generáció” tagjaiként el vagyunk kényeztetve a kézírást illetően, ahogy az élet más terén is. Nem kell drága pénzért tintát és papírt vásárolni az írónádhoz, pennához vagy töltőtollhoz, nem leszünk könyékig foltosak írás közben. A Bíró-tollat csak ki kell rántani a mellényzsebből, és egy kattintás után már oldalakat írhatunk tele a fillérekbe kerülő fehér lapra. A Magyar Nyelv Múzeuma arra biztat mindenkit, hogy ha a mindennapokban nem is, de illő alkalmakon ragadjunk tollat. Akkor, amikor valóban nyomot akarunk hagyni, érzelmeinket kifejezni vagy önmagunkat adni.

HALÁSZI ALADÁR

Nyelvhasználati göröngyök

A nyelv jelentőségét soha, sehogyan nem lehet eltúloznunk. E tételmondat néhány mondatos igazolását hadd tegyem e „hibajegyzék” elé, hogy indokoljam füstölgésemet a nyelvhelyességi, helyesírási, tehát a nyelvhasználati hibák fölött. Tekintve, hogy a nyelv nem csupán a kommunikáció eszköze (van-e, aki vitatja ezt?), rendkívüli jelentőségű a tökéletes használata, különben arra sem lenne jó, hogy közöljünk rajta ezt, azt, mert hibás írásos vagy hangzó alakjában félreértik egymást a nyelvi közlekedők, azaz az adó(k) és a vevő(k).

Rögtön konkréttá válik a nyelv szerepe, hiszen a félreértett közlemény alapján akár hajba kaphatnak a felek, vagy biztatásnak veszik a fenyegetést. Ha ekkora szélsőséges gondolatra, érzelmre nem is kerül sor gyakran, azért a bosszankodásig el-eljut az ember, ha az írásból, beszélésből élők nyelvi szabályoktól elhajló mozdulatait tapasztalja. Arról meg csak röviden essék szó, hogy magyarságunk megnyilvánításának nemcsak a kokárda, az árpados viaselet, zászló lehet a jele, hanem az anyanyelv hibátlan használata is. Igaz, ez nehezebb, mint zászlót lobogtatni, kacagányt, íjat viselni, mert az utóbbiakat megvásárolhatjuk, a nyelvet viszont meg kell tanulnunk helyesen használni. Nemzeti létünket, elkötelezettségünket nyelvünk jobban igazolja, mint néhány, erre „szakosodott” tárgy, öltözék.

Első rész: 2008-2009

I.

Aki mindig magasán tartja tekintetét, gyakran rögökbe botlik... Utunk többnyire göröngyös, így nem csoda, ha időnként orrunkkal is megérintjük a valóság csillagoknál jóval alacsonyabb szintjét, azaz az út felszínét. Magasröptű gondolatainkkal, érzéseinkkel is úgy járhatunk, ha közzétesszük, de nem fésüljük át szövegünket nyelvhelyességi, helyesírási, stílustani megfontolásokból. Nemcsak a nyelvünket rongáljuk, ha megtűrjük hibáinkat, tévedéseinket, hanem jó hírünket is, különösen ha napi gyakorisággal, foglalkozásszerűen használva vétünk szabályai ellen.

Mindennek nyoma a médiumokban éktelenkedik, amely egyeseket hidegen hagy, közömbösen érint, másokat pedig bosszant. Nem velü(n)k van a legnagyobb probléma, hanem azokkal, akik a médiában elhangzó vagy leírt szöveget szentségnek, mindenekelőtt nyelvi, nyelvtani, helyesírási szempontból helyesnek tartják, úgy is rögzítik magukban, olyan módon, mintaként használják saját gondolataik, érzéseik közlésekor. A rossz példa nem csupán magatartásban ragadós, hanem e téren is.

Némely médium szerint talán eléggé el nem ítélni módon gyűjtöm a nyelvhasználati hibákat, hogy fölfedésükkel, megvilágításukkal néhány göröngyöt elkerülhetővé tegyek a magyar közlésfolyamat (kommunikáció) útjából. E dolgozat 2008 és 2009-ből mintegy 15 hónapot vesz alapul, vagyis az ez idő alatt talált nyelvhasználati hibákat gyűjti, tipizálja. Többnyire az Észak-Magyarország és a Népszabadság napilapok szerepelnek, de az elektronikus médiát is tetemre hívom, hiszen mindből építkezik vagy fogyatkozik a magyar, ha a nyelvhasználatról beszélünk. Tartok azonban tőle, hogy nemcsak rájuk jellemző a tetten ért hiányosságok, hibázások sora, hanem minden más médiumra is. Korábbi vizsgálódásaim, mai tapasztalataim is meggyőztek erről. A virtuális ostor cserdítését hallják meg ők is! Természetesen nem bántani akarok, hanem kérni: bánjanak nagyobb tisztelettel a fogyatkozó számú olvasóikkal, adjanak nagyobb becset a gondolataik iránt érdeklődőknek azzal, hogy megjelenés előtt gondosan kigyomlálják az újságokból a hibákat. Az olvasó is bátrabban hagyatkozik majd szövegeikre, a kifejezni szánt gondolat és a kelteni kívánt érzés hamarabb célhoz ér. Mi lehet más a kommunikációs feladat?

Az alábbiakban néhány bekezdést szánva egyre-egyre, elemzek hibatípusokat. A helyesírás, nyelvhelyesség köréből vett negatív minták helyett a jót is megfogalmazom, másként nem volna értelme szót emelnem ez ügyben. Hogy mennyire súlyosak, arra nézvést az a véleményem, hogy közel egyenlő mértékben. Köztük sorrendet inkább az előfordulásuk gyakorisága rajzolhatna meg, de egyformán sérti nyelvhasználatunkat a ritka és a gyakori hiba, így nem kell patikamérlegre tennem a föllet nyelvi, nyelvtani jelenségeket a róluk szólás sorrendjének dolgában. Ha egy helyütt mégis megtenném, az csupán azért történik meg, hogy a végére hagyjam a derűt fakasztó bakikat, ne legyen keserű szájíz a szövegem olvasása után. Előbb leírom az elhangzott vagy leírt esetet, a helyet, időt, majd némi magyarázatot fűzök hozzá.

Végképp nem bonyolult tehát a szöveg szerkezete, de az nem is lehetne cél. A világosság foka is megköveteli ezt az egyszerű vonalvezetést.

II.

Központozás:

A mondat tartalmi, érzelmi tagolását jelenti elsősorban, amelyet írásjelekkel (ha írjuk) és szünettel, hangsúllyal, -lejtéssel, -erővel, dallamvonnallal jelezünk (ha mondjuk). A beszélő szándéka szerinti jelentés csak akkor vehető ki tisztán, ha mindezek pontosan utalnak rá. „Megsemmisült az épület hátsó fából készült része” – mondták egybe a „hátsófából” részt az ATV-n 2008. április 8-án. A két szó közé írva vessző, mondva szünet, dallamvonal fölemelés, nyomaték kell a „fából” első szótagjára helyesen.

Tautológia:

Szófecsérlés, azaz anélkül alkalmazunk több nyelvi jelet – pl. szót - , hogy előrébb vinnénk a szövegünket, újabb jelentésréteggel gazdagítanánk: „... .hogya ne érje váratlan meglepetés” – mondták a Kossuthon (pardon az m1 Kossuth Rádió... . Hogy minek a semmi pluszt nem adó m1?! A saját, megkülönböztető névhez elég volna a Kossuth Rádió). „A szavak ereje” gyengül, ha fölöslegben is találkozunk velük. A példában – hasonlóan az „édes cukorhoz” – fölösleges, szófecsérlésnek minősíthető a „váratlan” jelző, ugyanis a meglepetés mindig váratlan, tehát magában hordozza a szomszéd szó jelentését is, így el kell hagynunk. Helyesen: hogy ne érje meglepetés.

Terpeszkedő kifejezések, fölös igekötők:

Kissé rokon a tautológiával a jelenség, hiszen itt is fölöslegesen használunk nyelvi jeleket. A legrettenetesebb a „kerül”, az eredeti jelentéséből kifordított, segédigévé alacsonyított szavunk helytelen használata. A hivatalos nyelvből „került át” (így elfogadható) a köznyelvbe. Szédítő karriert fut be. Ma már sokan hiszik, hogy a cselekvést jelentő főnév ragozott alakjával (leginkább a -ra, -re) utolérhetetlenül szép a kerül, holott csak terpeszkedő, buta divatot tápláló forma. E jó, nyelvi ízlést megviselő példából csak egyet hozok, bár hemzseg tőlük az újság, elektronikus média, a közbeszéd is: „... .. figyelemmel kísérésre kerül” – mondták az m1-en 2008. április 14-én, a Terror Házára és környékére értvén. Helyesen: figyeljük, esetleg figyelemmel kísérjük.

Az igekötőkkel is kínja lehet az olvasónak, hiszen az ige maga kifejezi sok esetben az igekötő jelentéstartalmát is, mégis ráerősítenek néha a fölösleges szótaggal vagy többel is: „bepótol demonstráció” – írta az Észak Magyarországon 2008. november 24-én. A pótol eleve kiegészít, helyettesít, nem kell hozzá a „be-”, igekötő, mint pl.: a hangsúlyoz ígéhez a „ki-”, ellenőrizhez a „le-”, exponálhoz a „ki-”.

Úgy, mint; mind .... mind:

E páros kötőszó is rejt buktatót. Semmi baj nincs az úgy, mint használatával, ha a következőképpen bánunk vele: Nem jártam vele úgy, mint a barátom; nem úgy jártam vele, mint a barátom. E mondat után természetesen következik a „hogya járt a barátom” elbeszélése. Ha azonban a mind-mind kötőszavakat cseréljük ki az „úgy, mint”-re, akkor nyelvhelyességi vétségbe esünk, mint a Kossuthon nyilatkozó 2008. április 7-én: „Úgy a tulajdonossal, mint a munkáltatóval”. Néha még ezt is variálják, keverik: „Úgy az állami támogatás elnyerése, mind a kivitelezés során törvénytelenések történtek”

(Észak Magyarország, 2008. június 7.). Itt is a mind-mind kötőszó helyes a tagmondatok elején: mind az állami támogatás, mind a kivitelezés..... A germanizmusra is hajaz a hibás használat.

Az -e és e:

Szintén nyelvhelyességi problémát okozhat a módosítószó és a mutató névmás keverése, rossz szórendű használata. Leszögezhető, hogy az -e mindig az állítmány **után** áll. Ha feltételes módú az igei állítmány és múlt idejű, akkor a **volna** után. Ezt tévesztette a sportriporter és a másik újságíró: „meg-történt-e volna?” (Eurosport, 2008. május 1-je); „merte-e volna kimondani?” (Észak Magyarország, 2009. február 3.). tehát az -e kötőjellel a volna után írható. Erről feledkezett meg a harmadik újságíró: „A rendőrkapitányság vizsgálja azt is, hogy az elkövetők.... Megvalósították e.....” Kötőjel nélkül mutató névmás az e, holott módosítószónak szánta az írója. Gyakori helytelen szórendje az -e-nek a „nem-e”. A tagadás során a nem után jön az állítmány, helyesen utána a módosítószó: nem láttad-e? Nem fehér-é?

Hasonló hangalakúság:

„....a gimnázium éttermében, a Mugrányban zajlik....” – írta az Észak Magyarország, 2008. április 10-én. Mudrány Ferenc (1818-1895) az oktatásügy nagy mecénása volt, illenék nevét helyesen írni. „Határozódjanak el e félkatonai és talán egészen náci szervezet zászlaját megáldó papoktól és lelkészekről” – írják ugyanott 2009. január 12-én. Eltekintve attól, hogy a pap és lelkész rokon értelmű szó, így belőlük egy is elég lett volna a mondatban, a „határozódjanak el” szótévesztés: határolódjanak el a helyes alak, ugyanis az erkölcsi, politikai közösségvállalás velük nem helyeselhető. Határozzák el, hogy elhatárolódnak tőlük, aztán tegyék is meg!

Valamivel távolabbi rokon hangzású az alábbi két szó: állandóság – államadosság. Jelentésükben ég és föld a különbség, mégis fölcserélték az Észak Magyarországon, 2009. január 6-án: „.... növekszik a munkanélküliség, növekszik az állandóság”. Jobb volna, ha az növekedne, nem az államadosság.

Az idegen szavak rokon hangzása is csapda sokak számára. A latinból származó műveltségyszavak használói nagyobb figyelmet fordíthatnának a leírt, kimondott szóalakokra. Velem is előfordult, hogy korrektúra után is hibás alakban maradt a postumus (posztumusz), hátrahagyott alkotás jelzője: „poszthumusz”. A humusznak van legalább magyar hangzása, vélhetné az olvasó, de úgy maradván hiba. Az egyik riporter az M1-en – az évet nem jegyeztem meg, de – június 10-én a Híradóban mondta betű szerint ejtve: Partium. A nagyváradi egyetemről volt szó, az ottani tájegységről, a Partiumról is. A latin c-nek ejti, mint ahogyan a magas magánhangzó előtti c-t:

ecce homo esetében a második c e előtt, az első c viszont már mássalhangzó előtt áll, és k-nak kell ejtenünk. A c mély magánhangzó előtt is k: Cato (ejtve kátó).

A Népszabadság is tanulságos példát adott az idegen szavak hasonló hangalakúságáról (2008. november 17.): „inmorális”, ráadásul nyelvtanár aláírású szerzőtől. A morális = erkölcsös, erkölcsi, amely elé a fosztóképzőnknek (-telen) megfelelő latin „a” járna: amorális = erkölcstelen. Az „in”-nel téves, az „im”-mel helyes → immorális. Lám, csak egy hang vagy betű, de nagy a jelentésbeli különbség. Nincs a kiejtésben, leírásban „demokrácia”. Szabályok szerint illik.

Modalitás:

E fogalom a beszélő-író szerinti tartalmát jelenti a mondatnak, amelynek végén pont (kijelentő mondat esetén), kérdőjel (kérdő szándék esetén) vagy felkiáltójel (ha felszólítok vagy felkiáltok, óhajtok valamit közlőként). Ha több tagmondatból áll, azaz összetett a mondat, akkor alárendelő összetétel esetén a főmondat szabja meg, milyen írásjel illik a teljes végére; ha mellérendelő, akkor az utolsó tagmondat alapján döntjük el a modalitást. Az Észak Magyarország 2008. szeptember 13-án úgy döntött, hogy kérdőjelet tesz (talán mert azzal kezdte): „Kérdés, hogy ezek után a NATO hajlandó-e Grúziát felvenni tagjai közé?” Ennek a főmondata a „Kérdés”, a továbbiak a mellékmondat, amelyből kiderül, hogy alanyát adják az alárendelő összetett mondatnak, de nem kérdést tesznek föl. Egy hasonló szerkezetű (alárendelő összetett, amelyben elől áll a főmondat, utána a mellékmondat: Hol jártál, amikor az ég zengett? Az első, a fő tagmondat tényleg érdeklődést, kérdést tartalmaz, a modalitást az szabja meg, tehát valóban kérdőjel dukál a mondat végére. Az újság mondata kijelentő tartalmú, így pont járna rá.

Szórend:

Szabad szórendű a nyelvünk, mégsem mindegy, mely szavakat szakítjuk el egymástól, vagy éppen melyeket kényszerítünk szomszédolni a mondaton belül. A jelzős szerkezeteket nem bonthatjuk meg, mert akkor más jelentésűvé válik a mondatunk: A lány szép summát nyert a lottón. Most akkor melyikük a szebb: a summa vagy a lány? Az igekötőknél háromféle szórend lehetséges, de nem minden esetben használhatom bármelyiket: egyenes, fordított vagy megszakított. Ez utóbbira példa a Kossuthon hangzott el 2008. május 7-én: „rá szokásos nézni”. Az igenév és igekötője együvé, egybe akar kelni: ránézni. Aztán a „szokás” mehet előre is, hátra is: szokás ránézni; ránézni szokás. Használjuk inkább az ige alakját, azt is múlt időben: szoktunk ránézni.

Az igekötők helyesírása és jelentésváltoztató szerepe:

Gazdag az igekötők állománya a nyelvünkben. Járulhat ígéhez, igenévhez, igéből képzett névszóhoz, és a határozószókra emlékeztető módosító funkciót lát el a jelentésben: 1. irányt, 2. befejezettséget, 3. kezdést, 4. tartósságot, 5. eredményes cselekvést vagy 6. elhibázottat, 7. kicsinyítést, 8. nagyítást jelöl (1. benéz, 2. felszánt, 3 megmozdul, 4. elbeszélget, 5. kibontakozik, 6. félrelép, 7. lenéz). Helyesírásánál ügyelnünk kell elemi szabályaira: ha elöl áll, egybeírjuk az igével, igei származékszóval; ha utána, akkor külön; ha közéjük férkőzik egy harmadik szó, akkor mindhármat külön; ha duplázuk az igekötőt (pl.: föl-fölhajtott), akkor egybe; ha ellentétes tartalmú igekötőket írunk előre (pl.: ki-be fordul), akkor különírjuk. Megkaptam, kaptam meg, meg akarom kapni.

„oda-oda figyeltem” (Észak Magyarország, 2008. március 28.), „föl-föl sejlenek” (Népszabadság, 2009. január 19.) egyformán egybeírandó az igékkel, mint az alábbi két esetben is: „Meg volt a randevú” (Észak Magyarország, 2008. augusztus 27.), illetve „Elő áll a fiú” (Észak Magyarország, 2008. április 14.).

Az sem mindegy, melyik igekötőt választjuk, mert egészen más a kirúg vagy berúg, elfoglalni vagy lefoglalni: „Több mint 200 ezer hamis havannát foglaltak el 2007-ben a kubai hatóságok.” (Észak Magyarország, 2008. április 15.). Másfelől a márkanév a tulajdonnevek egyike, nagybetűvel kezdjük, itt a Havannát (a szivar márkája).

Igeragozás:

Egyetlen igeen rajta található a jelentésen túl a cselekvő száma, személye, az idő, a mód, az alanyi vagy tárgyias ragozást mutató szóelem. Például él: egyes szám 3. személy, kijelentő mód, jelen idő, alanyi ragozás (a tárgyias éli lenne). Nem nehéz téveszteniünk, de el is kerülhetjük, ha jobban meggondoljuk, mit akarunk mondani, írni. „A rendőrkapitány az érintett embereket az irodák-ból járőrözni küld.” (Népszabadság, 2009. február 25.). Helyesen: küldi, azaz tárgyias ragozású. „Több alkalommal emeltek le az összeget.” (Népszabadság, 2008. szeptember 20.). Itt is tárgyias ragozású lett volna az ige: emelték le. Fordított a helyzet: „Narajanak közölte, hogy India szeretné haladást elérni a békétárgyalásokon.” (Népszabadság, 2008. július 14.). Itt alanyi ragozás kellett volna: szeretne. „.... aki ezt az indiszkréciót nehezen él meg.” (Népszabadság, 2008. április 22.), éli meg a helyes.

Ide sorolható az egyeztetési hiba is, hiszen számban, személyben meg kell egyeznie az alannak és az igei állítmánynak. „Amennyiben .... a harmadik helyet megszerzik, kvalifikálják magát a .... korosztályos vb-re.” (Népszabadság, 2008. július 15.). Itt többes számú az állítmány: kvalifikálják (ők), így a

tárgynak is többes számban kell állnia: magukat. „Akiknek vissza kell fizetnie....” (Népszabadság, 2008. szeptember 19.). A vonatkozó névmáshoz (akiknek) kellene igazítaniuk a főnévi igenév ragozott alakját (fizetniük helyesen).

Sajátos nyelvünk abban is, hogy számok után – legyen bár határozatlan vagy határozott számnév – mindig egyes számot használunk: tíz ember, sok gyerek. „A terrorfenyegetések háromnegyede a Pakisztánba bujkáló al-Kaidához vezetnek vissza.” (Népszabadság, 2008. december 15.). Helyesen: háromnegyede vezet vissza, tehát az igei állítmánynak is igazodnia kell számban, személyben. A másik hiba a helyesírással történt: „Pakisztánba bujkáló”. Ott, tehát -ban. Egyszerű volna megjegyezni, mégis baj van a raggal. Hol kérdésre -ban, -ben, hová kérdésre -ba, -be a névszó ragja.

AZ Észak Magyarországon (hol?) találtam 2009. január 12-én: „Amióta nyugdíjba vagyok van rá lehetőségem”. Helyesen nyugdíjban, és a két tagmondat közé vesszőt kellett volna tenniük (a „vagyok” után). „Ijedtében, hogy lekéste az iskolabuszt, szülei autójával indult iskolába egy 6 éves fiúcska az Egyesült Államokba.” (Észak Magyarország, 2009. január 8.). Már csak az a kérdés: Mexikóból vagy Kanadából, hiszen autóval csak onnan lehetne mennie még a 6 évesnek is autóval. Hajóval, repülőgéppel más az utazás, de inkább a -ban ragot használta volna az újságíró: az Egyesült Államokban.

A névelő:

A mutató névmás ha nyomatékát veszíti, névelő lesz belőle: határozott (a, az). Vagy a számnév veszt el hangsúlyosságát és válik határozatlan névelővé: egy. A hivatalos nyelv mintha irtózna tőle, gyakran elhagyja: _Felperes előadja; _hivatal úgy rendelkezik; „Többen ellenzik _programot” (Ez utóbbi a Népszabadság 2008. május 17-i számában). Kell mindhárom helyre a névelő, már csak a jó hangzás miatt is, továbbá a határozottságot, a „rámutatást” hangsúlyozandó: a programot; a felperes; a hivatal. Még akkor is illik kitennünk a névelőt, ha szerepét mellette átveszi – azaz a névszóra utalásban – a mutató névmás: az a véleményem.

Mintegy, -szerű, -ként:

A mintegy határozószó (választékos), -szerű képzőszerű utótag, a -ként határozórag. A mintegy becslést megelőző szó: mintegy ötven ember; mintegy fél kilométeres szakasz. A -szerű elvesztvén önálló szó voltát, hozzacsapódott, -társult a névszóhoz, vele valamilyen hasonlót mutat: képzőszerű (olyan, mint a képző), meseszerű (olyan, mint a mese). A -ként rag a valaki, valami szerepével megegyező névszó végén található: emberként (megmaradni), árnyékként (követte). Ha ezek a képzők, ragok újabb szokatlan szószervezetekkel jelennek meg, mindjárt megvan a tévedés lehetősége: „Mintegy

dokumentumfilm -szerűen mutatják be az ok-okozati összefüggéseket.” (Észak Magyarország, 2009. április 23.). Ha el is tekintenénk a -szerűen határozóragos alak egybeírás kötelezettségétől, a mintegy határozószó egyszerűen fölösleges a mondatba. A továbbiakban csak a raggá vált -szerűen különírása a gond.

Az Eurosport 2009. május 9-i adásában is ilyen fölösleges elem található, ott is a legelején a mondatnak: „Mint bíróként jött ....”. Egyszerűen ezt is el kell hagynunk: bíróként jött. Ha tetszik a mint – nem tudni, kötőszóként vagy határozószóként –, akkor el kell hagynia a -ként ragot a főnév végéről: mint bíró jött (ebben az esetben hasonlító kötőszó). Itt is a fölöslegesen kitett szó illetve rag terheli a mondatot.

Egybe- és különírás:

Egyszerűnek tűnhet a vonatkozó szabály, mégis sok gond adódik éppen ezzel a helyesírási problémával kapcsolatban. A legújabb kor számos új fogalmat hozott magával, amelyek a szóalkotási módok közül az összetétellel keletkeztek. Ezért külön szótárt szerkesztettek tiszteletükre, de a szabály maradt az 1984-es. Az egy fogalmat jelölő szavak egybetartozása logikus, az egybeírásuk is: számítógép. Emberi tulajdonság a számítás, ha különírnánk, a gépet fölruháznánk, megszemélyesítenénk emberi jegyekkel. Hat szótagig általában egybeírjuk az összetétel elemeit: rendőrkordon (3 elem), társadalombiztosítás (csak két elem, de 8 szótag, mégis egybeírjuk, mert egy fogalmat jelöl); Műkorcsolya-Európabajnokság (a kötőjel az egybetartozást hivatott jelölni). Az elválasztás során az összetétel határait vesszük figyelembe (alább több példa), hogy utaljunk az összetett szó eredetére is. A sajtó azonban sokszor hoz hibás összetételt: „... oktatásnégy év alatt...” (Népszabadság, 2008. május 6.). Természetesen különírjuk: oktatás négy év alatt.

Az elválasztás szabályait rúgja föl legkönnyebben a mai írott sajtó. Sem az általános, sem a külön szabályokat nem kezelik szigorúan. Egyszerű pedig: magánhangzók egymás mellől elválaszthatók (di-ó-ja). Ha egy mássalhangzó áll a magánhangzók között, az átírandó az új sorba: le-vél; bármennyi mássalhangzóból is egy megy át: lajst-rom. Ha ch, th van a szóban, egy mássalhangzónak számít: Szé-che-nyi, Mikszá-thot; az igekötőt, a melléknév fokozás esetén a felsőfok jelét külön szóként kezeljük az elválasztás dolgában: leg-a-lább, meg-áll-tak. Az összetett szavak határát szigorúan kell vennünk, ott kell az elválasztó jelet használnunk. A kételemű mássalhangzók (dz, cs, ty stb.) nem bonthatók meg. E fentieknek mond ellent az alábbi hiba kollekció. Nincs szabály, amelyet ne hágna át az írott, nyomtatott sajtó, nincs különösebb jelentősége a dátumszerű pontosításnak, csupán a 2008-as évben és a 2009-es év első hónapjaiban megjelent Észak Magyarország és Népszabadság efféle hibáit sorjázom, ömlesztve, kevesebbet a valóságosnál, mert megárthat:

pén-zügyi (pénz-ügyi), együt-tmüködési (együtt-működési), erőv-el (erő-vel), vis-szaállt (visz-szaállt), ellenő-rzések (ellenőr-zések), Várhid-it (Várhi-dit), kin-evezte (ki-nevezte), Pha-edrus (Phaed-rus), lajosmiz-sei (lajosmiz-sei), ugya-nis (ugyan-is), ren-dőrség (rend-őr-ség) stb., stb., stb. A zárójeles alak a helyes.

Illeszkedés:

Itt csak a férfi szót említem, mint látszólagos kivételt az illeszkedés szabályai alól. E szavunk utolsó magánhangzója hátul képzett, mint a mély magánhangzók: á, ó, u. Képzőt, jelet, ragot ezért mély kötőhangzókkal vesz fel: férfiás, férfiak, férfinak, férfiatlanság, férfiaság stb. Az Észak Magyarország 2008. szeptember 13-án mégis „férfinek” írta.

Ugyanígy sorolom föl a rövidre fogott hosszú mássalhangzós szavakból a példákat, vagyis nem érdemes dátumszerűen is jelölni az esetet, sőt a médiu-mot sem minden esetben, hiszen az Észak Magyarországból van egy kivételével minden minta. A Népszabadságban csak „Tiboldarócot” találtam, holott Tibold és Daróc összetételéből származik a borsodi falu neve. Felállítatta, mások helyet, 30-al, 50-el, állapítotak, pártadóság, jutott el, mit mondott, állnak (mind 2008-ban, márciustól szeptemberig).

Az érettségi dolgozatban 3-3 hibapont jár érte. Így már messze került egymástól az újság és az érettségi e tekintetben.

Humort gerjesztő bakik:

Az mr1 Kossuth Rádión hallottam 2008. szeptember 5-én: „... A falu-független polgármester” (egybemondva, ahogyan írtam). Mit ér az a polgármester, aki független a falujától, annak ügyeitől?

Több médiumban hallható, olvasható volt az ellenzék vezérének tiltakozó mondata: „Nem fogadjuk el, hogy a kormány visszafelé forgassa az idő kerekét, mert az a mi dolgunk: ezért kell őket elkergetni.” Mekkora élvezet lehet az idő kerekének visszafelé forgatásában, ha képesek a kormány helyett egyedül elvégezni ezt a történelmi feladatot! Nekünk, akik a kerék alá jutunk, mindegy, melyik politikai alakulat forgatja rajtunk a történelem kerekét.

„... 2006. novembere és decembere között...”

Vagy november végén, vagy december elején. Köztük egy másodperc sincs, nemhogy valami cselekvés, történés esnék a két hónap közé. A múlt pillanat tehát ide vagy oda számítandó. Így vagyunk akár az évezreddel is, amelynek – meg a századnak – tévesztjük utolsó és első évét. A harmadik évezred 2001. január első pillanatában kezdődött a 21. századdal.

„Érdekes összehasonlítás: míg a megyében egy lakosra évi körülbelül 4000 bűneset jut (országos szinten 200-300-zal több), addig ...”

(Észak Magyarország, 2008. április 19.). Így érthető nehéz helyzetünk, hiába vagyunk e téren jobbak az országos átlagnál. Az -ít és a hiányzó t (összehasonlíthatni) se segít a bűnözéssel – a nyelvet támadóval – szemben sem. Ugyanabban a cikkben: „Ökölnyi kő találta el a miniszterelnöki konvoj második autós anyósülés felőli ablakát találta ...”. Annyira rossz lett volna az anyós? Vagy nem emlékszik az újságíró a mondata elejére, ahol megtalálná a „találta” szavát? Írna rövidebb gondolatokat, akkor jobban járna. Talán az olvasó is.

Néhány nappal később (a fenti cikk után ugyanott), 23-án: „Mindezeket nem csak a hölgyek, hanem az emberek képviselőjében szerettem volna elmondani.” Csak a férfi volna ember? Megértem a feministákat, hogy bátran küzdenek egyenjogúságukért, amelyet csorbít még az újságíró is. Igaz is, kap a helyesírásunk is tőle jócskán, hiszen a hármas kötőszavunk – nemcsak, hanem, is – első és második tagja nem választható el a mellérendelő kapcsolatos mondatban: nemcsak, hanem. Ráadásul ugyanott „mindenkielőtt” olvasható. Valószínű, hogy mindenekelőtt akart lenni, de az általános névmás és a névutó különírandó: mindenki előtt.

Továbbra is az Észak Magyarország (2008. április 29.): „Negyvenkét éves lányát egy nagyobb pinchelységben tartotta fogva”. A helység egy település, a helyiség egy terem. Ha az a pinchelyiség egészen nagy lett volna, akkor a lány rabsága enyhébb lehetett volna. Szépasszony Völgye? Ott a rabság állapota könnyebben feledhető volna.

A helység – helyiség problematikája megoldatlan maradt – 2008. augusztus 11-ig legalábbis –, hiszen „A fiatalember a lakás hátsó szobájában feküdt az ágyon, a lány pedig az utcafronti helységben.” Viszont így megmaradhatott a leány ártatlansága (attól a fiútól).

Az Észak Magyarországtól ez írásban búcsúzván, még egy csúcsot említek: „A 63 éves férfi és 40_ felesége mellett az autóban ült öt gyermekük is.” Nem nagy családi termés a mohamedán férfitől, ha feleségéből 40 is van. Vagy csak most, nemrég tudta megvásárolni őket? Inkább egy jókora busz lehetett az a közlekedési eszköz, vagy csak az egy feleség volt 40 éves. Ez utóbbi gyanítható.

A Népszabadság 2008. április 22-én „egetlen” formát használt az egyetlen helyett. Sötét, beszűkült, csillagtalán, helyesírási szempontból helytelen. Nem kellett volna megtakarítania az y-t.

A Kossuthon hallhattuk 2008. július 11-én: „Aki másokat gyülekezési jogában korlátolt”. Az l és z egyaránt igeképző: korlát+o+l, korlát+o+z (az o ejtést könnyítő kötőhangzó). Nem mindegy azonban, melyik alakját választjuk az igének és a belőle képzett befejezett melléknévi igenévnek, mert más-más jelentéstartalmat jelölünk az alakváltozattal. Korlátolt = csökkent értékű, gyenge értelmi képességű. A korlátozott elsősorban az érvényében, működésében csökkent, megszorít. Így korlátolt a leírt mondat, pedig senki nem korlátozta az újságírót abban, hogy ezt a jelentéskülönbséget érzékeli.

A végére hagytam egy hihetetlen kijelentést, amelyet a m2-n hallottam 2008. július 29-én: „Az OPEC drágálja az olajat”. (A hír elején szalagcímként olvashattuk.) Talán annyira nem, hogy nyomatékul 11-lel írják, ahogyan szégyell, drágáll, zöldell stb. írandó. Az azonban különös, hogy a minél magasabb árban érdekelt OPEC drágállná a termékét. Ők nem szégyellik akár hetek alatt duplázni, triplázni az áraikat. A világ-gazdaságot – a magyart mindenképpen – szinte megoldhatatlan probléma elé állítják az olajosok az állandó emelgetéssel. Ők drágállnák?

Nyelvhasználatunknak ez csak egy keskeny szelete, de – mint egy tortából kivéve a darabka – abban az egész íz, zamat, anyagszerűség stb. érzékelhető. A mintavétel friss, a probléma régi, az íz keserű, a kóstolók sokszor nem is tudják, milyen a nyelv jóleső zamata, különben kiköpnék a kínált étket. A médiumok nagyobb felelősséggel, a „fogyasztók” iránti tisztességgel kínálhatnák tortájukat, különben csak akkor érzi az ünnepi ízezt a magyarul beszélő a nyelvben, amikor hibátlanul hallja, olvassa, mondja, írja a média és ő maga másokkal együtt. Értelmileg, érzelmileg gazdagodni hibás nyelvhasználattal lehetetlen. A foglalkozásszerűen művelt írás, szóbeli megnyilatkozás felelőssége korlátlan, határtalan, a hibás magyar írás, beszéd pedig „korlátolt” embereket nevel. Szép nyelvünkön pedig égisz érő hírű tudósok, művészek, írók, költők, munkájukat jól végző, egymást anyanyelvünkön emberül, magyarul helyesen megszólítani tudó és akaró, az együttműködésre törekvő honfitársaink születnek közös örömünkre. Természetesen a nyelv önmagában nem mulasztja el a bajt, bánatot, de nélküle, tiszta állapota hiányában más sem. Így a nyelv egyszersmind a tisztesség, emberség foglalatja is. Nem mindegy tehát, hogyan néz ki, ha írjuk, miként hangzik, ha mondjuk.

Második rész: 2013-2014

A „gépesített” helyesírás, nyelvhelyesség (Online sem egyszerű)

2013 májusától 2014 novemberéig nagyobb figyelemmel olvastam a számítógépen megjelent írott szövegeket, mert kíváncsi voltam arra, hogy merre tartunk, ha a helyesírásról, nyelvhelyességről akarunk képet kapni online „kiszerekezésben”. Gondolhatnánk, hogy a kezdeti – közel két évtizedes – nehézségek mára nem jelentkeznek, ha írunk, hiszen már normál ékezetekkel jelennek meg a magánhangzók; az elválasztási hibákat is elkerüljük, mert nem választja el a gép a szót, inkább átteszi a következő sorba; a helyesírásellenőrző-javító programok egyre használhatóbbak. Mégis tévedünk, ha javulást sejtünk: a 19 havi hiba „termés” éktelenül bizonyítja. Aki ír – csak hivatásokra értem: újságírók, szerkesztők, hírportálok stb. –, sok hibát hagy szövegében, melyek durvák többnyire. Számos olyan esetet is rögzítettem, amelyekben a helyesírási vétség jelentős változtató szerepűvé avanzsált. A nyelvi tudatosság

halványulása, hiánya maradéktalanul megjelenik gondolatainkban, érzelmeinkben, így társas kapcsolatainkban is, vagyis minősíti személyiségünket, sőt társadalmi érintkezéseinkre is kihatóan jelentkezik. Inkább óvnam a kommentek olvasásától a számítógépen szörfözőket, mintsem ajánlanám, hiszen névtelenül, „kamu” nevekkal tömény ocsmányságot ömlesztnek elénk, amelyek tartalmán túl huszadrangú kérdés, mennyire írta az illető helyesen, jó magyarsággal. A nyelvi tudatosság fokozásának nem eszköze így a nagy tömegekhez eljutó online szöveg. Ezen az se segít, hogy a legújabb helyesírási formációkkal enyhítettek, könnyítettek, elnézőbbek lettek.

Ha arra gondolunk, hogy a nagy kultúrájú németek is bevallották, nő a funkcionális analfabéták száma, immár 17%, akkor egyre kevesebb vevője akad majd a számítógépeknek is. Egy kanadai és egy spanyol professzor vitáját hallgattam a televízióban arról, kell-e a kézzel írás nehéz tudományát erőltetni a gyerekeknél. A kanadai igen szavazata volt szimpatikusabb, hiszen nemcsak szemmel, hanem testtel, mozgással is elmélyíti a szó alakját, jelentését írás közben a nyelvet tanuló-használó gyerek, ifjú, felnőtt.

Ahogy a papírra dolgozó szerkesztőségeknek, kiadóknak egyre szűkebbre kell szabniuk példányszámaikat, az online szerkesztők, kiadók úgy bővítik lehetőségeiket. Így nem közömbös, milyen szövegek születnek oldalaikon. Füstölés helyett hadd álljanak itt az elmúlt 19 hónapban nem keresett, de talált helyesírási, nyelvhelyességi hibák és javításuk némi kommenttel.

1. „Vigyázállásban fogadta Kövért a T. Ház”. A vezényszó az előtag az összetételben, így felszólító módú a parancs: Vigyázz! A Blikk írója nem vigyázott...

2. „A 33 éves Junior Brandthowt és a 36 éves Kevin Liperpoult tavaly ítélték el az énekesnő axhilli otthonában 2011-ben *tervezet* rablásért és gyilkosságban való összeesküvés miatt.” A befejezett melléknévi igenév ugyanolyan alakú, mint a múlt idejű ige. Itt tervezett a helyes alak. Ha t-t hagynánk, főnévként funkcionálna a szó, amely nem illene nyelvtanilag a mondatba.

3. „A szabadúszó *videoriporter*, Kökényessy Gábor *épen* az ellentüntetőről forgatott, amikor a férfi odalépett hozzá.” Egy ideig épen forgatott a szabadúszó riporter, de veszélyes ez a foglalkozás... Kérdés: a férfi hagyta-e továbbra is épen? A szó végén nem nagyon kedveljük a rövid o-t, ha idegenből is veszszük át. Helyesebb, ha ó-val írjuk. Egyébként az egyidejűséget jelölő határozószó éppen pp-vel írandó. A régies p-s írást semmi nem indokolja, mint egy 4. másik írásban sem: „Most *épen* a sajátjukét.”

5. „... amit egy dúsgazdag görög kereskedőcsalád *építettet*”. Így melléknév a tárgyragos szó, pedig műveltető igének szánta írója: épít – igető, épít + tet = műveltető ige, épít-tet-e-tt = a múlt idő jele a kötőhangzóval: építettet a helyes alak.

6. „Az áprilisi parlamenti választások eredménye *megértette* velünk, hogy...” Itt is műveltető, t-végű ige áll: megért + tet. Ehhez járul a múlt

idő jele az igeraggal: + te = megérttette a helyes alak, különben a választások eredménye és mi együtt értettük meg, ami belátható, hogy képtelenség. 7. „... 60. évfordulójára időzítve *újította* fel és adta át városa szecessziós színgagóját.” Itt is műveltető igét használt írója, de hibásan. Helyesen: új+ ít + tat + t + a = *újította* (szótő, igeképző, műveltető igeképző, múlt idő jele, igerag).

8. Még három hasonló eset:

8/a. „... megfelelő összegért *tanítatja* lányát”.

8/b. „*megmútteti* az arcát Nóci.

8/c. „Schusztér Lóránt államilag *futatott* zenekarával, ügynökökről és aktuálpolitikai kérdésekről is beszélt”.

Az előzőekhez igazodóan helyesen: *taníttatja*, *megmútteti*, *futtatott*. A zenekarával szó után pedig nem jár vessző.

9. A hangzásbeli rövidülés is elbizonytalaníthatja a szó leíróját, mint azt az alábbi l hangzókkal birkózó újságíró is tanúsíthatja: „... kedvező növekedési adat nem *jelemzi* a lecsúszási folyamat megfordítását.” Itt még nincs is rövidülés, mint alább, csak „takarékoskodott” egy l erejéig. Helyesen: *jellemzi*.

10. A Wikipédiában kétszer is „*rosszalta*” a Somogyi Gedeon-i Mondolattal kapcsolatos írásban, én csupán egyszer teszem, azaz rosszallom és ajánlom: szégyell, zöldell, rosszall, sarkall (ösztönöz), írják hosszú ll-lel.

11. „... A veszteségek további létszámcsökkenésre *sarkalhatják* a hitelintézeteket.” Cipőt sarkalnak rövid l-lel, ösztönözni, készíteni ll-lel szoktak. Tehát itt jelentés megkülönböztető szerepű is a ll.

12. „... és talán üzen a halálon túli életről, az örök zöldellésről, és a *hallhatatlanságról* is.” A kisebbik hiba, hogy mind a kötőszót (és), mind a vesszőt kiteszi az azonos mondatrészek (határozók) között. A durvább vétség a jelentést is megváltoztató ll-es írás. Így mintha nem hallanók Tessediket, mert hallhatatlan, bár az újságíró szerint – csak helytelenül írta – halhatatlan, örök (mint az írása során a hiba).

12/a. „... a pénzember tevékenysége nélkül a Fidesz nem *vállhatott* volna a mai kormánypárttá.” Nem a testrészt jelentő szó a tő, hanem az ige: vál(ik). Erre jön az igeképző (-hat), a kötőhangzó (o) és a múlt idő jele (tt). Helyesen tehát: *válhatott*.

13. „... a *néppártól* jobbra álló pártok...” Egyszerű összeadással is elkerülhető a hibázás, hiszen a néppárt szó t-re végződik, a határozórag (-tól) t-vel kezdődik. Helyesen tehát: *néppárttól*.

14. „... Tenor Tomi csak fél *lával* vesz részt benne”. Itt is az előző „számtani” műveletet kell alkalmaznunk, hogy kilábaljunk a hibás szóból: láb + val teljes hasonulások alakja, b. Vagy zavarta Tomit, hogy csak egyik lábával vesz részt benne? Akkor is lábbal a helyes alak.

15. „*Akkora* a templom készen állt...” Itt nem a templom méretéről akart szólni (akkora), hanem az építése idejéről: akkorra. Tehát nem melléknévi mutató névmás, hanem ragos határozószó.

16. „Nem igazán találja meg azt a hangot, amely *közkedvelté* tenné...” A befejezett melléknévi igenév képzőjével (t) végződő szóra írjuk a teljes hasonlason átesett eredmény határozó első hangját: t. Így tt lesz belőle: közkedvelté.

17. „Azzal a *vetélytársal* szemben, ...” A -val határozórag v-je teljes hasonlással s-sé alakult, ezért ss-sel írjuk: vetélytárssal.

18. „*Had* mutassuk be Oscart, a vizslát...” A határozószó (hadd) mindig dd, különben harcos, háborús sereget had(-at) jelent. Ebből ugyan nem lesz haddel-hadd, de megjegyezhető a szó helyes alakja: hadd.

19. „Nagyboldogasszony szentély, ahonnan a *menybe* emelkedett.” Az Olajfák hegyét mutató kép alatt éktelenkedett a szöveg ny-nyel. Így némi humor is vegyülhet a mondatba, hiszen a menny helyett a „fiam felesége”, a meny volt az emelkedés célja.

20. „*Ugyan azok*, akik annak a diktatúrának történelemszemléletét kidolgozták.” Elképzelhető különírvá is, csak más szövegben, például: ugyan azok is ott voltak, de ők nem csináltak semmit.

20/a. „Ezúttal *ugyan azokat* a kérdéseket találta megalapozottnak Habony kapcsán az adóhatóság, amelyeket korábban nem.” Helyesen itt is egybeírható volna a szerző.

20/b. Az alábbi különírt összetett szó helyesen, egybeírva jelenti az író szándéka szerinti tartalmat: édesapja: „még mindig nem sikerült feldolgoznia *édes apja* elvesztését Szabó Zsófinak”. Különírvá mintha nem szívére, lelkére, hanem ízérzékére hatna.

20/c. „Mert nemzetünk felelős, megválasztott nagyjai *nem csak* a jövőt, a múltat is írják.” A kapcsolatos, mellérendelő összetett mondatainknak van három köztiszavas fajtája is: nemcsak, hanem, is. A nemcsak egybeírandó ilyen esetekben, hiszen másik két társa (hanem, is) szintén jelen van. Egybeírva kötőszó, különírvá módosítószó, illetve határozószó, illetve kötőszó.

21. Az alábbi és az utána következő két eset közös nevezője valamelyik szám után tett rag, vagyis e kapcsolat hibás módja. „1980-tól 2000-ig az az idő, amit ülve töltünk, 8%-*al* nőtt.” „Megtakarították” a % utolsó betűjét, a k-t, vagy a teljes hasonlason átment v-t, azaz k-t. Helyesen: 8%-kal nőtt, ami rossz tendencia, de helyesírási szempontból pontos.

22. „Két nap leforgása alatt 311-*el* nőtt az Ebola-fertőzöttek száma.” Ugyanaz a hiba. Helyesen: 311-gyel.

23. „Árpa Attila úgy döntött, hogy bemutatja filmjét, az *Argo* 2-öt. Ha ki mondjuk a számot: kettő (nem kettő!), akkor már csak a tárgyrag hiányzik róla: t. Ha a betűvel írt -öt is szám akart volna lenni, akkor 2-5 lett volna. Így hiba. Helyesen: kettőt, 2-t.

24. Az alábbi két mondatban nem „egyszerűen” egybeírási, különírási probléma vetődik föl, hanem az igekötő és az ige viszonya e téren: „A Simpson család skót gondnokának *meg van* a véleménye Skócia függetlenségi népszavazásáról.” Itt a létigéhez – van – tartozik az igekötő, előtte áll, nincs köztük más szó, így egybe kellene írni: *megvan* (a véleménye). Különírva kötőszóként szerepelne a mondatban: *van neki ez is, az is, meg van véleménye is.* 24/a. „Nem tudott már akkor sem választani: külső segítség nélkül is *megtudják-e* valósítani a beruházást”. A valósítani főnévi igenévhez tartozik a *meg* igekötő, de elválasztja őket közéjük ékelődve egy harmadik szó: *tudják*. Igaz, hogy ez is ige, előtte áll az igekötő, de nem tartoznak össze, különírandók: *meg tudják-e* valósítani.

25. Az alábbi esetekben vagy sok, vagy kevés a kötőjel, vessző: „Az embernek *időről-időre* az az érzése...” Figura etymologica, amelynek elemei közé nem teszünk kötőjelet: halálnak halálával *halsz* (Halotti beszéd 13-14. század).

25/a. „A szélsőjobboldal előretörésében *Európa szerte* az az egyik... elem...” A ragszerű utótag (*szerte*) kötőjellel kapcsolódik a földrajzi névhez, míg a köznevekkel egybeírva helyes: *országszerte, városszerte* stb.

25/b. „... az amatőr úrkutató valós rejtélyt *fedezett e* fel, vagy csak ...” Az e módosítószó mindig kötőjellel kapcsolódik az állítmányhoz a mondatban: *szép-e* a lány? *Felfedezett-e* valamit az úrkutató? Ne tévesszük össze a mutatónévmással: *e*, az kötőjel nélkül tartozik össze az utána lévő szóval, *szószerkezettel*. – Mellette állt e nehéz órában; „Ím itt e kő...” (Radnóti Miklós: *Nem tudhatom*).

26. „... eleget téve *tizenkét hazánkba* akkreditált nagykövetnek...” Ha nem teszünk a mennyiségjelző és a helyhatározó közé vesszőt, akkor összetartozó jelzős szerkezettel állunk szemben, mintha hazából 12 is volna.

27. Súlyosabb vétséggel találkozunk, ha *j-t* és az *ly-t* tévesztik a szavakban: „... akinek nincs *semmilye* ...” Helyesen: *semmije*.

28. „... és még *fojtathatnánk*”. A folyik, folytat, folytatódik a foly(ik) ige töről fakad. Mindig *ly*! Az előző esetben a birtokos személyrag (-ja, -je, -juk, -jük) mindig *j*-vel írandó, kivéve, ha *ly*-ra végződő szóhoz ragasztjuk: *cipője, táskájuk, órája, semmije*, illetve *molya, tengelye, csermelyük*.

29. „... a vita szereplői *egyeségre* tudnak jutni.” Nagyon szép az egyezkedés sikere, az egyezés. Tehát az egyez(ik) (-kedik) az ige törő, amelyre a -ség főnévképzőt tesszük. Jóllehet, hogy a *z* az *s* hatására zöngétlenedik, *s-sé* alakul hangzásban, de tudnunk kell írás közben, hogy a *z* marad az ige törő: *egyezség*. Ha túl jól sikerül az egyezkedés, akár „*kettességre*” is juthatnak, nemcsak „*egyeségre*”?

30. A helyesírásról történő füstölgésem végére hagytam egy korunkra jellemző hibát: „Csak annyi a dolga, hogy felismeri, megfogalmazza és az *illetésekkel* megosztja.” Azért tartom említésre méltónak, mert mindnyájan sietünk,

lecsípünk a szóból is egy-két szótagot, mint itt is: -ke. A hosszabb szavaknál hajlamosabbak vagyunk erre, mint a rövidebbek esetében: „szakszerzet”, „misztérium”, „egyedálló” stb., mely szavak jelentésváltozáson mehetnek így át. Kazinczy sem szerette a túl hosszú szavakat, mert tudta, hogy hibák forrásai.

30/a. „... tovább növelte részesedését a Traus-World Diamond Zrt-ben, mely hazánkban *egyedálló* módon megszerezte a többségi tulajdonát.” Helyesen: egyedülálló.

31. A helyesírási hibák után a nyelvhelyességi, nyelvtani elhajlásokra hozok példákat, mert azok is mindennapiak az online felületeken. Derűre, de bosszankodásra is okot adó hibák, amelyek félreértelmezhetővé is tehetik mondatainkat helyenként jelentésváltoztató alakjukkal. „Íme Ausztria *tőke* (340 kg Burgerland)”. E hatalmas gyümölcsre van szerencsére a birtokos személyragnak egy jelentés megkülönböztető másik alakja: -ja, -je. Így Ausztriának hatalmas *tőkje* termett, a gazdának akkora, amekkora a tájanatómiai testrésze (*tőke*). Lehet, hogy van bora is, tehenének borja, neki borjúja. Tehát a ragok, jelek is képesek más jelentést adni a szónak, nem csupán a képzők.

32. Még az ejtést megkönnyítő kötőhangok is alkalmasak más tartalmat adni a szónak. Például nem mindegy – ahogy a példából is láthatjuk –, hogy hatalmasok vagy hatalmasak. Az előbbi főnév többes számban, az utóbbi pedig melléknév többes jellel. „Nálunk *hatalmasok* a változások”. Helyesen: hatalmasak.

33. „Az Unióban az illemszabályok *mások*”. Itt is más-más a jelentés: melléknévi névmást akart használni (másak), de főnévi sikeredett (mások), vagyis mintha az illemszabályok nem valamilyenek, hanem valakik lennének.

34. Nem mindegy, a sok képző közül melyiket ragasztjuk a szóra (itt *ígére*), hiszen más-más jelentésűvé változtatják: „az elektromos kerékpár építése-gyártása világszerte trendivé vált, igaz, mifelénk csak *korlátoltan* szárnyaló ipárnak számít”. Hagyjuk meg a korlátolt jelzőt az értelmében visszamaradt, sérült tulajdonságra. Inkább a z képzőt tegyük rá: korlátoz (visszafog, kiteljesedésében szűkít). Ehhez járulhat a kötőhangzó után a befejezett melléknévi igenév képzője (o)tt, a végére a határozórag: -an -korlátozottan.

35. „... a földeladás után már *korán sem* biztos, hogy ez így is fog maradni”. Később sem, de a választékos forma a *korántsem*, amely így, együtt határozószó, míg külön a *sem* kötőszó. Nem időféle meghatározás a szerepe a szónak, hanem a tagadás erősítése.

36. „... a vízzel lassan érintkezve elveszítheti tápanyagait, és *ízetlenné* válik”. Egyértelmű, hogy ízlelő bimbóinkra akar hatást gyakorolni, de ha felhígul, íze elhagyja, íztelen lesz. Itt az íztelen jelzőt hagyjuk meg a rossz tréfának, az ételt pedig izesítsük, ne legyen íztelen.

37. „... Így nem tudja, hogy végül is melyik *úját* harapja meg.” Akkor kezdje harapdálni régiét. Vagy nem azt akarta mondani? A szólás az újról alakult ki, nem az újról. Tehát újját a helyes, azonban csak akkor harapja meg, amikor ilyen helytelenül ír vele.

38. Az alábbi példában nem semmiség a semmisség tévesztése, hiszen jogi szakszó, amely esetleg szankcióval is járhat, ha rosszul alkalmazzuk: „A rendeletben leírt módszertan alapján kell majd a bankoknak az árfolyamrés *sem-misége* és a tisztességtelen, egyoldalú szerződésmódosítások miatt együttesen elszámolniuk.” Mondtam, hogy szankció is jöhet... Úgy kell nekik, ha semmiségnek tekintik az ügyfelek érdekeit.

39. A következő három eset a nyelvi slamposágot mutatja, melynek „elkövetője” fölöslegesen tett igekötőt olyan tartalmú ígére, amelyik önmaga, igekötő nélkül is tartalmazza a beszélő, író szándéka szerinti jelentést. A mégis elébe írt igekötő így fölöslegesen nyújtja meg a nyelvi jelet (itt a szót): „A burkolatot is *kipótolták*”.

40. „... stílusát próbálják *leutánozni*”.

41. „A professzor *kihangsúlyozta*, hogy ...”

42. Az alábbi esetekben is használ az író fölösleges nyelvi jeleket: ugyanazt a fogalmat, jelentéstartalmat hordozó másik szót is kiteszi. Legtöbbször a magyar szó az idegen – többnyire görög, latin műveltségű – egyszerű fordítása: „... a tökehelyzet javítása lett az *elsőszámú prioritás*.” (Az első számú, tehát különírva helyes.) Az első számú prioritás pedig tautológia (tauto- görög szóösszetételekben az utótagnak az előtaggal való azonosságát jelöli, így szófecserlés, fölösleges duplázása a már leírt szónak. Prioritás = elsőbbség. Első számú elsőbbség...!)

43. „... hogy a líbiai helyzet kell, hogy legyen az *első számú prioritás* a nemzetközi közösség számára.” Hogy miért tetszik ennyire ez a szókapcsolat...?

44. „*Mélyen erkölcs-telen és amorális...*” A fosztóképzőkkel (-telen, a-) nem változott a két szó szófaja, jelentése (erkölcs, morál (is) ugyanúgy alakult mindkét szónak. Így lett „stílszerű” tautológia ebből is.

45. Csak két példa arra, miként bővíti használóját a mint, úgy, mind. A páros kötőszó – mind, mind – a mellérendelő kapcsolatos összetett mondatok tagmondatai előtt áll, helytelen, germanizmus, ha az elsőt „úgy”-ra cseréljük, a mind-et mint-re: „... őszintén beszél *úgy* filozófiai, *mint* üzletbővítési stratégiáról.” Mindkettőről őszintén beszél, tehát mind erről, mind arról.

46. „... Dobes az iskolát *mint* megélhetési forrásként működtette.” A hasonlító kötőszó (mint) vonzata végképp nem a -ként rag, hanem itt a tárgyét kellett volna használni: mint megélhetési forrást. El is hagyható a mint, ha a -ként ragot annyira szereti: ... az iskolát megélhetési forrásként működtette.

47. Eltérően sok más nyelvtől, nálunk szabálytalan a számnevek után többes számba tenni a névszót: „... több tucat áldozatot szedett három más *támadások* során.” Helyesen: (de csak nyelvtanilag!) három más *támadás* során. Egy kivételt talán tehetünk az archaikus történet kedvéért: a bibliai három királyok.

48. Az alábbi példákban ragozási tévesztéseket soroltak. Mentségükre – mármint az írókéra – mondom, hogy éppen a rengeteg rag miatt, nyelvünk agglutináló mivoltából is következően nehéz jól megtanulnunk a magyart, de jó volna, kellene, hiszen idegen nyelvészek, írók, tudósok is, mint például G. B. Shaw, Mezzofanti stb. szerették szépségéért, árnyalatokat kifejezni képes voltáért, hangzásáért. „Eredetileg a zarándokok saját sátraikat *használtak*.” Itt tárgyas ragozást kellett volna használnia: használták.

49. „A francia hatóságok *megakadályoztak*, hogy egy szélsőséges iszlamista merényletet kövessen el.” Itt is a tárgyas ragozás maradt el: megakadályozták.

50. „Demszky Gábort négyszer *megválasztottak* főpolgármesternek.” Határozott tárgy: Demszky Gábort, tárgyas ragozású igével jár: megválasztották.

51. „Portikék 2011 októberében váltak a 212 négyzetméteres Károly körúti üzlethelyiség *bérlőiké*. Az ingatlant egy év múltán a kerületi testület elidegenítésre *jelölt ki*.” Az első mondat eredményhatározója: bérlőivé. A birtokviszonyt a birtok többesítő jellel (-i-) kifejezte, nem kell a -k- is. A második mondatban a tárgyas ragozás illetet volna: jelölte ki, hiszen a tárgy előtt határozott névelő áll (az ingatlant), tehát a ragozásnak követnie kellene.

52. „Eddig még csak sejtettük, milyen lesz az új csodakártya, ami minden eddigi okmányunkat ki *tud* majd váltani.” Itt is a tárgyas ragozás maradt el. Helyesen: ki tudja váltani. A tárgy határozott: okmányunkat, indokolt a tárgyas ragozás. Az újságíró valamit ki tud váltani így: fejcsóválást például.

53. „*Megkezdődtek* a szíriai vegyi fegyverek megsemmisítését.” Vagy megkezdtek, vagy írhatta volna úgy is, hogy megkezdődött a szíriai vegyi fegyverek megsemmisítése. Esetleg: megsemmisítik a szíriai vegyi fegyvereket. A megkezdődtek többes számban a megsemmisítés főnévhez nem is illik, mint ahogyan erőltetett volna a képzett főnév többes száma: megsemmisítések.

54. „Ezzel a határon túl is *tisztába* van mindenki.” Már az általános iskolában meg kellett volna jegyezni a hol? =-ban, -ben; hová? =-ba, -be. Hol? A határon túl is tisztában.

55. „Újrahasznosított szlogen és *spontánul* odacsalogatott ló.” A latin spontán (ösztönösen, akaratlanul) nem igényli a magyar állapothatározó -ul ragját, így el kell hagynunk, mint fölösleges nyelvi jelet, hiszen eredetileg, magyar rag nélkül is ugyanazt jelenti.

56. Egy-egy helytelenül használt szó nemcsak hiba, hanem humor forrása is lehet: „Az ÖRO évek óta hatalmas pénzek fölött *diszponál*, *amely-*

nek elköltéséről nem tudott mindenkit megnyugtató módon *elszámolni*.¹ Ha már a pénzek többes számú, akkor amelyek (-nek); az „elszámolni” inkább elszámoltatni. (Pedig jó lett volna, ha megkerül a sok százmillió). Az a bűnildöző dolga, hogy hézagtalanul megszámlolja, felszámlolja a személyeket és összefonódásaikat a szabálytalan pénzkezelés felderítésekor. 57. Jó volna, ha az elemi osztás, összeadás műveletében nem tévedne az újságíró, amikor valaminek a felét keresi: „2012-ben a közel félmillió regisztrált bűncselekménynek *majdnem* a felét (260 ezret) a vagyon elleni bűncselekmények tették ki.” A félmilliónál is kevesebb – mondjuk 490 ezer – fele még 250 ezernél is kevesebb, nemhogy 260 ezret közelítő összeg lenne, ugyanis a majdnem határozószó kis híján jelentéssel számolási tévedésre utal. 58. Alább a sok példa közül erre a típusra csak egyet említek: a név előtti határozott névelő használatát, amely hiba volta könnyen belátható, hiszen a név konkrét, határozott, nem kell „rásegíteni” a határozott névelővel: „... a felvételek alapján kísértetiesen hasonlít a Ronaldinhora.”

...

Örökké harcban állhatunk a nyelvhasználati hibákkal minden nyelvi, nyelvtani területen, de végleges pozitív eredményt nem remélhetünk. Mégis szükség van a folytonos javításra, ha gondolatainkat, érzelmeinket, a közleményünket egyértelművé, tisztává, félreérthetetlenné, széppé, magyarrá akarjuk formálni. A félreértett, félig értett, hibás szövegek alkalmatlanok, sőt károsak a kommunikáció során, de rontják az emberi kapcsolatokat is. A közösségeinkben belül és között gyengítik a kohéziót is, amely következmény elemi károkat okoz mindnyájunknak. A megoldás? A „gépesített” írásra is jobban, szakszerűbben ügyeljenek a benne foglalkoztatottak. Sokan mintának tekintik az írott szöveget, a rossz példa pedig – ismerve a szólást – ragadós.

...

A forrás és a dátum sorszám szerint

1. 2014. május 13. Blikk.hu
2. MAITOP 100 hírek aHírek.hu 2014. május 18.
3. Közélet/Politika 2015. III. 17. Így ünneplünk mi – verekedés, tüntetés, népszavazás
4. Népszava Online 2015. május 8. Hülye trafikosok (vélemény)
5. Szeretlekmagyarország.hu titkai e-mail 2014. július 28.
6. 2014. május 14. MTI/Stop Szelényi Zsuzsanna: Orbán szélsőséges politikus
7. 2014. október 22. Stop Lázár-Zoltai: Szerelmi házasság
- 8/a. hvg.hu: 7+1 kérdés... 2014. december 3. TOP 100 Hírek

- 8/b. 100 TOP hírek 2015. július 22. Nők Lapja Café
8/c. ahirek.hu/top/mai 2015. november 2.
9. Népszava, Online 2014. augusztus 21. Gazdaság
10. 2014. augusztus 13. Vikipédia
11. Világgazdaság 2015. április 16.
12. A szarvasi Tessedik-akác története 2015. április 28. Lukács Zoltán Kápolnásnyék 2011. jégtörő hava
12/a. 2015. III. 25. Simicska megfojtja Orbán hátországot Stop Sztrencsényi
13. ATV 2014. X. 7. Jávör: A szocialisták mentették meg Navracsicsot
14. Wellhello: Mi a siker titka? Megszólaltak az érintettek. Mai TOP 100 hírek 2015. június 8.
15. A nyírbátori minorita templom www.olvass-sokat.hu/nyirbator
16. 2014. június 27. Napi horoszkóp, Bika
17. Blikk-Sport Gera, lőj egy gólt 2014. IX. 4.
18. Sajó Dávid Index.hu 2014. augusztus 22.
19. A Nagyoldogasszony szentély képén az Olajfák hegyét mutatták 2014. szeptember 23.
20/a. Stop 2015. május 8. Simicska visszavág
20/b. TOP 100 hírek 2014. május 19. Nők Lapja Café
21. 2015. március 31. Daniella
22. 2014. szeptember 28. Hírforrás MTI
23. Nők Lapja Café 2015. március 25.
24. 2014. IX. 15. Index külföld
24/a. Messze bűzlik a felcsúti kisvasút füstje (Mátrai Anna) 168 óra online 2015. május 22.
25. Mai TOP 100 hírek Index-404. 2015. július 20.
25/a. Bernáth Gábor hvg.hu Cigánylicit 2014. július 7.
25/b. Blikk.hu 2014. augusztus 8. és 2014. augusztus 6. TOP 100 hírek
26. Stop 2014. október 10. Németh Péter: Új házat Szíjjártónak Népszava Stop
27. 2014. június 12. TOP 100 hírek Népszava Muhari Judit: Hányszor éheznek?
28. BloGolod 2014. július 26.
29. 2014. május 4. Népszava Dési János: Tisztelt szobrász úr (online)
30. Horoszkóp 2014. július 1. Bika
30/a. 2014. június 12. TOP 100 hírek ProfitLine
31. 2014. október 18. travelo-távol 2014. október 18.
32. Várkonyi Tibor (vélemény) Népszava: És mit szól Afrika? 2015. IX. 18.
33. Ágh Attila: Orbán, a jó diktátor 2015. november 5. Népszava/Stop
34. TOP 100 hírek 2015. május 29. HVG
35. 2015. október 22. Stop Előd, Karina: Kihálnak a falvaink!

36. Femina 2015. május 31. Miért nem szabad megmosni a nyers húst?
37. 2015. november 2. Napi horoszkóp, Bika www.hirado.hu /2015/10/30/
napi horoszkóp
38. Blikk.hu 2014. október 16. November elején lép életbe az elszámolási
képletről szóló rendelet
39. www.szeretlekmagyarorszag.hu/mesek
40. Botrány: Táskákba nyúlkal a popsztár 2014. május 15. TOP 100 hír
41. TOP 100 hírek 2014. VII. 11. drporfal.hu
42. Index 2014. X. 17: Hatalmas beruházás bukott el Magyarországon
43. FWD: Jaj nekünk You Tube 2015. november 16.
44. ATV Híradó 19 óra 2015. február 8.
45. HVG.hu vélemény Seres László: Drága CBA, mi történt? 2015. I. 14.
46. Index 2015. május 20. Bötös Botond: Elfogták a bujkáló szexgurut
47. Híradó.hu MTI 2014. május 26.
48. FW: Mekkai zárándokok 2015. VIII. 13.
49. A francia haditengerészet elleni merényletet akadályozták meg TOP 100
hírek Index 2015. XI. 11.
50. Interjú Konrád Györggyel 2014. november 3-án Csuha Ildikó
51. Ajándék Rogántól 50 millióért 2014. december 7. NOL
52. Ennyibe fog kerülni az új személyi Femina Mai top 100 hírek 2015. július
18.
53. Top 100 hírek 2014. július 8. Blikk rövidhírek
54. Barroso fullánkja Népszava 2014. szeptember 12.
55. HVG 2014. szeptember 8. A szerző: Nyüksi
57. Okos Tímea 2014. november 5. Hírek, karrier
58. NemzetiSport 2014. június 12. TOP 100 hírek

NYIRI PÉTER
Emberközpontú nyelvművelés
A Magyar Nyelv Múzeumában

Hiszem, hogy az ember küldetéses magvető: szómagok elhintője. Utunkon a Teremtőhöz, mindvégig, dombon-lejtőn, örömben-bánatban társaink, segítők a szavak. De csak akkor, ha e szavak szeretetből fakadnak, ha nyelvünk szeretettel megcselekedett nyelv.

A kimondott és leírt szó út. De vajon hová vezet? Min múlik, hogy hová vezet?

Az emberközpontú nyelvművelés Széphalmon is abból az alap gondolatból indul ki, hogy a helyesen értelmezett nyelvművelés ember-

művelés. A nyelv mint eszköz, felhasználható készlet, lehetőség a maga csodálatos gazdagságával, épségével, dagadó tarisznyájával, páratlan kínálatával vár ránk, vár arra, hogy cselekvés, kimondott vagy leírt szó: megcselekedett szó, megcselekedett nyelv legyen. Anyanyelvünk alkalmas. Alkalmas arra, hogy – miként Kazinczy mondta – „gondolatainkat s érzéseinket legvékonyabb, legtestetlenebb hanyatlékjaiban is fesse”. A magyar nyelv alkalmas mindannak kifejezésére, amit érzünk, gondolunk, a legfinomabb fogalmi különbségeket, stílári árnyalatokat is érzékeltetni képes.

Ha a megvalósításban a nyelv szegényes, töredezett, durva; az nem a nyelv, hanem a nyelvhasználó hibája. Nem a színek hibája, ha a festő csak feketével dolgozik, s taszítót, sötétet, komor képet fest. Nem a zongora hibája, ha állandóan csak a Boci, boci, tarkát pötyögtetik rajta. (Kiss Jenő) Nem a nyelv felelőssége, hogy a dallamos-erős magyar köszönöm szépen helyébe az interneten a thx (értsd: thanks) lépett.

A cél az anyanyelvi ismeretterjesztés, a tudatos nyelvhasználatra nevelés: az igényességre, a hatékonyságra nevelés, a hagyományos (és személyiségfejlesztő) kommunikációs formákra ösztönzés... A nyelvi öröme, humorra, játékra, beszélgetésre, hallgatásra, mesélésre, olvasásra, írásra (elsősorban a kézzel írásra).

De az emberközpontúság Széphalmon valami mást is jelent. Egyik alapkérdésünk az, hogy mi a nyelvhasználat tétje, erkölcsi felelőssége. Mi azt állítjuk, hogy létünk hajléka és nemzeti létünk hajléka az anyanyelv. Hogy az anyanyelv a lét minőségét meghatározó erejű, az anyanyelv üdvtényező.

A nyelvvel való foglalkozás tétjéről, a nyelv erejéről már Kazinczynak is határozott véleménye volt, ezt itt Széphalmon feltétlenül el kell mondanunk. „Az mindazonáltal igaz, s a história bizonyítja, hogy ha valahol a *Jó* gyökeret vert, ott mindig a *Szép* készítette az utat.” – mondta Kazinczy. Ő hitt a művészet nevelőerejében, abban, hogy a művészetnek iránymutató szerepe lehet a morálisan eltévelyedett ember számára. Abban, hogy a művészet elvezethet a Jóhoz és az Igazhoz. És ez a nyelvvel való foglalkozásnak is a tétje, mert a művészet elvezet a jóhoz, a művészet egyik ága a költészet, a költészet eszköze, közege, anyaga pedig a nyelv. A nyelv alkalmassá tétele tehát a jóhoz és igazhoz való elvezetésnek is eszköze. Ez a gondolat a szépirodalom erejét mutatja, s rávilágít arra, hogy a nyelvnek magasabb küldetése is van. Kazinczy volt hazánkban az önálló, független szépirodalmiság egyik ösztönzője-megteremtője, de munkája magas célt szolgált: számára az irodalom és általában a művészet a forma által is megnevesített tartalom volt – táplálék a szellem számára. Nem lehet elégszer szólni az írástudók felelősségéről. Vajon ma hogyan állunk e tekintetben?

De milyen küldetése lehet a köznyelvnek, a mindennapi nyelvhasználatnak?

A megcselekedett nyelvnek hatása van: befolyásolja a hallgatót, sérthet, bánthat, üthet, fájhat, de simogathat, vigasztalhat, erőt adhat, útba igazíthat is. Mert a nyelv által is lehet vétkezni: a megszólás, hazugság, a hamis tanúságtétel, a tudattalan, erkölcstelen (durva, trágár), töredezett, sekélyes beszéd, a nyelvi agresszió nyelvi környezetszennyezettséghez vezet. Az ilyen nyelvről (nyelvhasználóról), erkölcstelen szóról írta Jakab: „A nyelv is tűz, a gonoszságnak összessége. Úgy van a nyelv a mi tagjaink között, hogy megszeplősíti az egész testet, és lángba borítja életünk folyását, maga is lángba boríttatván a gyehennától.” (Jak. 3:2.)

Az emberi nyelv Isten ajándéka, kegyelmi adomány, mely az isteni szó halvány visszfénye csupán, de a maga földi bűnkörében maga is teremő erővel bír. A nyelvhasználat erkölcsi felelőssége ezért óriási: rendkívüli tétje van annak – az én sorsomat és mások sorsát, életét illetően is –, hogy szavaimmal szeretek, építek, vagy rombolok, gyűlölök, szétszórok. „Élet és halál van a nyelv hatalmában, amelyiket szereti az ember, annak gyümölcsét eszi.” (Péld 18, 21)

Most csak egy példát emelek ki, egy a nyelvi agressziónál enyhébb, de szintén káros jelenséget, amely a szóetika körébe tartozik. Sokszor a szó megválasztása sértő, bántó, megalázó. Az interneten a következő címmel jelent meg egy cikk: „Döbbenetes: 19 halálos áldozattal járt a tegnapi vihar Budapesten”. Ha megnyitottuk a cikket, egy képgalériába jutottunk, ahol tizennégy elhagyott, összetört, megtépázott *esernyőt* láthattunk – az esernyők voltak a halottak a cikkíró és a szerkesztőség szerint. Szenzációhajhászás, manipuláció, nyelvi-szellemi környezetszennyezés, erkölcstelenség, szellemi önkírusítás?

Szavaim küldetése az áldás, gyógyítás, simogatás és az építés: az élet. Az, hogy nyelvem megcselekedett szeretet legyen, s határozott, szívemélyből fakadó igen az életre.

Milyen az erkölcsös szó?

A nyelv egyik célja a közösségépítés, és az belátható, hogy ha bizonyos módon használom a nyelvet, akkor építem, összetartom, erősítem a közösséget, ha másként használom, akkor pedig bomlasztom.

A kulcs az igaz szóban rejlik.

A nyelv az akarat rögzítésének eszköze: a szerető szív megnyilatkozása a szavakban, s az érzés megpecsételése is egyben, egy lélekmozzanat lenyomata a földi valóságban, hangokban tárgyasított szívdobbanás.

A nyelvhasználat minden formájában írás: a kimondott szó az univerzumba, a mindenségbe íródik bele. A nyelv mű is, melyet persze megelőz a tevékenység, de annak eredménye a maradandó (nem elszálló!) mű.

A nyelv egyik alapfunkciója, hogy általa a valóságot kínálhatjuk fel, a valóság tapasztalatában részesíthetjük az adott élethelyzetet nem közvetlenül átélő hallgatót. Vagyis társunk a mi szavaink által ismeri meg a valóságot. Kizárólag ezzel hagyhatjuk meg a hallgatót szabad akaratában. Az igazságot kínáljuk fel neki szavainkban, erre ő szabadon reagálva alakíthatja sorsát. Ha azonban igaztalanul, hamisan szólnánk hozzá, döntéseiben befolyásolnánk, hiszen egy nem létező, virtuális, magunk kreálta álvalósággal szembesítenénk. A hazugság nem a jelent mondja ki, hanem egy nem létező, fiktív valóságot közöl az odahallgatóval, így alapjaiban rengeti meg annak szabadságát. Megfosztja jövője bizonyosságától és kétségkívül szabadságától is, hiszen saját maga kreálta valóságával befolyásolja, manipulálja a befogadót. A hazug szót mondó a hallgatónak a jelenét húzza ki lába alól, diszharmonia forrása, mert a létező valóság mellé egy kreált világot, egy erőszakolt, nem létező, de nyelvileg mégis megteremtett, ezért ható, alternatív jelent kínál, feszültséget teremtve ezzel a lét egyensúlyában.

Ezért mondja Korzenszky Richárd: „A pontos fogalmazás a tiszta, világos, egyértelmű kapcsolatok megteremtését segíti elő. A pongyola, laza, igénytelen, trágár beszéd nem közösséget teremt, hanem megosztást támaszt. Talán nem túlzok, ha kimondom: diabolikus.”

Az igazi nyelvhasználat szeretetcselekedet. Mit is mond Pilinszky János?

„A beszéd tehát: adás és befogadás. Nyitottság. Szeretet. [...] A szeretet elhalása minden nyelvről gyökere. [...] A nyelv elsőrendűen ... az ember megszentelődésének, a szeretet teljességének és kiteljesítésének a gondja.”

Az igazmondásnak azonban nemcsak etikai, hanem technikai feltétele is van.

Az erkölcsi szándékon, törekvésen túl akkor tudom pontosan, árnyaltan átadni, amit szeretnék, ha megvan ehhez a nyelvi készletem, ha alaposan ismerem a nyelvet. „Minél többszínű a festék, annál szebben alkothat a festő.” – mondta Kazinczy.

Az anyanyelvi ismeretek az erkölcsi hatékonyságban is segítenek. Azért is kell ismernem az anyanyelvemet, hogy általa nyelvileg is erkölcsösen tudjak cselekedni.

S mielőtt azt kérdeznénk, hogy miféle erkölcsről beszélhetünk itt... én magam keresztény erkölcsről, de az igazmondás mint erkölcsi cél talán mindenki számára (vallástól, értékrendtől függetlenül) elfogadható.

Igaz szó és célnak megfelelő szó. Akkor lesz igaz, ha a célnak, helyzetnek megfelelő.

„Ha a szavak használata nem helyes, a fogalmak értelme zavaros; ha a fogalmak értelme zavaros, nem lehet szabatosan cselekedni; ha nem lehet szabatosan cselekedni, az erkölcs és a művészet nem virágzik; ha az erkölcs és a művészet nem virágzik, a büntetés értelmetlen; ha a büntetésnek nincs értelme, a nép nem tudja, hová lépjen és mit tegyen. A bölcs első dolga, hogy fogalmait szavakká, s a szavakat tettekkel tegye. Nem tűri, hogy szavaiban rendtelenség legyen. Minden ezen múlik.” – mondta Konfuciusz

Anyanyelvi ismeretterjesztés, tudatos nyelvhasználat, stílári adekvátság a nyelvművelés célja.

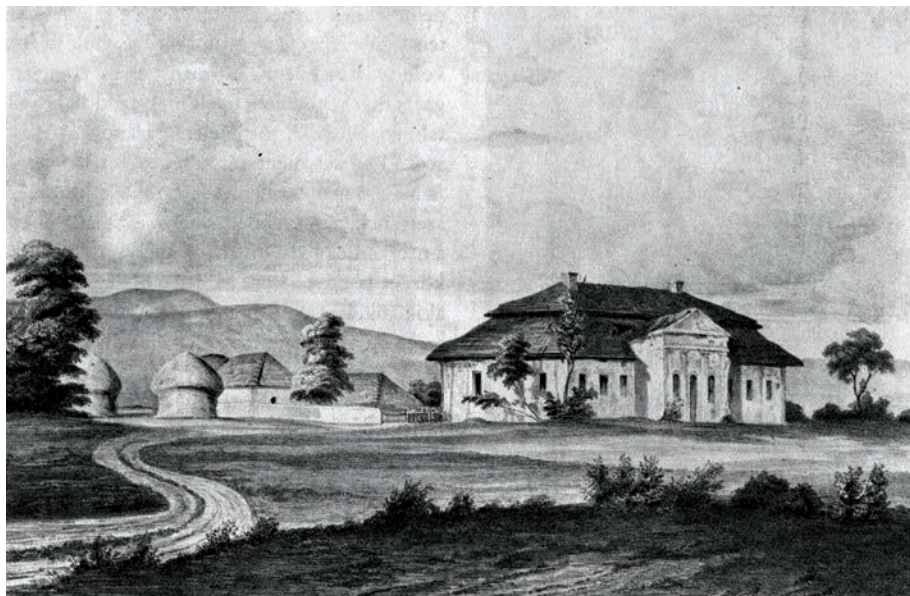
Így kapcsolódik össze erkölcs és nyelvművelés (anyanyelvi ismeretterjesztés). A leghitelesebb nyelv pedig az anyanyelvem.

A tudatos nyelvhasználat szabad akaratunk megélésének egyik formája, emberi mivoltunk lehetősége. A tudatosság nemcsak az anyanyelvi ismeretét jelenti, hanem az erkölcsi érettséget is: azt, hogy gondolkodunk, mielőtt megszólalunk, hogy irányítjuk (ellenőrizzük) kimondott

PETHŐ JÓZSEF

„Felvidéki hajszálgökökerek”: Kazinczy – Krúdy – Márai¹

1. Bevezetés

A növények jellegzetes gyökérrendszerének tengelyét a főgyökér képezi, ezen alakulnak ki az elsőrendű oldalgyökök, majd ezek további elágazódásaival a teljes gyökérrendszer. A legvégső elágazások a hajszálgökök, a víz- és ásványisó-felvétel legfőbb szervei. – De mit jelentenek a „hajszálgökökerek” az irodalomban, a kultúrában, a világszemléletben? Nos, ez a „biológiai metafora” azért lett írásom címének része, mert úgy gondolom, tömören kifejezi azt

a finom, sokszoros átszövődésekből épülő, első látásra ugyan kevésbé szembeütő, de valójában mégis jelentős, mély tartalmú szellemi hálózatot, amely összeköti Kazinczyt, Krúdyt és Márait.² E szellemi hálózat, e „felvidéki hajszálgökökerek” bemutatását a következőképpen építettem fel:

¹ Az írás a 47. Kazinczy Napokon, Kassán tartott előadás kisebb mértékben átdolgozott változata.

² A hajszálgökökerek metaforát hasonló, ám az itteninél jóval tágabb értelemben használta Illyés Gyula A nemzeti érzés hajszálgökörei című cikksorozatában, majd a Hajszálgökökerek című kötetében.

- A) A kifejtő részben először arról szólok, hogy miképpen közelítem meg most Kazinczy, Krúdy, Márai felvidékiségét.
- B) Ezután időrendben haladva tárgyalom a „hajszálgökök”-et:
- először a Kazinczyhoz vezető kapcsolatokról szólok, arról, hogy miképpen látta Kazinczy szerepét Krúdy és Márai, milyen értékrend, szemléletmód, szellemi örökség fűzi a kétutódot a nagy elődhez,
  - majd Márai meghatározó Krúdy-élményét, kettejük sajátos mester és tanítvány viszonyát vázolom röviden.
- C) Végül egy rövid összeggel zárom a gondolatmenetet.

2. Miért „felvidéki” Kazinczy, Krúdy, Márai?

Először is tehát azt szeretném kifejteni, hogyan is közelítem itt meg Kazinczy, Krúdy, Márai felvidékiségét, azaz miért szerepel a metaforikus *hajszálgökök* mellett a *felvidéki* jelző is idézőjelben a címben? Az idézőjellel a jelentés relativitását, másképpen fogalmazva a nézőpontok viszonylagosságát akartam jelezni: ugyanis egyfelől áll az, hogy mindhárom író több okból is joggal kategorizálhatjuk „felvidéki író”-ként, ám a felvidékiség mást és mást jelent Kazinczy, Krúdy és Márai esetében.

A születési helyet, a családot tekintve a „felvidékiség-skálán” Márai áll elől, ő a par excellence felvidéki, hiszen Kassán született. A 19. századi tágabb Felvidék-értelmezés szerint Kazinczy is egyértelműen felvidéki, hiszen akkoriban Zemplén megye egészét a Felvidékhez sorolták. Krúdyt általában nyírségi és/vagy budapesti íróként tartják számon, kevésbé ismert, hogy családja felvidéki eredetű.³

Az életút állomásait, szakaszait tekintve is másképpen felvidéki a három író: Márai gyerek- és ifjúkorát csaknem teljes egészében a szűkebben értett Felvidéken töltötte, Kazinczynak mindenekelőtt a kassai éveit kell említenünk, míg Krúdynak szépségi, podolini diákéveit.

³ „A Krúdy család [...] a Felvidékről származott Nyíregyházára. A család a XVII. században nyert címeres nemesi levelet. Krúdy Pál ügyvéd költözött Zólyomból, ahol a család legősibb fészke volt, 1775 előtt Nógrádba, és ott Szécsény-Kovácsiban volt birtokos. Unokája, János, Nógrád megye várnagya volt. Ennek fia volt legidősebb Krúdy Gyula, az író nagyapja, aki jogi tanulmányainak befejezése után részt vett az 1848–49-es szabadságharcban is. [...] A szabadságharc bukása után egy ideig bujdosnia kellett. Nyíregyházára csak jóval később került.” *Katona Béla*: Krúdy Gyula pályakezdése, Bp., Akadémiai Kiadó, 1971, 22–23.

Ha a három író műveinek tematikája, helyszínei felől közelítünk, akkor első renden említhetjük Krúdy és Márai kifejezetten „felvidéki művei”-t, ezek közül talán a legismertebbek a Podolini kísértet, a Tizenhat város tizenhat leánya; illetve az Egy polgár vallomásai, a Kassai őrzár, A kassai polgárok. Ezek mellett azonban gyakori a felvidéki motívum, helyszín, a hosszabb-rövidebb kitérőben megjelenő utalás számos más művükben, például Krúdy zsoldostörténeteiben vagy Szindbád-novelláiban, Márairól egyik elemzője⁴ pedig azt írja, hogy „egész életében és csaknem valamennyi művében ott érezhetjük szülővárosának, Kassának emlékét”.

Másfelől arra is utalni kívántam az idézőjellel, hogy a „felvidéki”-ség csak egy (bár összetett: lásd a fentieket, azaz a származás, a család, az életút, a művek tematikájának szempontjait stb.) lehetséges aspektust jelöl. Emellett, egy másik nézőpontból az egyetemes magyar, sőt az európai vagy akár a világirodalom prominens képviselőinek is éppúgy tekinthetjük a nevezett írókat, mint „felvidéki”-eknek.

3. A „Kazinczy-hajszálgyökörek”

3.1. Kazinczy és Krúdy

Kazinczy alakja Krúdy több írásában is megjelenik, legtöbbször az irodalmi portrékban, ahol a széphalmi mester munkássága egyfajta viszonyítási pont, mérce. Most csak néhány példát említve: a Kisfaludy Károlyról, a „heli-koni gyüldé”-ről, a Tompa Mihályról (A magános ember naplója címmel) szóló írásokban⁵, de említhetünk számos publicisztikai írást is, például az 1922-es Magyar író karácsonya⁶ című cikket, ahol ilyen meghatóan szépen ír Kazinczyról: „És a remény, e gyönyörű tündér [...] gyalogpostával járt Kazinczy leveleivel, [...] de mégiscsak megérkezett a címzett helyre, az író sohasem tette le a tollat csüggedettségből, legföljebb testi nyavalya okából – vajon hol írják manapság azokat a leveleket, amelyekből az író hitet, bizalmat meríthetne a jövődökhöz?” – Hadd hangsúlyozzam a szöveg keletkezésének idejét: 1922! Alig vagyunk tehát túl a „nagy háború”-n, Trianonon...

Kicsit közelebbről A Himnusz bölcsőjénél című, 1923-ban a Nyugatban megjelent írást vizsgáljuk meg! Bár a cím az sugallhatja, hogy Kölcseyről ír Krúdy,

⁴ Szekér Endre: Márai és Kassa, Forrás, 2007, 2: 77.

⁵ Ezeket l. pl. az Irodalmi kalendárium c. gyűjteményben, Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1989.

⁶ Reggel, 1922, dec. 27.

valójában inkább a „széphalomi uraság” a főhőse ennek a sajátosan krúdys, a reformkort megelőző éveket felidéző irodalmi korrajznak. Kazinczy szolgálatát, a nemzeti eszme megtartásában és a nyelv, az irodalom megújulásában így látja és írja le költői prózájával: „A széphalomi uraság jól ismerte fajtáját, a tespedők, a rossz múltidők ócska szalmazsákján is szívesen hentergő magyart. A brünni várban, ahol a »Káté«-ért huzamos ideig üldögélt, tűnődő rab módjára alaposan kigondolta, hogyan folytatja további életét, ha ismét a napvilágra kerül. A tizenharmadik század immár avult, kijátszott kártya Mária Terézia és II. József kora, viszont a »szabad polgár« eszméiben megegyezett hazafiaknak leütik a fejét: – valami új dologgal kell előállani, amely ártatlan és jámbor színezetű legyen, hogy félrevezesse a helytartóság szimatát, viszont legyen benne mag, amely egykor kirepülhet, mint a pisztoly magja, vagy terebély fává növekszik a jövőben, mint a tölgy magja. Könyvei, amelyek vele raboskodtak, tanácsot adtak a hosszú álmatlan éjszakákon. A vérévé, testévé váltott irodalmi kedv felgyújtotta a sötétség éveiben az útmutató lámpást.”

Az „útmutató lámpás” metaforája mellett érdemes megnéznünk még néhány fordulatot, amellyel Kazinczyt nevezi meg ebben az írásban Krúdy, mert ezeknek a jelentése együttesen mondja el nekünk, hogyan is látta őt az író utód: „a vértanúságból irodalmi vezérré emelkedett szent férfiú”, „széphalmi varázsló-mester”, „a század magyar forradalmainak a kovásza”.

Kölcsey és Kazinczy viszonyát pedig úgy látja Krúdy, hogy „Kazinczy és Kölcsey nem képzelhető el egymás nélkül, bármily feledékeny is volt az elsőhöz a túlhaladott kor”. „Kazinczynak szüksége volt Kölcseyre, mint a viharra, mint a tölgyre, mint a fájdalomnak a könnyre, mint a köszörűkőnek a kardra.”

3.2. Kazinczy és Márai

Kazinczy személyét és szerepét Krúdyhoz hasonlóan látta Márai is. A Négy évszak című kötetében így ír róla: „Miért szeretem ilyen gyöngéden? Talán, mert Kassán kezdte pályáját, vagy mert a börtöncellában vérével írt, vagy talán mert hitt Berzsenyiben. Felvidéki ember volt. Svádája volt. Ebből a svádából virult ki a tünemény, melyet ma e néven ismerünk: Magyar irodalom.” Kazinczyhoz való viszonyának, a „gyöngéd szeretetnek” három alapot adó tényezője kerül itt előtérbe: először is Kassa összekötő ereje, azaz a **felvidéki-ség**, másodsor az élet teljességeként megélt, a „vérrel” írt **irodalom**, harmadszor a nemzeti kultúráért végbevitt áldozatos munka célja és eredménye: az új életre keltett **magyar** irodalom.

Mindenképp említeni kell Márai A feladat⁷ című novelláját is itt, amely a 2387 napos fogságából szabaduló Kazinczy alakját, Munkáctól Regmecig tartó hazaútját idézi meg. Az elbeszélés értő elemzését adja Fried István egyik tanulmánya⁸. Fried elemzése az én olvasatomban két lényegi elemet emel ki a szöveget analizálva: az írói magatartás két aspektusát, két szándékot, ezeket egyaránt kapcsolva Kazinczyhoz (a Márai-elbeszélés Kazinczy-figurájához) és Máraihoz: a szóban, a szótárban rögződött kultúra megőrzését-teremtését, illetve a hatalmi diskurzust tagadó irodalmat. Számukra – írja Fried István – „a nyelv az egyetlen valóság, az írás az egyetlen lehetőség az igazi haza megteremtésére, mert [...] a szóval, az írással-olvasással megragadható és megnevezhető a táj, a világ lényege. Egyben a Kazinczy által elgondolt nyelverteremtés: létkeremtés, míg a hatalmi diskurzus emberei a létrontáson fáradoznak”⁹. Magam most a Fried István-i értelmezést elfogadva, de azt továbbgondolva két másik szövegösszetevőt szeretnék itt kiemelni: az egyik a **hazatérés** motívumának, sőt talán nem túlzás azt mondani: szimbólumának jelentésképző szerepe, a másik pedig az a tény, hogy az „igazi haza” nem általános, hanem nagyon is specifikált jelentéssel jelenik meg, ugyanis a **magyar** nyelv, kultúra az, amelynek teremtő formálása „a feladat” (a novella címére visszautalva).

A hazatérés-motívum szövegbeli jelentésének teljesebb értelmezéséhez figyelembe kell vennünk A feladat keletkezési idejét, akkori politikai-társadalmi kontextusát is. A novella első alkalommal – még írásban való megjelenése előtt – 1938. december 7-én került nyilvánosságra, azaz hangzott el közönség előtt: a Kisfaludy Társaság tagjává ekkor választott Márai ugyanis december 7-ei székfoglalója második részeként, A felvidéki író címmel (Komáromi János emlékezete alcímmel) tartott előadása után ezt a novellát olvasta fel¹⁰. A dátum önmagáért beszél: világos, hogy milyen erős, sőt a szövegjelentés szempontjából meghatározó szerepű konnotációja volt ekkor, alig egy hónappal az első bécsi szerződés november 2-ai aláírásaután az elbeszélés hazatérés-motívumának. Mint ezt az értelmezést alátámasztó analógiát hadd említsem még itt a hazatérés-motívum egy másik megjelenését, Márai 1938. október 9-ei Hazamenni című cikkét (október 9-én

⁷ Első megjelenése: A Kisfaludy-Társaság Évlapjai 60., 1937–1940, Franklin Társulat, Magyar Irodalmi Intézet és Könyvnyomda, 1940, 257–262. Kötetben: Mágia, Bp., Révai, 1941, 269–280.

⁸ Fried István: A feladat. Egy Márai-novella világa, Tiszatáj, 1995, 46–49.

⁹ Fried István i. m. 47–8.

¹⁰ Fried István: Márai Sándor és a Kisfaludy Társaság. Irodalomtörténet, 1999, 579–580.

kezdődtek meg az első bécsi döntés előtti kétoldalú tárgyalások Csehszlovákia és Magyarország között). Ebben a következőket írja: „Állnak a térkép előtt, kissé rövidlátóan, mert az elmúlt húsz esztendőben egyikünk sem fiatalodott; homályos szemekkel, mert messzebbre néznek, mint ahová a térkép mutat. Olvassák a városneveket, s a mozdulaton, ahogy nem egészen biztos, remegő kézzel leveszik a pápaszemet és megtörölgetik, látom, hogy nyugalomuk és fegyelmük mesterséges és erőltetett. E napokban mindenki ezekkel a szavakkal alszik el Magyarországon: Rozsnyó, Léva, Kassa, Pozsony, Ungvár, Beregszász, Nyitra, Losonc, Komárom. S minden városnév után halkán, makacsan mondja a lélek: **hazamenni**”¹¹ (a kiemelés tőlem: P.J.). A másik, a „hazatérés”-sel összefüggő és szintén hangsúlyozandó tényező, hogy az az új megvalósítandó írói nyelv, amelynek megteremtése Kazinczy-Márai hivatása, nem általában az irodalom, hanem a **magyar** irodalom nyelve: „Meg kell tanítani egy néma világot a könnyű, a sima, a városi, az örök magyar beszédre, gondolta. Meg kell tanítani őket olvasni, hogy egyszer aztán írni tudjanak. Meg kell tanítani őket magyarul írni, hogy egy napon a veszély és a kétség órájában, nagy erővel és igaz szóval tudjanak szólni a maguk igazáról a világhoz.”

A novella címében is kiemelt „**feladat**”-ot értelmezve az 1942-es Röpirat a nemzetnevelés ügyében című Márai-mű gondolatait is érdemes felidézni: „magyarnak lenni nem állapot, hanem feladat és hivatás”.¹²

4. Márai Krúdy-hajszálgökörei

A következőkben röviden arról szólok, hogy miképpen látta, hogyan értékelte Márai Krúdyt.

Személyesen nem túl gyakran találkoztak, de Márai ezt írja 1933. május 13-i cikkében, amellyel az akkor elhunyt írótól búcsúzott: „Életem legnagyobb kitüntetésének tartom a ritka órákat, melyeket társaságában tölthettem.”¹³

A Krúdy-művekkel való találkozás viszont végigkísérte Márai életét, hiszen Arany János mellett egészen halála pillanatáig a leggyakoribb olvasmánya Krúdy. Néhány naplóbejegyzést idézek igazolásként és annak illusztrálására, hogy mennyire nagyra értékelte Krúdy műveit Márai:

¹¹ Márai Sándor: Ajándék a végzettől. Bp., Helikon Kiadó, 2004, 77.

¹² Márai Sándor: Röpirat a nemzetnevelés ügyében. Bp., Révai, 1942, 62.

¹³ Márai Sándor: Írók, költők, irodalom. Bp., Helikon Kiadó, 2002, 38.

„Éjjel Krúdy, a Vörös postakocsi... Nincs tökéletesebb, mint ez a könyv: minden benne van, amiért érdemes volt magyarnak lenni.”¹⁴

„Éjjel Krúdy: >>N.N.<< Az élet, a szellem, a költészet régi ízei élnek ebben a prózában, oly égető és nemes tűzzel, mint az ópálinkában a régi nyarak diófáinak ereje, illata. A tücskökről ír, a betyárokról, nádasokról, céda nőkről, akik temetőbe járnak szeretkezni a diákokkal... mindenről szól, aminek valami értelme volt az életben. Egy nagy író úgy őrizi meg a világot, amelyből származott, amihez tartozott, mint az eltévedt meteor árulkodik a világmindenség titkairól. Csillagpor ragyog minden során.”¹⁵

És egy 1988. augusztus 27-ei naplóbejegyzés, néhány hónappal halála előttről:

„...Teljesen egyedül maradtam, 89-ik évemben a járás, látás egyre rosszabb, olvasni már csak negyedórákat tudok... Olvasmány: éjjel az újság, aztán Krúdy.”¹⁶

Márai Krúdy iránti tiszteletének, sőt nem túlzás azt mondani, hogy rajongásának egyik legismertebb bizonyága a Szindbád hazamegy című regény. Ha ennek a műnek a jellegét közelebbről meg kívánjuk határozni, akkor a stílusköziség kategóriáját célszerű alkalmaznunk. A stílusköziséget Tolcsvai Nagy Gábor nyomán¹⁷ a következőképpen jellemezhetjük: a stílusutánzás egyik sajátos formája, „az írói célnorma és hatásszándék szerint a szövegben egy korábbi kor, író vagy mű stílusának a megjelenítése úgy, hogy az az író saját stílusával együtt egységben észlelhető és értelmezhető az olvasó számára”. Az így létrejött mű stílusa tehát a saját stílus és a beépített más stílus(ok) szövegbeli összjátékának eredménye. Mindez a jelen esetben azt jelent, hogy egyszerre, egységben érvényesül Márai és Krúdy stílusa. Szegedy-Maszák Mihály,¹⁸ aki – a stílusköziségről fentebb írottakkal összhangban, de más megközelítésből szintén rámutat arra, hogy a regényben egyszerre van „átfedés és feszültség, utánzás és eredetiség” – például így méltatja és jellemzi Márai stílusimitációját: „Ez a mű úgyszólván egyedülálló vállalkozás irodalmunkban.

¹⁴ Márai Sándor: A teljes napló, 1950-1951. Bp., Helikon Kiadó, 2009, 318.

¹⁵ Márai Sándor: Napló, 1945-1957. Bp., Akadémiai Kiadó, 1990, 77-78.

¹⁶ Márai Sándor: Napló, 1984-1989. Bp., Helikon Kiadó, 2004, 179.

¹⁷ Tolcsvai Nagy Gábor: A magyar nyelv stilsztikája. Bp., Nemzeti Tankönyvkiadó, 1996, 173-174.

¹⁸ Szegedy-Maszák Mihály: Márai Sándor. Bp., Akadémiai Kiadó, 1991, 81.

Egy másik író világának olyan tökéletes ismeretéről tesz bizonyosságot, melyhez foghatót e sorok szerzője nem ismer. Némi – hangsúlyozottan némi – túlzással akár úgy mondhatnók, a legtökéletesebb Krúdy-regény...”

Mintegy e rész összegzéseként Márai egyik legszebb Krúdy-értékelését idézem: „A legtisztább, a legnemesebb, a legelső köztul való író volt Krúdy Gyula. Nem csak »magyar viszonylatban«. Van abszolút irodalom, ahogy van abszolút zene. Kegyetlen leszek kortársai iránt: nem ismerem kortársai között egyetlenegy sem, nem ismerem a magyar irodalom elmúlt harminc esztendejéből egyetlen író, aki olyan töretlen, megtéveszthetetlen, hibátlan írói munkát végzett volna, mint Krúdy Gyula. Azt hiszem, minden leírt betűjét ismerem ... Soha nem volt »fáradt«, amit írt; kérlelhetetlen, kegyetlen erővel dolgozott, minden írásában minden szó a helyén van, jóízűen, tökéletesen, kifejezően, megmásíthatatlanul. Felfoghatatlan írói jelenség. Csak az írók értik ezt.”¹⁹

5. Befejezés

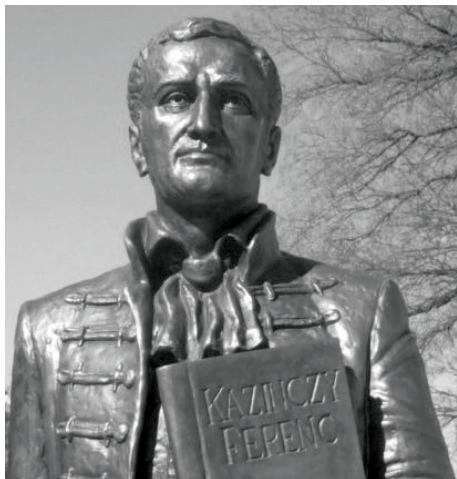
A „hajszálgyökerek”, a három író összekötő kapcsolatok vizsgálatában most csak néhány aspektust, néhány művet, műrészletet volt módom kiemelni. Ám ezek alapján is megállapítható, hogy Kazinczyt, Krúdyt és Márait számos szál köti össze. Az időbeli és egyéb – például az életútból eredő vagy a személyiségjegyekben mutatkozó – távolságok ellenére is rokonságot láthatunk olyan lényegi vonásokban, mint például az, amilyen intenzitással, mondhatni, teljes életükkel élték és teremtettk az irodalmat, vagy a magyar nyelv, a nemzeti közösség, az irodalmi és általában a kulturális hagyomány iránti felelősségtudatukban.

---

¹⁹ Márai Sándor: Írók, költők, irodalom. Bp., Helikon Kiadó, 2003, 34.

FEHÉR JÓZSEF

Bessenyei és Kazinczy

Tisztelt elnök asszony, tanár urak,
kedves barátaim!

Ezzel az előadással a sátoraljaújhelyi székhelyű Kazinczy Ferenc Társaság köszöntését hozom a Bessenyei György Társaságnak. Talán éppen 30 éve annak, hogy itt szerepeltünk Nyíregyházán, a megyei könyvtárban, akkor a két társasági elnök, Bánszki István tanár úr és Kováts Dániel tanár úr – mindketten örökös és tiszteletbeli elnökeink – barátsága és együttgondolkodása hozott össze

bennünket, amely azóta is tart, bár változó intenzitással.

Elöljáróban szeretném elmondani, mit is jelent nekem Bessenyei György neve. Jelenti elsőként a magyar irodalom egyik legszebb tájleíró költeményét, *A Tiszának reggeli gyönyörűségét*, Önök nyilván ismerik. Ha Bessenyei György nevét meghallom, rögtön ez a vers jut eszembe, nem tudok betelni vele, időként újra és újra elolvasom. Élményét magam is megéltem, mert a Tiszának a túlsó partján van az én szülőfalum is, de Tiszaberceltől nem messze, és a közeli Bodrog is hasonló hangulatokat idéz.

*„A Tiszának partján virradok meg egyszer,
Hol ifjú éltemben jártam sok ezerszer.
Az ég boltozatját kék szín táblájával,
Tüzesedni láttam napnak sugarával.
Mosolyodni kezd az hajnal világunkra,
Világosságot nyújt zsibbasztó álmunkra”*

– kezdi Bessenyei a versét így, és azzal fejezi be, hogy

*„Ilyen az hely, ahol életre születtem,
S e nagy természetnek férfi tagja lettem.”*

Engem a vers tökéletesen eltalál, s ha Petőfi nem írta volna meg a maga Alföld-jét és Tiszáját, akkor azt mondanám, hogy ez a magyar irodalom legszebb táj-leíró költeménye.

A másik megjegyzés: egy tanítás, mely a költőtől való.

Miről is van szó?

Az ifjú Kazinczy – még mint pataki diák – 17 éves korában lefordította Bessenyei *Der Amerikaner* című művét magyarra, s levélben kérte ki az akkor már tekintélyes író véleményét munkájáról, s a maga tehetségéről vagy tehetségtelenségéről. Bessenyei dicsérően és elismerően nyilatkozott, s a következő tanácsot adta a fiatal Kazinczynak: „Ne szűnjön meg az úr szívének hajlandóságai után menni, és az emberi viselt dolgoknak ahhoz a dicsőségéhez közelíteni, melyre szemeit csaknem bölcsőiből láttatik vetni.” – Ez a „szív hajlandóságait követni” örök igazság, és úgy hiszem, az élet minden területére vonatkozik, nemcsak Kazinczynak. Hogy ne tagadjuk meg magunkat, érzéseinket, gondolatainkat, vonzódásainkat semmilyen körülmények között. Még akkor sem, ha ez veszélyekkel jár együtt. Kazinczy mindvégig, egész életében tartotta magát ehhez a tanácshoz.

A harmadik megjegyzés egy kicsit prózaibb, de nekem fontos és érzékeny pontom: hogy a Nyíregyházi Főiskola (most már egyetem) – nem viseli Bessenyei György nevét. Milyen szépen hangzott: Bessenyei György Tanárképző Főiskola. Ahová magam is jártam magyar-történelem szakra. Megbocsáthatatlan mindazoknak, akiknek közülük van hozzá, hogy a debreceni egyetem nem viselheti Kossuth Lajos nevét, a szegedi egyetem József Attiláét, az ottani főiskola Juhász Gyuláét, a pécsiektől elvették Janus Pannoniust, a sárospatakiaktól Comeniust és sorolhatnánk. Hátha egyszer józan észre tér a hivatali bürokrácia, és meggondolják magukat az illetékesek.

Áttérve most már a két író, költő párhuzamaira, hasonlóságára és különbözőségeire.

Mindketten hasonló, vagy ugyanolyan gyökerekkel rendelkeznek. Ősi, középnemesi, kálvinista családból származnak, a Partiumból, az Erdélyt és Magyarországot elválasztó, vagy összekötő vidékről. Én Szabolcs megyét is kicsit ideszámítom, a szülőfalu Tiszabercel, a bihari Érsemjén pedig – Kazinczy szülőhelye – kifejezetten az. Ez a vidék ontja az elsőrangú írókat, költőket a kezdetektől. Nincs még egy tája az országnak, amely ennyi nagyságot adott a magyar irodalomnak. Gondoljuk el: Bessenyei, Kazinczy erről a vidékről származott, de nem messze Sződemeter, Kölcsey szülőfaluja, az Érmelléken, Érmindszenten Ady Endre, délebbre Arany János Nagyszalontán,

Nagykárolyban a távolabbi múltból a bibliafordító Károli Gáspár és sorolhatnánk. Van valami itt a levegőben, vagy a földben, hogy ezen a tiszta magyar vidéken szárnyakat kap a szellem évszázadokon át.

Közös az is a sorsukban, hogy mindkettejüket a közeli sárospataki iskolába küldik tanulni. Az ősi kollégium, ha nem is ad korszerű ismereteket, de ad emberi tartást, fegyelmet és hazafiasságot. Bessenyei ugyan csak 5 évet töltött itt, 8 éves korától 13 éves koráig, de ez is életre szóló hatással volt rá, hiszen pataki szobrának talapzatára az ő sorai kerültek: Idézem: „Erkölcömnek tisztaságát érdemeknek, azaz kegyelmek nevelése módjának hálálom örökre.” Nem véletlen tehát, hogy 1806-ban, halála előtt 5 évvel írásainak egy részét a sárospataki iskola könyvtárának ajándékozta. – Hasonlóképpen Kazinczy is, aki szinte jelképes összegért adta át a pataki kollégiumnak Európa híru és értékű metszetgyűjteményét.

Kazinczy 10 évig tanult a pataki kollégiumban; ő pedig a következő szavakkal méltatja az iskola érdemeit: „és mégis: Patak, minden fogatkozások mellett, mely fiakat nevele már akkor is! Mert a tanulás inkább függ a tanuló szorgalmától, mint a tanítóétól; mert Pataknak húszezer kötetnyi bibliotékája van, s a könyvek a tanulók szobáikba is kiadattak, mert az igyeksző gyertyát gyújt a másika gyertyájánál... Tehát tartsuk magunkat mindig a példákhoz, a példát adóhoz, a jobbhoz, az értékesebbhez, a nemesebbhez.

Lépünk a gyermekkorból az ifjúkorba! Képzeljünk el egy 19 éves szép férfit, aki kinőtt egy magyar ágból, egy istenhátamögötti vidékről – és az akkori Európa egyik fővárosába került, Bécsbe. Ez volt a *testőr*. Nemcsak szép férfi, de okos és tehetséges is, mert rövid idő alatt megtanul németül, franciául és angolul. Hamarosan érvényesül, de a fényes Bécs és a sok előkelő dáma sem feledtetheti el vele hazáját, a Tisza partját, magyar nyelvét, a hazai tudományok előmozdításának szándékát. Ő bizonyosan elmondhatja *Kölcsey Ferenc*-cel, akivel szintúgy egy-gyökerű, mint Kazinczyval:

*„Büszke magyar vagyok én, keleten nőt törzsöke fámnak,
Nyugoti ég forró kebelem nem tette hideggé.
Szép s nagy az, ami hevét, szerelemmel tölti be lelkem
Honi szokás és föld, örököm kard s ősi dicsőség.”*

Azért ír, fordít, javasol, kezdeményez ügyeket, hogy az elmaradott, feudális szemléletű Magyarországot kimozdítsa ebből az állapotából. Fő célként a nemzeti nyelven kiművelendő tudományt jelöli meg. Ezért írja meg az „Egy tudós társaság iránt való jámbor szándék” című dolgozatát, amely

tulajdonképpen a tudományos akadémia tervezete, 1790-ből. És milyen érdekes, hogy ebből a javaslat-tervezetből következik, hogy 35 év múlva, amikor megéri a gondolat és elkövetkezik a tett, Széchenyi István 1825-ben felajánlja egyévi jövedelmét az akadémia megalapítására. Kazinczy Ferenc pedig alapító tagja lesz az akadémiának, s talán ismét nem véletlen, hogy rajta kívül még két sárospataki tudós, illetve nagytekintélyű közéleti ember: gróf Teleki József az elnöke, Kövy Sándor jogtudós pedig szintén első akadémiai tag.

Bessenyei György is elmondhatja magáról, amit Kazinczy így fogalmazott meg: *„Nekem elég érdemem volt kitisztítani a műveletlen berkeket, hogy az istenfiak szabadon futhassanak rajtok.”* Kik voltak ezek az „istenfiak”, akiknek Bessenyei és Kazinczy kitisztították az utat? Egy fényes sereg: a Kisfaludyak, Vörösmarty Mihály, Kölcsey Ferenc, Petőfi Sándor, Arany János, Jókai Mór. Ha Bessenyei és Kazinczy nem végezték volna el úttörő munkájukat, nem lett volna irodalmunkban ez a reformkori nagy nemzedék. Sőt, egészen Széchenyi Istvánig, a legnagyobb magyarig vezet az út, hiszen Kemény Zsigmond kijelentése szerint *„Széchenyi elődje Kazinczy volt.”*

Az is egyértelműen kimondható, hogy Bessenyei és Kazinczy az akkori magyar világ legműveltebb emberei voltak. Bessenyei Voltaire-t, Rousseau-t, Holbachot olvas, a felvilágosodás legnagyobb francia és német gondolkodóit. Filozófiai gondolkodásában nem marad el mögöttük. A „Holmi” és a „Természet világa” című művei ma is megállják helyüket, s csodálhatjuk, hogy több, mint 200 évvel ezelőtt Bessenyei György milyen magaslatra jutott. Nincs hozzá hasonlítható a korabeli magyar művelődésben.

Kazinczyban is ekkora tűz és tudásszomj és tenniakarás égett. Moliéret fordít, elsőként s egyedül Magyarországon ő ismeri fel Goethe nagyságát és világirodalmi elsőségét, sőt, Shakespeare-t is. Az angol klasszikus nevét még csak nem is hallották itthon, amikor lefordítja először magyarra a „Hamletet”. Nyilván fordítása nem hasonlítható Arany Jánoséhoz, mert az máig meghaladhatatlan, de gondoljuk el, hogy az legalább 50 évvel később született, amikor nyelvünk túljutott a nyelvújítás vajúdó évtizedein, s letisztult, korszerűsödött, jórészt megszabadult vidékiességétől. De Kazinczy nemcsak az irodalomban mutatott utat, hanem egyéb művészeti ágakban is. Például a képzőművészetben: rendszeresen látogatja a bécsi Belvedert, a szépművészeti múzeumot; felfedezi és segíti az első magyar származású szobrászt, Ferenczy Istvánt; szorgalmazza a portréfestést, ezzel mecénaturát teremt, sok kortárs arcképe így maradt ránk; sőt ő kezdeményezi a könyvek illusztrálását. Vagy például a zeneművészetben; a bécsi teátrumokban, az előadásokon, ha teheti, mindig ott van, így előben látja és hallja *Mozartot*; idézem:

„Mozart az orcestert igazgatá, fortepianóját vervén” – azaz Mozart vezényle a zenekart, és erőteljesen zongorázott. Ki mondhatja el ezt még magáról az akkori magyarok közül?

Bessenyei és Kazinczy életének és munkálkodásaiknak még két vonatkozására szeretnék kitérni. Az egyik a vallás és a vallásfelekezetek dolga, melynek abban a korban igen nagy szerepe és jelentősége volt. Mint már említettem, mindketten ősi kálvinista családból származtak. Bessenyei Bécsben, az udvarnál 1773-tól a protestánsok ügyvivője volt, miután kilépett a testőrségtől. Közel 6 évig töltötte be ezt a hivatalát, de megharagudván saját felekezetének torzsalkodó csoportjaira, heves indulattól vezérelve kilépett, s áttért a katolikus vallásra, amelyet ugyan egész életében bánt, de nem a felekezetváltás miatt, hanem azért, mert tudta, hogy nem ez a megoldás, s itt egészen másról van szó. Ha röviden össze akarnánk foglalni Bessenyei vallással kapcsolatos világnézetét, akkor azt mondhatnánk, hogy már egészen fiatal korától a *deizmus* jellemezte felfogását; a deizmus elismeri a világ isteni teremtetését, vallja Isten létét, de kizárja őt a világból, és a világ és az ember fejlődését saját belső törvényszerűségeiből vezeti le. Tehát: az embernek a természeti és társadalmi törvények alapján kell felépítenie a körülvevő világot, és saját magának kell kiküzdenie boldogulását-boldogságát. Időskori műveiben, főleg *A természet világában* még ezen is túlmegy, s szinte a materializmusig jut el. Nem véletlen, hogy a hatóság figyelteti; műve nem jelenhet meg; amiért is 1804-ben, halála előtt 7 évvel végleg leteszi a tollat.

Bessenyeihez hasonló Kazinczy gondolkodása. Őt ugyan a *panteizmus* fogalmával szoktuk jellemezni, amely lényegét tekintve megegyezik a deizmussal. Ő ugyan nem vált felekezetet, pedig ha ezt megteszi, akkor talán nem bocsájtják el királyi tanfelügyelői állásából 1790-ben II. József halála után, egy újabb rekatolizációs időszak kezdetén. Azonban katolikus grófkisasszonyt vesz feleségül, Török Zsófiát, akit Sophie-ként szoktunk emlegetni. Édesanyja, Bossányi Zsófia egész életében nem bocsátja ezt meg, de végig boldog családi életet élnek; fiaikat reformátusnak, lányukat katolikusoknak keresztelik; baráti körében egyaránt vannak pápisták és kálvinisták; ő pedig egy időben a sátorlajújhelyi református gyülekezet főgondnoka is volt, jónéhány éven keresztül. Így vallott: *„Én protestáns vagyok, s azt mondom, hogy bennem lakik a kis bíró s az Igazságot szabad mind a história, mind a filozófia útján nyomoznom.”* Azaz: a „kis bíró” a saját lelkiismerete, s ezt nevezhetjük akár *lelkiismeret-vallásnak* is. A felekezeti kérdésekről véleményt pedig a következőképpen fogalmazta meg: *„... barátok közt elég, ha a szív jár egy úton; a meg nem egyező ízlés is gondolkodás éppen úgy nem árt a barátságnak, mint a különböző religió.”*

És zárjuk le ezt a témát egy anekdotaszerű történettel, amelyet Szirmay Antal történetíró jegyzett le, egy kortárs, aki Bessenyei Györggyel éppen egy évben, 1747-ben született: „A vallás feletti vetélkedés alkalmával valaki így szólt a különböző vallásúak képviselőihez: Én tudnék csinálni szisztémát vallás dolgába; legjobb volna, ha minden jobbágy orosz volna, hogy vele mennyivel többet lehetne elhitetni. Ha minden katona volna kálvinista, hogy az előre való rendelést (predesztinációt) erősen híven, nékimenne vaktában az ellenségnek. Ha minden *prókátor* volna lutheránus, hogy mind a két részre hajló lehetne. Ha minden szép menyecske volna pápista, híven azt, hogy csak gyónja meg, és akármely vétkei megbocsájtatnak. A király és a minisztérium volna naturalista, hogy mind nevetne benneteket.”

És nézzük most, befejezésül, az öregkort. Bessenyei 1782 őszén tért haza Bécsből. 35 éves volt ekkor, korántsem öreg; 29 évet élt még, 64 éves korában halt meg. És milyen körülmények között és mit alkotott?

Bécsben tehát 1782-ben II. József megszünteti udvari könyvtárosi állását, megvonja fizetését, és csak kis összegű nyugdíjat kap. Visszatér ősei birtokaira, előbb szülőfalujában, Bercelen, majd Feketetőtin gazdálkodik, majd a sokasodó családi perpatvarok elől a Berettyó melletti Pusztakovácsiba (Bakonszeg) költözik, és itt is marad élete végéig. Magány, a fényes élet után a vidéki szegénység, betegség lesz osztályrésze, a hajdan oly kedves testvérével, az írói ambíciókat is tápláló Sándorral végképp összevész, éveken át pereskednek. Ezidőtájt készült műveit a cenzúra nem engedi megjelentetni, s azok egy része elvész. Az udvari kancellária pedig utasítja a megye alispánját, hogy figyeltesse.

Mégis, mindezek ellenére ekkor következik el második alkotói korszaka. Ahogy *Nadányi Zoltán* írja *A testőr* című szép versében:

*Ült csendben a tornác zugán
és nézte a bukó napot.
Aztán a toll után kapott,
Utolsó szalmaszál után.*

... ..

*Bizony, utolsó szalmaszál.
Bizony fuldoklik, aki él.
De aki több a többinél,
E szalmaszállal partraszáll.*

Ekkor írja meg egyik legnagyobb művét, *A természet világát*, fordít és átdolgoz filozófiai és történelmi műveket; ekkor készül a *Tariménész utazása* című regénye és a *Bihari Remete*. Az 1804-es esztendő termése pedig *Az értelemnek keresése a világnak testében és határa annak ismeretében*.

1804-ben teszi le végleg a tollat; 7 évet él még, nem ír többet. De addig az „utolsó szalmaszállal”, a tollal megmutatta, hogy partra lehet szállni, maradandót alkotni, bármilyen körülmények között is.

Kazinczy sorsa hasonló ehhez; őt is hasonló okból, mint Bessenyeit, elbocsájtják iskolafelügyelői állásából; jövedelem nélkül marad, kénytelen megválni a kassai fényes társaságtól és művelt köröktől. Hová húzódott vissza? Alsóregmecre, ebbe az eldugott kicsiny faluba, szüleinek – pontosabban anyjának – házához, s akkor kezdi építgetni széphalmi házat is. Nézzük az akkori Alsóregmecet, milyen körülmények között élt és lakozott ez az európai látókörű, művelt, társaságban élő 30-31 éves fiatalember?

Beérkezünk a Kazinczy korabeli faluba:

„Az, aki Újhelyből jöven, Felsőregmec felé megyen, Alsóregmecre beérvén, jobb kézre legelébb is egy régi, roskadó félben való viskót talál, mellette Újhely felé egy kis szilvás, és Csörgő felé egy nem nagy veteményes kert vagyon; s benne most 1794-ben Kracsó Mihály zsellér lakik. Ennek előtte ott Ignát nevezetű kondás lakott, de kiholt, s maradéki elszéledtek.”

Nézzünk be a Kazinczy-telekre!

„Midőn ez a házhely Kazinczy József atyámra általszállott, következő épületek állottak rajta: az utca mentén a kapu mellett egy dőlő forma lóistálló fából és particsból; szalmával befedve. A ház egy része kémény alatt kőből, a többi része rovott fából, körülte folyosó; fedele bikkzsindely.... A csűr fából, szalmával befedve, felette alacsony és igen szűk. A kerítés sövény volt.”

Az udvar: *„Maga a ház, a konyha cselédházzal, kamarával és pincével, kőből... A lóistálló fából, szekérszínnel... A majorban... egy hosszú sor tehénistálló fából, tapasszal.... Ezzel általelenben egy roskadó ól áll... Formája az udvarnak: kapu, kis kapu a kőkerítésben, lóistálló, a kocsis kamarája, szekér szín, konyha, cselédház és kamara, pince, lúd és tyúkól, régi ól, tehénistálló, major udvar, kút, csűr, kukoricás, pitvar, pince, fűtő, lakóházak... - Miért mondtam el mindezt? Mert kiáltó az ellentét a körülvevő állapotok és azon tevékenység között, amit Kazinczy itt végez – tisztesség ne essék szólván – a tyúkszaros udvaron. Mit is? Folytatja írói működését, szerkeszti a Kassán elkezdett Orpheus új*

füzetét, Rousseau-t, Molière-t, Goethét, Shakespeare-t fordít, korabeli folyóiratokba ír, levelezik barátaival, a magyar irodalom jeles képviselőivel. Alsóregmecen kezd kifermődni az a módszer, amely a levelek százaival szervezi meg a formálódó írói társadalmat, s amely később Széphalmot híressé teszi. Levelezésük tárgya a szabadkőművesség, a könyvkiadás, nyelvhelyességi viták, ízlésfejlesztés, műfordítás, vallási és felekezeti véleménycsere, társaságkötés, hírek a francia forradalomról stb.

Ez ám a példa! Arra, hogy az ember – bárhová veti is sorsa – mindenhol megállhatja a helyét, megtalálhatja küldetését.

Pedig még csak ezután következik a 6 és fél év rabság az osztrák birodalom börtöneiben; kibírja; szabadulása után néhány évig hányattatás; még családja is alig akarja befogadni. Szinte folyamatos szegénység; 8 gyermek, pereskedések öccsével és sógorával, gyakori betegeskedések. Kazinczy mégis boldog ember: szeretettel van együtt a nagy család; magasrendű szellemi örömei vannak; vezérszerepével megtörténik a nyelvújítás és megszületik az új magyar irodalom, színre lép a reformkor nagy nemzedéke. – Mint Bessenyei kezében, ott volt az „utolsó szalmaszál”, a toll. Ha Bessenyeinél Nadányi Zoltánt idéztük, Kazinczynál Ozsvald Árpáddal mondhatjuk:

*„Széphalom, kicsiny sziget – te hitted, hogy kontinens, -
hogy szavadnak súlyos, s amit üzensz,
az példa lesz társaknak, késő unokáknak.”*

Tisztelettel gondolunk példaadó elődeinkre: Bessenyei Györgyre és Kazinczy Ferencre ezen az ünnepi alkalmon is.

Köszönöm, hogy meghallgattak.

Nyíregyháza, 2016. április 28.

TUSNÁDY LÁSZLÓ

Kilencven évvel ezelőtt született Nagy László¹

I.

Az aranyvessző

Aranyvessző van a kezében, olykor Ady Endre ostora. Lovak vonulnak el a szeme előtt, a téli Balaton óriási varjúcsapattal. Hitet kér a halálba zuhanó József Attilától – bizonyosságot, hogy érdemes. Bartók Bélát marasztalja nálunk, hogy ne csak ünnepeken legyen velünk, hanem szellemi jelenlétével adja meg nekünk a boldogság teljességét. Harmincévesen tett hitet nagy zeneszerzőnk mellett. 1955-ben Bartók Béla halálának a tizedik évfordulója többeket szóra bírt, mert az értékeket sorvasztó, pusztító kor a legnagyobbaknak nem árthat ugyan, de sokakat elzárhat tőle.

Aranyvessző veri meg a temetőt. Vajon miért? A nagy hallgatásért, a soha meg nem szólalásért. A felejtésért is vannak azok az ütések, mert aranyalmánkat megtaláló Árgilus királyfiak nálunk oly ritkán találnak követőkre. Értékeik beleolvadnak az éj ür-csendjébe. Ünnepet hozott létre ez a nép, hogy megmentsük lelkeinket, de öröm helyett a széthúzás, a meg hasonlítás és a felejtés feneketlen szakadéka tátong.

Aranyvessző van a kezében, és átadja nekünk. Kik fogadják el tőle? Kik győződnek meg arról, hogy szükségük van rá? Kik gondolnak arra, hogy teljességük része a költő, mert felemel, vigasztal, egyedüli erőt ad át.

Bartókot követte. „Úgy szeresd: magadat el ne vétsd.” Igen, a tele bőrönddel eltávozott nagy zeneszerző igazi öröksége az, ha a küldetését folytatjuk. Azon a szinten, ahogyan ő tette, képtelenség a részünkről. Ezért kell tudnunk a saját mértékünket, mércénket. Azzal kell szolgálnunk a jelent és a jövőt.

Ezt cselekedte Nagy László már húszévesen is. Felsőiskolán – szülőfalujában a harcok változó eredménnyel zajlottak. Hol az orosz katonák jelentek meg, hol a németek. Az összecsapások után magányos lovak szédelegtek, lépkedtek tehetetlenül ide-oda. Gazdátlanul keresték létük egyedüli lehetőségeit. Nagy László bevezette őket istállójukba, megitatta, megetette őket. Többet értük nem tehetett. A nagy szavak emberei valami rendkívülit, egyedülit hirdetnének talán ilyen helyzetben is, de az ifjú költő számára az volt a fontos, hogy azt cselekedje ekkor is, ami tőle tellett. Meglátta a lovak szemében a robbanásoknak, gránátoknak, bombáknak a pokoli fényét, és azt a haláltáncot, amely ezt a rettenetet követte.

¹ Az esszét a szerző 2015-ben, Nagy László születésének kilencvenedik évfordulójára írta.

Aranyvesszőt adott nekünk Nagy László. Félve és szomorúan kérdezem: mit kezdünk mi az ajándékaival? Szívéből gyöngyöződő sorai, magas izzású műfordításai egy magasabb létbe vezetnek be azokat, akiknek a szívében új életre kelnek. Kerek évfordulóit jó ideje figyelem. A televízió- és a rádióadók műsorzuhatagai közben nagyon ritkán hangzik fel verszenéje. Kincsei itt vannak, csak el kell jutni hozzájuk. Bartókról mondta, hogy a tücsökhangból Niagarát sűrít. A legkisebb népi értékekből is csodát varázsolt elő ez a zene. A példaképet követte Nagy László. „Nevében ha lucsog a dínon-dánom”, ő is „világgá megy egy fűszálon”, de vele kapcsolatban az ünnep is gyakorta elmarad. Az igazi és méltó megemlékezés is, akár július 14-én vagy 17-én. Ugyanis, a két nap közül az elsőről hitte hosszú ideig, hogy a születésnapja, de a hivatalos adatok a későbbi dátumot hirdetik.

„Adok nektek aranyvesszőt” – ez az egyik kötetének a címe, abban az egyik írásé is ugyanez. „Hét éjszaka már csak a káprázatnak élek” – kezdi, és ugyanígy fejezi be az egyoldalnyi gyönyörű vallomást. Ennek a tetőpontja egy rendkívüli személyről szól: „De most a csodálatosság tövéből dicséret szóljon az emberről, aki aranyvesszőt ad, s igazi kincseket. Pedig lakása sincs, semmi sincs. Ezért minden az övé. Ilyen ember a legjobb örökdő, virrasztónak a leghűbb. Éjszakára felszáll a vonatra. Vonat a szállása. Utazik a kiszemelt énekesekhez Kallós Zoltán. S mire a sebek is megvirradnak, megjelenik. Énekre nyitja a lepecsételt száját.”

Erdély aranykoporsóba zárt világa így elevenedik meg újra. A némaságra ítélt ajkak zengik a mindenség legszebb zenéjét – a szférák magasából szól az hozzánk. Szíveket melegítenek ebben a mi kicsiny hazánkban is. Kicsiségünket minden nagyságunk tagadásával igyekeznek egyesek már jó régen elviselhetetlenné tenni. Nagy László ismerte és megnevezte őket: „Én haragommal keretezem szörnyű kertészeid képét, Magyarország.” A néprajz a számára nem elsüllyedt katedrális volt, hanem életlángtól lobogó örök erejű tűz.

II.

Versben bujdosó

Versekben, fából faragott, szelíd lovacsákban, a fa lelkét az emberi léthez közelívé hozó egyéb alkotásokban, grafikai remekekben jelen van ő. Létünk legrejtelmesebb titok-forrásaiban bujdosik. Ilyen sors adatott meg neki. Harmiának érezte őt a hivatal. Annak kőmagányából annyi hideg áradt, hogy nyári hőségben is vacogva kuporodott össze ágyán, sok-sok takaróval védte csont-soványra aszott, esendő testét, de lelkét nem tudta megvédeni a kinti világ meghasonlásaitól, zökkenőitől, elviselhetetlen kakofóniájától. Elméjében versek kavartak, emberi, mindenség nagyságú szenvedések – azoknak az élete, akiknek a sorsát magára vállalta. A gyakori gyengesége közben is

viharos erők szabadultak fel: ritka szép versek, gyönyörű fordítások születtek. Koszorús költő volt ő. Jóllehet ezt a jelzőt a rossz emlékezetű egészségügyi minisztertől kapta meg. Attól, aki ezt epébe, ecetbe mártott rongyként nyújtotta át, üzent a gyötrődőnek, a világ-keresztben vergődőnek, a Béres-cseppekért utolsó leheletéig küzdő költőnek. „Koszorús?” – az én vagyok ebben a szövegben – nyilallt meggyötört szívébe, és a csúfságos hír lényege az volt, hogy csak támogassák annak a gyógyszernek a gyártását, majd ha a halottak száma megcáfolja a nagy kísérlet szorgalmazóinak a szándékát, ily módon hiteltelenné teszi őket, hadd szégyenüljenek meg ezek a híres és hős hangoskodók.

A magyar ugar bitorlóí, a dudvatermelő nemzeti vállalatok vezérigazgatói, elnökei, vörösherői nem szégyenültek meg – azok sohasem, mert ők úgy születtek, hogy a szégyenérzetet, a lelkiismeretet már eleve kitörölték, kiiktatták belőlük.

Felsőiskáz és egy nép emlékezik. Nagy László utolsó szigligeti tartózkodása úgy zárult, hogy míg autón robogott haza, az otthonába, annyi varjú szállt fel a magasba, amennyit élete során korábban nem látott. Van Gogh-i kép és a magyar tenger. A darvak óriási V-je is egyedülinek látszott ekkor.

„Hószakadás a szívre” – ez zsongott, kalapált benne. Egy fő bűnössé kikiáltott nemzet: hóba, fagyba, sárba, északi sarknyi jégdermedésbe taszított katonapák, vőlegények, életet remélő ifjak létet repesői váltak örülteknek – a háború delíriuma által – a poklok poklába taszított áldozataivá.

A varjúsereget autóból figyelte ő utolsó balatoni utazásakor. Őseink fehér lován vágtatott húszévesen. Így robog előttem ő most is, örök fiatalon. Ugatják őt a nem magyar szívű por-komondorok. Nyárfasor jelenik meg előtte. Kitérül az égnek az akkor még nem televízió-azúros fénye, de arra is szörny-kupolaívet von a bombázók kondenz-fátyla. Ő szól: „Édes lovam, égre lábolj, / vágtassunk ki a világból!” Úgy érezte, hogy ki kellett volna vágtatnia, mert a ló és a lovasa árva volt ebben a megvadult rendben. Mégsem cselekedett így. Vállalta Balassi, Ady, Bartók, Csontváry, József Attila és minden hasonló küldetésű nagyság csontot, lelket őrlő sorsát – a nehezebbet. Verseken bujdosik. Itt van közöttünk, minden esendőségünkben. Lovak vesznek körül. Tiszta küzdelmeinkben egy szó zeng folyton-folyvást az ajkáról: „érdemes!”

III.

Álom-kristályok

Három év, csonkolt harminchat hónap álom-töredéke. Ez Nagy László naplójának, feljegyzéseinek a lényege. Csakhogy a fent megjelölt időt nem tudhatta előre, és azt sem, hogy az álmok mellé odasodródik majd az ébrenlét számtalan rendkívüli kristálya és sok-sok hétköznapi hordaléka.

Ez teszi az egészet oly emlékezetessé és eredetivé. Az ihlet és az álom édes-testvérek. Hogy éli ő ezt meg? Íme, az egyik példa: „Félálomban magasan, madárfészkeken, tojásokon lépkedtem haza, a harangok karon fogtak a levegőben.” Ez már a repülés záró mozzanata, hiszen a költő is félálomról beszél. Az igazi szárnyalás idején megszűnik a tömegvonzás, a nehézkedési erő. Ezért képes az ember zavartalanul haladni a madártojásokon. A zuhanástól a harangok mentik meg. Idővel újra eljönnek érte. Mikulás-csomagok is érkeznek álmában, de ő nem kap belőlük.

Minden ember külön világ, „Észak-fok, titok, idegenség”. A testvérek között is óriási a különbség. László és István (Ágh István) merőben másképp látta a világot – szülőfalujukat is. „Az ujjunk sem egyforma” – hallottam Zalában elég gyakran ezt a közmondást. A nyugodt otthon ellentéte az esetleg gépiessé vált, hivatalos szereplés. Talán ez váltotta ki a következő élményt. „Álom: külföldi újságírók elől menekülök.” Zbigniev Herbert középkorról szóló könyvét nagy érdeklődéssel olvasta. Ehhez az élményhez fűzi a következő gondolatot: „Ha élhetnék legalább tíz évet még: érdekes lenne olvasnom.”... „Talán Sienába is elmennék.” Az ottani festők ébresztették fel az érdeklődését az iránt a város iránt, amelyben az északi misztika és az olasz életvidámság oly eredeti módon találkozik. Lorca fordítása közben született meg az a terve, hogy drámát írjon. Álmok, megvalósulások és be nem teljesedett remények találkoznak a „Krónika-töredékben” – naplóban. Elénk villan a képzőművészet számtalan adata, mozzanata. A lengyel szobrász, Sajna Dante-szobra is ránk tekint egy pillanatra. Megjelennek a Makovecz Imre körüli harcok, Major Máté élesen támadta híres építészünket. Nagy László szívügyének tekintette a védelmet. Megdöbbsentette, hogy a méltatlan támadó zászlórendet kapott. Vannak, akik még most is azt fűjják, hogy Makovecz Imrét az a hajdani kor – annak a hivatalos képviselői is támogatták, csak az építész lett hálátlan. Minden diktatúra igazi arcát a dokumentumok, a tények mutatják meg a legtökéletesebben. A többi hamisság, hiszen vannak, akik képesek a semmit is körülmagyarázni.

Mozaikok villannak elő. A jelenségvilágnak olyan elemei, amelyek a költői életműnek adnak egyedüli árnyalatot. Gyászolja a színészkirályt. Latinovits Zoltán halála körüli találgatások mutatják meg azt a zavart, amelynek az volt a lényege, hogy a hivatalos rend képviselői nem akartak tükörbe nézni. Azt pedig végképp nem voltak hajlandók tudomásul venni, hogy áldozatok szegélyezték azt az utat, amelyet ők az egyetlennek, a lehető legtökéletesebbnek tartottak.

Sűrösödik a levegő, nő az emberben a feszültség, ahogyan az utolsó hónapok gyanútlanul rögzített hétköznapi, egyszerű, megrázó és magasztos eseményeit olvassuk. A túlélő izgalma, szeretete és lelkében fokozódó feszültség találkozik egyedüli módon. 1977. október 7-én zúdul rá a hír: meghalt Kormos István. Az utolsó karácsony, újév: tervek a jövőre. Világpolitikai hírek ritkán kerültek be a naplóba. Ezért különös, hogy 1978. január 21-én Szadat

véleményét idézi. Másnap fuldoklásra ébredt. Úgy érezte, hogy megérintette a halál. Január 25-én a fia huszonöt éves. Szokatlan láz figyelmezteti a veszélyre, de senki sem gondolta, hogy oly közel a vég. Az utolsó megörökített nap: január 29., vasárnap. „Erdélyi Zsuzsa tanulmányát olvastam végig.” „Hegyet hágék, lőtőt lépék. Archaikus népi imádságok” című könyv volt a társa, hűséges jó barátja utolsó teljes napján. Az olvasást színházi élmény követte. Néhány könyvet vásárolt. A következő hajnalon eljöttek a harangok érte.

IV.

„Voltam én boldog is, ...”

Ezt zengte a költő harangzúgásos kötetében. A harangok eljöttek érte, de a végső búcsúzó előtt megnevezte az „ordasos kort”, amelyben élt. Az álmodott aranykupolák úgy merednek itt, mint korábban a káromkodásból épített katedrális. „Új gótika épül sebekből”, „viharlámpa-ablak” mered ebbe a világba. Van mit látni. Már kiirtották a délibábot: „A földművelő műszempillát gyárt”. „Ablakunkba besüt a pokol.” Folytatása ez annak a képnek, amely jóval korábban az „Irtsák ki a délibábot!” című remekben már megjelent: „Ablakunkba bika bámul”. Jellegzetes kép fogadja a téli Magyarország vándorát: „lábon maradt kukoricás”. A kizökkent idő sodorja a költő ajkára a kívánságot: „Szeretnék állva megfagyni.” A fák adhatják meg az igazi írt: „Gyógyítsatok meg nyírfadoktornők, ápolónők, ti patyolatosak! Áhítozom a fákra a füst kötelei közt. Korom-krampuszok táborát ütöttek ingem haván. Belül is a fekete impérium terjeszkedik szövetkezve sok más rossz hatalommal.” / ... / „Engem a fák dajkáltak, szoktattak az éghez korán.” (Éljenek a fák!)

A kibillent rend az időnek a más, a megszokottól eltérő, tragikus értelmezését hozza magával: „Eljött az évgyűrűk csödjé.” A semmi szivárgott elő, az anyagelvűség látszat-bizonyosságát leleplezve: „az időt is kipusztítja a semmi”. A bergsoni teremtmő fejlődésnek épp az ellentétét mutatja a ránk betonozott rend, világlátás: „Ma disznó meg rózsza egy anyag ugyan, / de más-más a kettő, ha költő vagyok.” Bizony más. Az életet, nemzeti létet szolgáló hagyomány erőszakos felszámolása, az esetleg meghagyottnak, a megtűrtnek a torzítása a ránk erőszakolt eszme „igazolását” szolgálta. Közben a költő látja: „szivárvány / havasán az ostor virágozik, ...” (Szóllítalak, hattyú. Énekes Budai Ilonának). Ugyancsak itt siholtja: „Úristen, én nem vagyok itthon?” Idegenbe szakított testvéreink kínjával, gyötrelmével azonosul. Az említett vers zárása a Nagy László-i életmű gyönyörű összegezése: „Hol még a tavasz, ha fekete / havak pillognak földön, égen, / s bandába tömődnek? – de ha te / megsegítesz, biztos elérem. / Szóllítalak, hattyúi hó-eke, / s átánpalástot széthasító, / te vagy a jó sugarasító, / jó hitem nyerge, rosszat irtó, / hogy jobb magamhoz is jussak el - / emelj föl engem, hadd siessek, / vágj utat árva földieknek / szárnyaddal s torkod élivel!”

Költészetének szép nyitánya volt az, hogy eredeti, korai verseivel párhuzamosan megszólaltatta a bolgár népköltészetet (Sólymok vére). A török iga alatt görnyedők reménykedve énekeltek a magyar királynőről: szabadságukat, hazájuk megmentését várták tőle. Székely Gyerkóc több balladában is szerepel. Népeink testvérré válását hirdette már a távoli múltban ez a verses találkozás.

A haza és a ház – az egykori, a szülői titokzatos bűvópatakok vizében találkozik. Úgy érzem, mindkettőre illik ez a sor: „Faláról a futórózsa hanyatt esik.” Az elhagyottság, a közöny gyűrűje veszi körül az embert, a hazát – a nagy Egészet, melyben a lélek a szabadságot – a boldogságot szeretné megálmodni. Ehelyett a félelem kígyózik mindenünnen.

A férfi és a nő között egyre nagyobb a távolság, az űr. A „hímek”, „...tükörhöz búsan bátorkodnak, / mint gímszarvasok rémálmukban / a fegyverbolt kirakatához.” (Milyen éj van). Igen, a képzelt, a látszat-én lehet hős és derék, de a tükör mindent leleplezhet.

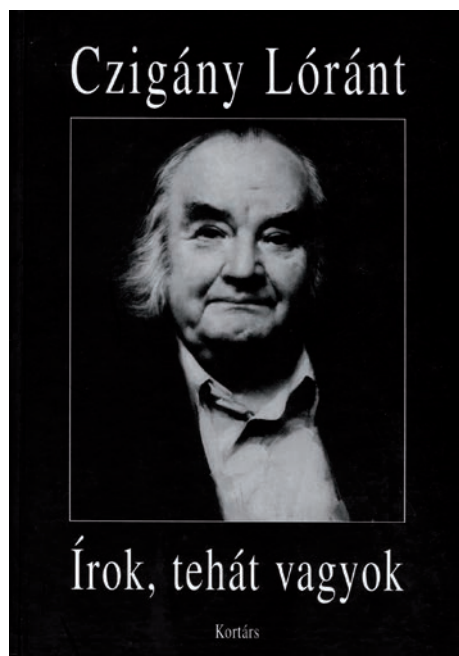
A környezetpusztítás ellen Nagy László elsők között emelte fel bátor szavát. A fő szomorúsága az, hogy az ember egyre inkább kiesik a természet rendjéből. Valójában önmaga ellen fordul. Ezt fejezik ki a lovakról szóló versei is. Jól látja: „cementpor fenyőerdőn”. Ám az is világos előtte, hogy ő, egész léte ennek a tagadása: „...fény vagyok immár, ózon, a villám szaga a kövön.” (Jönnek a harangok értem) Ebben a ragyogásban hirdeti: „Én haragommal keretezem szörnyű kertészeid képét, Magyarország.”

Íme, ez volt az ő végső küldetése. Ezt teljesítette. Ez az ő boldogsága. „A zöld sátor elégiájá”-ban így vall erről: „Voltam én boldog is, / csontomig boldog ama völgyben: / az ártatlan Farkastorokban, / de ordasos korban boldog, / aki csodaütötten remél, / mert ingem riadalom jelképeként / legyűrve a bokor alá, / mert öltözöm az erdő meg a nap / zöldarany reflexeibe olyanná, / ki az üszök-hozó bandák szívét is / átdöfi nyári szemével.”

DR. BARANYAI KATALIN

Anyanyelvháza a nyugati magyar irodalomban

Haza vagy háza – latolgatjuk a szavakat a digitális világ közegében. Esetleg anyanyelvháza.hu, s így földrajzi helyhez, nyelvhez kötjük a fogalmat.

A nyugati magyar irodalom lényegét mindkét asszociáció hordozza, hiszen a magyar emigráció 1956 utáni fellendülése nemcsak intézményi kereteket, hanem virtuális teret is adott a saját közegében létre hozott, magyar nyelvű szépirodalomnak. Anyanyelvházát 'a magasban', a lehető legtágasabb boltozattal.

„A magyart, csakúgy, mint a lengyelt a kivándorlás, két világháború és a forradalmak tették világnyelvvé” (Czigány Lóránt). – A diaszpóralét anyanyelvnek és irodalomnak, vala-

mint a bennük az identitást nemcsak továbbéltető, de újra is fogalmazó alkotóknak komoly szerepet juttat. Történelmi léptékkal mérve epizódjellegűt, de helyzetét tekintve a magyar irodalom nagy közösségi vállalásaihoz hasonlíthatót. Az emigráció – mint politikai alap-ok – csak erősítette a magyar identitásképzésben a felvilágosodás óta erősen ható nemzetteremtési programot, melynek nyelvfilozófiai képletét még Erdélyi János írta át a romantikára azzal, hogy a nyelv géniuszát a nemzet géniuszává emelte. A magyar nyelv mellett döntés tehát a nemzeti hűség megfelelője lett és maradt is mindmáig. Mint erkölcsi kérdés és szellemi inspiráció a huszadik századra már nem annyira az egzisztencia-teremtésben érdekelt tömegek, mint inkább a literátor-intellektusok ügye volt, tartozzanak akár a racionális, akár az érzelmi közösségi fajtához.

Az ötvenes évek elején a magyar emigráció legjobbjai döbbenten észlelték, hogy nincsenek felkészülve az anyanyelv megvédésére. A nyelvvesztés külső-belső drámájáról a honiak Márai Halotti beszéd című verséből értesültek. Ez a mű a költészetet még a magyar nyelv és kultúra eleven szöveteként emeli be saját struktúrájába.

Az emlékezetkultúra és a fenntartó szövegek átadásában legnagyobb részt az író-esszéíró-rádiós Cs. Szabó László vállalta azzal, hogy „megépíti a száműzött nemzet lelki várát „az ősök szavaiból. Versekből.” Így született meg 1953-ban az első versantológia nyugaton másfél század magyar költészetéből (Arany Jánostól napjainkig címen). Cs. Szabó életművével és intézményeket pótló szerepkörével a nyugatosok, a magas irodalom színvonalát tartotta ébren az emigráció szabad folyású irodalmi-szellemi életében. Írói jelenléte és aktivitása mérce volt az anyanyelvvédelemben is, az ötvenes évek végéig kritikájával rendszeresen célba vette az ideológiával átítatott honi műnyelveket. (Ezek anyagából nőtt ki a Torz magyar irodalomtörténet c. munkája pl.)

A cenzúramentes „londoni páholyban” (Béládi Miklós) a nemzeti közösséget „a haladás alkalmas műhelyévé” (Szabó Zoltán) az tette, „hogya tagjai egy nyelven beszélnek”, nem csupán nyelvészeti értelemben. Voltak közös kódok. Példaszerűen követhető, hogy a máshol szigorú iskolamesterként megismert Cs. Szabó hangot és ritmust váltott, amikor 56-ban megérkezett az irodalmi és szellemi ambíciókkal teli szellemi utánpótlás, a fiúk nemzedéke.

A magyar emigráns kultúra szigetein ekkorra alapvetően háromféle beszédmód különült el (Vitéz György): tovább élt a harmincas évek neobarokkját követő stílrealizmus, erős volt a nyugatos hagyományt ismerő, de nosztalgiaelvű exilium-irodalom, és új magatartás tört be az ötvenhatosokkal. Ők már vegyes érzelmekkel hallgatják „a hazafias nagyotmondás hosszúra nyúlt tirádáit, tabuk nélkül leírniak mindent, és úgy beszélnek a magyarhoz, mint az emberiség polgárához.” A váltás mélyebb gyökerei érzékelhetőek Sándor András (eredetileg András Sándor) emblematisz versében:

Az ASAK Beadványa az ENSZ-hez

„Én, András Sándor Autonóm Köztársaság
Kérem, hogy vegyenek fel a hatalmak körébe,
Mert megcsalt mind, ki eddig képviselt
s én magamat akarom képviselni végre.

Az Európa-központú emigráns irodalmi élet a harmadik nemzedék számára másféle kihívásokat hozott, mint elődeinek. A befogadó Európa, az egyetemi kultúrák Európája sohasem volt lehetőségeket nyújtott (azonnal emancipált tagjai a nyugati társadalmaknak): ezért ... létrejönnek

ezen a nyugati magyar szellemi szigetek – egy vagy több személyes hajótörötteknek – a forradalom leglátványosabb, rögtöni vívmányai – német, olasz, francia, spanyol, portugál, holland, angol, dán, svéd, norvég, finn s más nyelveken szólni tudó megszólalók

és magyarul: megszólalhatott a tanúi szó
félígazságok, badarságok, elhallgatások, torzítások félelmek, sandítások
nélkül.” (Siklós István)

Az ötvenhatosok kiemelkedő alakjai így sokféle hatás soknyelvű közegében maradtak magyarok és Európaiak. Magyar nyelven írók és költők, idegen nyelven tudósok, tanárok, szakemberek, magyar vagy két nyelven, olykor felváltva írnak (ilyen volt Thinsz Géza svédországi „szófuvaros”), de egyaránt hűségeselek. Alkotók, olyan különleges szellemi kombinációkban, mint a fentebb idézett Siklós István, a BBC rádiója, aki egyszerre szanszkritológus és református hitű magyar költő. Ő már 1962-ben úgy reagál arra a kérdésre, „Emigráns írónak tartja-e magát?”, hogy igen, a szó távoli értelmében bárhol is emigráns, mert elkülöníti önfeladata, alkotói kiállása. Költőként éppen az anyanyelven kívüliséget tartja roppant fontosnak, mert így nem nehezedik rá a közösség kötelező elvárásaival, és sikerült megszabadulnia az anyanyelv aszociációitól, az anyanyelv vaslogikájától.

E különös megjegyzés újféle emigráns magatartásra épül. Már az ötvenhatos nyugati diákszövetségnek erőadó gondolata volt, hogy külhoni tartózkodásukra tanulmányútként tekintenek. Ez a fókuszálás feljebb emeli e nemzedék tekintetét a hagyományos kiszakadó-visszatekintő (nosztalgiára épülő) emigráció nézőpontjánál. Az újféle hozzáállás lényegében a magyar hagyományokból jól ismert peregrináció eredeti intencióit követte.

Kifejezetten „újperegrinációs” alapokon indult például a londoni Szepsi Csombor Kör, amelynek „alapítói a forradalom után fiatalon, Szepsi Csombor Márton, az első magyar útleírás szerzőjének szavaival elindultak „messze idegen földre látni, hallani, tanulni, értelmet venni”. Névválasztásuk maga is az anyanyelvben hordozható kultúra szignifikációja: teljes magyar történelmi múlt, tájhaza, a nyelv ősisége, csengése és pogány-keresztény múlt az európaisággal együtt. (A szóba került Mednyánszky névnél szélesebb szemantikai mezőben.) Az emigráció e legkésőbb megalakult kultúraőrző és –teremtő köre (egyesülete, társasága és műhelye) aktív negyedszázada alatt (1965-től 1991-ig) messzire sugározta ezt az elvet, mely a kör megszűnte után is érvényben maradhatott, akár elvont, akár kontextusba helyezett jelentésével.

A többi kulturális kör tevékenységét most nem győzném bemutatni, ezért kiemelt példámot folytatom. A Szepsi Csombor Kör a nyugati magyar irodalom kvázi élettereként vállalt hiánypótló feladatokat: tematikus és szerzői esteket rendezett, fennállása alatt több mint százat, fordítói előkészítő és könyvkiadói tevékenységet látott el, és kapcsolatot tartott az országban

maradt magyar irodalommal. Alkotóinak a teljesítménye angol nyelvű irodalomtörténettől kezdve Siklós István 1981-ben (a Nagy Gáspárával egy időben) megírt Csönd erdeje előtt című 56-os gyászverséig számos, a honi irodalom műfajait színesítő és szélesítő értéket hozott létre.

A kör egyik mentora az író, politológus Szabó Zoltán volt. Neki köszönhető, hogy a harmadik nemzedék már Bibó István identitásigazító gondolatain szűrte át magyar helyzetértékeléseit. Szabó Zoltán a '70-es évek vége felé kezdett diaszpóra-nemzetről írni, az egész magyarságra vonatkozóan, a területen kivüliség egyenrangúsításával. Nem erkölcsi és nem jogi vagy esztétikai minőségnek, leginkább valamiféle étosznak tartotta ezt a nemzetkonstrukciót, mely minden egyes magyarra gondol, elhárítja a történelmi, politikai és geopolitikai akadályokat, így a mindenkori jövőre is alkalmazható. Felfogásában a „lelkileg független ember” maga alkot, hoz létre és tart fenn magában nemzetet.” Ez a kultúrnemzet-fogalom nagyban hozzájárult a nyugati magyar irodalom identitásának a megerősítéséhez, hiszen igazolta a „Több egységben, több központban” képződő „policentrikus szellemi életben az irodalmat nem éri kár, mert „ami magyarul irodalom, az irodalom marad ...” (Szabó Zoltán)

A másik atyai mentor, Cs. Szabó László felismerései az emigráns léhelyzetre vonatkoztak. Ő a józanságot nevezte megtartó erőnek, amely megtanít nézni és rálátni – önmagunkra, magyarságunkra és a világra.

Tanulságos három korrekciós gondolatát kiemelni:

1. „A hontalanság nemcsak kényszerítő erőpróba, gyakran kilátó is. (Történelmünk, irodalmunk, jó és rossz vonásaink arányai megváltoznak ... Nem rossz érzés.)

2. A hazán és a honi irodalmi életen kívül más az attitűd az olvasó iránt:

„Ma nagyobb alázattal gondolok az olvasókra, mint harminc-harmincöt évvel ezelőtt, amikor kihívóan túl sokat követeltem tőlük, talán azért, mert magam sokkal kevesebbet tudtam.

3. Akadémiánk az Angol Rádió volt, ahol a világ talán leggazdagabb nyelve éveken át nap mint nap szembesült a világ egyik legeredetibb nyelvével, anyanyelvünkkel, amelynek a függetlenségén, hajlítgatás közben féltékenyen őrködtünk.

Emigrációban az anyanyelv szűkülése mégis óhatatlanul bekövetkezik. A megerősödő nyugati magyar irodalom aktív magjában a hetvenes években ezzel ellenkező irányú folyamat indult el. Mivel szereplői egyenrangúan voltak jelen a befogadó kultúrákban-társadalmakban, számukra az anyanyelv nem annyira a mindennapi kommunikációban, hanem újabb és újabb alkotói területen hódított:

- szépirodalmi művek születtek, gyarapodtak az életművek,
- nyersfordítások-fordítások segítették a magyar-európai csereforgalmat,
- életre hívtak és írásaikkal fenntartottak folyóiratokat,
- fellendítették a könyvkiadást, megerősödött a nyomdai háttér a gazdasági válságok ellenére,
- elterjedtek a tanulmányi napok, konferenciák, a Hollandiai Mikes Kelemen Körtől Amerikáig; azok kiadványai rendszeresen megjelentek, pl. az Evangéliumi Konferenciákból kinőtt az Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem és kiadója,
- a hangzó médium, a rádió, főként a BBC és a SZER egyre több, a honi kultúrára reflektáló műsorral segítette a „plafonfeszítést”, és szolgálta a „lépéstartást”, a valódi egynyelvűséget a honiakkal,
- megindult az Anyanyelvi Konferenciák sora, és a nyugati magyar irodalom egzisztálásáról és eredményeiről adott hírt,
- a Nemzetközi Hungarológiai Társaság új, európai alapokra helyezte a két háború közötti indítóeszmét,
- az életművekben a legújabb nyelvészeti és irodalomtudományi irányoknak megfelelően hódítottak a nyelvi játékok, a nyelvteremtés az alkotásokban (neovantgárd, vizuális költészet, hangzó költészet, dekonstrukció) Magyar Műhely, Arkánium, Határ Győző nyelvi univerzuma,
- példásan friss anyanyelven születtek és önálló kiadványokként láttak napvilágot korszerű irodalomtudományi és – történeti tanulmányok, más szakmunkák: pl. Kibédi Varga Áron, Karátson Endre, András Sándor).

Mindezek eredményeképpen létrejött a tudatosan a saját anyanyelvében (is) élő magyar szerző újféle képlete, amely egyformán életképes Kolozsvárott, Pozsonyban vagy Washingtonban. A kettős világban állást Czigány Lóránt úgy jellemezte, hogy „A nyugati magyar költő sokat olvas, nemcsak kortárs angol, francia vagy svéd költőket ismeri, hanem mindent, ami éppen a „levegőben” van ... De mindez nem harsog a költészetéből, mert megemésztve, nem didaktikus módon használja fel ezt a világműveltséget magyar nyelvű költészetében. Ugyanakkor az idegen nyelv(ek) jelenléte ösztökéli, hogy az anyanyelv különleges lehetőségeit is felfedezze, pl. a szavak szemantikai konnotációját leválasztva a szó hangtestéről nyelvi játékokba kezdjen. Így lehet megérteni a kijelentést, hogy „... a nyelvi neurózis, amiben a nyugati magyar költő él, kedvező költői szituáció.” (Czigány)

A nyugati magyar irodalomban tehát középpontba került a nyelv problémája. Úgy is, mint az anyanyelvé, amelynek megtartására törekedtek, de Határ Győző az Új égtájak c. antológiában már talált példákat a nyelvgyarapítás újfajta költői változataira. (A kötet bevezetőjében reflektál rá.) Az új emigráció élménye vagy az emigráció új élménye ugyanis már nem(csak) az anyanyelv kopása, hanem egyben az alkotás elvű visszahódítása is. Ami az 56-ban érkezetteket szerepét illeti – ezzel az anyanyelvi attitűddel biztosítottak meg-hosszabbítható életet a nyugati magyar irodalomnak, kár, hogy erről ma is kevés honi olvasó tud, ha tud egyáltalán a nyugati magyar irodalom létezéséről.

Ha készülné összesítés, kimutatná, hogy a nyugati magyar alkotók zöme költő, bár többen írtak kiváló értekező prózát, de nem feltétlenül vagy kizárólag magyarul. Határ Győző (a különutas nyelvzseni) szerint a szóbeliségből későn kivetkőzött kelet-közép-európai népek jellemzője a túltengő költészet.

Véleményem szerint a magyarnál az identitás-elvűség a fő magyarázat. (A korábbi emigrációból a harmadik nemzedékhez csatlakozó) Kibédi Varga Áron szavaival így foglalható össze ez a szerep:

„nyelvemben élek, nyelv vagyok.

Többes számban és magyarul,

északi tengerparton és keleti Kárpátokban.”

Horváth Elemér vallomásában ez így hangzik: „számban cipelem megmentett magántulajdonom: éltető szavaim” A később hazatérő Parancs János egyik korai versében állítja: „Egész világot zár magába a szó”.

Az első posztkommunista értelmiségi kirajzás után ezek a „világok” szó-laltak meg a nyugati magyar irodalomban. Sokféle hangon, hiszen „ennek a sípnak annyi ága van ahány költője” (Horváth).

Említettem, a nyugati magyar költő sok esetben különleges anyanyelv-használó. Van kommunikációs nyelve és karriernyelve, és van a „szentföld” (Határ Győző), az anyanyelvé, ahol a költészet háza van. Előfordul, hogy egyáltalán nem használja a magyart a környezetében, mint a mahopaci rezervátumban élő költő, Horváth Elemér, akire ma is érvényes: „immár teljesen szárny vagyok / szírommal szórt szobor / gyökértelen mint a zászló nyele / fehérre lúgozott lepel”.

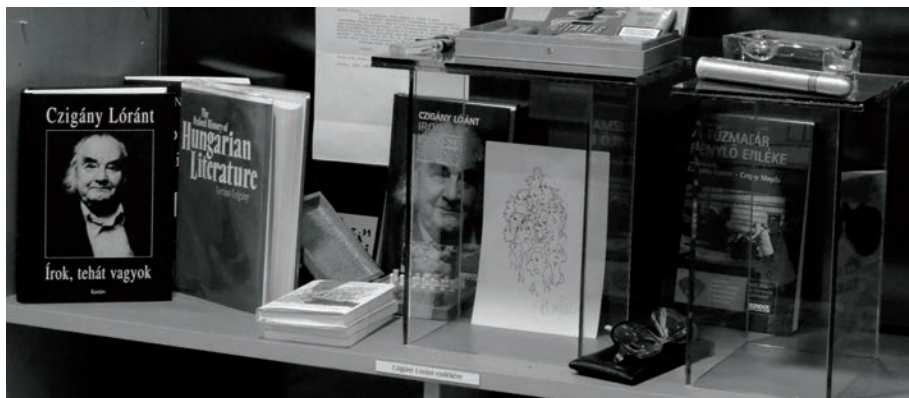
Az anyanyelv birtoklásának abszolút költői esete ez, amikor az anyanyelvi szó költői alapanyag lett: az önazonosság teljes hordozója, olyan költői létá-lapot, amikor nincs/oldata a szónak csak tömbanyaga.

(Siklós: aki rég szólt vala) András Sándor egyik tanulmányában egyenesen azt állítja, hogy „Az emberi műfaj legjellemzőbb műfaja a költőileg használt nyelv, a világ és a belső tér létrehozója.”

A nyugati magyar költő tehát nem nyelvművelői, hanem filozófiai megfontolásból és tapasztalatból félti a költészet alapanyagát, a nyelvet, az anyanyelv idiómáját, amely csak a költőknek bűvös szerszám, a világnyelv cápáinak a martalék csupán... Határ Győző fent megkezdett gondolat-menetében /az anyanyelvvesztés/ „fordított fantomfájdalom”: csak nekünk, nyelvünket vesztőknek fáj: de szikrányt sem fájhat annak a nemzedéknek, amelyik arra ébred, hogy más óriás nyelv bölcsője ringatja. Ő nem érzi annak: hogyan is, miért is érezné, „veszteségnek” hogy csőrícse szájacskája az őt befogadó, új „anyanyelven” gügyög, üzletel, ordibál, szurkol, meláz, káromkodik, varcsog, riog, dadog, morfondíroz.” (Határ)

Visszatekintve a nyugati magyar irodalomra, ma még inkább úgy látszik, hogy valóban az alkotja az anyanyelvet, aki nem „csőrícse szájacskájával beszél”. Az első és talán egyetlen nagy létszámú posztkommunista emigráció irodalmi alakulata erre tudott tudathasadástól mentes, mindmáig érvényes példát adni: értékes szövegeket alkotott és az anyanyelv továbbvitelében is produktív nyelvhasználónak bizonyult.

A Nagy kérdés: vajon a szabad akaratból szétszóródó magyarok között lesz-e hangja és rangja a világokat hordozó magyar szavaknak?

SZALAY LÁSZLÓ PÁL

Bibliai hatás Hamvas Béla munkásságában¹

„Az embernek a mű iránt kötelessége van.”²

Földre vetett szó

Alaktalan villanások a térben. A feketeség hálóját éles karmok marcangolják. Függőleges sávokban foszladozik a teremtés nyomán a semmi. A mindenség láthatatlan hullámmása csillagport sodor. A cikázó erők a végtelenség egy pontjában hatalmas kék csepp formájába rendezik az anyagot. A kékség áttetszővé és légiessé válik, aztán a másik pillanatban már fekete törmelékként kavargó, majd pulzáló vörös színben játszik. „*Separabis terram ab igne, subtile a spisso, suaviter, cum magno ingenio*”³ Elválk a könnyű a nehéztől, a tűz a víztől, az anyag a lélektől, a szó a csendtől. A tér és idő repedéseiből kiszivárgó feszültség rezgéssé alakul. A szférák zenéjének első szimfóniáját a Teremtés hangjai teszik ki: Legyen! Legyen. Legyen jó...

Minden kor embere a hiteles szóért indul el a Lélek paripáin, amikor érzékeit a létezés csírájának kitapintására irányítja. A kezdet kezdete és az új teremtés között állva, azzal a bizonytalansággal küzdünk, amivel Izrael népe, amikor Mózeszt követve a tenger száraz medrébe lépett. A kijelentés oszlopai szilárdan állnak, úgy, miként a vizet a keleti szél falként tartotta. Megborzongva tudatosul bennünk, idegeink furcsa játékot kezdenek velünk, amikor a lehetetlennel szembesülünk. Valóság ez? Megolvadhat a természet rendje egy szempillantás alatt? Rögzítheti az emberi szó a kimondhatatlant? Úttá válhat-e az, ami eleve elválasztásra született?

Az autentikus, érvényes szóért az évszázadok folyamán kitartóan és rendíthetetlenül hajoltak a papirusz, később a pergamen felé az ihletett személységek. Az íróalkalmatossággal a kézben egyensúlyozva a gondolat és a megvalósulás között, mi az, amire készen áll a világ, hogy a létezés ezen színterén is megjelenjen. A kreátor és lélekszabadító szó nagy távolságot tett meg, amíg hozzánk elért. A mennyei szózáttal kezdődően, a szájhagyomány kusza ösvényein átvágva, az írásbeliségig eljutva, az Ige írott szavakká vált. A kijelentés (kinyilatkoztatás) könyv alakot öltött. A könyv áruházba bújt, polcokon várakozva elvegyült a többiek között. Nem lázadozott, csak várta az olvasóját. Türelmesen, hogy újra olyan szenvedély eméssze

¹ Elhangzott a Doktorok Kollégiuma konferenciáján, az Irodalmi és nyelvi szekcióban, Sárospatakon, 2008. augusztus 28-án.

² Hamvas Béla: Patmosz I-II. Medio Kiadó, 2004, II. 184.

³ Hamvas Béla: Tabula smaragdina. Mágia szutra, Életünk Könyvek, 1994, 17. „Válaszd el a Tüzet a Földtől, a könnyűt a nehéztől, tudással, szenvedéllyel.”

a betűit, melyben elválík egymástól a fény és a sötét, s az újjáteremtés művelete végbemegy. *„Természetesen betűk vannak benne, melyeket papírra nyomtatnak, de mégis – valaminek kell még lennie benne, mert ha kinyitom...”*⁴ Itt dől el minden, ha kinyitom... Így jutott el Hamvas Bélához is a Biblia, fellapozta.

Könyvek vonzásában

Hamvas életére figyelve a könyvekkel különös, változatos és intim viszonyt ápolt. Nem fejezhetem ki magam az ő esetében olyan egyszerűséggel, hogy szerette a könyveket. Ezzel a pozitív irányba mutató és érzelmi behatároltságú kifejezéssel csak elfedném azt a bensőséges kapcsolatot, ami szöveget és embert az ő esetében összekötött. Hogy mennyire így volt, mi sem bizonyítja jobban, mint az a felfedezése, amit az Íróasztalkultúra c. esszéjében oszt meg velünk. *„A nyugati embert meg kell tanítani arra, hogy nem én olvasom a könyvet, hanem a könyv olvas engem.”*⁵ Igen, a jó könyv tükröt tart az olvasó, a közösség, a társadalom elé. Tehát ne gondoljuk, hogy csak az Önismereti olvasókönyvek szólnak rólunk.

Popper Péter minden patetikus allúrt mellőzve mondja ki a 33 kedves könyvéről írt munkájának címében: *„Ők – én vagyok”*. S megdöbbenő kapcsolatot mutatott fel a mai szubkultúrából, a regény eszmeiségéhez hasonlítva a horrorfilmet. Az ártó lény, a félelmet és rettegést keltő szereplő eleinte valamilyen távoli galaxisból érkezett, aztán később földi lett és mutáns. Ahogy múlt az idő, végül a szórakozásunkat egy közeli családtag vagy barát zúzta szét fűrészszel vagy baltával. Legutolsó lépcsőként pedig rá kellett ébrednünk, hogy a szörny, a vétkek elkövetője és tragédiák kiváltója mi magunk vagyunk.⁶ Hamvas az Interview c. esszéjében az egzisztenciális válságról írva így fejezi ki magát: *„A sötét pont még előbb van, még előbb... A válságcentrumot mindenki magában hordja... a sötét pont, az első hazugság bennem van.”*⁷

A felismerés, az önnön belső mozgatók feltárása csak helyzetértékelést jelent, de semmiképp a megoldást. Viszont baljós árnyak figyelmeztetnek, hogy erre a pontra eljutni bizony a mai viszonyok között heroikus erőfeszítést kíván. Vásárhelyi Szabó László így fogalmaz: *„Európában le lehet érettségizni bármely szentírás, bármely fohász ismerete nélkül. Ehelyett matematikai képletek sokasága, a témérdek szinusz és koszinusz évekig zsong az egykori diákok fülében... Talán elég lett volna az olvasást, számolást és a könyvek szeretetét megtanítani. Úgy tűnik, hogy az ember minden számára lényegeset az iskolát követően tanul*

⁴ Ende, Michael: A végtelen történet. Európa Kiadó, Budapest, 2002, 16.

⁵ Hamvas Béla: A babérígeltekönyv. Hexakumion, Életünk Könyvek, 1993, 137.

⁶ Popper Péter: Ők – én vagyok. Saxum Kiadó, 2003, 7-10.

⁷ Hamvas Béla: Patmosz. I. 279.

meg.”⁸ Persze csak akkor, hogyha az élet erre engedményeket tesz. Hamvas is érzi, hogy amit életében megtudott, összegyűjtött, kevésnek bizonyul a végső felismerések célba juttatásához. *„Azokat az éveket, amelyeket eddig eltöltöttem, csupán legelső szomjas tájékozódásnak fogom fel. Egyebet nem is tehetek, hiszen az alap, a rendszer és az iskola hiányzik... Tanulónak tartom magam.”*⁹

Hamvas szellemi területen végzett útkeresésének helyszíneit, életművét faggatva lépten-nyomon felfedezhetjük. Azonban aki kedvet kap, és csatlakozni kíván Hamvas nagy ívű vállalkozásához – mely megvalósításának kezdetét kb. 400 évi munka előzi meg – vezérfonalra lel az alapozáshoz A száz könyv c. munkájában. Ebből a kinézetre kis, de szubsztanciájában páratlan füzetecskében, ismerhetjük fel az evangéliumi igazság megvalósulását: *„Aki lámpást gyújt, nem takarja le edénnyel, ágy alá sem rejti, hanem a lámpatartóra teszi, hogy akik bemennek, lássák a világosságot.”*¹⁰

Könyveiben a bibliai hatást nem nagyítóval keresgéljük, mert szembeötlő, fajsúlyos és letagadhatatlan. Viszont a sok vallási behatás, olvasmány és fordítás következtében annál nehezebb eldönteni, hogy bizonyos gondolatokkal hol szembesült korábban. Vajon melyik szentkönyv egyetemes igazságára visszhangoztak a többiek kórusban? S persze néhol olyan benyomást is szerezhetünk, mintha Hamvas saját szavai is valamiféle éteren túli rezgéssel bírnának. Itt eszünkbe juthat a különleges tehetségű Khalil Gibran Próféta c. könyve is, amely kijelentésszerűen közli megállapításait.¹¹ A hatalmas terjedelmű életműre tekintettel a következő oldalakon inkább csak néhány jellegzetességre szorítkozunk.

Az életmű egymás után sorakozó köteteit pásztázva feltűnhet a transzcendens irányultság is a címválasztásokban. A Scientia sacra három kötete, a Tabula smaragdina, a Mágia szutra, a Patmosz két kötete, Hénokh apokalypsise és a Szarepta áthallásos címei nem félrevezetésül születtek. A Szarepta egy nem szokványos kommentár, amelyet szerzője *„üdvörténeti aktusnak szánt.”*¹² Ebben olvassa és értelmezi újra Szabó Lajossal és Tábor Bélával folytatott *„csütörtöki beszélgetéseiket.”* A cím mégis Illést juttatja eszünkbe, aki a szorongattatások idején oda menekült Isten

⁸ Várárhelyi Szabó László: Disjecti Membra. Veszprémi Humán Tudományokért Alapítvány, Veszprém, 2003, 113.

⁹ Hamvas Béla: Patmosz. I. 295-296.

¹⁰ Luk 8: 16

¹¹ Dzsibrán, Halíl; (*1883. dec. 6. Bserre, †1931. ápr. 11. New York): libanoni keresztény [maronita] költő, író. Az ún. szír-amerikai emigráns (mahdzsar) iskola vezető alakja. Családjával 1895-ben kivándorolt az USA-ba, majd visszatért, és iskoláit Bejrútban végezte (1897-99). Korai írásait a társadalmi kérdések közvetlen ábrázolása jellemzik. Később egyre inkább a miszticizmus hatja át műveit. (Magyar Nagylexikon)

¹² Hamvas Béla: Szarepta. Medio Kiadó, é.n., 14.

vezetésével. Ahogyan Illés és az özvegyasszony egymásra voltak utalva – Illés az özvegyasszony lepényére, az asszony viszont Illésre, hogy egyetlen fiát feltámassza –, úgy kapaszkodtak össze Hamvas, Szabó és Tábor.

A Patmosz Hamvas prófétai attitűdjére utal, előhívva képzeletünk mezejéről a negyedik evangélistát, a szeretett tanítványt, Jánost. A száműzetését Tiszapalkonyán Hamvas „látnoki erők szorításában töltötte”, aminek segítségével nagy összegző munkája elkészült. Egyesek A száz könyvben Jakob Böhméről írtakat sajátosan visszavetítik Hamvasra: *„A szerző a tudását angyaloktól kapta, de nem közönséges, hanem arkangyaloktól, talán Mihálytól, a világ minden misztériumának őrétől.”*¹³

A száz könyv a második világháború után megjelenő füzet sorozat első példánya, az Egyetemi Nyomda gondozásában jelent meg 1945-ben, Hamvas szerkesztésében. Faragó László tollából az első 5 füzet egy időben történő kiadása után ilyen kritikát kapott: *„jóval több üzleti vállalkozásnál: határozott útmutató, társadalomnevelő cselekedet.”*¹⁴

Akár József Attila stílusában is mondhatta volna, hogy *„Egész népemet fogom nem középiskolás fokon taní-tani.”* A száz könyv előszavában Hamvas így igazítja útba az olvasót: *„E száz mű közül az egyiknek legalább mindig az éjjeli-széken kellene lennie, hogy az ember, ha nem is többet, elalvás előtt egyetlen szót elolvasson és az emberi lét igaz tartalmából legalább valamit az éj sötétségébe világításul magával vigyen.”*¹⁵

A Biblia sem hiányozhat egy ilyen életmentő válogatásból, azonban nem egy borítóval összefogott állapotban találunk rá, hanem kettéfelé bontva. Júdea és a keresztyén hagyomány címszavak alatt lelkünkben egyggyé válhatnak. Ótestamentum: *„Az Ótestamentumban egész földi létünk minden alapja együtt van. ... a nagy Név könyve. Az emberiség sorsa a nagy szent neven nyugszik.”* Az Újszövetséget pedig a szív könyveként aposztrofálja, abban kell lennie minden szavának.¹⁶

Hamvas másik tájékozódást segítő vállalkozása 1946-ban jelent meg Antologia humana címmel. Ebben a majd félezer oldalas könyvben egy szöveggyűjteményt nyújt az olvasónak, amelyben – Hamvas szavaival élve – meditációs objektumok találhatók. Ezeknek a textusoknak az a szerepük, hogy a figyelmünket, koncentrációnkat irányítsák. Az élet felszínén történő mozgástól a lét mélységei felé hív. *„A könyv arra való, hogy az embert meggyőzze: életének erőit nem csak az érvényesülés, a megélhetés, a gazdagodás, a gyönyörörszerzés*

¹³ Hamvas Béla: A száz könyv. Egyetemi Nyomda, Budapest, 1945, 21.

¹⁴ Darabos Pál: Hamvas Béla. Egy életmű fiziognómiája II. Hamvas Intézet, Budapest, 2002, 486.

¹⁵ Hamvas Béla: A száz könyv. 3.

¹⁶ Uo. 12, 20.

*külső szempontjai köré lehet csoportosítani, hanem belső középpont köré is.*¹⁷ Northrop Frye kanadai irodalomkritikus véleménye találkozik Hamvaséval, amikor így ír: Az irodalom az igazi meditáció technikája. Meghív egy útra, amin végig megy. Az utazás azonban nem ér véget akkor, amikor befogadtad a leírtakat, hanem folytatódik tovább a végtelenbe.¹⁸ Hamvasnál ez így hangzik: „A meditációs objektumok igazi erejüket csak évek múlva kezdik tudni kifejezni.”¹⁹

Hamvas könyvek iránt táplált különleges érzésvilága és fantáziájának szárnyalása jól tetten érhető, Az imaginárius könyvek c. írásában. Szám szerint hat könyvet vesz vizsgálat alá és helyezi el abban az eszmei körben, ahová tartozónak véli. Francia, angol és német szerzők, elméleti munkák, verses kötet és esszégyűjtemény melyeket felvonultat sorba a szemünk előtt. Pontos szerzői név, kiadó, évszám, oldalszám. Minden a helyén, csak épp a könyvet nem találjuk egyetlen könyvkereskedés vagy antikvárium polcán sem. Imaginárius könyvek, amelyek csak az ajánlást, ismertetést író gondolati között raktak fészket. A humor és a szabadság bajnoka, aki magát mulattatja az elszánt olvasón, és arról értekezik, amihez éppen kedve szottyan.²⁰

Hamvasnak a könyvekhez való viszonyát gyökeresen megváltoztatja a II. világháború. Élete tragédiája egyben szerencséje is, amikor házat bombatalálat éri. Saját élete romjain, elégett könyvtára és kéziratai között kerülhet sor a fönixmadár újjáéledésére.²¹ Kemény Katalin mondja el, hogy a lakásuk romjaihoz vezető ösvényen haladva győzelmi örömben kiáltott fel, az a mi edényünk, erre Hamvas válasza az volt, minek nekünk egy edény. Sokáig a könyvesboltokban egy-egy pótlásra, beszerzésre érdemes példány felett sem öntötte el Hamvast az a régi izgalom. Érzelemmentesen jelentette ki: minek nekünk egy könyv. Ekkor kezdődött szellemi életének a megvalósítási fázisa.²²

Vajda Endre visszaemlékezésében Hamvas mérhetetlen könyvszomjáról beszél. Az erős, hatást gyakorló könyvekben lelte gyönyörűségét, mint amit Wolters a Stefan George köréről írt. „A könyv legyen életmegváltoztató, legyen prófécia, legyen a törvény lefektetése.”²³

¹⁷ Hamvas Béla: Anthologia humana. Medio Kiadó, 1996, 19. p.

¹⁸ Frye, Northrop: Az Ige hatalma. Európa Kiadó, Budapest, 1997, 133.

¹⁹ Hamvas Béla: Anthologia humana. 19.

²⁰ Vö. Hamvas Béla: Babérligetkönyv. 141-169.

²¹ Vö. Miklóssy Endre: Hamvas Béla. Új Mandárum, Budapest, 2002, 10.

²² Vö. In memoriam Hamvas Béla. Hamvas Intézet, Budapest, 2002, 111-112. (Kemény Katalin)

²³ In memoriam Hamvas Béla. 264. (Vajda Endre)

Az ihlet percei

Hamvas a könyvek olvasása mellett az írásnak is komoly jelentőséget tulajdonít. „Írni annyi, mint emberfölötti kapcsolatba lépni a Logosszal. A Logosz pedig a Teremtő Szó”.²⁴ Ebből a megjegyzésből is láthatjuk, hogy a szavakkal történő bárminemű feladatot, alkotást a teremtés részének tekinti. Már Erzsébet korában is komoly megfontolás tárgya, hogy a szent és világi ihletet ne válasszák el egymástól. George Puttenham 1580-ban közzétett írásában rokon vonásokat vél felfedezni Isten és a költő teremtő munkájában. Szerinte a poéta szó a „teremtőből” eredeztethető.²⁵ Talán azt sejtették meg, hogy a mítoszok valami olyan ősi, időtlen információt hordoznak, amely minden korszak emberére érvényes. A költők akarva akaratlanul ezeknek a mítoszoknak a nyelvi képet használták, sőt újraértelmezték őket.²⁶ Hamvas, Gulyás Pállal egyetértésben az irodalom tanulmányozásáról inkább az ősolvasmányokra tenné át a hangsúlyt. Németh László pedig az új írógenerációt mítoszalkotásra szólítja fel.²⁷ „De honnan kapjuk meg azokat a pillanatnyi, holtpontra átvivő ingereket, amelyek olyan efemerek s egy új művészi foganáshoz, terméshez annyira kellenek. Én úgy érzem, hogy épp ma ezek is a mítoszokban bujkálnak a legnagyobb bőségben.”²⁸

Németh nyugatra és keletre tekintve az irodalmi életben a mítosz hatását tapintja ki. Naturalizmus, intellektuális játékosság, realizmus? Nem. Sokkal inkább vissza a mítoszokhoz.²⁹ Bolyki János a mítosz evangéliumban megjelenő interpretációjának vizsgálata során Ritoók Zsigmondra hivatkozva mondja: „a görög tragédiák csekély kivételtől eltekintve mítoszokat interpretálnak”.³⁰

Az ihlet keresése minden alkotó sajátja. Nincs meg nélküle, meddőnek érzi a létet, ha a múzsa elpártol tőle. Ennek érdekében sokan sokféle utat kerestek arra, hogy az alkotás, látomás percei aktivizálódjanak, megnyúljanak, előidézővé válhassanak. Schiller például rothadó almát szagolgatott, hogy fokozott tudatállapotba kerüljön.

Akiknek ment az írás, ők is tisztában voltak vele, hogy különleges folyamatban vesznek részt, mondhatni eszközök egy másik hatalom kezében. Eliot az írás folyamatában mint katalizátort tartotta számon magát, Blake versei titkáráként aposztrofálja saját szerepét az alkotásban. Montaigne pedig így vall:

²⁴ Hamvas Béla: Babérlietkönyv. 138.

²⁵ Frye, Northrop i. m. 84.

²⁶ Uo. 85.

²⁷ In memoriam Hamvas Béla. 258-259. (Vajda Endre)

²⁸ Németh László: A mítosz emlőin. = Sziget I-III. – 1935-1939, 197.

²⁹ Uo. 197.

³⁰ Bolyki János: János evangéliuma a görög tragédiák tükrében. Kálvin Kiadó, Budapest, 2002, 95.

„Könyvem legalább annyira teremtett engem, mint én őt.”³¹ Hamvashoz visszavezetve a gondolatsort, a már idézett Íróasztalkultúra esszéjéből hadd álljon őrt az ihlet felett: „nem én írok a tollal, hanem a toll ír velem, nem én írok a papírra, hanem az ír reám.”³²

Szentkönyvek

Hamvas Kerényi Károllyal és a Sziget körrel való kapcsolatához kötődik Az írás platonizmus c. munkája. Ebben olyan mércét állít fel, amely lesújtó a számunkra. „Az írás felbomló világban keletkezett, s azért mérték: a könyvszegény idő életerős, gazdag és növekvő; a pusztuló időt elárasztja az írás.”³³ Korunkban a világon évente több mint egymillió különböző könyv jelenik meg. Hamvas a kelta papokat hozza fel példának, akik nem akarták engedni, hogy bölcsességüknek írásos nyoma legyen. Sőt még egymásnak sem tettek eredményeket, mindent a tudatuk küszöbén kellett tartaniuk.³⁴

Most már talán jobban érthetjük, hogy miért időztünk annyit az ihletettség kérdésénél. Ki áll a szöveg mögött? Van-e hitelesítője az írásnak? Külső vagy belső „tényező” teszi mérvadóvá a szöveget? A mutatványt, a cirkuszi produkciót meg kell különböztetni a műtől. „A mű az embert az élettől független következetességre emeli át, felsőbb szinten megfogalmazott létbe.”³⁵ Hamvas szerint kevesen vannak, akik képesek voltak művet létrehozni. Ilyen volt Albert Schweitzer és Tolsztoj. Természetesen az ő művük sem írásban valósult meg, hanem az életben. Tolsztoj írásban megjelent mutatványainak a tömeg tapsolt, elveit, életszemléletét kinevették.³⁶

„Az abszolút mű a szentkönyvek (kinyilatkoztatás). Az elvilágosodott művet nevezzük irodalomnak.”³⁷ Northrop Frye a Bibliát próbálva meghatározni, így fogalmaz: irodalom és „még valami”. A „még valami” pedig a mítoszon és a metaforán szüremlik át.³⁸ Ebből számomra az derül ki, hogy nincs megfelelő eszközünk arra, amit a szentkönyvek el akarnak mondani.

³¹ Frye, Northrop i. m. 116.

³² Hamvas Béla: Babérligetkönyv, 137.

³³ Hamvas Béla: Az írás platonizmusa. = A nevezetes névtelen. Osiris – Hamvas Béla Kör, Budapest, 1999, 17.

³⁴ Uo. 14.

³⁵ Hamvas Béla: Patmosz. II. 174.

³⁶ Uo. 196-197.

³⁷ Uo. 178.

³⁸ Frye, Northrop i. m. 11.

„A lét teljessége már nem az élő emberi személyben szólal meg, hanem a könyvben. A könyv őrzi a szakrális szubjektivitást; adja tovább a hagyományt. Az emberi ajkakon elnémult theosz logoszt mondja ki.”³⁹

Esetleg alakíthatnánk úgy Hamvas gondolatát, hogy a szentkönyvek nem mondják ki, hanem őrzik a kijelentést, amíg nem jön valaki, hogy újragondolja. Popper Péter Krishnamurti kifejezésével figyelmezteti a mai kor útkeresőit a szellemi múmiákra. Őt csak az eleven élet érdekli. Számára az élettelen betűk csupán mankók a bicegők, nyomorékok számára.⁴⁰ Hamvas fel is teszi a kérdést, hogy nem ért-e véget a kanonizációval a keresztyénség eleven korszaka?⁴¹ A nyelv dialektikus logosz lett. Nem megszólít, hanem tételeket recitál. Itt a kinyilatkoztatásból kilépő, nyitott, az embert sorsában megérintő szóra van szükség. Ez a szó, amelyet Jézus is használt, az egzisztenciális logosz. Ennek egyszerű fogalmi megfelelője az alétheia – igazság.⁴²

A szentkönyvek dinamizmusához hozzátartozik az írás újraolvasása. Nem fejeződik be a textus élete azzal, hogy megtalálta a helyét egy nagyobb egység részeként. A zsidó hagyományban így tartják számon az írott Tórát és a szájhagyományon keresztül hagyományozott Tórát. „A második az első meghosszabbítása.”⁴³ Ezzel a gondolattal el is jutottunk az előadás mottójának alkalmazásához. „Az embernek a mű iránt kötelessége van.”⁴⁴ Kötelességünk a Biblia iránt, hogy a belsőkben ápoljuk. Nem csak annyira, hogy felejtés ellen fellapozzuk. Sokkal több a mi feladatunk.

Hamvas az utolsó pillanatok egyikében, mint a XX. század nagy vállalkozásában bekapcsolódott a hagyomány mentésébe. Ennek a munkának részeként, de mint koronáját vizsgálta meg a keresztyénséget. Ekkor jött rá: „Semmi egyebet nem kell tenni, csak az evangélium hangját kell megérteni... Amit az evangélium mond, olyan helyről mondja, ahonnan az egész egyszerre látható, mondjuk a világhegy tetejéről. Aki ezt megérti, különbséget tud tenni mi az emberi szó és mi a kinyilatkoztatás.”⁴⁵ Ő nemcsak újraolvasta és lefordította a szentiratokat, hanem értelmezte is a maga számára. A Tabula smaragdina előszavában arról ír, hogy az ősi művek és a jelenkor között áthidalhatatlan szakadék tárong. Ez a megállapítás vonatkozik az írott, épített, festett és faragott hagyományra egyaránt. Tudomásul véve a különbséget a Mű iránti kötelességünk

³⁹ Hamvas Béla: Scientia sacra I-III. Medio Kiadó, é. n., I. 82.

⁴⁰ Popper Péter: Út az istenektől az Istenhez. Saxum kiadó, 2007, 81.

⁴¹ Hamvas Béla: Az írás platonizmusa, 14.

⁴² Vö. Hamvas Béla: Patmosz. II. 239-240.

⁴³ Ricoeur, Paul, Lacocque, Andre: A Bibliai gondolkodás. Európa Kiadó, Budapest, 2003.

⁴⁴ Hamvas Béla: Patmosz. II. 184.

⁴⁵ Uo. 198-199.

a kommentálás.⁴⁶ „Az őskori műveket kommentálni mégis nemcsak gondolatilag érdekes, hanem a történeti korszak végével újra kommentálni kell. Kell pedig azért, mert éppen ma semmi sem látszik fontosabbnak, mint a korszakok gondolkodását egymáson lemérni.”⁴⁷

Azt, hogy interpretációja mennyire volt biblikus, egy példán szemléltetem. Mózes a Szent sátrat építi. Kihirdeti, hogy a népből mindenki járuljon hozzá valamivel. Hozzák is mindannyian tehetségük szerint az anyagokat és eszközöket. Eddig teljes összhangban halad a II Móz 35. fejezettel. Viszont nála nem fejeződik be zökkenésmentesen a sátor elkészítése, mert haragra gerjed. Felrója a népnek, hogy csak dolgokat hoznak adományba. A dolgokból elég, mondja Mózes. Szerinte Isten inkább gyönyörködött volna abban, ha az emberek képesek önmagukról lemondani és nem a javaikról.⁴⁸ Számomra a szöveggel és ebben az esetben az igével való farkasszemet nézés nem a felülmaradásról szó. Persze van, aki így fogalmaz: legyőztem. Az igével való találkozást két típusra osztom a Biblia alapján. A fáraó hallhatta Isten kijelentését Mózes és Áron által. Viszont a szíve kemény maradt. Jeremiás prófétánál viszont ezt olvassuk: „De perzselő tűzzé vált szívemben, csontjaimba van rekesztve. Erőlködtem, hogy magamba tartsam, de nincs rajta hatalmam.”⁴⁹ Jézus a tanítványai értetlenkedése láttán felnyitja szemüket: „Mert nektek megadatott, hogy értsétek a mennyek országának titkait.”⁵⁰ Hamvas munkáját nem kevesebb készítés okán végezte, mint a társadalmi siker helyett a szakrális történelemben (mi mondjuk így üdvtörténetben) elnyerhető dicsőségért.⁵¹ Legyen az ő hite szerint.

⁴⁶ Hamvas Béla: Tabula smaragdina. 11.

⁴⁷ Uo. 11-12.

⁴⁸ Vö. Hamvas Béla: Patmosz. I. 327-328.

⁴⁹ Jer 20: 9

⁵⁰ Mt 13: 11

⁵¹ Hamvas Béla: Patmosz. II. 200.

Felhasznált irodalom:

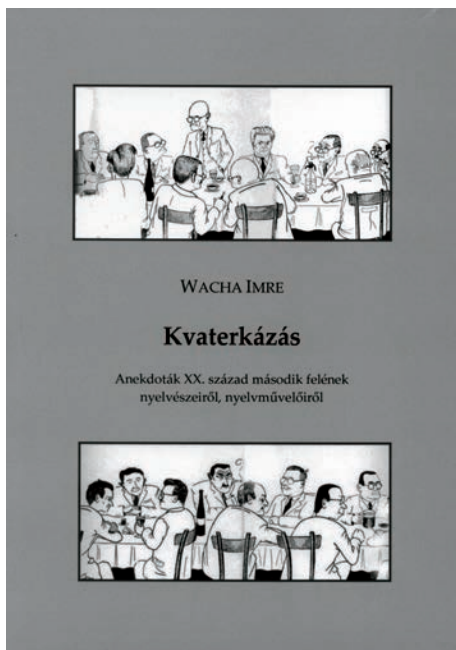
- A nevezetes névtelen. Osiris – Hamvas Béla Kör, Budapest, 1999.
- Bolyki János: János evangéliuma a görög tragédiák tükrében. Kálvin Kiadó, Budapest, 2002.
- Darabos Pál: Hamvas Béla. Egy életmű fiziognómiája II. Hamvas Intézet, Budapest, 2002.
- Ende, Michael: A végtelen történet. Európa Kiadó, Budapest, 2002.
- Frye, Northrop: Az Ige hatalma. Európa Kiadó, Budapest, 1997.
- Hamvas Béla: A babérligetkönyv. Hexakümion, Életünk Könyvek, 1993.
- Hamvas Béla: A száz könyv. Egyetemi Nyomda, Budapest, 1945.
- Hamvas Béla: Anthologia humana. Medio Kiadó, 1996.
- Hamvas Béla: Az írás platonizmusa. = A nevezetes névtelen. Osiris – Hamvas Béla Kör, Budapest, 1999.
- Hamvas Béla: Patmosz I-II. Medio Kiadó, 2004.
- Hamvas Béla: Scientia sacra I – III. Medio Kiadó, é. n.
- Hamvas Béla: Szarepta. Medio Kiadó, é.n.
- Hamvas Béla: Tabula smaragdina. Mágia szutra, Életünk Könyvek, 1994.
- In memoriam Hamvas Béla. Hamvas Intézet, Budapest, 2002.
- Miklóssy Endre: Hamvas Béla. Új Mandárum, Budapest, 2002.
- Németh László: A mítosz emlőin. = Sziget I-III. – 1935-1939.
- Popper Péter: Ők – én vagyok. Saxum Kiadó, 2003.
- Popper Péter: Út az istenektől az Istenhez. Saxum kiadó, 2007.
- Ricoeur, Paul, Lacocque, Andre: A Bibliai gondolkodás. Európa Kiadó, Budapest, 2003.
- Sziget I – III. 1935 -1939, Orpheusz Kiadó, 2000.
- Vásárhelyi Szabó László: Disjecti Membra. Veszprémi Humán Tudományokért Alapítvány, Veszprém, 2003.

KOVÁTS DÁNIEL

Nyelvészek egymás közt

A szerkesztő gondolatai Wacha Imre anekdotás könyvéről

Ritka alkalom – azt is mondhatnám: ajándék –, amikor egy szerkesztő olyan gépiratot kap a kezébe, amelynek olvasása, formálása közben derű veszi körül, s olykor felkacag. Ilyen könyv Wacha Imre legújabb alkotása, a *Kvaterkázás*. A szerző ezúttal nem a tiszta beszéd rejtelseibe vezet be, mint több korábbi művével, hanem azokat az elődöket és kortársakat idézi meg, akikkel hat évtized útjain találkozott, együtt munkálkodott. Akár értékes mellékterméknek is tekinthetjük a könyvet, amellyel nem távolodik messze választott s kiválóan művelt hivatásától, hiszen az alcím megrajzolja érdeklődése határait: *Anekdoták a XX. század második felé-*

nek nyelvészeiről, nyelv művelőiről. Csaknem 300 oldalon anekdotázni azokról, akik mestereiként, munkatársaiként, barátaiként látókörébe kerültek, nem kis teljesítmény. Kiváló memória, megfigyelő-, jellemző- és elbeszélőkészség kell hozzá, hogy a megélt kis történetek megelevenedjenek. Wacha Imre azonban maga is kiváló anekdotázó, aki nem fogy ki a humoros esetekből, hiszen

gyakran felmerül olyan téma, amely előhív s elmondhat vele egy-egy – többnyire tréfás – jelenetet. Folytatja, műveli azt az irodalmi hungarikumot, amely annyira jellemző legtöbb klasszikus prózáirónkra, a magyar tárcairodalom remekeire.

Mikszáthnál olvastam anekdotairodalmunk egyik legkiválóbbjáról, Barcsay Domokosról ezt a – műfajról szólva általánosítható – jellemzést: „Az igazságot belegöngyölte egy kis csintalanságba, a malíciát körülcukrozta, hogy ne bántson. Bölcs volt, aki mulattatva tanított, és mézet kevert a vitriolba, mielőtt rácsöppentett belőle valakire.” A legjobb hazai hagyományt folytatva így jár el Wacha Imre is; anekdotáiból kivillan bizonyos csintalanság, megjelenik olykor a malícia, érti azonban a módját, hogy történetmondása ne legyen sérítő, fölismerjük mind a mézcseppet, mind a vitriol parányi adagját. A szerző a műfajt úgy jellemzi, hogy az a baráti együttlét, felszabadult hangulathoz, terített asztalhoz, némi italozáshoz, kvaterkázáshoz kötődik, amikor könnyed témák, derűs történetek hangzanak el, amelyek újabbakat és újabbakat hívnak elő a jelenlévők emlékezetéből.

Az egyik jellemző helyzet Wacha Imre esetében a nyelvészek baráti asztaltársasága, a *Kruzsok* volt, ahová annak idején pályakezdő nyelvészként bekerült, s ahol a jeles tudósok – tudományos rangjuktól függetlenül – emberi oldalukról mutatkoztak meg. A tudós is ember a maga külön szokásaival, botlásaival, szórakozottságával, s az anekdoták épp ezek felől közelítenek a nagy emberekhez. Hogy kikről szólnak az anekdoták, azt a szerző helyzete szabja meg. Már pesti magyarszakos egyetemistaként vonzódott a nyelvészeti tanszékekhez, azok tanáraihoz, akiknek hatására hamar eldőlt pályaválasztása; azután munkahelyén, a Nyelvtudományi Intézetben ismer meg újabb tudósokat, kollégákat, kolléganőket, akiket kedvel, tisztel, szeret, de akikről anekdotikus eseteket beszél el, (beszél ki). Azután az anyanyelvi mozgalomba bekapcsolódva együtt dolgozott nyelvművekké, pedagógusokkal, színészekkel, rádióbemondókkal, közülük is sokan bekerültek a gyűjteménybe. Nem lehet haragudni rá, mert érezteti a történetmondásban a tiszteletét, vonzalmát; s a vitriol mellett ott a méz.

Valóban érezzük olvasás közben, hogy a tudományos pálya bizonyos védettséget adott a nehéz, pártállami időszakban. Az elismert, nemzetközi hírnevet szerzett tudós többet megengedhetett magának, mint az átlagpolgár, továbbá meghúzódhattak napibéresként az intézet közelében olyan személyek is, akiket múltjuk, világnézetük szembeállított a politikai rendszerrel. Mondhatnánk, hogy szűk világban él a szerző, csak egy zárt kör szereplői jelennek meg az anekdotákban, feltűnik azonban a történetek mögött a kor a maga – itt többnyire humorral jellemzett – jelenségeivel és figuráival. Wacha Imre az 1950-es évek elején volt egyetemista, átélhette a forradalmat megelőző évek szorongató, feszült légkörét, érthető, ha néha ráborul történeteire

a Rákosi–korszak fenyegető árnya, hiszen Lenin, Sztálin, Rákosi képe, szobra, kultusza behatolt az egyetemre. Nemcsak a becsült, szeretett pályatársak alakja elevenedik tehát meg az anekdotákban, hanem olyanoké is, akiket negatív szereplőkként tart számon az utókor. Tanította például Nemes Dezső elvtárs és Jóború Magda elvtársnő, a legmagasabb pártfórumok tagjai. Katonai kiképzésben kellett részt vennie, és hallgatni, megtanulni az agitátorok szólamait. És ott volt Kékes elvtárs, a tanulmányi osztály suszterből lett mindenható ura, akihez az egyik egyetemista segélyért folyamodott mondván, édesanyja a télikabátját adta el, hogy fia az egyetemen tanulhasson. Kékes elvtárs ezzel utasította el: „Örüljön, hogy az anyjának volt télikabátja, amit eladhatott!”

Ellenhatásként azonban – szerencsére – ott voltak a tudósok, akiknek példája a korhoz való kényszerű igazodás ellenére tudományos és emberi síkon egyaránt gazdagító hatással volt az értelmiségi pályára készülőkre. Közülük Pais Dezső professzor az egyik főszereplő, aki kiemelkedő XX. századi nyelvtörténész volt, de akinek személyéhez – mint agglegény, mint a tudomány felső régióiban élő tudós – számos anekdotikus történet kapcsolódik. Aki *Sztálin* úrként említette a Szovjetunió és „a haladó tábor” vezérét. Aki azzal utasította el a kabátját felsegíteni akaró ifjabb kollégát, hogy „Segített megvenni? Nem? Akkor ne segítsen szétszaggatni!” Öntudatának, bátorságának, puritánságának jelei ezek. A szórakozottság eseteinek elbeszélése nem árt a tekintélynek; nem lesz attól kisebb Benkő Loránd professzor, mert egyszer még az egyetem folyosóján is nyitott esernyővel sétált el a szobájaig, vagy mert Péchy Blanka művésznő egy alkalommal kopogtatott a szekrénye ajtaján, mielőtt kinyitotta, hogy a ruháját kivegye belőle.

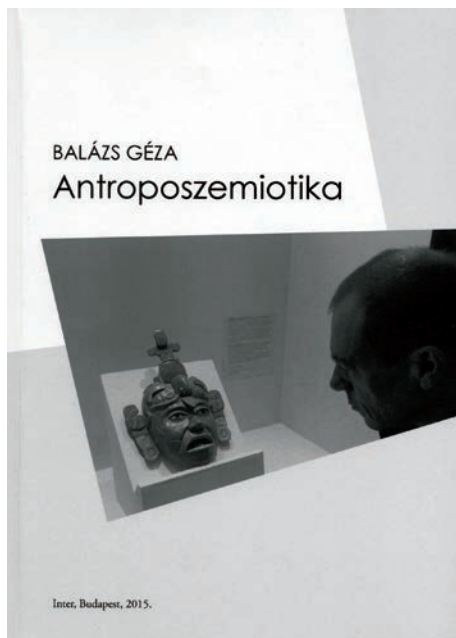
Külön része a könyvnek az az időszak, amelyet Wacha Imre – évtizedeken át – a Nyelvtudományi Intézet kutatójaként élt meg. A sok-sok derűs eset közül két kedvenc anekdotát emelem csak ki. Az egyik Németh Gyula akadémikusról, az Intézet igazgatójáról szól, aki megállította az ifjú Wacha Imrét a folyosón, s gratulált neki legújabb publikációjához. Imre örömét nem tudta elrejtetni, a professzor azonban folytatta: „Miről is írtál?” Imre arcán elhervadt a mosoly, de illedelmesen válaszolt. A professzor azonban még egy kérdést tartogatott neki: „És mondd csak, édes fiam, hogy is hívnak!?” A másik történet Szabó Déneshez, a szerző egyik mentorához fűződik. Az intézeti munka közben pár percre megállva a tanár úr tűnődve megszólalt: „Milyen érdekes, hogy a magyar nyelvészek, nyelvművelők egy részének, majdhogya többségének német volt az eredeti neve. Tompa József korábban Techert volt, Elekfi meg Eckert, Gáldi Göbl volt eredetileg, Tamás Lajos pedig Tremml, Bárczi Géza Bächer.” A beállt csendet Soltész Katalin törte meg: „Mondd csak, Dinikém, hogy is hívták a te édesanyádat?” Dini tanár úr nagyon halkán válaszolt: „Heeresbacher Emília.”

Elgondolkoztat: vajon csak én derülök Wacha Imre anekdotáin, aki kortársként, pesti bölcsészként szintén ismerhettem könyvének szereplőit? Úgy gondolom, a szélesebb körnek, a mai olvasónak is érdekes olvasmánya lehet ez a könyv. A szerző úgy mesél, hogy a történetek – amelyek sok esetben mély tanulságokat rejtenek – függetlenednek a konkrét személytől, típusá válnak, sőt: testközelbe kerülnek az olvasóhoz. Ezért aztán bízni lehet a kötet sikerében, amelyben Kubinyi László remek karikatúrái kísérik a nyelvészportrékat stílusosan. Abban is biztos vagyok, hogy lesz még folytatás; az emlékezés füzérét nem lehet megszakítani, az alkalmak újabb anekdotákat szülnék.

A *Kvaterkázást* a Magyar Nyelv Múzeumában mutattuk be először a nyilvánosság előtt. Úgy éreztem akkor, hogy nagyon jó helyen vagyunk. A múzeum állandó kiállításának záróablójára jeles nyelvészeink nevét írták. Emlékpontja van itt Deme Lászlónak, Zsirai Miklósnak, Lőrincze Lajosnak, Bachát Lászlónak, akik mind szereplői ennek az új könyvnek. Tehát az érdeklődő olvasva folytathatja a tudósokkal való ismerkedést. Bizonyára nem véletlen, hogy elődeink arcát igyekszünk emlékezetünkben megőrizni, kitesszük arcképeiket, esetleg szoborban faragjuk meg őket. Wacha Imre is portrékat alkotott az anekdotikus történetek rögzítésével; eleven, mozgásban lévő arcokat, alakokat látunk fel-felvillanni. Miközben szórakozunk olvasás közben, tanulunk is. Sőt: kialakítja bennünk a közelmúlt nyelvészeinek derűs panteonját. Ezért gondolom úgy, hogy Széphalomban kellett átadnunk az első példányokat az olvasóközönségnek.

SZ. TÓTH GYULA

*Jelekkel a világ körül (nem 80 nap alatt)**Jel/adás*

De van-e vétel? Ennek igyekeznünk utánajárni egy jelző tanulmánykötet kapcsán: *Balázs Géza: Antroposzemiotika. Életünk feltűnő jelei.* Magyar Szemiotikai Társaság, 2015.

Rövid, ismertető recenziót terveztem írni először. Ahogyan alaposabban belemélyedtem az olvasásba, egyik tanulmány a másik után kerekítette a témát. Hatalmas és fontos problémakör tárult föl, ami lendítette az inspirációt, ezzel tárgítva az értelmezés kereteit.

Már az elején be kell jelenteni, hogy kapóra jött ez a kötet, kedvemre való, számos tétele a tananyag

részeként szerepelt kommunikációs kurzusaimon. Az irodalmat szemlélve régi „ismerősöket” találunk, mint Buda Béla, Horányi Özséb, Szépe György, Leontyev, Chomsky, Karácsony Sándor: *A magyar észjárásával*, Foucault: *A hatalom metamorfózisával*, aztán a sűrítőn látó E. Hall, aki a *Rejtett dimenziókat* tárja fel. Az összeállításban vannak még kedvencek, és ismeretlenek is bőven. A vaskos kincstárból 49-et a szerző jegyez.

Jó ismerősök, értelmiségiek, ízlelgetve a könyv címét, bizonytalanok voltak. Hm. Közelítésül ilyenekkel próbálkoztam: emberköri jelek, jelek az ember útján. De ott a beszélő alcím. Na, ezek itt a kérdések: „életünk” meg „feltűnő”. Tiszta sor. Ahogy a tanulmányokat olvassuk, sorra jönnek az újabb kérdések. Itt van a következő. Miért kell kötetbe gyűjteni korábban megjelent tanulmányokat? Miért kell megjelentetni korábban már kiadott könyveket? Könyvszerkesztői tanfolyamon felvetődik. Tényleg. Hiszen egyszer már kiadták, az emberek elolvasták (?). Szükség van erre még? El lehet adni? Nyereséges egy ilyen válogatás? Jogos, ám szűklátókörű kérdések. No, ilyenekre válasz ez a kötet.

Nézzük didaktikusan: átvilágítjuk a szerkezetet, a tartalmat, keressük a témákat. Elmélet és gyakorlat együtt. Elméleti írás: 10, esettanulmány: 10. Eligazításul: a tanulmányok első megjelenésének helye. Elmélyedésre: irodalom, 249 forrás. Többoldalú, transzdiszciplináris (mondhatunk hálózatot is) megközelítés, sokfelé nyit: tudományok, oktatás, kulturális szektorok, műveltségterületek. Minden, ami emberi – mindennapi szemiotikai rendszereink, szól az eligazítás. Életünk feltűnő és rejtett jelei, amelyekről tudunk vagy sem, meghatározóak, befolyásolják életünk sorát. A feltűnő jelek között vibrálnak olyanok, mint a graffiti, a tetoválások, a rejtvényfeliratok, a közéleti jelszók. A bőr is emlékezik, a ruha emlékeztet, az öltözködés árulkodó, amiként az is, mit eszünk s hogyan. Az ízlés univerzális és kultúrafüggő. A bor, a pálinka nem hiányozhat a vendégbarát gasztronómia asztaláról, de a vasútnak is megvan a romantikája, illetve a szemiotikája. A kulturális emlékezet technológiája átalakul, erről képes szokásaink közölnek bővebb ismereteket. A hatalom megkerülhetetlen: a nyelv az érdekek szolgálatában. Jó résen lenni, átláthatunk a szitán, az akciók, a szónoklatok leleplezhetőek. Az internethasználat fordulatai megnövelik az „új (virtuális) írásbeli kultúrák” iránti tudományos érdeklődést, megjelenik a SMS-es folklór, s annak számos hatása.

A jelek tanulmányozása, mint „a fejlődés egyik alapgondolata, az *emergencia* vagy »kiemelkedés« vagy »új minőség«” elvezet az antik filozófiáig, mondja a szerző. A jel az „*emergens folyamat* előfeltétele és közvetítője”. Megismerhető, tanulható, a tanulás „magával vonja a jelek értelmezését, felhalmozását és elsajátítását” (31-32.).

Balázs Géza a jelek szárnyán nagy utat jár be. A művelődéstörténeti–nyelvi aspektusok kibontása után Rákospuszta graffitikba botlik (193.), Dél-Magyarországon a vasútbúcsúztatón időzik el (176.). A szekszárdi löszfalba vájt régi pince sem kerüli el figyelmét (166.). A házas gasztronómiára csábító falvédőfeliraton is megakad a szeme: „Finom étel lesz a tálba – Gyere babám vacsorára” (162.). (Ennek a műfajnak, témának nagy divatja van, számos gyűjtő színes falvédőkről álmodik, bőséges repertoárral rendelkezik. Két ember van: akinek volt falvédője, és akinek nem. Szólt az asszony bölcsen: „Férjecském, boldog vagyok nagyon, Ha pénzed korcsmában nem hagyod”. És a vallomás: „Úgy imádom én magát, mint a Hold az éjszakát”. Ez személyes darab, pécsi gyermekkorom családi emléke, földművelő nagyszüleim konyhájának faláról. Az Isonzótól hazakerülve nagyapám megnősült, az ifjú pár egybekelt, életük végéig nem hagyták el egymást.) A világutazó, mondjuk éppen Erdélyen át, eljut Costa Ricáig, de az úttalan utakat sem kerüli el, Szarvas és Mezőberény

között megállásra készíti: „Krisztus-kereszt az erdőn” (94.). A házszerűség is segíti, talán így találja meg Zuglóban a Rákosmező teret, az országgyűlések emlékkövét (84.).

Ám bármerre is vezessen Balázs Géza útja, az útjelző, a támpont: Széphalom, Kazinczy Ferenc emlékével, a magyar nyelv szimbolikus helye (95-102.). Megható a tudomány, a tudás, a tanárok tisztelete, mely kölcsönös a fiatalabb és az idősebb kollégák részéről. Egy kultúrtörténeti pillanat tanúskodik erről. A *Napfényes szemiotika* című fejezetben, visszatekintve a szemiotikai konferenciákra, mit is jelent mindez a résztvevőknek: „Egy nagy élmény” – vallja meg Voigt Vilmos, a Magyar Szemiotikai Társaság alapító elnöke. „Aki az életének első néhány évtizedében nem tud beszerezni ilyen saját tudományterületeket és ilyen példaadó embereket maga köré, minnek is él?” (119.). A temetőben a nagy elődök előtti főhajtás is a szemiotika emberi, értékőrző tartalmát példázza (18.).

Mindenről fotót készít Balázs Géza, rögzít: bemutatásra, felejtés ellen. Mert a jeltermelő magával hozza a jelromlást is, a felejtést. Egyfelől felveti: az egyik fő kérdés az, hogy „terápiára van szükség, vagy egyáltalán az emberi élet, a kultúra, illetve a kultúrához való viszonyunk újragondolására. Tudom, hogy ez a legnehezebb.” (42.). Ugyanakkor működik és hat a felejtés – művésze is van, ám betegség is: „Kulturális Alzheimer-kór” (103.).

Az ember keveredik a tömegben, nem csendesedik. A kevert világban az ember elszakad a gyökereitől, új jelrendszerekben bolyong. Úgy érzi boldogul. A felejtés szemiotikája súlyos kérdéseket vet föl, kénytelen: jobb elfelejteni azt, amit felejteni szeretnénk? Jobb volna felejteni, ami összeomlik úgyszólván... „Eddig minden kultúra elpusztult vagy átalakult.” (111.). Jel-kép-rendszer – sok még a meg nem fejtett titok. Fel van adva a lecke, Balázs Géza mint felelős kutató-tanár „nem tett mást”, jelzi: váltóra van állítva a szemafor. Aki megőrzi valamit, mégis, kulturális gyökereiből a földrajzi hely- és klímaváltozásban, az a vándorlás és letelepedés után, annak ellenére, fennmarad. Mi tartja fenn, mi élte az afrikai meleg zónából jövő embert a hideg északon? Saját jel/kép-rendszere, ha fiziológiailag nehéz is elviselni a skandináv hűvösséget. A hit. Annak jele, képe, rendszere által őrzik a kultúráját, az öltözködést, a kendőt az arca előtt, az étkeket, az étkezést. Az imádság, amihez teret adnak az új kultúrában szaporodó mecsetek. A megőrzött kulturális jelek otthonossá teszik az egyént (aki nem „bábu”) a befogadó kultúrában.

Ebből a kis ízelítőből bizonyára érzékelhető a kötet gazdagsága, többirányúsága. Így a közelítések is többfélék, a recenzens kedvére válogat, némelyiknél, mint például az oktatásnál jobban elidőz. Tanítás? Szemiotika az iskolában? Ránk férne, sűrűsödik a világ. Ugyanakkor a táguló globalizmus szűkít, a színesség uniformizál. Miért? Az egyén csak a számára kedvező jeleket fogja. Miért? Többségi alapon, tömeghatás. A nagy színességben mindenki kezd hasonló lenni, példákat keres: belenéz az elektronikus képbe, választ – egyéniségét nem ismeri, az internetes forgatagban magára ismer –, azt hiszi, magát látja, a Mindenkit látja. A tömegben visszaköszön... a ki is? A tömegember. A színművészetnek is tárgya, egy darab kapcsán a színikritika szerint így is kifejezhető: „Ebbe belenézve nem magunkat látjuk, hanem Akár Akárkit, egy olyan tömegembert, akinek nem lévén más lehetősége, saját testét dobja piacra. A darab a jelenkor erkölcsi és morális válságát tárja föl a brechti elidegenítés módszertanával.” (Mi, a tömegember. Vagy.hu, 2015. január 23. http://www.vagy.hu/tartalom/cikk/8368_mi_a_tomegember) Akár Akárki, egy játékos fordulattal lehetne Akakij Akakijevics. De micsoda különbség! Gogol elbeszélésében *A köpönyeg* főszereplője egy egészen más kor, egészen más típusú alkata. Szenvedő hős. Monoton életéből, elégedettségéből a tragédia rángatja ki. A sarkára áll? Elégtételt vesz? Szelleme visszajár, mondják, egyénisége – és nem akárkisága – csak halála után jelenik meg. A bennünket körülvevő jelek azt üzenik: nem muszáj ezt megvárni. Él a körülötted lévő jelekkel. Használd őket, egyéniségedre lesznek. Igaz, „jelpedagógia” is kellene (83.).

Elérkezett a tömegember kora? Azok, akik formálják, irányítják a tömegesedés folyamatát, nagyon is sajátosak. Egyéni látásmóddal, ízléssel és képességekkel, sajátos attitűddel, szükséges eszközökkel űzik az emberipart. Nagyfokú tudatossággal. Mert a globalizáció, egyféle megközelítésben: a „tőkés társaságok világhuralma”. Ahogy David C. Korten híres könyvének címe is jelzi. (Lásd a könyv magyar kiadásának fülszövegét: több neves méltatója szerint korszakalkotó mű, „a Nobel-díjas Desmond M. Tutu érsek egyenesen kötelező olvasmányának minősíti.”) Mindennek megvannak a sajátos jegyei, „feltűnő jelei”, csak észre kéne venni őket. Vagy az ember szereti, ha becsapják? Úgy érzi, szabad, közben a komfort, a világdívat rabja. Minden relatív. Lásd a tömegember „boncolása”, Ortega már elkezdte. (<http://tomegember.blog.hu/>) Amikor jelzés nélkül cselekszünk: durr, van hang, fény, még illat is, csak egymásba csendülés nincs. Ó, hol vagyunk Baudelaire harmóniájától... Ne mondjunk le róla. Már szólt a filozofikus figyelmeztetés az életérzésről. Igaz, dalban, az emberek különösnek, bohókásnak tartották. Pedig a KFT együttes már évekkel ezelőtt nagyon komolyan kijelentette:

„Bábu vagy...
... nem te lépsz,
valaki irányít.
Jól vigyázz, mi lesz majd,
ha megun és leállít?
Elszakad, elszakad
a zsinór, és leülsz.
Jól teszed, ha talpra állsz,
és mielőbb menekülsz.

Azt hiszem, nem hiszed,
nincs erőd, hogy észre vedd.
Nyisd ki a szemed!

Bábu vagy, bábu vagy,
valaki elvakít.
Bábu vagy, úgy mozogsz,
ahogy ő irányít.
Elszakad, elszakad
a zsinór, és leülsz.
Jól teszed, ha talpra állsz,
és mielőbb menekülsz.

Azt hiszem, nem hiszed,
nincs erőd, hogy észre vedd.
Nyisd ki a szemed!”

(Megjelenési dátum: 1996. Muszáj volt idézni a teljes dalszöveget fantasztikus aktualitása miatt. Hogy a nagyérdemű ne csak táncdalként hallgassa, és legyintsen rá, hanem „szemiotikai füllel is nézze”).

A kötet külső borítója rendkívül kifejező: a kép lefedi a szöveget. Összhang van. A (mai) kor embere szembesül egy jellel, nevezetesen az egy tárgy. A helyszín: Guatemala City, Popul Vuh Múzeum. A tárgy ismeretlen: egy tőlünk földrajzilag távoli népközösség kultúrájára utal. A tárgy mint jel, jelez, jelentést küld. Vele szemben egy figyelő-érdeklődő tekintet: mi ez? Érdekes ez? Fontos ez nekem? Valaki készítette ezt a tárgyat. Hogy kerül ez elém? S ha már elém került, közöm van hozzá? Mi közöm van hozzá? Mi dolgom van vele? A maja civilizáció egy darabjával néz „farkasszemet” egy európai. Egy

magyar éppen ezekért utazott mintegy tízezer kilométert. Az ilyen pillanatokért. Mert érdekli a dolog, hát közeledik. „A világot a dolog hozza közelünkbe. A közel lényege a közeledés”. (HEIDEGGER, Martin: *A dolog = A dolog és A nyelv*, ford. JOÓS Ernő, Sárvár, Sylvester János Könyvtár, 2000, 48.) Szembesülés egy kultúra darabjaival. Figyelő-érdeklődő tekintettel közelítsünk hozzá. Talán még megfejtjük a titkot. A velünk élő titkokat. Talán még javunkra lehetnek. Kinek tűnik fel a tárgy, kérdezhetjük Heidegger nyomán? *A figyelő* embernek. Emberünk a borítón szuggesztíven néz, *fel akarja fedezni* azt, amit észrevett. Ki ez az ember, Bárki lehet, (de nem Akárki) sugallja a kötet szerzője, akinek ez a szokása, s a nyomaték kedvéért saját arcát kölcsönzi az írásműnek. A fényképet is ő készítette, ha már arra járt. A magyar kulturális antropológus-nyelvész, néprajzkutató professzor rendszeresen ad közre szöveges beszámolókat távoli útjairól (is). (Lásd <http://e-nyelv Magazin.hu/2015/03/05/koszonjuk-kolumbusznak/>)

Kell-e hát újra kiadni a korábbi tanulmányokat? Válaszainkat soroljuk. Korábban elkerülték a figyelmet. Nem érett meg az olvasóban a gondolat a felfogásra, elmaradt a feldolgozás, a szintézis. Nézzük az időtényezőt. Az itt sorolt témák, ezek az irodalmak szépen fokozatosan jelentek meg a magyar kiadványokban, és még lassabban szivárogtak be a szakmai befogadói tudatba, még kevesebbeknél lettek tartós szintéziselemek. Még a felsőoktatásban is csak itt-ott jelent meg tantárgyként a kommunikációelmélet, a szemiotika, a személyiségtan, az agy kutatás eredményei. (Hogy metafizikáról, filozófiáról ne is beszéljünk.) A sikeres érettségihez ilyen ismeretek nem voltak szükségesei. (Ma sincs másként.) Voltak elszórt próbálkozások, e sorok írója az érettségi utáni (vendéglátás, turizmus, kereskedelem) szakképzésben a kommunikációs kultúra című tantárgyba csempészte be az „újdonságokat”. (A diákok kedvvel vették az „okulást”.)

A kötetben tárgyalt témák, irodalmak, mire elterjedtek volna jelentőségüknek megfelelően, változott a helyzet. A rendszerváltás szétnyitotta a kultúra „ollóját”, újabb és újabb jelenségekre reagáló diszciplínák jelentek meg. Elég csak az internetkutatásokra gondolni. Az elméletek nem épültek be szervesen az iskolai oktatásba. Sőt, a hálózatkutatás, minden figyelmeztetés ellenére, kissé elhomályosította a korábban felmutatott tudományos ismereteket, már-már feledésbe vonva olyanokat, mint *előítélet, személyiség, antropológia*...

Világossá vált, hogy a „látványcivilizáció”, ahogy Vargás Llosa nevezte, sok mindent kínál, és sok mindent eltakar, de a lényegi – az emberi-kulturális – kérdések maradnak! Az ember, a felforrósodó világhelyzetben, minden látszat ellenére, egyre inkább elbizonytalanodik, és kezdi keresni a válaszokat.

(Egyáltalán kezdi föltenni a kérdéseket: Mi az ember? Mi tudhatok? Mit kell tennem? Mi adatott meg, hogy reméljek? No, talán még Kant is beköszön.) Tehát egyáltalán: mi ez a világ, és mi végre vagyunk benne? Ismerjük-e a saját kultúránk jeleit, múltjával, jelenével, és eligazodunk-e közöttük, általuk? (Meg)értjük-e a más kultúrák jeleit? Sok még a megfejtésre váró kérdés. Vagyis feladat. A jel a közelítés eszköze, létrehozni képesség, megfejteni képesség, észrevenni: attitűd. Szóval: *Ki vagyok én?*, amint Hobo Blues Band „korszakos dalában” hangzik el a kérdés az identitáskeresés jegyében (43.). De ennek is van előzménye, Hobo, a gondolkodó énekes gazdag kútból merít: Villon költészete előadó-művészetének egyik alappillére. Mint az *Apró képek balladája*. Lírai személyesség, emberi őszinteség, közvetlen hang, több mint ötszáz éve íródott, ma is érvényes.

Francois Villon: Apró képek balladája

Tudom, mi a tejben a légy,
tudom, ruha teszi az embert,
tudom, az új tavasz mi szép,
tudom, mely gyümölcs merre termett,
tudom, mely fán mily gyanta serked,
tudom, hogy minden egy dolog,
tudom a munkát, lusta kedvet;
csak azt nem tudom, kivagyok.

Tudom az urak nyakdíszét,
tudom, melyik ruha mi szerzet,
tudom, ki gazdag, ki cseléd,
tudom, mily fátyolt kik viselnek,
tudom a tolvaj- s kártyanyelvet,
tudom, tortán él sok piszok,
tudom mely csap mily bort ereszthet,
csak azt nem tudom, kivagyok.

Tudom ló s öszvér erejét,
tudom, mit érnek, mit cipelnek,
tudom, pénz szava szép beszéd,
tudom, hol mérik a szerelmet,
tudom, mit higgyek a szememnek,
tudom, Róma mit alkotott,
tudom, a cseh mért eretnek,
csak azt nem tudom, kivagyok.

AJÁNLÁS

Mindent tudok hát, drága herceg,
tudom, mi sápadt, s mi ragyog,
tudom, hogy a férgek megesznek,
csak azt nem tudom, ki vagyok.
/Szabó Lőrinc műfordítása/

(A bejegyzés forrása: Vízöntőde online, 2010. február 23. = <http://papijoecivisek.blogspot.hu/2010/02/francois-villon-apro-kepek-balladaja.html>)

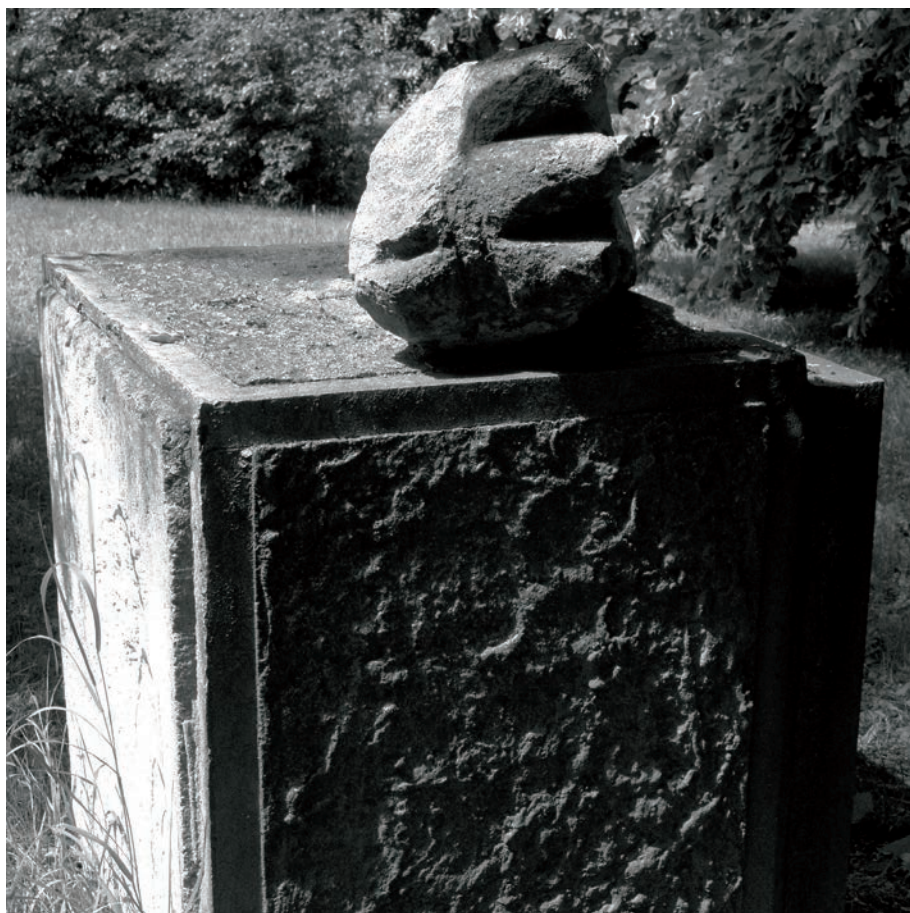
És hogy lehet elboldogulni a jelek világában? Hát *abdukció*val. Erről bő-séges tájékoztatást ad a tudós szerző, elméleti levezetésekkel igazít el bennünket. Azt tudtuk, hogy az oktatásban még mindig – sokszor indokolatlanul, érdemein felül – dívó dedukció kevés, de az indukciós körök sem elegendőek, újabb csavar kell: abdukciós eljárások alkalmazás szükséges. Mindez világos okfejtéssel kiderül, a szerző már a kötet elején „beadja”, útbaigazításként. Megint tanultunk valamit.

A korábbi (és nem régi!), fontos tanulmányok – így, itt és most – egybe-gyűjtve, esélyt adnak a válaszok megtalálására. Kutatási eredmények, világosan kifejtve, pontosan argumentálva. Ám ezzel nincs elintézve, az anyag jól transzformálható tananyaggá, oktatási célú felhasználásra. Izgalmas, érdekes

olvasmány, mindenkinek szóló hasznos tanulságokkal. Emberek a jelek útján – sokszínű jelek közt, még hadak is vonulnak. Ez nem tudományos kérdés. Ez kemény mindennapi menetelés. Balázs Géza nem is olyan régen még így biztatott: „Ha hamis a szó, kapaszkodj a nyelvbe!” Ezzel a kötettel mára ez így alakul: „Ha hamis a nyelv, kapaszkodj a jelbe!”

Na, most talán kiteljesedik válaszuk az írás elején feltett kérdésre, már-mint hogy szükséges-e az ilyen összeállítás, az újradiadás. Még hogy hasznosság!? És ha valaki azt gondolná, hogy itt most vészharang kondul, hát téved. Persze, harangozni márpedig kell. Nem a recenziens veri félre a harangot, nem szándéka, csak jelet ad: fontos üzenet érkezett. Vegyék át! Kérem. Vajon mi lehet a könyvborítón az a fej? Ki készítette? Mit üzent? Jó lenne megfejteni.

SZILÁGYI PÉTER

Várnai Judit Szilvia: A fehér barátok földjén – Diósgyőr és környéke története, mondái és helynevei

Várnai Judit Szilvia könyve hiánypótló mű nemcsak témáját, hanem szerkesztését is figyelembe véve. Az eredeti végzettségét tekintve nyelvész szerző egyrészt arra vállalkozott, hogy szülőföldjének, Diósgyőrnek és környékének (Bükkszentlászló, Lyukóbánya, Pereces, Alsó- és Felsőhámor, Lillafüred, Új- és Ómassa, Szentlélek és Jávorkút) a helyneveit összegyűjtse és a nyelvtudomány módszereivel egy adattárban feldolgozza. Ez a könyv azonban éppen attól lesz igazán izgalmas, hogy nem elégszik meg ennyivel. Mondhatnánk, ennek a kiadványnak ez csak a bázisa, ebből a 840 helynévből kiindulva írja meg Diósgyőrnek a történetét, és gyűjti össze azokat a mondákat, szépirodalmi szemelvényeket és korabeli leírásokat, amelyek tanúskodnak a település régmúlt évszázadairól és jelenéről is. A múltat ugyanis a „nyelvi formában megtestesülő emberi emlékezet” a helynevek formájában is őrzi.

A könyv címadói a fehér barátokként is emlegetett pálos szerzetesek, akiknek két kolostora és jelentős birtoka volt a környéken. Egykori jelenlétük nyomait több helynév és monda is őrzi. A szerző itt nőtt fel az egyik kolostor szomszédságában, így nem egyszerűen csak egy témát, hanem személyes érintettsége folytán azt a témát dolgozta fel, amely a szívéhez legközelebb álló: a nevekben, irodalmi alkotásokban és térképeken élő szülőföldet.

Könyvében arra törekedett, hogy az elméleti tudást a gyakorlatban élővé varázsolja. S ez sikerült is neki.

A könyv hat nagyobb egységből áll.

Az első Diósgyőr és környékének történetét dolgozza fel a helynevekből kiindulva. „A helynevek valahol ahhoz hasonlóan őrzik az emberi történelmet, ahogy a kövek a földtörténeti múltat” – az író szép hasonlatával élve. Így egy különleges időutazásban vehetünk részt az emberi történelem előtti időktől napjainkig, amelyet a 13. századtól helynevek is kísérnek.

A következő egységek a településhez kapcsolódó mondákat, ismert és kevésbé ismert szépirodalmi alkotásokat és korabeli leírásokat kötik egy csokorba. A bevezető tanulmányok alaposan és körültekintően mutatják be az olvasandó művek és részletek történelmi, földrajzi és irodalomtörténeti hátterét. Az elsősorban helyneveket magyarázó hiedelemmondákat többek között egy rég elfeledett gyűjtés, Fölföldy Sándor diósgyőri tanár 1936-ban kiadott munkájának újraközlésével teszi hozzáférhetővé a könyv. Erénye a mondák közlésének, hogy egy-egy helynévhez kapcsolódva változatokat is bemutat.

A szépirodalmi szemelvények ismert (Petőfi, Jókai, József Attila) és mára már kissé feledésbe merült szerzők (Gyulai Pál, Lévy József) versein és regényrészletein keresztül mutatják be a környék páratlanul gazdag, természeti kincsekben bővelkedő élővilágát. Azt a világot, mely méltán érdemelte ki egykor a magyar Tempe nevet.

Diósgyőrnek, a diósgyőri várnak és környékének korabeli leírásait veszi számba a könyv soron következő része. Itt az uradalom tartozékainak 1563-as úrbéri bevételeiről készített feljegyzéstől Melith Péter (1616-os) és Aszalay Ferenc (1719-es) helyenként költői ihletettséggű várleírásain keresztül az 1930-as évek hirdetéseiig juthatunk el. Olyan nyelvi időutazás ez is, mely a régi magyar nyelv sajátos zamataitól a hirdetések nyelvi világáig röpít bennünket.

A könyv kétségkívül legeredetibb és az elméleti nyelvészeti tudást a gyakorlatba a legközvetlenebb módon átültető része a *Középkori túra a fehér barátok nyomában* címet viseli. Csenik (Csanyik) középkori, mára már teljesen elpusztult település nyomaira egy 1315-ben született, egykori határjárás emlékét őrző oklevélben bukkant rá a szerző. A határleírás helyneveiből kiindulva olyan túraajavaslat leírására vállalkozik, mely az eredeti bejárás lehetséges útvonalára támaszkodik. A túraleírás attól lesz hiteles, hogy a könyv írója maga is bejárta ezt a területet. Ez egyébként a környék más helyszíneire is igaz. Így lesz a névtani megalapozású könyv a történeti-földrajzi ismereteken kívül turisztikai, idegenforgalmi információkat is nyújtó kézikönyvvé.

A kötetet többek között olyan térképmelléletek gazdagítják, mint Diósgyőr 18. század végéről származó kéziratot térképe vagy a Bükk hegységnek a Magyar Királyi Állami Térképészet által 1929-ben kiadott ún. „angyalos” turistatérképe, illetve mai turistaatlasz térképszelvényei. A szerző a középkori Diósgyőr helynevei alapján is készített egy térképvázlatot.

A helynevek adattára nem csak a nyelvészek számára lehet érdekes. Olyan részletkérdésekre is ráirányíthatja a figyelmet, mint hogy a helynevek jelentésbeli használata az idők folyamán megváltozhat. A *bánya* szó például eredeti jelentésében nemcsak bányászati tevékenység helyszínét, hanem disznók által túrt mélyedést, gödröt is jelentett a tájnyelvben. Vagy hogy egy helynév akár félreértés, félreolvasás révén is megváltozhat, s más alakváltozatnak adhatja át a helyét egy-egy generáció változásával (pl. *Látó-kőből* valószínűleg ilyen félreértés folytán született *Collatio-kő*; *Mártabányából* így lett *Mátrabánya*, *Nyilasból* *Nyulász*, *Poklos-tetőből* pedig *Pókos-tető* a térképeken) a mindennapi nyelvhasználatban.

Az írott forrásokra (oklevelek), helynevekre (térképek) és helyi néphagyományra (mondák) támaszkodó tudás azt igazolja, hogy a nyelv valóban élő rendszer, „amely az emberi szükségleteknek megfelelően folyamatosan változik”. A szubjektív emberi emlékezet is változásnak van kitéve az idő múlásával. Nemcsak a valóság mitizálódik mondai történetekké, de környezetünk ember által adott helynevei is megváltozhatnak, eltűnhetnek, s más formában újjászülethetnek úgy, ahogyan maguk a települések is. E folyamatosan változó világban mi magunk akkor lehetünk otthon, ha ismerjük lakóhelyünk földrajzát-történelmét, irodalmi hagyományait, nyelvi kultúráját. Hogy ne csak legyünk a világban, hanem valahol otthon legyünk benne! Ehhez segítheti hozzá a (nem csak nyelvészeti érdeklődésű) természetjáró olvasókat ez a könyv, melyhez Viga Gyula és Kis Tamás írt ajánlást. A könyv képanyaga a www.terraignis.hu/diosgyor honlapon tekinthető meg, és a könyv is ugyanitt rendelhető.

Várnai Judit Szilvia: *A fehér barátok földjén – Diósgyőr és környéke története, mondái és helynevei*, Bp., Terra Ignis, 2014, 227.

SZALAY LÁSZLÓ PÁL

Nemcsak kerttel, de verssel is...¹

„Az élet fája...
minden hónapban meghozza gyümölcsét,
és a fa levelei a népek gyógyítására valók.”
(Jel 22:2)

Kertemből kertedbe érkeztem. Fák, virágok, füvek üzenete keretez, hiszen hajlékomnak ők adtak helyet. Erdők, hegyek, apró gyermekrügyek, levelek hajladoznak, integetnek, bárcsak ők is jöhetnének. Szemembe, orromba, tüdőmbe, lelkembe beitták magukat, hogy apró részecskékjük velem tegye meg ezt az utat. Susogásuk, neszezésük, reccsenő szavuk, derűs csendjük, lágy ölelésük, erős szorításuk most jó esetben áthallik rajtam. Hiszen kertemből kertedbe érkeztem, Széphalom, beszélő kertedbe. Illő hát köszöntésemnek szavakat találni.

Köszöntöm hát, Tóth Árpád őszi frászat, Vajda János fűszerágyát. Jókai lugasában járok, de hirtelen Hamvast látom, ki legott pipázott. Majd megálllok Tompa porharába töltvén, aztán Csokonai jókedvét is tetéztvén. Csáth bódulatát irigyelve, mennyországrészvényt veszek Lénárd kertjébe. Persze lendítem kalapom, kik szembe jöttök. Szavaitok visszhangja e parcellán túl is őrzött.

Mit is szakasszak le e kertben? Illatot, virágot vagy gondolatot? Úgy látom, hogy ez mind adott. Nem kétséges, jobb hely ez, mint egy rendelőintézet. Illattal, frissességgel, kényelmes paddal, ricinus helyett sűrű szavakkal várja a gyógyulni vágyókat. Mert ugye az ilyet, valljuk meg őszintén, receptre írják fel, ajánlják az ismerősök bátran és kedvesen. A lapozható kertet, vagy másként nevezve, a rétre kiterített füveskönyvet. De mire lehet jó egy séta a kipalántázott eszmélkedések ösvényén? Könyvtáram limlom füveskönyvei között Hankiss János robbantani akar, hogy jobban gyógyulj. Márai megmondja, mi a teendő, ha fáj a szíved, vagy ha elhagyott az Isten. Korniss Mihály egyszerűen tudja, hogy bajban vagy, anélkül, hogy szóltál volna neki. Írt hát neked vigaszra valót.

De miért nem jó ez állólámpa alatt a fotójbe süppedve, vagy az álom harapása előtt párnára fektetve a kisdéd könyvet? Mert a gondolathoz és a kerthez is más kapu visz, de a kettőt egybenyithatod. Így egyszerre tud tárogatni

¹ Elhangzott A Magyar Nyelv Múzeuma kertjében, a Széphalmi irodalmi herbárium című kiállítás megnyitóján, 2015. június 1-jén.

a tüdőd, az elméd és a lelked. Ha a gondolataid a kék égbe vágnak, útjukba a mestergerenda sem állhat. Ha mennyei harmatcseppek peregnének, akkor a tenyeredben számlálhatod meg őket. A költő rozmaringról énekel? Te ujjaid közt morzsolhatod el.

Viszont ne lepődjünk meg, ha az a vád ér majd minket is, ami Faludy kedves, kanadai ismerőseit, akik kiköltöztek egy tanyára. *„Furcsa emberek. A valóság elől a homokba dugják a fejüket.”* Aki a kerttel, a növény- és állatvilággal harmóniába kerül, a civilizált ember számára különccé válik. A kritikus, aki az outsiderséget megfogalmazta, akril overalljával, nejlon ingjével és zoknijával, benzingőzt eregető vasparipájával együtt eltűnt a porfelhőben. Faludy felteszi a kérdést, hogy ki él inkább a valóságban? Kinek van több köze a valósághoz?

Ahhoz, hogy tisztábban lássuk a valóságot, vissza kell találunk a kertbe, ahonnan egykor kiűztünk. Nem véletlen, hogy az azóta eltelt időben mennyi kísérletet tettünk arra, hogy a kertet spirituálisan, szellemiségében, fizikai valóságában újratereptsük. Ott akarunk lenni, az aranykor bőségében kívánunk részesedni, élveznénk annak védettséget. Erasmus egyik munkájában pontos leírást készített az ideális kertről. Hősenek, Eusebiusnak egész lakóhelyét ennek a szellemiségében gondolta ki. Az egymásba nyíló két kertben megannyi növény, illatos füvek, virágok, dús lombos fák, patakocskák, szobrok és ezt kiegészítve kőbe vésve bibliai igék voltak. A flóra és a logosz találkozása, hogy a védettség kettős kötelékére leljen.

Ebben a valóságos kertben is különleges találkozásnak lehetünk részesei. A növények, képek, tereptárgyak, szövegek erőterébe kerülünk. Befolyásukat csak fokozatosan lehet majd kiheverni. Így mindenki jól gondolja meg azt, hogy mit és mekkora dózisban kíván alkalmazni. A kerthez a folyamatos hozzászoktatás javasolnám, mert a gyógyító szavak és növények így a leghatásosabbak. Az idő mind bennünk, mind a kertben elvégzi a munkáját. Lénárd Sándor igazi irodalomnak azt nevezni, amit ő művel. Fát ültet. Nem kívágja, hogy abból papírt gyártsanak, és a gondolatait majd könyv alakban lássa viszont. Hanem vár, türelmesen vár, amíg megnőnek, és árnyékukba heveredik, így élvezve a szerzői jogokat.

A Biblia egy kerttel kezdődik, és egy kerttel ér véget. A mennyei Jeruzsálemben ott az a fa, amelytől az ember el lett tiltva. Ez az élet fája. Ennek az árnyékában, a levelét és gyümölcsét fogyasztva lelünk rá az igazi, teljes, hiánytalan gyógyulásra. De addig is, amíg várnunk kell a tökéletesre, éljünk a részleges jóval. Élünk az élet beszédével, a Szentírással és a beszélő kerttel itt Széphalmon.

TARTALOM

GÁL SÁNDOR	
A nyelv nem felejt	5
NYIRI PÉTER	
Előszó	7
TESTVÉRMŰZSÁK	
FRIED ISTVÁN	
Szövegváltozatok és szövegköziség (Kazinczy Ferenc „ön-átírásai”-hoz)	11
DEBRECZENI ATTILA	
A Kazinczy kritikai kiadás műhelyéből	21
CZIFRA MARIANN	
A magyar nyelvújítás dokumentumai az interneten http://deba.unideb.hu/deba/nyelvujitas	25
BALÁZS GÉZA	
Trója létezik! A nyelvben kódolt hagyomány: Schliemann, Várkonyi Nándor, Erdélyi Zsuzsanna	35
IANCU LAURA	
Világkép, (nép)költészet, nyelvjárás	49
EGEY EMESE	
Gurgulya, léleklyuk, virány Zempléni körkép régi mesterségek szókincsével	57
MAGYARY SÁRA	
A halál nyelvi képe magyar és román folklórszövegekben	69
HARANGOZÓ IMRE	
Kimene a magos kúhegyekre ... Találkozás a szenttel, ahol a folklór és a műköltészet is találkozik	79

DYEKISS VIRÁG Verbális és nem-verbális formák a hiedelemlemlényekkel való interakcióban Székelyföldön	97
SZŐCSNÉ GAZDA ENIKŐ Egy csíkdánfalvi kéziratos füzet és tanulságai	105
SZIJÁRTÓ ÉVA Tejjel-mézzel folyó Kánaán A tej és a méz archetípusa a proverbiumokban	115
BARANYINÉ KÓCZY JUDIT Népdalok metaforái: a folyók konceptualizációja a magyar népi kultúrában	135
BALÁZSI JÓZSEF ATTILA Homo spuens – a köpködő ember? A köpés néprajza és frazeológiája	155
ÁDÁM DÓRA Az emberi élet fordulópontjaihoz kapcsolódó hagyományok és szakszavak Korláthelmecen (a születéssel kapcsolatos hagyományok)	185
VASZECSKO KARINA Születéssel kapcsolatos hiedelmek és szakszavak Csapon	201
TÓTHNÉ VERES ESZTER Gamifikációval a korai idegen nyelv élményszerű megtapasztalásához	231
BALOGH FRUZSINA Az ének-zene tanításának megújulási lehetőségei az általános iskolákban Tantárgyi koncentráció az ének-zenével, az alternatív zenepedagógia alkalmazásával	247
DRENGUBÁK ESZTER A sátoraljaújhelyi Hétszínvirág Óvoda pedagógiai programjáról	257
JUHÁSZ ADRIENN Hátrányos helyzetű gyermekek tanulási motivációjának növelése a „játékosítás” módszerével	267

ANYANYELVI MŰVELŐDÉS

BALÁZS GÉZA

Lőrincze Lajos öröksége a magyar nyelvtudományban és kultúrában 283

H. VARGA GYULA

Lőrincze Lajos és a rádiós nyelvművelés 293

KEMÉNY GÁBOR

Lőrincze Lajos az írói nyelvhelyességről és a lektorálásról 305

PUSZTAY JÁNOS

Anyanyelv, apaország és (ön)tudat 313

DR. MINYA KÁROLY

Változások a helyesírási szabályzatban

A magyar helyesírás szabályainak 12. kiadása 327

SZATHMÁRY-KIRÁLY ÁGNES

A kézzel írás divatjáért 343

HALÁSZI ALADÁR

Nyelvhasználati göröngyök 351

NYIRI PÉTER

Emberközpontú nyelvművelés A Magyar Nyelv Múzeumában 373

NYELVÜNK MESTEREI

PETHŐ JÓZSEF

„Felvidéki hajszálgyökök”: Kazinczy – Krúdy – Márai 379

FEHÉR JÓZSEF

Bessenyei és Kazinczy 387

TUSNÁDY LÁSZLÓ

Kilencven évvel ezelőtt született Nagy László 395

DR. BARANYAI KATALIN

Anyanyelv-haza a nyugati magyar irodalomban 401

SZALAY LÁSZLÓ PÁL

Bibliai hatás Hamvas Béla munkásságában 409

SZEMLE

KOVÁTS DÁNIEL

Nyelvészek egymás közt

A szerkesztő gondolatai Wacha Imre anekdotás könyvéről 419

Sz. TÓTH GYULA

Jelekkel a világ körül (nem 80 nap alatt) Jel/adás 423

SZILÁGYI PÉTER

Várnai Judit Szilvia: A fehér barátok földjén – Diósgyőr és környéke
története, mondái és helynevei 433

SZALAY LÁSZLÓ PÁL

Nemcsak kerttel, de verssel is... 437

„A nyelv egyik legféltőbb kincse,
egyik legfőbb dísze a nemzeteknek,
s a nemzeti léleknek mind igen szép képe,
mind hív fenntartója s ébresztője....”

Kazinczy Ferenc

A tartalomról:

A Kazinczy kritikai kiadás műhelyéből

Világkép, (nép)költészet, nyelvjárás

Zempléni körkép régi mesterségek szókincsével

Lőrincze Lajos és a rádiós nyelvművelés

Anyanyelv, apaország és (ön)tudat

Változások a helyesírási szabályzatban

A kézzel írás divatjáért

Bessenyei és Kazinczy

Anyanyelv-haza a nyugati magyar irodalomban

Bibliai hatás Hamvas Béla munkásságában

